

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 71 | 2017 | št. 3-4 (156) | str. 303-556

Izidor Janžekovič, *Mного hrupa za nič* (2. del): Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu • Peter Štih, *Gradež kot Aquileia nova in Split kot Salona nova? Lokalno zgodovino in oblikovanje krajevne identitete* • Maja Lukanc, *Ana Celjska* (2. del) • Anton Snoj, »Maščevano bo tudi naše Kosovo!« Govori na osnovnošolskih patriotskih slovesnostih v kraljevi Jugoslaviji • Ivan Smiljanić, *Spomenik Ulriku II. Celjskemu v Beogradu in njegova usoda* • Sašo Cmrečnjak, *Slovenska sprava: kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom* • Pantelis Charalampakis, *Once again on St. Ioannikios the Great and the Slavs of Bithynia*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 71 | 2017 | št. 3–4 (156) | str. 303–556

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Tina Bahovec (SI), dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI), dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR), dr. Žarko Lazarević (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI), dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. oktobra 2017.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200, e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2017: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €, za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €. Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 € in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBASI2X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, november 2017

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIHPLUS), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International editorial Board: Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Charge), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on October 20th 2017.

Translated by: Saša Mlacović (English)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2017): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €
Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBASI2X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, November 2017

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIHPLUS), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Izidor **Janžekovič**, Mnogo hrupa za nič (2. del): Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu310–348
Much Ado About Nothing (2nd part): Slavic Sanctuary or Medieval Tower at Ptuj Castle
- Peter **Štih**, Gradež kot *Aquileia nova* in Split kot *Salona nova*?
Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje krajevne identitete350–381
Grado as *Aquileia Nova* and Split as *Salona Nova*?
Local Historiography and the Formation of Local Identity
- Maja **Lukanc**, Ana Celjska (2. del)382–427
Anna of Celje (Part II)
- Anton **Snoj**, »Maščevano bo tudi naše Kosovo!« Govori na osnovnošolskih patriotskih slovesnostih v kraljevi Jugoslaviji428–448
“Our Kosovo Shall Be Avenged as Well!” Speeches Held in Primary Schools at Patriotic Ceremonies in the Yugoslav Kingdom
- Ivan **Smiljanić**, Spomenik Ulriku II. Celjskemu v Beogradu in njegova usoda.....450–472
Monument to Ulrich II of Celje in Belgrade and Its Fate
- Sašo **Cmrečnjak**, Slovenska sprava: kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom.....474–510
Slovene Reconciliation: Critique in the Context of Discussion between Communitarianism and Liberalism
- Pantelis **Charalampakis**, Once again on St. Ioannikios the Great and the Slavs of Bithynia512–525
Ponovno o sv. Joanikiju Velikemu in Slovanih v Bitiniji

Kongresi in simpoziji - Congresses, Symposia

Znanstvena delavnica »Zahnheilkunde und Zahnärteschaft im Nationalsozialismus«. Aachen, 8. – 9. junij 2017 (Klemen Kocjančič)	528–530
---	---------

Ocene in poročila - Review and Reports

Herwig Wolfram, Tassilo III. Höchster Fürst und niedrigster Mönch (Peter Štih)	532–533
Miha Kosi, Matjaž Bizjak, Miha Seručnik, Jurij Šilc, Historična topografija Kranjske (do leta 1500) (Jernej Kotar)	534–537
Esad Kurtović, Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/2. Izpisi iz zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521 (Ignacij Voje)	538–539
Oto Luthar, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj, Gregor Pobežin: Zgodovina historične misli (Mateja Ratej)	540–541
Adam Zamoyski: Phantome des Terrors. Die Angst vor der Revolution und die Unterdrückung der Freiheit (Jože Maček)	542–545
Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti LIV/1 (Jože Maček)	546–547

* * *

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	548–551
Instructions for Authors	
Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 71, 2017	553–555
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 71, 2017	

Razprave

Izidor Janžekovič

Mnogo hrupa za nič (2. del): Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu*

JANŽEKOVIČ Izidor, mag. arh. in univ. dipl. zgod., SI-2250 Ptuj, Sovretova pot 54, izidor.janzekovic@gmail.com

Mnogo hrupa za nič (drugi del): Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 310–348, cit. 191

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Drugi del trilogije *Mnogo hrupa za nič* sledi Heraklitovemu načelu: »Boj je oče vsega in vsemu kralj!« Problem staroslovanskega svetišča na ptujskem gradu je predstavljen s soočenjem argumentov glavnih akterjev, Josipa Korošca in Franja Baša. Avtor preuči temeljne trditve *pro et contra* interpretacije Objekta kot svetišča, s tem da doda rezultate novjših raziskav in relevantne sorodne primere iz bližnje ter širše okolice. Besedilo se pomika postopoma od razlage Objekta kot staroslovanskega svetišča do poznoantičnega oziroma srednjeveškega stolpa. Zaradi relativno pomanjkljivih podatkov in nezanesljivih rezultatov izkopavanj gre nujno samo za eno izmed možnih interpretacij.

Ključne besede: Josip Korošec, Franjo Baš, slovansko svetišče, srednjeveški stolp, srednji vek, pozna antika, Slovani, Ptuj, Jugoslavija, interpretacije, poznoantična trdnjavnica, ptujski grad.

JANŽEKOVIČ Izidor, MA in Archeology and BA in History, SI-2250 Ptuj, Sovretova pot 54, izidor.janzekovic@gmail.com

Much Ado About Nothing (2nd part): Slavic Sanctuary or Medieval Tower at Ptuj Castle

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 310–348, 191 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The second part of the *Much Ado About Nothing* trilogy follows Heraclit's principle: »War is the father and king of all.« The problem of the Slavic sanctuary on the Ptuj Castle is presented by facing key arguments of key players, Josip Korošec and Franjo Baš. Author delves into the main contentions *pro et contra* interpretation of the Object as a sanctuary with adding the results of new relevant research to these cases. The text moves slowly from the understanding of the Object as a Slavic sanctuary over to the tower from Late Antiquity and/or Middle Ages. Because of the relatively scarce data and unreliable excavation results it is necessary just one of the possible interpretations.

Key words: Josip Korošec, Franjo Baš, Slavic sanctuary, Medieval tower, Middle Ages, Late Antiquity, Slavs, Ptuj, Yugoslavia, interpretation, Late Antique fort(ress), Ptuj Castle.

* Gre za drugi, bolj arheološki del moje magistrskega dela, ki pa sem ga na ključnih točkah dopolnil in popravil: Janžekovič, Staroslovansko svetišče ali srednjeveški stolp. V magistrski nalogi sem sicer uporabil več slikovnega gradiva, zato zainteresiranega bralca usmerjam še tja.

Uvod

Že med izkopavanjem je bilo veliko trenj, a prava ,vesela vojna‘ (*merry war*), če si izposodim izraz pri Shakespearjevi komediji *Mnogo hrupa za nič* (*Much Ado About Nothing*),¹ se je vnela po izkopavanjih. Protagonist in antagonist, odvisno od pozicije opazovalca in bralca, sta bila vodja izkopavanj na ptujskem gradu Josip Korošec in direktor mariborskega muzeja Franjo Baš. V skladu s Heraklitovim ,bojnim klicem‘ predstavim in primerjam argumente prvega ter drugega. Korošec in Baš sta *dramatis personae*, da približam problem bralcu, a ne gre pretirati antagonizma. Zgodovinski časopis 2-3 je bil *locus dramatis sive disputandi*, na skrajnem koncu katere je Korošec brezkompromisno zapisal: »Stavba na ptujskem gradu je in bo predstavljala staroslovansko svetišče Južnih Slovanov«.²

Slika 1: Josip Korošec (1909–1966).³

Slika 2: Franjo Baš (1899–1967).⁴

¹ Shakespeare, *Mnogo hrupa za nič*, 1. dejanje, 1. scena.

² Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 238.

³ ZČ XXI (1967), naslovnica.

⁴ ČZN XL (1969), naslovnica.

Samo uredništvo je bilo pristransko v korist Korošca. V uredniškem odboru so takrat sedeli njegovi prijatelji s fakultete Bogo Grafenauer, Fran Zwitter, Jože Hainz in Jože Kastelic. Že naslednje leto (1950) se jim je v odboru pridružil Korošec, ki je skrbel za »arheološke prispevke in ocene«. Tako uredniki v uvod v diskusijo z naslovom *Problem slovanskega svetišča na ptujskem gradu* napišejo, da želijo prispevati »k rešitvi tega zelo važnega problema – ptujsko svetišče bi bilo najstarejše znano slovansko svetišče, edino doslej znano pri Južnih Slovanih in eno od redkih doslej znanih slovanskih sploh«.⁵

Akademija je seveda tudi držala s Korošcem, saj so leta 1947 izkopavanja potekala prav pod njenim pokroviteljstvom. Tezi o svetišču se je sicer postavil po robu jezikoslovec in akademik France Bezljaj (1910–1993), ki se ni toliko osredotočal na arheološke ostanke, ampak bolj na filološko plat interpretacije. To je pojasnil v ducat strani dolgem in danes izgubljenem članku, ki ga je poskusil spraviti v tisk. To naj bi mu preprečili na Ministrstvu, saj so za izkopavanja in knjigo porabili zajeten kup denarja.⁶ Predvsem je nasprotoval primerjavi z Arkono, ki jo »je štel za nekaj metodološko zmotnega in za hud anahronizem«.⁷

Bezljaj se je torej kritike lotil iz jezikoslovnega zornega kota. Odmev te kritike je objavil nekaj let kasneje, in sicer se ta odstavek v knjigi pojavi brez prave postavitve konteksta: »Lahko si predstavljamo, kakšnega velikega pomena bi bila najdba ptujskega svetišča za celotni kompleks vprašanj slovanske višje religije, ako bi se posrečilo nedvomno ugotoviti, da je to res svetišče in da pripada slovanski kulturi. Zaenkrat pa je tudi to samo hipoteza, ki sama po sebi še ne more odločati, dokler je druge arheološke najdbe ne potrdijo«.⁸ V arhivih daljšega in, sočnejšega rokopisa nisem našel, prav tako nanj niso naleteli Mirjam Mencej, Silvo Torkar in Metka Furlan, ki sem jih prosil za pomoč.⁹

Še ena epizoda, od katere je danes očitno ostal samo odmev, pa je »anketa«, ki jo je Akademija na prošnjo Ministrstva prek Zavoda v letu 1949 (ali konec 1948) poslala nekaterim arheologom in tečajnikom, ki so (prej ali kasneje) obiskali izkopavanja.¹⁰ Tako je Akademija iskala drugo mnenje pri arheologih Mihovilu Abramiću, Ljubu Karamanu, Đurđu Boškoviću, Milutinu Garašaninu, Jaroslavu Böhmu, Janu Eisnerju, Witoldu Henslu, Ejnarju Dyggveju¹¹ in Miodragu Grbiću. Razen Boškovića, ki je

⁵ Uredništvo, *Problem slovanskega svetišča*, 206.

⁶ Udbin ovaduh Orel je 4. marca 1949 poročal, da je Bezljaj napisal študijo o slovanskem svetišču, a sta ga poklicala akademika France Stele in Fran Ramovš in mu svetovala, naj ne objavi svoje razprave o »Ptujskem svetišču in mitologiji«, češ da naj se Baš sam blamira, da morejo o tej zadevi soditi samo trije arheologi v Evropi, da mu bo žal itd. Bezljaj je pristal, da bo študijo odložil in je ne bo objavil v tistem letu; INDOK ni oznake.

⁷ Matičetov, *Ob nekem skritem, založenem rokopisu*; Matičetov, *In memoriam – Dr. France Bezljaj*, 148–149.

⁸ Bezljaj, *Nekaj besed o slovenski mitologiji*, 350.

⁹ Mirjam Mencej je poročena z Bezlajevim sinom, Silvo Torkar je bil njegov dolgoletni sodelavec, Metka Furlan je pregledala korpus njegovih del in ga izdala v dveh zajetnih zvezkih; Bezljaj, *Zbrani jezikoslovni spisi*. Vsem trem hvala za nesebično pomoč.

¹⁰ Zavzeli naj bi stališče do Baševe kritike, tako da je vsebovala njegovo besedilo, hkrati pa Korošcev odgovor.

¹¹ Biblioteka SAZU, Poročilo seje predsedstva SAZU v Ljubljani dne 3. septembra 1949.

svojo kritiko objavil,¹² in Dyggveja, ki je svojo kritiko izrekel ob obisku ptujskega gradu konec oktobra leta 1949, so preostale kritike izgubljene oziroma jih na prvi pogled ni najti.¹³

Očitno pa je ta kritika oziroma »anketa« krožila med arheologi po Jugoslaviji in zunaj nje. Tako je prišla tudi do Miodraga Grbića v Beogradu. On se ne pojavi v zgornjem zapisniku seje, piše pa dobrih pet let kasneje (17. julija 1955) še enkrat Akademiji, ker želi »spremeniti« svoje mnenje iz leta 1949. Takrat je namreč »sa rezervom prihvatio Koroščevo stanovište o autentičnosti« svetišča. »Danas posle sedam godina moram bez rezerve promeniti svoje stanovište o čemu izveštavam Akademijo jer smatram da je Koroščevo tomačenje apsurdno baš u vezi sa hronologijom i drenažom oltara.«¹⁴

Na hitro opozorim na upravičene kritike, ki so letele na slabo oziroma hitro pripravo knjige o svetišču; knjiga je izšla le dobra dva meseca po koncu izkopavanja. Baš izpostavi neskladja med slikami in podnapisi, nekoherentnost besedila, neuporabne slike itd. Kritičen je predvsem do uredništva, saj ti primeri »kažejo na pomanjkanje elementarne redakcije gradiva in povzročajo težave za vsakogar, kdor se bo z njim ukvarjal.«¹⁵ Poudari še strokovno slabost pomanjkanja situacijskega načrta in prerezov glede razmerja izkopanine do njenih okoliških arheoloških objektov; Korošec splošni načrt oziroma tloris objavi naslednje leto v monografiji o grobišču.¹⁶ Baš ugotovi tudi nekaj faktografskih napak, ki jih Korošec (deloma) prizna.¹⁷

Preden pa skočim *in medias res*, je treba vzpostaviti (ne)sporni in poenostavljeni »skupni imenovalec«. Kako je torej Objekt izgledal oziroma kako ga je videl Korošec? Objekt so sestavljali štirje 2 m globoki jarki (»hodniki«), povezani v kvadratno strukturo s stranicami 11,90 m. V središču je bil dvignjen prostor kvadratne oblike s stranicami 5,70 m, ki se je dvigal 1,45 m nad dnom jarkov (»tlak«), tako da je bila

¹² Bošković, Проблем словенског храма. Na to kritiko se je odzval tudi Korošec, *Djurdje Bošković*. Kritiko je v nemščini objavil stari ptujski znanec Balduin Saria, *Ein neues altslawisches Heiligtum?*; isti, J. Korošec, *Report*.

¹³ Preveril sem tudi na ciljnih institucijah oziroma njihovih pravnih naslednicah, a brez pravega uspeha, to se pravi, »ankete« oziroma odgovorov nisem našel. Kljub temu se zahvaljujem Novaku Njegošu (Tehniška fakulteta v Beogradu), Jardi Rídký (Inštitut za arheologijo, Češka Akademija znanosti v Pragi), Tatjani Lolić (Konzervatorski zavod v Zagrebu), Arsenu Duplančiču (Arheološki muzej v Splitu), Ireni Šimić (Inštitut za umetnostno zgodovino v Zagrebu), Beati Kiti (Inštitut za arheologijo, Poljska Akademija znanosti v Varšavi), Nadi Profantovi (Inštitut za arheologijo, Češka Akademija znanosti v Pragi), Draženu Klinčiču (Uprava za zaščito kulturne dediščine v Zagrebu), Vesni Bikić (Arheološki inštitut v Beogradu), Zuzani Bláhovi in Jiříju Slámi (Oddelek za arheologijo Karlove univerze v Pragi).

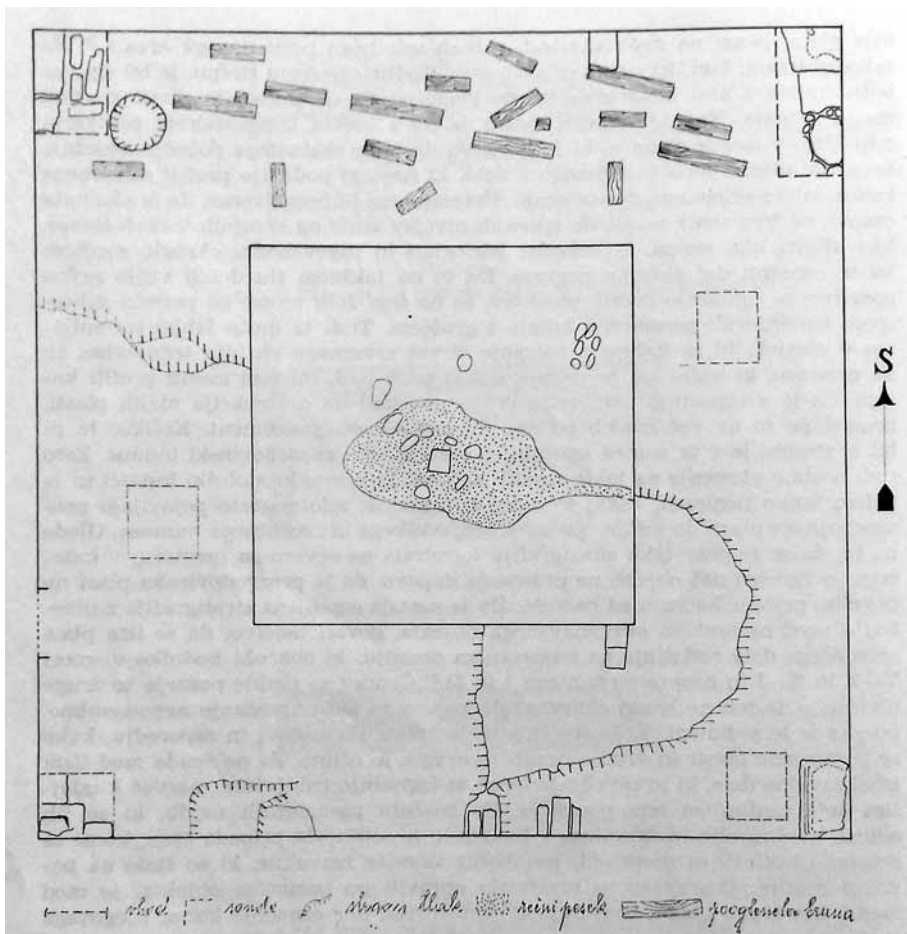
¹⁴ Biblioteka SAZU 1163/55. Tej spremembi naj bi Grbić dodal tudi prepis prvega pisma iz leta 1949, a ga ni bilo zraven. Akademija je sicer 5. septembra 1955 poslala pismo Korošču in ga prosila, da se nanj opredeli, nato pa ga vrne Predsedstvu. Korošec je praktično takoj, 7. septembra, vrnil dopis in dodal samo: »Veseli me, da je dr. Grbić po šestih letih prišel do tega prepričanja ter se prepričal o absurdnosti mojih tolmačenj«. Le nekaj dni pred tem so na Ptuj leta 1955 dokončno »zaščitili« svetišče z zasutjem.

¹⁵ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 207.

¹⁶ Korošec, *Staroslovansko grobišče*, priloga.

¹⁷ Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 213–14.

širina jarkov nekje 3,10 m. Na zahodni strani, 2,4 m oddaljena od jugozahodnega kota in 70 cm nad dnom izkopnega jarka, je bila 1 m široka odprtina (»vhod«). Na dnu je ležal »tlak, izdelan v nekaj plasteh in na več mestih iztrgan«. Zunanji obod je bil obložen z »ometom, ki je bil ponekod komaj ohranjen, ponekod pa dosegal debelino 4 cm«. Znotraj Objekta niso našli nobene najdbe, so pa v severnem jarku odkrili nekaj ostankov zогlenelih brun, drugod pa ne (sl. 3).¹⁸

Slika 3: Tloris izkopnega Objekta oziroma »dna hodnikov« z glavnimi elementi in »najdbami«. ¹⁹
Ground plan of the excavated structure or the "bottom of the corridors" with main elements and "finds"

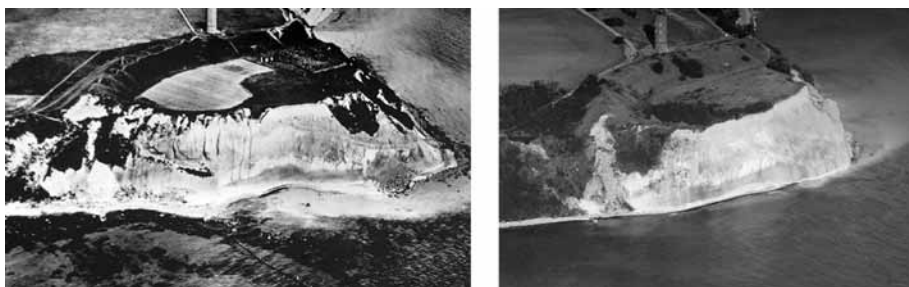
¹⁸ Korošec, *Slovansko svetišče*.

¹⁹ Korošec, *Prispevek k reševanju problema*, 124.

Arkona

Temelj, na katerem je Korošec zgradil svojo tezo o svetišču, je bila primerjava z Arkono.²⁰ In prav ta temelj so njegovi kritiki najprej ostro spodkopavali. Glavna ost kritike je sicer letela na to, da »izhaja poročevalec iz enotnosti stare slovanske kulture v njenih formalnih elementih, torej s stališča, ki je danes znanstveno že premagano«.²¹ Predvsem je kritike motila primerjava najdišča v skrajni severni Nemčiji iz 12. stoletja z najdiščem v severovzhodni Sloveniji iz predvidoma 7. stoletja. Moja ost kritike pa leti na samo Arkono (sl. 4), ki ima podobno pestro preteklost raziskav in interpretacij.

Arkona je najdišče na največjem nemškem otoku Rügen (takrat poslovenjen tudi kot Rujana) v najredkeje poseljeni nemški zvezni deželi Mecklenburg-Predpomorjanski. Leži na 40 metrov visokem krednem klifu in gre za eno centralnih najdišč Zahodnih Slovanov oziroma Ranov. Arkona je dobila osrednjo vlogo po uničenju templja v Rethri sredi 11. stoletja, nakar je za stoletje bila glavno (zahodnoslovansko) svetišče. To je bil namreč zadnji hram njihove verske in politične samostojnosti, saj se je otok takrat še vedno otepal (misijonskih) invazijskih poskusov Sasov, Dancev in Poljakov.

Slika 4: Na levi: zračni posnetek rta Arkona okrog leta 1930, kakih deset let po izkopavanjih Carla Schuchhardta. Vidno je izkopno arheološko polje na krednem klifu in tik pred svetilnikom masiven nasip,²² ki je obdajal naselje. Na desni: stanje leta 2008 in opazna erozija klifa v zadnjem stoletju.²³

²⁰ Korošec je sicer sumarno omenil tudi slovansko svetišče v Kijevu, ki ga je leta 1908 »pod Desjatinno cerkvijo« odkril ukrajinski arheolog s češkimi koreninami Vikentij Chvojka. To svetišče je bilo »manjših dimenzij, bolj neke vrste kapela ali pa oltar s podnožjem za kip božanstva;« Korošec, *Slovansko svetišče*, 7. Torej gre v bistvu za kamniti podstavek za leseni idol ali kip, ki so znani tudi na drugih sočasnih slovanskih najdiščih. Napačno pa Korošec trdi, da ni pisnih omemb tega najdišča. Omenja se namreč v Nestorjevi kroniki oziroma Pripovedi o minulih letih iz začetka 12. stoletja. Omenja se v povezavi s pokristjanjevanjem, ko se je kralj Vladimir kmalu po spreobrnitvi leta 988 odločil uničiti Perunovi svetišči v Kijevu in Novgorodu; Nestorjeva kronika, *sub annis* 945, 980, 983, 988 (*kumir* kot beseda za kip oziroma idol). Cf. Slupecki, *Slavic Religion*, 344-345, 349.

²¹ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 208.

²² Saxo govori o okvirno 30 m visokem »zidu« (*vallus*), ki je bil spodaj iz zemlje (torej nasip), zgoraj pa palisada. Ker je še danes ohranjen 13 m visok nasip, ni videti, da bi Saxo pretirano pretiraval.

²³ Ruchhöft, *Die Burg am Kap Arkona*, 16 in 17. Zahvaljujem se Fredu Ruchhöftu za razjasnitev številnih nejasnosti in posredovano sveže tiskano knjigo.

Aerial shot of Cape Arkona around 1930, about ten years after Carl Schuchhardt's excavations, displaying the excavation site at the chalk cliff and the massive ramparts that surrounded the settlement and are located immediately in front of the lighthouse.

Dansko zavzetje Arkone leta 1168 je eponimni dogodek, saj je s padcem svetišča Svantevita padlo zadnje večje pogansko svetišče zahodnih Slovanov. Prebivalci otoka so bili, vsaj formalno, pokristjanjeni. Tako opisuje te dogodke *Saxo Grammaticus* v najdaljši, 14. knjigi iz 16 knjig obsegajoče serije Zgodovina Dancev (*Gesta Danorum*). Le-to je pisal okrog trideset let, okvirno med leti 1185 in 1216. Sekretar Saxo ni prisostvoval tem prigodam, je pa v njih dejavno sodeloval njegov šef, lundski nadškof Absalon, takrat škof Roskildeja, ki je vodil ekspedicijo skupaj z danskim kraljem Waldemarjem I. (Velikim). Poleg Saxa skromno poroča o teh dogodkih saški kronist Helmold von Bosau, a brez opisa svetišča.²⁴

Pomembno je pogledati izvorno, težko berljivo, sporočilo Saxa, da bi razumeli, kako kljub dolgemu zapisu pravzaprav malo pove o obliki same stavbe. Tako so imeli strokovnjaki dovolj maneverskega prostora za domišljijo. Jasno bo tudi, kako sta Schuchhardt in Korošec oblikovala svoje teze oziroma interpretacije. Tukaj torej pridajam izvirnik in prevod Saxovega odlomka, v katerem opisuje svetišče ter kip božanstva.²⁵

Medium urbis planicies habebat, in qua delubrum materia ligneum, opere elegan-tissimum uisebatur, non solum magnificencia cultus, sed etiam simulacri in eo collocati numine reuerendum. Exterior edis ambitus accurato celamine renitebat, rudi atque inpolito picture artificio uarias rerum formas complectens. Vnicum in eo ostium intraturis patebat. Ipsum uero fanum duplex septorum ordo claudebat, e quibus exterior, parietibus contextus, puniceo culmine tegebatur; interior uero, quatuor subnixus postibus, parietum loco pensilibus aulcis nitebat, nec quicquam cum exteriore preter tectum et pauca laquearia communicabat.

Ingens in ede simulacrum, omnem humani corporis habitum granditate tran-

Sredi mesta je bila ravnina, na kateri je bilo prečudovito leseno svetišče, ne samo zaradi veličastnega okrasa, ampak tudi zaradi kipa, ki so ga v njem [svetišču] postavili, da bi častili božanstvo. Zunanji obod stavbe so obkrožale natančne rezbarije, sestojče iz raznih oblik in podob primitivne in grobe umetnosti. Na voljo je bil samo en vhod. Svetišče samo je zakrivalo dvojje pregrad, od katerih je bila zunanja sestavljena iz sten in pokrita z rdečo streho, notranja pa je imela namesto sten svetle zavese, ki so visele med štirimi stebri. Ta [notranja pregrada] je bila povezana z zunanjo samo s streho in nekaj stropnimi ploščami.

V stavbi je stal ogromen kip, ki je po velikosti presegal vsako človeško

²⁴ Bosau, *Helmoldi presbyteri Bozoviensis cronica Slavorum*.

²⁵ Pri prevajanju sem se opiral na naslednje izdaje in prevode: Holder, *Saxonis Grammatici Gesta Danorum*, 564-566; slovenski prevod Korošec, *Slovansko svetišče*, 9-10; angleški prevod s sicer redkimi kritičnimi opombami Friis-Jensen (ur.), *Saxo Grammaticus, Gesta Danorum*, 1274-1277. Za pregled prevoda se zahvaljujem Davidu Movrinu.

scendens, quatuor capitibus totidemque ceruicibus mirandam perstabat, e quibus duo pectus totidemque tergum respicere uidebantur. Ceterum tam ante quam retro colloca-torum unum dextrorsum, alterum leuorsum contemplacionem dirigere uidebatur. Co-rrase barbe, crines attonsi figurabantur; ut artificis industriam Rugianorum ritum in cultu capitum emulatam putares. In dextra cornu uario metalli genere excultum gesta-bat, quod sacerdos sacrorum eius peritus annuatim mero perfundere consueuerat, ex ipso liquoris habitu sequentis anni copias prospecturus. Leua arcum reflexo in latus brachio figurabat. Tunica ad tibias promi-nens finge-batur, que ex diuersa ligni materia create, tam arcano nexu genibus iungebantur; ut compaginis locus non nisi curiosiori contemplacione deprehendi potuerit. Pedes humo contigui cernebantur; eorum basi intra solum latente. Haud procul fre-num ac sella simulacri compluraque diuinitatis insignia uisebantur. Quorum ammiracionem conspicue granditatis ensis augebat, eius uaginam ac capulum, preter excellentem celature decorem, exterior argenti species commendabat.

telo in bil čudovit na pogled. Imel je štiri glave in prav toliko vratov, od katerih sta dve gledali prsno [naprej], dve pa hrbtno. Sicer so bile [glave] spredaj in zadaj tako postavljene, da je ena gledala proti desni, druga pa proti levi. Brade [glav kipa] so bile obrite, lasje pristrizeni, saj je umetnik očitno upošteval običaj Rujancev glede negovanja glav. V desnici je ta kip držal rog, izdelan iz raznih vrst kovin, v katerega je svečenik, ki je bil več v čaščenju, enkrat na leto nalil vino in iz stanja tekočine poskušal sklepati na rodovitnost naslednjega leta. Leva roka je bila usločena proti boku in je bila videti kot lok. Tunika mu je segla do goleni, ki sta bili iz druge vrste lesa in sta se vezali s koleno tako skrivno, da si moral dobro pogledati, če si želel najti točko pregiba. Noge so se dotikale tal in so stale na podstavku, ki je bil pod zemljo. Nedaleč stran je bilo videti uzde in sedlo kipa poleg mnogih znamenj božanstva. Med njimi je vzbujal občudovanje zlasti meč nenavadne velikosti, ki je imel nožnico in ročaj z izredno dovršenim vrezanim okrasom iz čistega srebra.

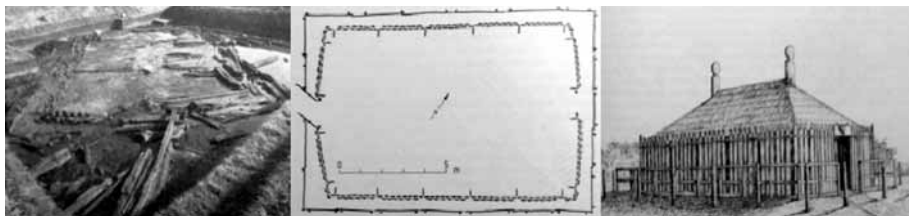
Kaj torej ta zapis sploh pove o obliki samega svetišča? Kaj je burilo domišljijo arheologom in zgodovinarjem zadnjih 500 let? Kaj je stalo in potem pogorelo leta 1168 v Arkoni? Sredi mesta na ravnici je stalo leseno svetišče, ki je bilo z zunanje strani umetelno okrašeno, imelo en vhod in dve pregradi, notranjo ter zunanjo. Notranja je bila sestavljena iz zaves, razpetih med štiri stebre, zunanja pa je bila iz (fiksni) sten. Svetišče je bilo pokrito z rdečo streho, znotraj pa je bil velik kip božanstva s številnimi atributi, od roga v desnici do uzde, sedla in meča v bližini. Tako imamo eno okvirno sliko, nato pa ustvarjamo upodobitve in iščemo primerjave.²⁶

V bližnji okolici, to je severni Nemčiji, so naleteli na nekaj najdišč, ki bi približno ustrezala tlorisu zgoraj opisanega objekta. V Feldbergu (Neustrelitz) so našli ostanke kultnega prostora, ki je bil od gradišča ločen s plitvim jarkom.²⁷ Še najbližje opisanim ostankom pa je najdišče, ki so ga arheologi odkrili na najdišču

²⁶ Ruchhöft, *Die Burg am Kap Arkona*, sl. 81 za „suho“ sliko Saxovega opisa, na (črnobeli) sl. 80 pa predstavi, kako različne in barvite so bile nekatere interpretacije, ki so temeljile na tem opisu.

²⁷ Herrmann, *Feldberg, Rethra und das Problem*.

Groß Raden (Sternberg) (sl. 5). Odkrili so 11 m dolg in 7 m širok in pravokotni kultni objekt, t.i. »*kultno dvorano*« (*Kulthalle*), iz brun. Zunanje stene te lesene konstrukcije so bile oblikovane kot stilizirane ženske in moške podobe. Okrog stavbe je vodil obhod, v notranjosti pa so odkrili konjsko lobanjo in pred njo keramični kelih, kar dodatno potrjuje ritualno uporabo prostora.²⁸

Slika. 5: Redosled arheološke interpretacije na primeru najdišča Groß Raden od leve proti desni: izkopani ostanki kulne dvorane, shematiziran tloris, risarska interpretacija.²⁹

A sequence of archaeological interpretation by way of example of Groß Raden from left to right: excavated remains of the cult hall, a schematised ground plan, a drawn interpretation.

Arkona je prav zaradi živega opisa budila domišljijo raziskovalcev zadnjih 500 let. Ko so v 16. stoletju začeli tiskati Saxove rokopise, so se s temi zapisi začeli ukvarjati številni zgodovinarji. Takrat je dobila tudi ahistorično ime Jaromirzburg ali Jaromarsburg po knezu zahodnoslovanskega ljudstva Ranov Jaromarju (vladal 1170–1218).³⁰ Lega kraja jim je bila znana, a je to bolj posledica dobrega Saxovega opisa kot njihovega »terenskega dela«. Šele v 19. stoletju so se začela prva izkopavanja, da bi ugotovili, kako je naselje takrat izgledalo.³¹

Prva arheološka ekipa je prišla na Rügen leta 1868, prav ob »proslavljanju« 700-letnice padca Arkone. Danski arheolog Jens Jacob Asmussen Worsaae (1821–1885), arhivar in starinar iz Schwerina Georg Christian Friedrich Lisch (1801–1883) ter muzejski direktor iz Stralsunda Rudolf Baier (1818–1907) so na Arkoni naredili nekaj malih sond ter odkrili prve arheološke najdbe, a nič »pretresljivega«. V njihovem poročilu je ohranjen načrt najdišča, ki dobro dokumentira stanje terena pred okrog 150 leti.³²

Toda zgodovino arheoloških raziskav na Arkoni je zaznamovalo delo arheologa, ki je prvi postavil visokoletečo trditev o odkritju svetišča. Dobra dva tedna v letu 1921, od srede avgusta do začetka septembra, je tukaj kopal nemški arheolog in direktor muzeja v Berlinu, Carl Schuchhardt (1859–1943), s še enim slavnim raziskovalcem starega Bližnjega Vzhoda, Robertom Koldeweyjem (1855–1925),

²⁸ Herrmann, *Die Slawen in Deutschland*, 312–316; Schuldt, *Der eintausendjährige Tempelort Gross Raden*; Keiling, *Archäologisches Freilichtmuseum Groß Raden*.

²⁹ Herrmann, *Die Slawen in Deutschland*, T.74, 314–315.

³⁰ Vladal je po danski osvojitvi Rügna leta 1168, prav tako pa na Arkoni prej niso vladali posvetni knezi, ampak Svantevitovi svečeniki.

³¹ Ruchhöft, *Die Burg am Kap Arkona*, 18–22.

³² Baier, *Die Burgwälle der Insel Rügen*.

in svojim sinom, prav tako (klasičnim) arheologom, Walterjem Herwigom Schuchhardtom (1900–1976). Tudi oni so (podobno kot Korošec) kopali z misijo: odkriti arheološke sledi zgodovinsko izpričanega slovanskega svetišča.³³

Pravzaprav je tudi Schuchhardt v skladu z Evangelijem po Luku hitro našel, kar je iskal. Le delno se je pustil voditi Saxu, saj je nedaleč od takratne linije rušenja obale odkril številne »pake kamnov« (*Steinpackungen*), »omet« (*auf eine Art Pflaster*) in »temelj ali tlak v več slojih«,³⁴ ki so bili temelj za njegovo rekonstrukcijo. Ti »paketi kamnov« v središču njegovega predvidenega svetišča naj bi bili podstavki za Saxove štiri stebre; spet je zlahka slediti toku misli Korošca pri interpretaciji »ptujskih vogalnih kamnov«. Kljub hitrim kritikam se je Schuchhardtova teza uveljavila. Odkritja niso bila dobro risarsko dokumentirana, redke fotografije pa kažejo nečisto obdelane profile, iz katerih ni mogoče razbrati detajlov, zato je bila potrebna revizija izkopavanj.³⁵

Že od leta 1966 sta vzhodnonemška Akademija znanosti in njen Centralni inštitut za antično zgodovino in arheologijo planirali »revidirana« izkopavanja. Od leta 1969 do 1971 je izkopavanja na Arkoni vodil Joachim Herrmann, kot lokalni nadzornik pa je služil Hansdieter Berlekamp. Glavni namen je bil prevetriti Schuchhardtove teze iz leta 1921 in definirati generalni karakter velikega območja znotraj nasipa. Izkopali so veliko sondnih jarkov »na karseda veliki površini s karseda malo truda«. ³⁶ Pri teh izkopavanjih so se pokazali prvi pravi dvomi v Schuchhardtove ugotovitve.

Hitro je postalo jasno, da Schuchhardtovi »paketi kamnov« (*Steinpackungen*) niso bili temelji, ampak ostanki zida z jarkom,³⁷ ki ga je opazil tudi Schuchhardt, a ga je interpretiral kot »zakladno jamo« (*Schatzgrube*).³⁸ Ta zid in jarek, o katerem se ni vedelo prej nič, je obdajal nekoč najstarejše jedro gradišča. Sam (notranji) zid so verjetno porušili v 10. ali zgodnjem 11. stoletju, v tem času pa so postavili mogočni (zunanji) zid in nasip gradišča, ki je še danes deloma ohranjen. Stari jarek je ostal ločnica do centralnega kultnega prostora, kjer je verjetno stalo svetišče, a ga je že davno tega odneslo morje.³⁹

³³ Schuchhardt, *Arkona, Rethra, Vineta*, 17.

³⁴ Ibid., 20. Naj samo spomnim, da Saxo nikjer ne omenja teh elementov, to so kamnita gradnja, omet ali tlak, ampak omenja samo leseno svetišče. Tudi podobnost s ptujskim Objektivom, ki je vkopan, je težavna. Korošec je to pojasnil na način, da gre pri ptujskem »svetišču« pač za predhodno (tipološko) fazo iz 7. stoletja, medtem ko je Arkona iz 12. stoletja; Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 235.

³⁵ Posredno je o teh rezultatih podvomil že Baš leta 1948 v netiskani kritiki, ki naj bi jo bil sam poslal po Jugoslaviji; Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 214. Verjetno ima Korošec v mislih »anketo«, ki jo je okrog pošiljala Akademija.

³⁶ Tummuscheit, *Pre-Christian cult at Arkona*. Zahvaljujem se Astrid Tummuscheit za pomoč in posredovana članka.

³⁷ Zadnji del tega jarka je morje odneslo v zimi 2007/08. Sicer so izkopavanja na Arkoni prava adrenalinska izkušnja. Ker so prioriteta za raziskave vedno ogroženi predeli na robu obale, arheologi dandanes izkopavajo s pomočjo varnostnih vrvi, kablov in čelade.

³⁸ Schuchhardt, *Arkona, Rethra, Vineta*, 17.

³⁹ Ruchhöft, *Die Burg am Kap Arkona*, 25–29. Leta 2015 so sicer odkrili »arheološko senzacijo«. Prvič naj bi na slovanskem poselitvenem območju odkrili ogromne stojke (*gewaltige Pfostengru-*

Ne samo najdišče, ampak celoten rt je namreč podvržen konstantni eroziji. Malokdo je opazil stalno spodjedanje, ki je leto za letom vztrajno spreminjalo podobo obale. Le ko je odpadel večji kos, so ljudje in mediji postali pozorni. Ni popolnoma jasno, koliko klifa je izginilo v zadnjih 850 letih, od leta 1168, imamo pa jasne podatke od leta 1868 dalje – danes je videti le dve tretjini tistega, kar je bilo tam pred 150 leti. Hipotetično je v zadnjih 850 letih izginilo več kot 100 metrov zemlje (s takšno oceno tudi Schuchhardt).⁴⁰ Po vsej verjetnosti se je na teh 100 metrih skrivalo tudi ‚Saxovo‘ svetišče, ki je dolgo tega padlo v Baltsko morje.⁴¹

Četudi je Schuchardtov in posledično Korošček temelj vse prej kot trden, ga še ne zakopljem,⁴² ampak se zdaj usmerim na argumente s ‚ptujsko provenienco‘. Kritike je motila primerjava prostorsko in časovno nesorodnih najdišč.⁴³ To sicer (vsaj zame) ni tako sporno, če bi le držalo tisto, kar je Schuchhardt odkril oziroma mislil, da je odkril, in če bi bilo to podobno ptujskemu odkritju. Baš je pravilno Korošču očital »arkonizacijo« ptujskega Objekta.⁴⁴ Tako še vedno ni prave primerjave za interpretacijo Objekta kot svetišča in bi bil izjemen *unikum* med staroslovanskimi svetišči. A tudi to ne bo glavna ost moje kritike, ampak dejstvo, da tak objekt trajno ne bi stal, kar so ugotovili že med izkopavanji oziroma ob poskusih zaščite.

Argumentum ex silentio

Kot argument proti svetišču je Baš opozoril na pestro Prokopijevo pripoved iz srede 6. stoletja. Hilbudij oziroma bolj rečeno Hilbudija sta kompleksni figuri. Prvi je bil domestik, to je višji poveljnik kopenskih čet, in Slovani (ter Anti) v treh letih njegovega poveljevanja, okvirno v letih 530–533, naj ne bi prestopili Donave. Na pohodu leta 533 so ga Slovani končno uspeli pokončati.⁴⁵ Drugi ‚Hilbudij‘ pa je vojni ujetnik, ki se je izdajal za pokončanega pokončnega poveljnika, a je leta

ben), ki so jih obkrožali kamni, da bi jih učvrstili in ščitili pred vlago. Tako so jih interpretirali kot ostanke 14 m dolge in 8 m široke »dvorane« (*Halle*). Očitno je bila ta stavba posebnega pomena, saj je za večkrat presegala sosedne stavbe. V stavbi ni bilo ostankov ognjišča ali drugih ‚bivalnih ostankov‘. Gotovo pa je, da ta stavba, ki je domnevno zgorela že na začetku 12. stoletja, ne more biti svetišče, ki ga je opisal Saxo; Ruchhöft, *Die Burg am Kap Arkona*, 32–35.

⁴⁰ Schuchhardt, *Arkona, Rethra, Vineta*, 22.

⁴¹ Ruchhöft, *Die Burg am Kap Arkona*, 20–29.

⁴² Na posameznih točkah pokažem, kje je Saxov opis dogodkov vplival tudi na Koroščevo interpretacijo.

⁴³ Primerjaj odgovor Karamana 2. oktobra 1947; IZA 104/47.

⁴⁴ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 209.

⁴⁵ Fran Saleški Finžgar je v romanu *Pod svobodnim soncem*, ki ga je najprej objavljaj po delih v katoliškem Domu in svetu 1906–07, ‚ugotovil‘, da je bil prav vrli junak Iztok tisti, ki je pokončal Hilbudija v zasedi: »Iztok se dviga izza vej, lok je upognjen do skrajnosti. Drink, tetiva je zapela, po zraku je zasičala strelica, spodaj pa je kriknil s strašanskim glasom Hilbudij »Kyrrie éleison!«, zakrilil z rokami po zraku, segel k sencu, kjer je tičala ost, pa omahnil in padel s konja«; Saleški Finžgar, *Pod svobodnim soncem*, 38.

545 Justinijanov general Narzes prepoznal prevaro.⁴⁶ Sledi odstavek o slovanskih navadah v izvirniku in prevodu.⁴⁷

τὰ γὰρ ἔθνη ταῦτα, Σκλαβηνοὶ τε καὶ Ἄνται, οὐκ ἄρχονται πρὸς ἀνδρὸς ἐνός, ἀλλ' ἐν δημοκρατίᾳ ἐκ παλαιοῦ βιοτεύουσι, καὶ διὰ τοῦτο αὐτοῖς τῶν πραγμάτων αἰεὶ τὰ τε ξύμφορα καὶ τὰ δύσκολα ἐς κοινὸν ἄγεται. ὁμοίως δὲ καὶ τὰ ἄλλα ὥς εἰπεῖν ἅπαντα ἐκατέροις ἐστὶ τε καὶ νενόμισται τούτοις ἄνωθεν τοῖς βαρβάροις. θεὸν μὲν γὰρ ἓνα τὸν τῆς ἀστραπῆς δημιουργὸν ἀπάντων κύριον μόνον αὐτὸν νομίζουσιν εἶναι, καὶ θύουσιν αὐτῷ βόας τε καὶ ἱερεῖα πάντα· εἰμαρμένην δὲ οὔτε ἴσασι οὔτε ἄλλως ὁμολογοῦσιν ἐν γε ἀνθρώποις ῥοπήν τινα ἔχειν, ἀλλ' ἐπειδὴ αὐτοῖς ἐν ποσὶν ἤδη ὁ θάνατος εἶναι, ἢ νόσφ' ἀλοῦσιν ἢ ἐς πόλεμον καθισταμένοις, ἐπαγγέλλονται μὲν, ἢν διαφύγῃσι, θυσίαν τῷ θεῷ ἀντὶ τῆς ψυχῆς αὐτίκα ποιήσῃν, διαφυγόντες δὲ θύουσιν ὅπερ ὑπέσχοντο, καὶ οἶονταί τὴν σωτηρίαν ταύτης δὴ τῆς θυσίας αὐτοῖς ἐωνῆσθαι. σέβουσι μέντοι καὶ ποταμούς τε καὶ νύμφας καὶ ἄλλα ἅττα δαιμόνια, καὶ αὐτοῖς ἅπασιν, τὰς τε μαντείας ἐν ταύταις δὴ ταῖς θυσίαις ποιοῦνται. οἰκοῦσι δὲ ἐν καλύβαις οἰκτραῖς διεσκηνημένοι πολλῶ μὲν ἀπ' ἀλλήλων, ἀμείβοντες δὲ ὥς τὰ πολλὰ τὸν τῆς ἐνοικίσεως ἕκαστοι χώρον.

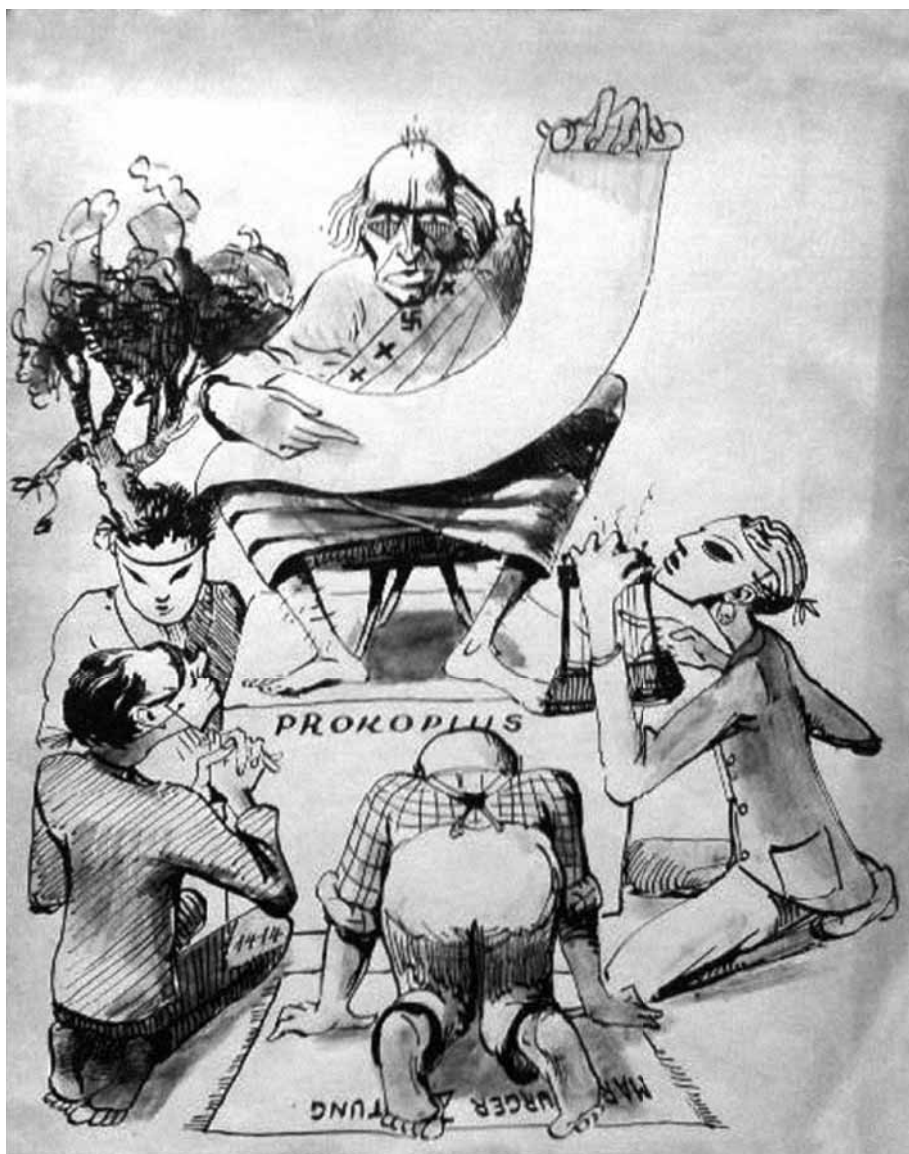
Ti dve ljudstvi, Slovani in Anti, nimata enega vladarja, ampak živita že od nekdaj v demokraciji in zato se o vsem, tako koristnem kot težavnem, pri njih vedno javno razpravlja. Enako ti barbarski ljudstvi ravната od nekdaj tudi pri tako rekoč vsem drugem po starih navadah. Verjamejo, da je en bog, stvaritelj groma, vladar nad vsem, zato mu žrtvujejo goveda in druge žrtve. Usode ne poznajo in tudi ne verjamejo, da bi imela kakršnokoli moč med ljudmi, toda kadarkoli se jim smrt približa, v bolezni ali v vojni, obljubijo, da bodo žrtvovali bogu, če zbežijo [smrti]. Če potem ubežijo, žrtvujejo, kot so obljubili, ker mislijo, da so si z žrtvijo kupili varnost. Častijo tako reke, nimfe in druge duhove ter vsem tem tudi večkrat žrtvujejo; med temi žrtvovanji vrše razna prerokovanja. Živijo v bednih kočah, ki jih postavijo daleč drug od drugega, in običajno vsak večkrat spremeni svoje bivališče.

Znotraj te pripovedi je torej Prokopij na kratko opisal verske navade Slovanov, a ni omenil nikakršnih svetišč. Ta *argumentum ex silentio* je upravičen, saj je Prokopij svoja poročila zbiral na terenu. Sodeloval je na odpravah bizantinskih poveljnikov in tako njegova besedila pogosto temeljijo na virih iz prve roke, kar dokazuje tudi njegovo poznavanje slovanske ‚samouprave‘. Toda to poročilo ne izključuje obstoja svetišč pri (Južnih) Slovanih, prav tako je ta opis verskega življenja zelo skromen in Prokopij bi lahko ‚pozabil‘ napisati še kaj drugega.⁴⁸ Prokopij izpostavi še nomadski način življenja Slovanov v tem času, zato odsotnost trajno grajenih objektov v njegovem zapisu ne preseneča. Kot svetišča so pogosto služili tudi naravni ‚objekti‘, kot so razne votline, skale, drevesa itd.

⁴⁶ Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev I*, št. 33, str. 24–29.

⁴⁷ Angleški prevod v Prokopij, *History of the Wars VII*, xiv, str. 268–271; slovenski parafraziran prevod v Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev I*, št. 33, str. 25. Za pregled in številna pojasnila k Prokopiju se zahvaljujem Gregorju Pobežinu.

⁴⁸ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 207; contra Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 215. Primarni (pisni) vir za Slované in njihove običaje je sicer Strategikon cesarja Mavrikija s konca 6. stoletja, ki tudi ne omenja svetišč; Dennis (ur.), *Das Strategikon des Maurikios*, 370–389 (izvirnik in nemški prevod). Za pomoč se zahvaljujem Rajku Bratožu.

Slika 6: Anonimna karikatura, ki je nastala med diskusijo v povojnih letih in nakazuje, kako kruto je vendarle bilo ozadje spora oziroma v katerem času je ta spor potekal – pozorni bralec in opazovalec bo videl, da je na lenti en križ malo kljukast.⁴⁹

An anonymous caricature produced during post-war discussions depicts the cruelty of the conflict's background or the period in which the conflict took place – an attentive reader and observer will notice that the sash contains a slightly hooked cross

Korošec je menil, da je glavni očitek njegovih kritikov bil prav Prokopij. Še leta kasneje je zapisal: »Doslej so se pojavili ugovori tako proti slovanskemu poreklu

⁴⁹ Osebni arhiv Josipa Korošca.

stavbe kakor tudi glede njene funkcije. Večina ugovorov pa sloni na Prokopijevem tolmačenju, ne pa na neki realni arheološki podlagi.⁵⁰ Ironično se je prav sam, mor-da nehote, pretirano posluževal pisnega vira, in sicer Saxovega opisa Arkone. Tudi Paola Korošec je dobrih 25 let kasneje pisala, da so se nasprotniki opirali »*zgolj na zgodovinske vire*« in da »*kljub vsej nastali polemiki ni prišlo do resne in obširnejše obravnave, v kateri bi s tehtnimi argumenti skušali ovreči postavljeno hipotezo*«. ⁵¹

Tudi sicer je Josip Korošec želel speljati diskusijo na dejstvo, da Baš kot zgodovinar (in ne arheolog) določenih stvari enostavno ne razume.⁵² Tako je ustvarjal lažno dihotomijo med zgodovino in arheologijo.⁵³ Hkrati so se namreč oglasili tudi arheologi, med njimi Einar Dyggve, Balduin Saria, Đurđe Bošković in Miodrag Grbić, kritizirali objekt ter potrdili oziroma ponovili Baševe kritike. Žal pa odgovorov oziroma stališč drugih arheologov na »*anketo*« Akademije ni najti. Postavi pa se vprašanje, ali so arheologi in »*tečajniki*« svoje glasove povzdignili že med izkopavanjem ali so se prepustili zapeljati vodilni razlagi.

Argumentum ex absentio

Če odsotnost zgodovinskih virov za ta čas niti ne preseneča, pa je odsotnost arheoloških za trajno stoječe svetišče mnogo težje pojasniti. Pomanjkanje najdb v Objektu je bilo za Baša dokaz, da le-ta ni bil v uporabi.⁵⁴ Korošec je namreč pisal, da izkopavalci niso našli »*niti najskromnejšega slovanskega predmeta*«. ⁵⁵ Ta *argumentum ex absentio* ni iz trte izvit, a so svetišča spoštovani prostori in večje količine najdb niti ni bilo pričakovati. Korošec se tukaj ponovno opre na Saxov zapis, kjer svečenik med čiščenjem svetišča ni smel zajeti sape, da ne bi oskrnil svetega prostora.⁵⁶ Seveda gre za hiperbolo, ki se jih je Saxo vestno posluževal, a da vedeti, da je za svete prostore veljala druga dinamika delovanja.

Dejstvo, da v Objektu niso našli najdb, sicer ne drži povsem. Med opravljanjem muzejske prakse v ptujskem muzeju davnega julija 2012 sem v depoju popolnoma po naključju naletel na škatlo z listkom, na katerem je pisalo »*PG, 46/47 SVETIŠČE 33*«. Pri teh najdbah gre za najdbe iz več časovnih obdobij (prazgodovine), in sicer bakrene in pozne bronaste dobe. Tako ta skupek najdb, ki je bil kot tak inventariziran, ne predstavlja skupka najdb, ki bi nastal v prazgodovini, ampak gre za sekundarno lego, t.j. polnilo zakopa.⁵⁷ Očitno pa je, da objave zavajajo, saj se nikjer ne omenjajo prazgodovinske najdbe v polnilu Objekta.

⁵⁰ Korošec, *Uvod v materialno kulturo Slovanov*, 175.

⁵¹ Korošec, *Prispevek k reševanju problema*, 119.

⁵² Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 234-236.

⁵³ Za predlog za »pomiritev« med arheologi in zgodovinarji glej še Dymond, *Archaeology and History – a plea for reconciliation*.

⁵⁴ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 208.

⁵⁵ Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 25.

⁵⁶ Korošec, *Slovansko svetišče*, 10.

⁵⁷ Dular, *Severovzhodna Slovenija v pozni bronasti dobi*, 154.

Korošec tako na primer omenja najdbe »samo v višjih plasteh, to je v recentnem humusu in nekoliko globlje, toda nad normalno višino svetišča, smo našli tudi fragmente slovanske keramike«, »največ je bilo primerov keramike poznega srednjega veka, oziroma iz periode po opustitvi slovanskega grobišča«. ⁵⁸ Potemtakem bi bil pozni srednji vek *terminus ante quem non* zasutja, vendar Korošec ni bil jase, ali se pojavljajo v zasutju ali nad zasutim svetiščem. ⁵⁹ Glede na škatlo je šlo za prazgodovino, a očitno niso hranili najdb po kontekstih, to je stratigrafskih enotah, ⁶⁰ ampak po dobah. ⁶¹

V zasipu objekta (zahodni jarek) so našli tudi odlomek peččenca z vklesanim križem, ki ga Korošec šteje med rimske najdbe; ⁶² prav tako Klemenc, ki ga interpretira kot del starokrščanske oltarne plošče. ⁶³ Nasprotno je Baš, potem ko v ptujskem muzeju tega kamna ni našel, odkril marmor iz zahodnega hodnika, na katerem je videl gotsko, to je poznosrednjeveško, kamnoseško znamenje, s čimer postavi *terminus ante quem* uporabe Objekta v pozni srednji vek. ⁶⁴ Za zdaj se na tem mestu ustavim glede datiranja, da bi še prej pojasnil odsotnost grobov v Objektu oziroma njihovo prisotnost v neposredni bližini Objekta in poznoantične »trdnjovice«.

Na območju »poznoantične trdnjovice« in Objekta Slovani niso pokopavali, kar v bližnji okolici Ptuja ni osamljen primer. Potem ko so aprila 1907 pri kopanju gramozne jame na Spodnji Hajdini naleteli na tri skelete (št. 1, ⁶⁵ 13-14), je lekarnar Frančišek Pollak odkril še nadaljnjih 14 slovanskih grobov (št. 2-12, 18-20), pri kasnejših kopanjih za gramoz pa so odkrili še tri nadaljnje grobove (15-17). ⁶⁶ Po Pollaku so Slovani »za svoje mrličje poiskali do takrat nezasedeno, prosto mesto, zlasti so se skrbno varovali približati se ostankom rimskih grobišč ali razvalinam njihovih hiš«. ⁶⁷ Natančnejši odnos do rimskih ostalin iz njegove

⁵⁸ Korošec, *Slovansko svetišče*, 25.

⁵⁹ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 208.

⁶⁰ Jasno, saj tudi izkopavanja niso bila stratigrafska, ampak arbitrarna oziroma pogojno planumska.

⁶¹ Nekje v depozitu je verjetno škatla Svetišče z rimskimi in morebitnimi (zgodnje)srednjeveškimi najdbami. Glede teh potencialnih škatel sem vprašal Ivana Žižka in Mojco Vomer Gojkovič iz Pokrajinskega muzeja Ptuj-Ormož, a nista nič vedela o tem. Obema se zahvaljujem za pomoč in podporo.

⁶² Korošec, *Poročilo o izkopavanju*, 20.

⁶³ Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, T. XV, sl. 2.

⁶⁴ Baš, *Mali grad v Ptuj*, 130-131.

⁶⁵ Najdbe iz tega groba (uhana/obsenčnika (manjši, ki je bil pripet na večjega) s S-zanko, bronasti prstan, srebrni prstan) so se »izgubile« med poštnim transportom (*Postbeförderung*).

⁶⁶ Skrabar, *Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin*. Logike za oštevilčenjem grobov na tem grobišču mi ni uspelo ugotoviti. Drugače je Pollak najdbe s teh relativno bogatih grobov poslal muzeju oziroma zgodovinskemu društvu v Maribor. Prav te najdbe so bile leta 1945 predmet pogajanj med Bašem in Smodičem ter kasneje Korošcem; cf. Janžekovič, *Mnogo hrupa za nič (1. del)*, 216.

⁶⁷ Pollak, *Mala izvestja*, 229. Da so že takrat vrlo branili slovenske interese, priča Pollakov zaključek: »Če se bode kdaj posrečilo odkriti pri nas večje naselbine slovanskega izvora, bode prisvetilo tudi več luči v to, sedaj še v gosto temo zavito poglavje, in marsikatero trditev romanskih in germanskih zgodovinopiscev bo popraviti ali celo opustiti«; *ibid.* Podobno je zaključil tudi Skrabar v nemščini v slovansko »korist«; Skrabar, *Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin*, 339.

objave ni znan, je pa Skrabar dodal tloris.⁶⁸

V Sloveniji se sicer pojavljajo slovanski pokopi tudi znotraj rimskih ruševin, na primer v rimski podeželski vili (*villa rustica*) v Radvanju pri Mariboru, kjer so med ruševinami vile naleteli na 28 grobov.⁶⁹ Zaradi odsotnosti slovanskih grobov je Baš predvidel uporabo »trdnjavice« v času uporabe grobišča, a ni pojasnil, čemu bi ta objekt tedaj služil.⁷⁰ Korošec pravilno poudari, da bi v primeru (večstoletne) uporabe lahko pričakovali tudi ustrezne ostaline, vendar »ni bilo odkritih niti najskromnejših arheoloških materialnih ostalin«.⁷¹

Če se držim melanholičnega eseja in trditve škotskega pesnika ter esejista Alexandra Smitha (1830–1867), da nismo nikoli srečni,⁷² potem ne, moti le odsotnost grobov, ampak tudi prisotnost grobov v domnevni bližini visoko- oziroma poznosrednjeveških objektov. Razmerje grobišča do teh zgradb, to sta bergfried na osrednji grajski kopi in predvidenih stolpov na obeh planotah (zahodni in vzhodni), ni jasno. Pokopavali so gotovo vse do zadnje tretjine 11. stoletja,⁷³ ko naj bi grad predvidoma že stal ali bi ga pravkar postavljali. V vsakem primeru so graditelji morali vedeti, da so največ kakšno generacijo prej tukaj pokopavali, če že grobovi niso bili sočasni.

Podobna situacija se pojavi na Malem gradu v Kamniku. Tam tretjo fazo opredeljuje zgodnesrednjeveško grobišče, to so srednjeveške stratigrafske enote, ki so starejše od samega gradu. Na območju kasnejšega grajskega jedra je bilo dokumentirano skeletno in vnaprej načrtno zasnovano grobišče s 27 grobovi. Šlo je za grobišče majhne skupnosti iz 10. in morda začetka 11. stoletja, prva (grajska) visokosrednjeveška faza pa je bila najkasneje v 12. stoletju, zelo verjetno pa že prej, konec 11. stoletja.⁷⁴ Tako bi bil hiatus med tema fazama vsaj dve ali tri generacije, okvirno med 50 in 100 leti. Na Ptujju bi bil hiatus morda nekoliko manjši, morda pa ga niti ne bi bilo. Treba pa je poudariti, da je več kot polovica grobov na Ptujju brez pridatkov oziroma artefaktov in jih zato ni mogoče datirati.

⁶⁸ Skrabar, *Frühmittelalterliche Gräberfunde in Unterhaidin*. Seveda sta si objavi Pollaka in Skrabarja pri 'preprostih' faktografskih podatkih večkrat nasprotujoči, kar je ugotovil že Korošec. Tako je npr. Pollak začel z deli meseca majnika (sic!), po Skrabarju pa že aprila. Ker gre pri Pollaku za poljudno delo, pri Skrabarju pa znanstveno, je morda bolje bolj upoštevati slednje.

⁶⁹ Strmčnik-Gulič, *Villa rustica in staroslovansko grobišče Radvanje*; Šlosar, *Radvanje: villa rustica*.

⁷⁰ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 207–208. To bi morda lahko pojasnila najnovejša teorija Stephana Karla, o kateri govorim spodaj.

⁷¹ Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 216.

⁷² »We are never happy; we can only remember that we were so once«; Smith, *Of Death and the Fear of Dying*. S tem sem izpolnil še njegovo »edino« željo po občasnem citiranju; cf. Smith, *Men of Letters*.

⁷³ Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*, 58–69; Tomičič, *Prilog istraživanju kronologije bjelobrdskega segmenta*.

⁷⁴ Sagadin, *Staroslovansko grobišče na Malem gradu*; Štular, *Mali grad*, 47–49, 144–145.

Omet na prstenih stenah

Zdaj se pomikam k bolj tehnično oziroma arhitektonskim vidikom in argumentom. Eden najmanj verjetnih delov teze o Objektu kot svetišču je »omet« na prstenih stenah. Funkcija tega ometa bi bila, ob morebitni okrasni vlogi, da je te prstene stene držal skupaj. Stene svetišča naj bi bile »vsaj spodaj v vsej svoji dolžini še danes obložene z ometom. Na nekaterih mestih je ohranjen omet še do višine 1,20 m. Na drugih mestih, posebno na zahodni strani, je ohranjen samo v posameznih delih v višjih legah, ni pa vezan z ometom, ki se drži povsod nad tlakom. Debelina ometa je različna. Ponekod so komaj ohranjeni sledovi, ponekod pa dosega debelina tudi 4 cm«. ⁷⁵

Omet na prstenih stenah je nesmiselni oziroma ne sledi 'zdravi kmečki pameti'. Kljub temu dodajam še strokovno mnenje tehničnega nadzornika zaščitnih del Šlajmerja, ki ga povzema tudi Baš: »že prirodna vlaga bi povzročila odpadanje ometa, zlasti še takrat, ko zemlja po zimskem premrzovanju popušča pri pomladnih višjih temperaturah«, ⁷⁶ kar se je pripetilo pozimi 1946/47. Korošec sicer trdi, da bi bilo v pokritem objektu drugače in bi lahko omet obnavljali ter bi lahko okrog svetišča izkopali odtok (drenaža), ⁷⁷ vendar ga ob izkopavanju niso našli. ⁷⁸ Prav tako pa niti drenaža ni pomagala Objektu v prvi zimi po izkopu 1947–48, da se ne bi sesula severna stena, kaj šele sam omet.

Tako je Baš ponudil drugačno interpretacijo ohranjenega »ometa«, ki ga je interpretiral kot »glazuro debelo apneno plast na glinasti prsteni steni«. ⁷⁹ Po domače, gre za ostanke zidave, in sicer apnene malte. To mnenje so delili tudi arheologi Saria, ⁸⁰ Bošković (sl. 7) ⁸¹ in Dyggve. Slednji je tako menil, da je »ta omet, ki se tu in tam drži, ostanek malte, ki prodira izmed kamenja pri zidanju na stene zemeljskega izkopa in se tam prilepi. Da bi bil to pravi omet v celoti na ilovnatih stenah, smatra tehnično za nemogoče«. ⁸² Kaj točno je torej ta 'bela plast' na stenah jarkov?

Morda se skriva odgovor na drugi strani, to je na vzhodni planoti ptujskega gradu. Tam so sicer že nekajkrat odprli manjše površine znotraj nekdanje konjušnice, leta 2015, po marčevskem plazju, ki je odnesel del platoja v dolino, pa bolj načrtno večjo površino. Tako so v večjem jarku (SE 074=068), ki naj bi predvidoma služil kot komunikacija z osrednjo grajsko kopo, odkrili maltni estrih (SE 139), ki je bil položen na prodnato nasutje (SE 140), in podoben, nekoliko slabše ohranjen, maltni estrih (SE 080). ⁸³ Verjetno je Korošec na podobne ostanke, t.j. malte, naletel na »stenah« Objekta in ga interpretiral kot omet.

⁷⁵ Korošec, *Slovansko svetišče*, 16.

⁷⁶ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 209.

⁷⁷ Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 225.

⁷⁸ Korošec, *Slovansko svetišče*, 15.

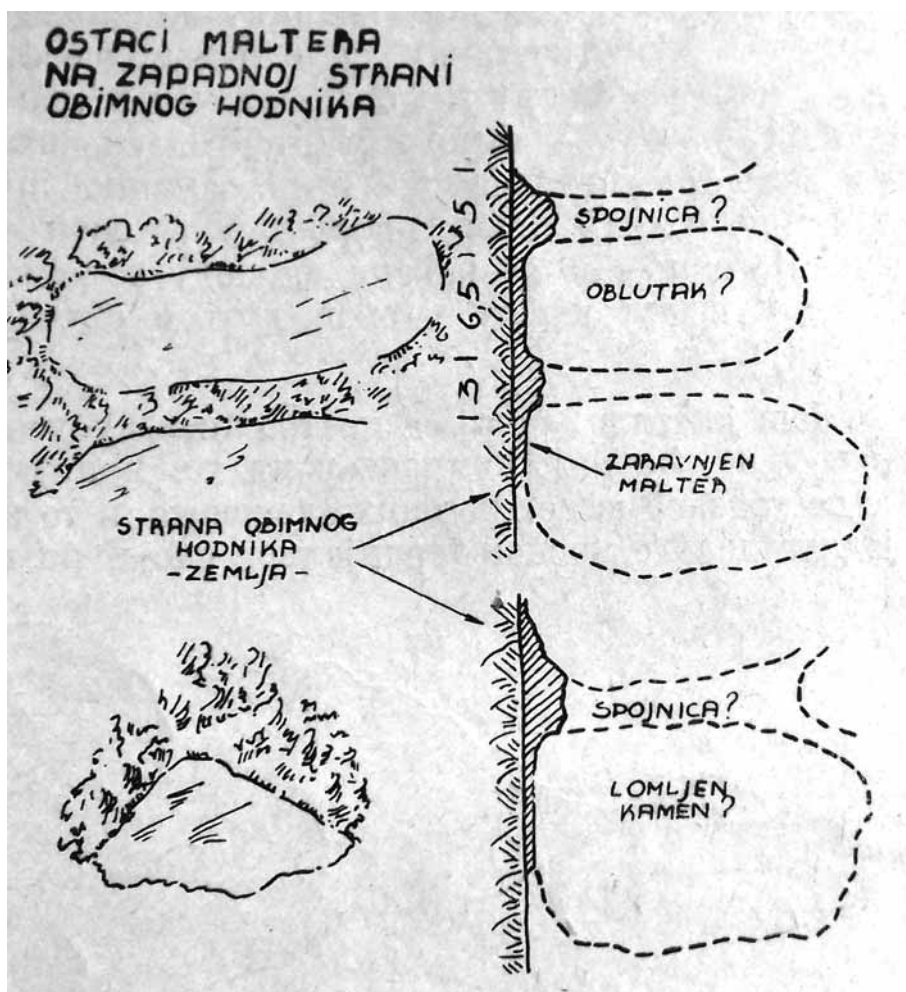
⁷⁹ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 209-210.

⁸⁰ Saria, *Ein neues altslawisches Heiligtum?*, 387.

⁸¹ Bošković, *Проблем словенског храма*, 41-42.

⁸² INDOK 39/49.

⁸³ Lazar, Arh, *Poročilo*, 20-33.

Slika 7: Razlaga ostankov »ometa« oziroma malte na zahodni strani Objekta po Boškoviću.⁸⁴

The explanation of the remains of "plaster" or mortar on the structure's western side according to Bošković.

Vpliv vode in talne vlage

Najbolj uničujoča kritika za obstoj svetišča, vsaj v opisani obliki, pa je po mojem mnenju delovanje vode. Inženir Janko Kavčič je imel nalogo zagotoviti optimalno (kemijsko) rešitev za »zavarovanje ilovnatega »žrtvenika« in obdajajočega jarka pred razpadom zaradi vremenskih vplivov«. Tako je napisal, da »če izločimo direktne padavine, pred katerimi je prostor zaščiten s streho, obstaja poleti na soncu in vetru nevarnost razpada zaradi hitrega osušenja oz. menjajočega se sušenja in ovlaženja. Nabrekanje in krčenje površine bi kot posledica teh vplivov povzročalo

⁸⁴ Bošković, Проблем словенског храма, sl. 5.

*pokanje, krušenje in prašenje. V zimskem času pa preti nevarnost zmrznjenja, ki bi imelo za posledico luščenje».*⁸⁵

Tudi arhitekt in inženir Marjan Mušič je delil podobno mnenje v svojem Razmišljanju o zaščiti iz 23. julija 1947, torej še preden je Baš obelodanil svojo kritiko v letih 1948–49. Po njegovem »*klimatske prilike v Sloveniji ne dopuščajo, da bi konservirali arheološki objekt brez zaščitne strehe. Zakaj sedem mesecev v letu je v znamenju dežja in snega. To pomeni nevarnost, ki grozi v vertikalni smeri – z neba... V taki geološki strukturi moramo paziti tudi na vpliv talne vode in vlage. Torej je poleg vertikalnih tudi v horizontalnih smereh arheološki objekt ogrožen. Vsi kemični preparati ne morejo pomagati, dokler ne zadovoljimo gornjim zahtevam*«.⁸⁶

Tako je Mušič imel nalogo zaščite objekta »*pred vertikalnimi padavinami in talno vlago*«. Odločili so se za zaščito celega objekta (skupaj s trdnjavo) zaradi »*čim uspešnejše izolacije pred vlago*«. Po njegovem se je treba zavedati, da »*niso izključeni tekom časa denundacijski in erozijski procesi*«, prav tako pa samo to omogoča »*najobzirnejšo konservacijo, brez vseh betonskih plošč in tlakovnih plošč, brez notranje kanalizacije itd.*« »*Ko je objekt obvarovan s streho pred padavinami in z drenažo pred talnim vlaženjem, pristopimo h konservaciji arheoloških gradbenih elementov, to je kamnitega zidovja, ometov in gline*«.⁸⁷

Objekt se jim je sesuval med izkopavanjem, pa tudi po njem, zato je bil kmalu po izkopavanjih zavarovan z dvokapno streho, da bi meteorska voda odtekala stran od objekta; problem sicer ostaneta tisti strani, ki sta izpostavljeni oziroma nimata kapa. Tako bi bila potrebna štirikapna streha ali kakšna druga oblika strehe, ki bi približno zavarovala vse strani, da meteorska voda ne bi neposredno ogrožala Objekta. A tudi to bistveno ne spremeni dejstva in vpliva meteorne vode. Januarja 1948 se je namreč zrušila prav severna stena, ki je bila zavarovana s kapom.

Streha tudi ne pomaga pretirano pri vplivu »*horizontalne*« vode oziroma podtalnice na rušenje zemljenih sten. Tako tehnični nadzornik zaščitnih del Šlajmer ugotavlja, da »*streha jarek zavaruje pred direktnim vplivom padavin, ne more pa ga zavarovati proti vplivom talne vode in ne proti vplivom one vode, ki pronica v globino po močnem deževju in zlasti po odtajanju snega... Nastop take vode zrahlja seveda prst in povzroča rušenje peščenih plasti ter s tem postopno rušenje sten*«.⁸⁸ Čeprav streha temu Objektu dokazano ni pomagala, vseeno za zdaj sledim tej logiki.

Lesena nadgradnja in domnevni požar

Tudi Bošković se je vprašal, ali je takšen objekt sploh lahko stal v opisani obliki. Ugotovi, da ima več tehnično-arhitektonskih pomanjkljivosti. Tako je predvidel, da bi svetišče moralo biti iz stebrov in zida iz horizontalnih brun, ki

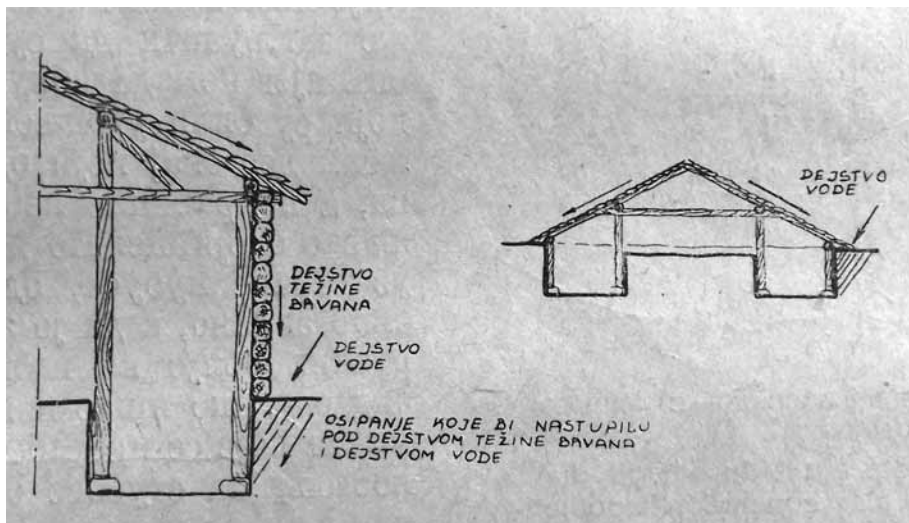
⁸⁵ IZA Strokovno mnenje o konserviranju, 18. december 1947.

⁸⁶ INDOK Mušič, Razmišljanje o zaščiti staroslovanskega svetišča na ptujskem gradu, 23. julij 1947.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Baš, Korošec Josip: Slovansko svetišče, 210.

bi stal na zgornjem robu »sten«, da ne bi voda vtekala v svetišče. Toda takšne kombinacije vertikalnih stebrov in horizontalnih brun so »nelogične«, saj bi se s svojo težo naslanjala na rob »sten« in jih rušila (sl. 8). Malta oziroma »omet« ne bi pomagal. Bošković še trdi, da bi lahko bil zid iz vertikalnih brun, a to ni bilo običajno za Slovane v času neposredno po naselitvi.⁸⁹

Slika 8: Hipotetična a »nelogična« lesena konstrukcija po Boškoviću in »dejstvo vode«.

A hypothetical but "illogical" wooden construction according to Bošković and the "water effect".

Delno je Korošec (Bašu in Boškoviću) odgovoril na ta očitek s pojasnilom, da bi streha šla vse do zemlje in zgornjih horizontalnih brun sploh ne bi potrebovali. Toda to bi le stežka rešilo vprašanje vode, saj bi se voda s strehe zlivala neposredno na »ogroženo zemljišče«. Bošković še poudari, da t.i. postavki oziroma postamenti za domnevne stebre niti niso na isti višini. Prav tako bi morali biti vertikalni stebri vkopani, da bi bili solidni, kar je tudi bilo običajno za slovanske gradnje v tem času.⁹⁰ Da ne bi preveč zataval s teoretiziranjem, moram še enkrat poudariti, da (ne) odkriti ostanki ne podpirajo teh teorij; ostaja pa dokaj nepojasnjeno eno odkritje, ki bi lahko govorilo v prid leseni nadgradnji.

V severnem jarku so namreč odkrili lesena bruna. Lesena struktura naj bi se sesula ob požaru,⁹¹ kar bi dokazovali ostanki ožgane zemlje in les v severnem hodniku, čeprav si o »ožgani zemlji« Korošec ni na jasnem, ko pravi, da »ožgana zemlja na zahodni strani ni posledica požara svetišča samega, temveč prekritega

⁸⁹ Bošković, Проблем словенског храма, 40–41. O slovanski stavbni arhitekturi v zgodnjem srednjem veku kratki pregled v Šalkovský, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*.

⁹⁰ Bošković, Проблем словенског храма, 41.

⁹¹ Tukaj se je ponovno naslonil na Saxa, ki je opisal, kako so Danci leta 1168 požgali Svantevitovo svetišče na Arkoni, ki so ga sicer prej posekali in podrli kip oziroma idol; Gesta Danorum XIV, 39.31–35; cf. Friis-Jensen (ur.), *Saxo Grammaticus, Gesta Danorum*, 1298–1303.

dela svetiščnega vhoda, ki je bil tako nizek, da je zapustil močan sled«. ⁹² Manjkajo tudi sledovi požara na »tlaku« ali na prsti, čeprav Korošec kasneje doda, da so v najnižjih plasteh vseh hodnikov našli ostanke oglenine. Baš bi naj pri kopanju drenažnih jarkov severno od objekta leta 1948 našel vrsto »oglenih jeder in preperevajočih lesenih kosov«. Ostanke lesa v severnem hodniku je interpretiral kot posledico »negotovega terena« in naj ne bi bili istodobni s »hodnikom svetišča«. ⁹³

Izkopavalci prav tako niso našli niti ene stojke, ki so običajna sled lesenih stavb v staroslovanskih naselbinskih kontekstih, na kar so Korošca ob Bašu opozorili še drugi. ⁹⁴ Tako so stojke odkrili tudi na sicer nedavno odkritem staroslovanskem najdišču Štuki-Marof na Ptuj. ⁹⁵ Korošec je kljub temu razlagal razlog »vkopanosti« svetišča s sočasno slovansko arhitekturo, ⁹⁶ in sicer bivališči tipa zemljanka. Toda arhitektura domnevnega svetišča gotovo ne posnema sočasne (slovanske) bivalne arhitekture. ⁹⁷ Streho so opirali leseni stebri, ki naj bi stali na kamnitih kvadrin in ne vkopani v zemljo (stojke). Tudi teh podstavkov oziroma kamnitih kvadrov so odkrili le devet, a Korošec predpostavi, da so obstajali na drugih ključnih mestih in bili ob uničenju svetišča odstranjeni. ⁹⁸

Ostanki lesenih brun oziroma hlodov v severnem hodniku so uganka. Predvidevam, da bi lahko služili kot armatura kamnitih zidov, kot je to primer pri mestnem obzidju, a potrebovali bi tehtnejšo raziskavo, da bi to potrdili. Lahko bi bili ostanki naprav, kot so žerjavi, s katerimi bi dvigali kamenje pri rušenju temeljev stolpa. ⁹⁹ Lahko bi bili tudi ostanek zunanega lesenega stopnišča, ki so jih takšni stolpi imeli in bi jih ob morebitnem napadu odvrgli. Žal v ptujskem muzeju teh poglenelih brun ne hranijo oziroma ne vedo, kje bi lahko bila. Verjetno so že dolgo tega sprhnela. Žal pa tudi niso vidna na nobeni fotografiji izkopavanj ali poizkopavalnih analiz.

Teza o slovanskem svetišču na ptujskem gradu je sicer kmalu po tej vroči diskusiji v večji meri zamrla. Pred kratkim pa jo je ponovno aktualiziral Andrej Pleterski, ¹⁰⁰ ki je v svoji rekonstrukciji podobe svetišča večjo težo dal prav lesenim konstrukcijam. Objekt je interpretiral v povezavi z mitično podobo Slovanov, ki jo je predpostavil na podlagi rekonstruiranega staroslovanskega ritualnega izreka. Letega je na podlagi mitskega oziroma kozmološkega ljudskega izročila rekonstruiral hrvaški filolog Radoslav Katičić: »Dvor je ograjen s hrastovo ograjo z vrati in stoji na sedmih stebrih. V dvoru so tri palače z zlato streho. V prvi biva gospodar

⁹² Korošec, *Slovansko svetišče*, 26.

⁹³ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 209.

⁹⁴ Bošković, Проблем словенского храма, 41; Saria, *Ein neues altslawisches Heiligtum?*, 388.

⁹⁵ Ritonja, Štuki - Marof; Lubšina-Tušek, *Ptuj - arheološko najdišče Levi Breg (Štuki-Marof)*.

⁹⁶ Korošec, *Slovansko svetišče*, 39-41.

⁹⁷ Prav tako za zdaj še ni prave primerjave tega Objekta s katerimkoli slovanskim svetiščem ali najdiščem; cf. Slupečki, *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Tukaj sicer ne bi rad bralca zavedel, da se spoznam na ritualne stavbe starih Slovanov, a naj zadostuje kot pregleden primer.

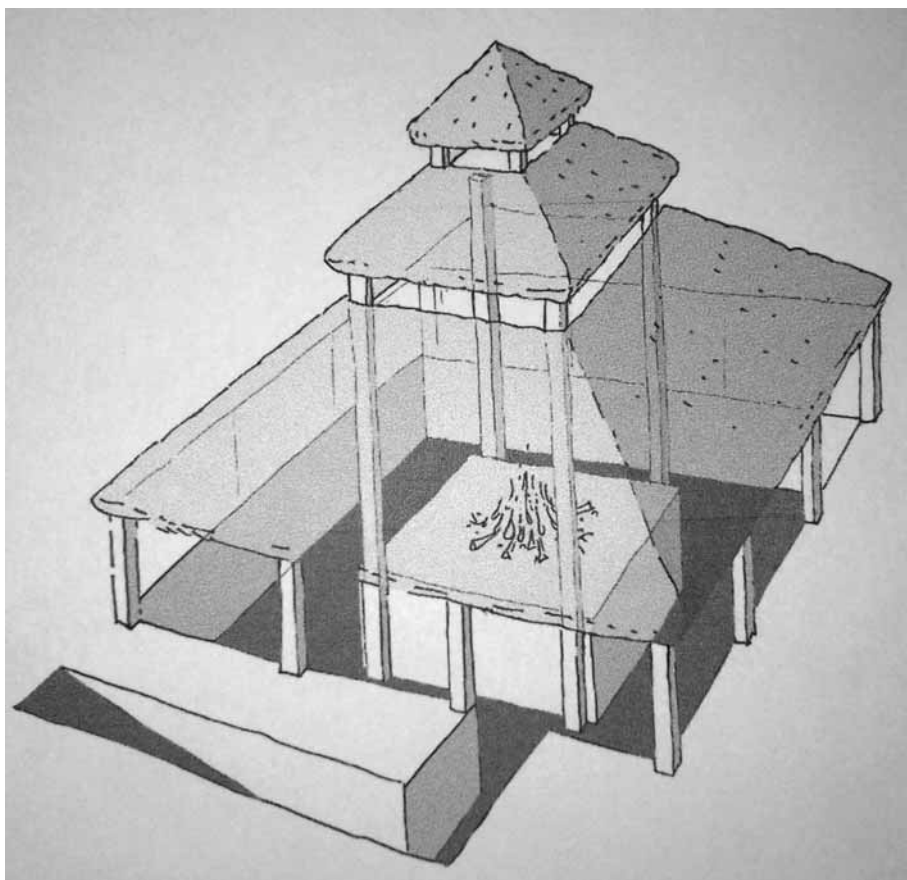
⁹⁸ Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 220; contra Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 210-211.

⁹⁹ Predovnik, *A Brave New World*, 84-85.

¹⁰⁰ Pleterski, *Wie auf der Erde*.

*doma (gazda) Mesec, v drugem njegova žena (gazdarica) Sonce, v tretjem pa njuni otroci, Zvezde».*¹⁰¹

Glede na zapisano Pleterski predvideva, da gre za domovanje oziroma dvor (*Hof*) boga strele Peruna. Po njegovem naj bi bila gora, npr. Triglav, mitična oblika kamnitega neba. Pleterski vzame ta opis za vzorec mišljenja (*Denkmodell*), s pomočjo katerega bi lahko sestavili »mitično sliko«. Tako naj bi bogovi potrebovali podobna bivališča, čeprav so njihova »nekonvencionalna«. Ljudje namreč, ko gradijo svetišče, ne gradijo bivališča zase, ampak za bogove, zato se te strukture ponavadi razlikujejo od sočasnih bivanjskih kontekstov,¹⁰² kar bi pojasnilo marsikaj pri interpretaciji ptujskega Objekta kot svetišča.

*Slika 9: Nerealna rekonstrukcija ptujskega svetišča po Pleterskem.*¹⁰³

An unrealistic reconstruction of the sanctuary in Ptuj according to Pleterski.

¹⁰¹ Gre sicer za bistveno mlajšo mitsko izročilo, ki ni starejše od moskovske kneževine, to je od 14. stoletja naprej; Katičič, *Božanski boj*, 100-102.

¹⁰² Pleterski, *Wie auf der Erde*, 126-127.

¹⁰³ Pleterski, *Wie auf der Erde*, 128.

Naslednji korak pri njegovi rekonstrukciji na podlagi ljudskega izročila je bil primerjava te rekonstrukcije nebeškega dvora s tlorisom stojk v Pohanskem pri Břeclavu na Češkem. Tako se te stojke v Pohanskem tradicionalno in večinsko interpretira kot ‚nastavke‘ za lesene idole, ki so značilni za predkrščanski čas med Slovani. Pleterski pa jih interpretira kot stojke za stebre za »nebeški dvor« in ograjo z vhodom. Pri tem sicer opazi, da je ohranjenih devet stojk (in ne sedem), a temu ne pripisuje večjega pomena.¹⁰⁴

Po novi rekonstrukciji svetišča v Pohanskem pri Břeclavu, se Pleterski na hitro loti še svetišča na Ptuj. Objekt mu bolj služi za primer, s katerim potrdi novo branje sledov v Pohanskem, ne problematizira pa problematičnih ostankov in diskusije. Kar se tiče Ptuja, Pleterski pravzaprav ne gre v podrobnosti rekonstrukcije in pusti govoriti sliki (sl. 9). Eksplicitno jih sicer ne omenja, a se opira na ostanke zогlenelih brun v severnem jarku. Tako bi stalo svetišče na lesenih stebrih ob zunanjem in notranjem obodu jarkov s strehami na treh nivojih. V središču, na osrednjem »kubusu« je predvidel ritualni ogenj.¹⁰⁵

Morda bi rekonstrukcija pojasnila ostanke lesenih brun v severnem jarku, a so ta bruna dobesedno neoprijemljiva.¹⁰⁶ Prav tako ta rekonstrukcija predvideva več kot sedem ali devet stebrov, 16 če sem natančen. Stežka je graditi realne slike na ljudskem izročilu, ki je praviloma nestalno in se skozi čas spreminja. Pri branju ljudskega izročila in njegovi interpretaciji je odvisno, kako strogi smo pri branju oziroma poslušanju vira. Rekonstruirani izrek namreč omenja sedem stebrov, tukaj bi jih bilo bistveno več. Prav tako za razliko od Pohanskega ne bi šlo za vkopane stebre, saj niso odkrili stojk, ampak naj bi stebri stali na kamnitih postamentih. Ta rekonstrukcija tudi ne bi dolgo stala, saj bi prvi večji naliv zalil »hodnike« in porušil »stene«.

Tlak v več plasteh ali plenilni jarki

Doslej je moja argumentacija v večji meri sledila in spodbijala idejo svetišča, odslej pa se vedno bolj pomikam k drugi ideji Objekta. Korošec je interpretiral ‚hodno površino‘ jarkov Objekta kot plasti »tlaka«, ki so ga kasneje delno iztrgali.¹⁰⁷ Tako so na primer vogal severnega hodnika »izdelali iz velikih neotesanih ali

¹⁰⁴ Pleterski, *Wie auf der Erde*, 127-129.

¹⁰⁵ Pleterski, *Wie auf der Erde*, 126-131. Korošec je ‚zvesto‘ sledil Saxu in na tem mestu predvidel podobo oziroma kip božanstva; Korošec, *Slovansko svetišče*, 21.

¹⁰⁶ Tako sta Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 209; in Bošković, *Проблем словенског храма*, 41 trdila, da so jih odkrili v polnilu, ker je ta teren nezanesljiv. V drugih jarkih oziroma hodnikih jih namreč niso odkrili, prav tako niso odkrili sledi na »stenah«. Baš naj bi pri kopanju drenažnih jarkov leta 1948, ko je bil (začasni) upravnik ptujskega muzeja in med drugim odgovoren za zaščito svetišča, odkril v plasti, globoki od okoli 1,50 m do 2 m, »vrsto ogleh jeder ter preperevajočih lesenih kosov«. Če so bili odkriti v polnilu, so »kasnejši in irelevantni«.

¹⁰⁷ Tukaj je (posredno) nakazal, da je ‚opazil‘ plenjenje oziroma plenilne jarke. Še na neka-terih delih se to pokaže, ko recimo opisuje ‚nepravilnosti‘ v obliki »tlaka« reče, da je to »zaradi

otesanih kamnitih blokov, ki leže na nabiti zemlji; nad njimi je plast malte, nanjo pa so mestoma položili zopet večje bloke... nad tem kvadrom je še plast malte... večje kamnitne bloke so v glavnem uporabili ob zunanjih robovih svetišča, največji pa so ravno v ogljih...«¹⁰⁸ Ker je torej to interpretiral kot tlak v več plasteh, pri čemer ni pojasnil, zakaj bi gradili tlak v več plasteh (sprotna popravila ali dopolnila?), je izvedel tudi več »sondiranj« tlaka.

Baš je te ostanke interpretiral drugače. Po njegovem gre za »temeljno zidno kamenje, vezano deloma z malto, deloma pa s prstjo, ... to je tehnika temeljev zidane in ne lesene arhitekture in tako imenovani tlak je najnižji temeljni del njenih zidov«.¹⁰⁹ Tudi danski arhitekt in arheolog Ejnar Dyggve je delil to mnenje, ko si je 30. oktobra 1949, ob pol osmih zjutraj, na povabilo ravnatelja Narodnega muzeja in zastopnika Zavoda Jožeta Kastelica (drugič) ogledal ostanke Objekta.¹¹⁰ Glede »tlaka v hodniku« je menil, da »je za tlak ta plast mnogo preveč debela, da pa zelo dobro odgovarja zidu, ki je sukcesivno zasipan s kamenjem in ometom. Posamezne plasti torej izvirajo iz sukcesivnega zasipanja ob zidavi, ne pa iz popravil tlaka, kakor to domneva Korošec«.¹¹¹

Po Bašu, Dyggveju, Boškoviću, Sari in še komu gre torej za temelje, ki so bili vkopani dva metra globoko. Takšni močni temelji ne bi bili potrebni na trdi podlagi (skala) ali za stavbo skromne višine,¹¹² kar govori v prid relativno visokemu stolpu, k čemur se vrnem kasneje. Ostanke zidov in temelje so potemtakem ,oplenili«, najverjetneje za gradbeni material. Pri tem se seveda postavi vprašanje, ki ga je zastavil že Korošec, kako so lahko dvignili te kamne okviro dva metra visoko brez večjih poškodb na zemljene »stene« Objekta. Korošec trdi, da »tudi pri najboljši volji dotični, ki je eventualno odstranjeval gradivo iz suponiranega zidu za neko drugo uporabo, ni mogel tako skrbno in natančno rušiti zidu«.¹¹³ Da bi tako globoko odstranjevali temeljne kamne, bi verjetno kopali ,s strani« in odstranjevali kamne.¹¹⁴ Preden pojasnim oziroma zavržem ta argument, povem nekaj splošnega o penilnih jarkih.

Penilni jarek (*robber trench*) je po knjigi *Tehnike arheološkega izkopavanja* definiran kot: »jarek (ponavadi zasut), ki so ga naredili delavci, ki so »oplenili« cel

poznejšega nasilnega rušenja ter odnašanja stavbnega gradiva drugam«; Korošec, *Slovansko svetišče*, 14; cf. tudi Korošec, *Prispevek k reševanju problema*, 129–130.

¹⁰⁸ Korošec, *Slovansko svetišče*, 22.

¹⁰⁹ Baš, *Korošec Josip: Slovansko svetišče*, 209.

¹¹⁰ Njegov obisk je bil sicer »privatnega značaja in njegova izjava neoficijalna«. Takrat so se na gradu oglasili še direktor Zavoda Edo Turnher, arheolog Mihovil Abramič, Jože Kastelic in inženir arhitekt Marjan Mušič.

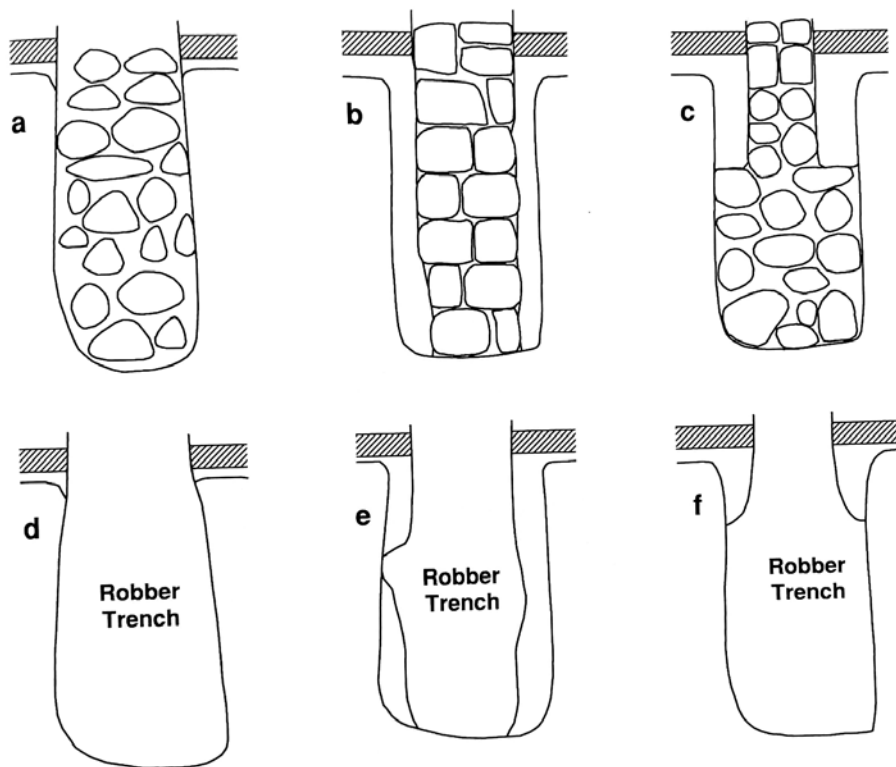
¹¹¹ INDOK 39/49.

¹¹² Greene, Moore, *Archaeology: An Introduction*, 128. Cf. Wright, *Ancient Building Technology*, predvsem tretje poglavje (*Chapter Three: Stone*) drugega zvezka (*Volume II: Materials*) in tretji zvezek (*Volume III: Construction*).

¹¹³ Korošec, *Odgovor na kritiko Franja Baša*, 223. Pri tem je sicer treba razumeti, da niti približno ni gotovo, da so ti jarki res bili 2 m globoki, kot jih opisuje Korošec. Nikoli namreč ni imel pred sabo Objekta, kot ga je opisoval, ampak je bila njegova končna (rekonstruirana) podoba posledica obnavljanja porušениh »sten«, njegovega nočnega kopanja in ,intuicije«.

¹¹⁴ Za namig se zahvaljujem Dušanu Krambergerju.

zid ali le njegove fasadne kamne.«¹¹⁵ Lomljenje kamna je namreč težko in drago opravilo, posebej če je treba kamen voziti od daleč. Zidarji tako ne rušijo le stavb, ampak izkopajo tudi temelje porušениh stavb in ponavadi zasipajo (plenilni) jarek. V arheološkem zapisu ostane le negativ nekdanjih zidov ali temeljev. V angleščini se tako uporabljata še izraza *ghost wall* ali *shadow wall*, kjer so temelji popolnoma ,oplenjeni‘ in se pravzaprav ohrani le obris ali senca nekdanjega zidu.¹¹⁶ Tako so postale ruševine starih stavb ,kamnolomi‘. V nasprotju s pričakovanji niso kopali ,s strani‘, ampak so dokaj tesno sledili samemu zidu oziroma temeljem in premaknili zemljo le tam, kjer je to bilo nujno (sl. 10).¹¹⁷

Slika 10: Različni temeljni zidovi in na njih »temelječi« plenilni jarki.¹¹⁸

Various foundation walls and corresponding robber trenches

Eden prvih arheologov, ki se je posvetil fenomenu plenilnih jarkov, je bil eden prvih arheoloških ,metodologov‘ Mortimer Wheeler. ,Rimsko‘ najdišče Verulamium

¹¹⁵Barker, *Tehnike arheološkega izkopavanja*, 250; tudi 19, 32-33, 85. Cf. Collis, *Digging Up the Past*, 110-111, tudi 107-109. Za vse nasvete in posredovano poročilo izkopavanj Emone na lokacijo Šumi se zahvaljujem Andreju Gaspariju.

¹¹⁶Kipfer, *Encyclopedic Dictionary of Archaeology*, s.v. *robber trench*, *ghost wall*.

¹¹⁷Greene, Moore, *Archaeology: An Introduction*, 129.

¹¹⁸Collis, *Digging Up the Past*, 107.

v bližini njegovega doma v Londonu je izkopaval v štirih izkopavalnih kampanjah v letih 1930–33, nakar je za peto sezono vajeti prepustil še eni veliki ‚metodologinji‘ Kathleen Kenyon. Nekaj let kasneje je Wheeler skupaj z ženo Tesso objavil poročilo izkopavanja.¹¹⁹ To je bilo pravo mesto za ta fenomen, saj je bilo plenjenje rimskih zidov in temeljev za gradnjo katedrale St Albans v normanskem času (1066–1154) dokumentirano tudi v pisnih virih, prav tako pa so očitni številni ‚rimski‘ kosi v srednjeveški pozidavi. Ponekod je bil recimo zid in temelj popolnoma odstranjen, tako da »ni preostal niti en samcat kamen«.¹²⁰

Kako pa je s plenilnimi jarki na oziroma v domači grudi? Na veliko izkopavanjih se arheologi srečamo s takimi ali drugačnimi oblikami plenilnih jarkov, kar je razvidno iz sprotnih (skromnih) poročil iz izkopavanj v Varstvu spomenikov.¹²¹ Ta fenomen sicer po mojem mnenju še ni dobil zaslužene pozornosti, saj nisem bil edini, ki je posumil v možnost dva metra globokih plenilnih jarkov z navidez ravnimi stenami in brez poškodb na »stenah«. Nato pa me je Andrej Gaspari prijazno razsvetlil in pojasnil, da je sam med kopanjem Emone naletel na 2,5 m globoke plenilne jarke z navpičnimi stenami. Tako zapiše, da so »raziskave na lokaciji Šumi pokazale, da so bili v poantičnem času mestoma iztrgani tako fasadni kot notranji zidovi insul vključno s temelji do globine 2,5 m.«¹²²

Že prej pa mi je uspelo odkriti tudi nekaj primerov plenilnih jarkov zidov in temeljev iz visokega srednjega veka. V kraju Sachsendorf v Spodnji Avstriji so odkrili podoben objekt, sicer bistveno manjših dimenzij (8,70 x 7,50 m, širina zidov 1,50 m in globina temeljev 0,7 m). Vogali so bili grajeni iz večjih kamnov; ostanke le-teh so našli le v severnem delu in deloma na vzhodni strani, v drugih je bil odkrit le jarek. Na zahodni strani so postavili manjšo leseno palisado v obrambne namene. Predvidevajo, da gre za ostanke stolpa, ki so ga postavili konec 10. stoletja in so ga nato sredi 11. stoletja izruvali s temelji vred, prazne jame pa zasuli z oranžnorjavo ilovico.¹²³

Podobne ostanke izruvanih temeljev delov zidu so našli v Möllersdorfu (Traiskirchen, Spodnja Avstrija). Tam so odkrili poligonalni zid v širini 1,80 m, ki je bil odstranjen do temeljev oziroma na posameznih mestih skupaj s temelji v globino 1,50 m. Na zunanjih delih so bili večji kvadri, povezani z ilovico in malto. Na ta zid so se naslanjale številne lesene stavbe, ki so imele kamnite temelje. Nastanek zidu raziskovalci na podlagi najdb in tehnike gradnje (*opus spicatum*)¹²⁴ datirajo v konec 11. ali začetek 12. stoletja, njegov nasilni konec pa v drugo polo-

¹¹⁹Wheeler, Wheeler, *Verulamium: A Belgic and Two Roman Cities*. Cf. tudi do mere ostro kritiko na to objavo Myres, *Verulamium*, in prav tako ostrí odgovor svežega vdovca na to kritiko, Wheeler, *Mr Myres on Verulamium*.

¹²⁰»...not a single stone survived...«; Wheeler, Wheeler, *Verulamium: A Belgic and Two Roman Cities*, tabla 88a.

¹²¹Varstvo spomenikov; cf. samo za širše območje Ptuja Lubšina-Tušek, *Kungota pri Ptuj*.

¹²²Gaspari, *Prazgodovinska in rimska Emona*, 269. Cf. tudi neobjavljeno poročilo iz izkopavanj Gaspari, Masaryk, Peterle Udovič, *Poročilo*.

¹²³Krenn, Krenn-Leeb, *Sachsendorf*, 52–54. Za usmeritev se zahvaljujem Martinu Krennu.

¹²⁴Za srednjeveške tehnike gradnje glej Krahe, *Burgen und Wohntürme*, posebej 24–26 in sl. 16.

vico 13. stoletja, morda v času bojev med Rudolfom Habsburškim in Otokarjem II. Přemyslom.¹²⁵

Ta interpretacija za ptujski Objekt, namreč da gre za plenilne jarke, bi morda pojasnila tudi t.i. »vhod« v svetišče. Korošec je v zunanji »steni« zahodnega hodnika, 2,4 m oddaljen od jugozahodnega vogala, zasledil meter široko »odprtino« in jo interpretiral kot vhod v svetišče. To bi sicer bil težaven vhod, saj je stal 70 cm nad »tlakom«, zato je Korošec predvidel še leseno stopnico, ki pa se ni ohranila.¹²⁶ Drugačno in po mojem mnenju verjetnejšo razlago je ponudila Katarina Katja Predovnik. To odprtino bi namreč lahko razumeli v kontekstu rušenja stolpa in plenjenja temeljev. Ker bi bilo težko dvigniti kamne neposredno 2 m visoko, bi ta odprtina lahko služila kot neke vrste vmesna stopnja.¹²⁷

Toda naj predstavim primer, ki so ga izkopavali prav v času izkopavanja na ptujskem gradu in bo lepo služil tudi kot uvod ali prehod na naslednje poglavje. Neposredno po drugi svetovni vojni so namreč kopali rimski obcestni burgus pri Dreiheiligen (Heimenkirch, Lindau) na skrajnem jugozahodu Bavarske. To območje so sicer arheologi, med njimi J. Dornach in J. Kolb, površno preiskali že ob postavljanju železniških tirov na začetku 20. stoletja ter opredelili ostanke za poznorimski stolp oziroma *burgus* z 11,80 m široko stranico, ki je stal ob poti Cambodunum-Brigantium (Kempten-Bregenz), niso pa dodali natančnejših opisov in razlag.¹²⁸

Tako je bilo nujno nadaljevanje sistematičnih raziskav. Prišli so do spoznanja, da »lahko tudi tako popolnoma uničen izkopen objekt z močnim in globokim temeljenjem zidov še vedno ponuja spoznanja«. Od izkopanega zidu namreč ni ostalo skoraj nič; ostal je le 1,70 do 1,80 m širok temelj (globine niso navedli), ki je bil le iz enega ali dveh slojev prodnikov. Zunanji in notranji obodi so bili grajeni večinoma s posebno velikimi kosi, notranji pa z manjšimi kamni. Ampak tudi temelj je bil na nekaterih mestih zaradi odkopanja (*Abgrabung*) tako prizadet, da ga na primer na SV vogalu sploh niso več prepoznali.¹²⁹

Poznoantična trdnjava ali galo-rimsko svetišče?

Če torej zanikam obstoj svetišča, vsaj v zgoraj opisani obliki, kaj pravzaprav ostane? Kaj je Objekt in čemu je služil? Če gre za ostanke plenilnih jarkov, kaj je stalo na tem mestu pred »plenjenjem«? Izhajajoč iz stratigrafske situacije, bi moral biti Objekt srednjeveški, to se pravi, moral bi nastati po propadu Rima oziroma po

¹²⁵ Felgenhauer-Schmiedt, *Die hochmittelalterliche Burg Möllersdorf*, Hofer, *Burg Möllesdorf und Veste Rohr*. Za namig in širokosrčno pomoč se zahvaljujem Thomasu Kühtreiberju. Podobne najdbe je odkril sam pri izkopavanju gradu Lanzenkirchen pri Wiener Neustadtu (Spodnja Avstrija); cf. Kühtreiber et al., *Wehrbauten und Adelssitze Niederösterreichs*, 161-167.

¹²⁶ Korošec, *Slovansko svetišče*, 19.

¹²⁷ Predovnik, *A Brave New World?*, 84-85.

¹²⁸ Ohlenroth, *Römischer Straßenburgus*, 36.

¹²⁹ Ibid., 37-40. Na ta primer je Korošca naknadno opozoril Miodrag Grbić in ga prosil, da se do njega opredeli, česar naj Korošec ne bi storil; cf. op. 15.

prenehanju uporabe poznoantične trdnjave, kakor so tudi domnevali izkopavalci. Ne nujno! Pred kratkim se je namreč pojavila nova in precej močna interpretacija »trdnjave«, ¹³⁰ ki je takrat niso postavljali pod vprašaj. Da bi razumeli sam Objekt in ga pravilno časovno ter funkcionalno umestili, je treba razumeti širši kontekst odkritih stavb na zahodni planoti.

Josip Klemenc, ki je sredi oktobra 1946 nadomestil Brataniča in prevzel vodstvo izkopavanj rimskih ostalin, ¹³¹ je ocenil, da so tiste »rimske ruševine«, na katere so naleteli že sredi avgusta, pravzaprav ostanki dolgo iskane poznoantične trdnjave. Šlo je za zunanji zid dimenzij 17,80 m x 21 m in notranji kvadratni zid s stranico okvirno 8,5 m; oba široka dober meter. Trdnjave naj bi bila majhna in zelo dobro, »naravnost pretkana« utrjena. Njen namen pa naj bi bil straža in obramba mostu ter prehoda preko Drave. Po njegovem mnenju se sovražnik ne bi mogel polastiti mostu, dokler ne bi zavzel trdnjave, ¹³² kar je sicer glede na dimenzijo in pozicijo trdnjave malo verjetno.

Klemenc je med nadvse vprašljivo »baziliko«, ¹³³ ki jo je datiral v 4. stoletje, in »trdnjavo«, ki jo je umestil v vzhodnogotsko fazo (okvirno prva polovica 6. stoletja), predvidel še eno fazo. Sredi platoja, vzhodno od »trdnjave« in domnevne apside, je namreč odkril luknje. Interpretiral jih je kot stojke, kjer naj bi stali leseni navpični, nosilni tramovi, ki bi nosili ogrodje strehe; na »srednjih« zidnih »gmotah« pa naj bi stali stebri za sleme streh teh zgradb. Ker ni odkril nobenih drugih zidnih ostankov na tem prostoru, je sklepal, da gre za lope (sic!), pokrite s strehami, ki so bile verjetno zgrajene v vojaške namene ali za pribežališče civilnega prebivalstva (sredi 5. stoletja). Te lope naj bi bile tudi na območju »trdnjave«, a se tam naj ne bi ohranili ostanki stojk, ker so kasneje prekopavali teren. ¹³⁴

Tako se je praktično takoj po nastopu Klemenca na najdišču sredi oktobra 1946 že uveljavila njegova interpretacija (rimskih) ostankov, med njimi je za nas najpomembnejša poznoantična »trdnjava« (cf. sl. 11). Pod vprašaj je sicer dokaj hitro prišla Klemenčeva datacija »trdnjave« v vzhodnogotsko fazo, to je okvirno v prvo polovico 6. stoletja. ¹³⁵ Jaroslav Šašel jo je namreč kakšno desetletje kasneje postavil ali v drugo polovico 4. stoletja ali v prvo polovico 5. stoletja, vsekakor pred propadom rimske obrambe vzdolž panonskega limesa. Zanj je bilo »evidentno«, da gre za »opazovalno-signalno postajo v nekem, morda obdravskem obrambnem sklopu«. ¹³⁶

¹³⁰ To je tudi razlog, da skozi članek »trdnjavo« vedno postavljam v narekovaje.

¹³¹ Na zahodni planoti se je sicer že prej oglašil kot obiskovalec.

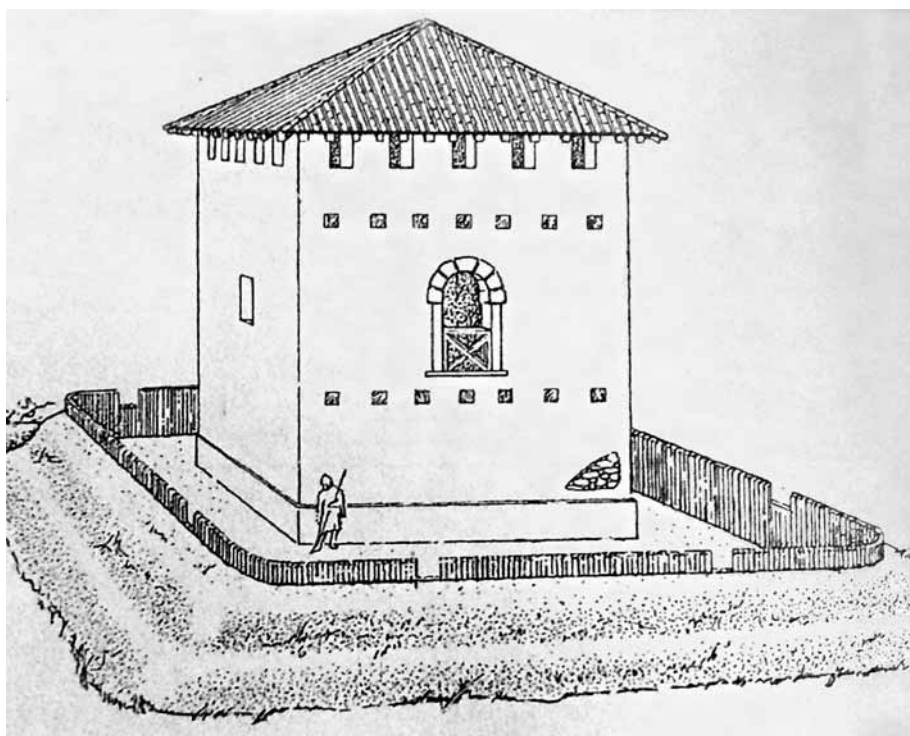
¹³² Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, 32.

¹³³ Na kratko sem obdelal vlogo Klemenca in problem »starokrščanske bazilike« v kratki kritiki izkopavanj v prvem delu članka; Janžekovič, *Mnogo hrupa za nič (1. del)*, 244–245.

¹³⁴ Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, 22. Zraven naj bi tudi bili ostanki male livarne.

¹³⁵ Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, 81.

¹³⁶ Šašel, *K zgodovini Ptujskega gradu*, 126.

Slika 11: Rekonstrukcija poznoantične trdnjavnice oziroma burgusa pri Aheggu na Bavarskem.
A reconstruction of a small fort or burgus from Late Antiquity near Ahegg in Bavaria.

Pred kratkim pa se je pojavila nova ideja, da ptujska »trdnjavica« sploh ni trdnjavica. Pred dobrim desetletjem sta avstrijska kolega Stefan Groh in Helga Sedlmayer interpretirala ostanke »trdnjavnice« za galo-rimsko obodno svetišče.¹³⁷ V mestnem središču in na gradu so namreč našli večjo količino napisnih spomenikov oziroma »žrtvenikov«, posvečenih Jupitru, ki bi lahko bili primarno locirani znotraj Jupitrovega svetišča. V prid tezi, da je »trdnjavica« Jupitrovo svetišče, govori dejstvo, da bi stavba stala na (praktično) najvišji točki Petovione.¹³⁸ Šašel sam je domneval lego Jupitrovega svetišča na gradu, a na osrednji grajski kopi, kjer je dejansko najvišja točka Petovione, kakšnih 10 m nad zahodno planoto. Ostanke svetišča je opazil v ostankih zidovja iz mogočnih kamnitih blokov pod viteško dvorano gradu.¹³⁹

¹³⁷ Groh, Sedlmayer, *Der norisch-römische Kultplatz*, 90-92. Zanimivo avtorja v zelo podobni knjigi šest let kasneje ptujske »trdnjavnice« več ne navajata kot primer galo-rimskega svetišča, čeprav sta navedla ostale; Groh, Sedlmayer, *Forschungen im römischen Heiligtum*. Cf. še Jerala, *Poskus rekonstrukcije svetišča Kabirov*; in Scherrer, *Grabbau, Wohnbau, Turmburg, Praetorium*.

¹³⁸ Jerala, *Poskus rekonstrukcije svetišča Kabirov*, 78, 87, priloga. Podoben tloris ima tudi Jupitrovo svetišče na Spodnji Hajdini.

¹³⁹ Šašel, *K zgodovini Ptuijskega gradu*, 124-126. Predvideval je, da je bil na obsežnem prostoru poleg Jupitrovega templja še kak tempelj v neposredni bližini ali na pobočjih.

Kaj ta nova teza pomeni za interpretacijo Objekta? Kako vpliva zgodnejša datacija »trdnjovice« na Objekt? Če gre pri ostankih »trdnjovice« za galo-rimsko svetišče, ali to razširi možni časovni razpon Objekta? Edino, kar se da reči z gotovostjo, je, da je Objekt nastal po (visoko) klasičnem obdobju antike. V njem se namreč pojavljajo rimske spolije iz klasičnega rimskega obdobja,¹⁴⁰ ki ga arheološko in zgodovinsko zamejimo na našem ozemlju z vladavinama Avgusta in Dioklecijana. *Terminus post quem* za nastanek Objekta je torej pozno 3. stoletje. Tako bi lahko bil Objekt ostanek poznoantičnega stolpa oziroma burgusa, čemur se posvetim nekoliko kasneje.

Ta teza ima sicer manjšo pomanjkljivost. Kot je ugotovil že Josip Klemenc, so graditelji trdnjovice »pri zidavi uporabljali še mnogo slabši gradbeni material kot graditelji lop, namreč dravske oblice, fragmentirane rimske opeke, apneno malto, pomešano z drugim antičnim drobirjem«.¹⁴¹ Po drugi strani je bilo Jupitrovo svetišče na Spodnji Hajdini grajeno iz velikih blokov lomljenca iz kamnoloma Sv. Barbara in vezano z močno malto, kar je bil običajni (visoko)klasični gradbeni material, še posebej za prestižne stavbe.¹⁴² Tako gre za kvalitativno drugačno gradnjo, kar bi lahko nakazovalo na drugačen čas nastanka in funkcijo stavbe na grajskem griču. Tako ima Slavko Ciglenečki »trdnjavico« še vedno za trdnjavo, in sicer tipa Budakalász, ki bi jih naj gradili za časa Valentinijana I. nekje v letih 370–375 vzdolž panonskega limesa,¹⁴³ kot jo je sicer malo širše umestil že Šašel.

Da je bila na zahodnem platoju manjša (barbarska) federatska postojanka v pozni antiki, bi lahko pričali grobni pridatki. Sedem grobov (grobni št. 410, 414–419),¹⁴⁴ ki so jih odkrili pri zadnjih večjih arheoloških izkopavanjih na zahodnem platoju v drugi polovici osemdesetih let 20. stoletja, bi lahko bili ostanki nekdanje posadke. Razlikovanje barbarskih prebivalcev od romaniziranih staroselcev je sicer težko, ker so se barbari hitro integrirali v provincialno rimsko kulturo. Kljub temu je možno glavnika, obeske v obliki Donarjevega kija, srebrno spono in predvsem njihovo osredotočenje v tako majhni 'kompaktni' skupini grobov (previdno) pripisati barbarom oziroma federatom.¹⁴⁵ Od romanskih običajev odstopa tudi usmerjenost grobov, ki je pri teh grobovih jug-sever, medtem ko so prej Rimljani in kasneje Slovani pokopavali v smeri vzhod-zahod z glavo na zahodu.¹⁴⁶

Ti grobovi nam torej kažejo bolj ali manj tujerodno prebivalstvo, morda naseljene federate, kmalu po prihodu v novi kraj, ko se še niso asimilirali v novo

¹⁴⁰Rimske spolije so med drugim uporabili v jugovzhodnem kotu, in sicer del ploščatega profiliranega postamenta, v severovzhodnem pa fragment nekega v plitkem reliefu okrašenega pilastra.

¹⁴¹Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, 58.

¹⁴²Jerala, *Poskus rekonstrukcije svetišča Kabirov*, 69.

¹⁴³Ciglenečki, *Arheološki sledovi zatona antične Petovione*, 507, 516; isti, *Zum Problem spätrömischer militärischer Befestigungen*.

¹⁴⁴Poznorimski je skoraj gotovo tudi grob 5, ki ga je leta 1909 že odkril Viktor Skrabar in ga je kasneje reinterpretirala Paola Korošec. Za namig se (ponovno) zahvaljujem Špeli Vučak.

¹⁴⁵Jevremov, Tomanič-Jevremov, Ciglenečki, *Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu*. Knjif, Tomanič-Jevremov, *Prva znamenja velikega preseljevanja ljudstev*.

¹⁴⁶Korošec, *Nekropola na ptujskem gradu*.

okolje. Ta del grobišča so raziskovalci (tipokronološko) umestili v drugo polovico 4. in začetek 5. stoletja. Ta skupina bi torej nadzorovala oziroma bolje rečeno opazovala strateški prehod čez reko Dravo, ki je bil oddaljen dobrih 200 metrov. Tako bi to grobišče časovno sovpadalo z utrdbo, ki jo Šašel in Ciglencečki postavljata v valentinijanski čas. Problem je sicer povezati to postojanko s »trdnjavico« ali Objektom. Oba objekta bi namreč lahko služila kot »trdnjavica« za manjšo kontrolno postojanko.

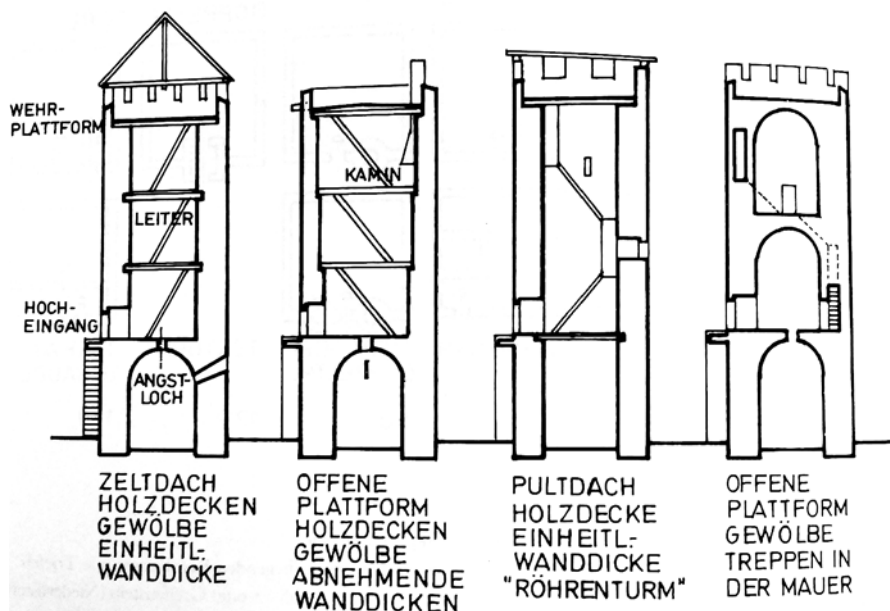
Obstaja pa še en tip artefaktov, ki sem jih doslej premalo upošteval, pa so pravzaprav kronološko najbolj otipljivi. Novci so v pozni antiki in srednjem veku igrali pomembno vlogo in lahko služijo kot *terminus ante quem non*. Pri uporabi novcev za datiranje je seveda treba biti previden, ker gre za artefakt, ki se zelo rad pojavi v sekundarni legi in ponekod celo sekundarni vlogi (npr. kot okras). Na zahodnem platoju in na gradu nasploh se pojavlja močna koncentracija novcev iz 3. in predvsem 4. stoletja, z zelo redkimi novci iz 5. stoletja.¹⁴⁷ To bi govorilo v prid Šašlevi razlagi, da se zahodni plato začenja uporabljati šele v 4. stoletju, medtem ko so prej gradili na osrednji grajski kopi. V vsakem primeru lahko mirne vesti in spokojnega duha rečem, da je bilo 4. stoletje na zahodnem platoju precej pestro.

Oblika Objekta in vprašanje zahodnega stolpa

Kaj pove sama oblika Objekta oziroma kje je najti najbližje primerjave? Da ponovim: Objekt je kvadratne oblike z zunanjo stranico 12 m in notranjo 6 m ter debelino 3 m, globina pa je okvirno 2 m na zunanji strani in 1,45 m na notranji. Te mere se skoraj preveč popolno skladajo z merami (visoko)srednjeveških stolpov ali bergfriedov. Če konzultiram samo Krahejev leksikon tlorisov ‚nemških‘ srednjeveških gradov,¹⁴⁸ najdem naslednje primerjave: Aarau – Schlöbli (stranica 11,3 m, debelina zidov 3,5 m) in Rore (10 m, 3 m), Alt Rheineck (10,5 m, 2,75 m), Arbon (10,4-10,6 m, 2,7-3,2 m), Aschaffenburg (12,5 m, 2,5 m), Auenstein (11-11,5 m, do 3 m). Pozoren bralec bo opazil, da sem vključil le stolpaste gradove na A in to le tiste, ki so imeli zidove s stranicami nad 10 m in debelino zidov vsaj 2,5 m. Te primerjave naj zadostujejo kot argument, da je bila taka oblika vseprisotna v srednjem veku.

¹⁴⁷ Ključno pregledno leksikonsko delo v več zvezkih je Kos, Šemrov, *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Slowenien (FMRSI)*, s.v. Ptuj.

¹⁴⁸ Krahe, *Burgen des deutschen Mittelalters: Grundriss-Lexikon*. Cf. tudi Piper, *Burgenkunde: Bauwesen und Geschichte der Burgen*; Zeune, *Burgen – Symbole der Macht*.

Slika 12: Shematični prikaz bergfrieda in temeljev.

A schematic display of bergfried and the foundations.

Mnogo bolj zanimivo in inovativno pa je ugibati o obliki in višini našega Objekta. Tu poudarjam, da praktično več kot ugibati ne morem, pri tem pa se naslanjam na sorodne stolpe (sl. 12). Tako je recimo zgoraj omenjeni Aarau – Schlöbli bil visok 18 m v petih nadstropjih, Arbon pa 24 m v šestih nadstropjih. Da pa ponudim še kak svež primer in se pomaknem vse do črke B, je imel grad Brugg (Schwarzer Turm) 27 m in 5 nadstropij; stranica je bila 9,3 m, debelina zidov pa je bila spodaj 2,3 m, nato pa se je ožala vse do 1,1 m. Pa še črka C in Chameregg z 22 m in štirimi nadstropji; stranica 9,5 m, debelina zidov pa 3 m. Da skočim še proti koncu abecede na V, in sicer Vollrads z 21 m višine in petimi nadstropji. Tako je imel ptujski Objekt predvidoma štiri do šest nadstropij in je bil vsaj 15 m visok, lahko pa tudi 30 m ali več.¹⁴⁹

Še ena zanimiva lastnost stolpastih gradov ali bergfriedov iz (visokega) srednjega veka so vhodi, ki niso bili v pritličju, ampak visoko nad tlemi, do njih pa so vodile lesene stopnice ali lestve (sl. 12). Tukaj sta zanimiva stolpa iz Alt Windecka, in sicer južni bergfried (9,6-9,8 m stranice, 2,5-3 m debeli zidovi) in severni bergfried (8,5 m, 2,6 m). Južni bergfried je imel s 27,6 m višine in petimi nadstropji vhod

¹⁴⁹Krahe, *Burgen des deutschen Mittelalters: Grundriss-Lexikon*. Morda je bližja primerjava v večji meri ohranjeni in obnovljeni Friderikov stolp v Celju, ki je bil postavljen v 14. stoletju. Stolp, ki je (bil) visok 23 m, je imel skoraj 3 m debele zidove. V prvem nadstropju je bila temnica, v kateri je po legendi zaradi poroke z Veroniko Deseniško in očetovega (Herman II.) neodobravanja »prebival« tudi Friderik (II.), po katerem stolp nosi ime. V višjih nadstropjih so bila skladišča za orožje in ostalo opremo. Okrog vrhnjega nadstropja je potekal še obrambni hodnik.

pri višini 15,5 m, severni bergfried pa nekje na višini 12 m. Bergfried v Burgsinu (8,5 m, 2,6 m) pa je imel 22 m višine in petimi nadstropji vhod na 8,5 m. Tako si je treba tudi Objekt oziroma stolp na zahodnem platoju ptujskega gradu predstavljati z vhodom nad tlemi, predvidoma preko 8 m nad tlemi.

Preden se lotim pretresa argumentov za datacijo Objekta v pozno antiko ali visoki srednji vek, je treba pogledati mnogo manj impozantni zahodni stolp (sl. 13). V vsakem primeru je bil odnos do sosednjih stavb, predvsem do zahodnega stolpa, slabih 15 m zahodno od Objekta, zelo zapleten. Ta stolp je tudi deležen zelo širokih interpretacij oziroma datacij. Kastelolog Ivan Stopar ga je datiral v predromansko fazo (10./11. stoletje) z možnostjo, da je celo starejši,¹⁵⁰ medtem ko ga je avstrijski umetnostni zgodovinar in kastelolog Patrick Schicht datiral celo v (pozno) renesanso (16.–17. stoletje),¹⁵¹ kar pa ni verjetno, saj se zahodni stolp v 17. stoletju na utrdbenem načrtu Tobiasa Creitzallerja omenja že kot stari stolp (*Alter Turm*).¹⁵²

Zahodni stolp z merami 7,5 x 8,2 m je ohranjen v treh nadstropjih, a je bil izvirno večji, saj so ga v renesansi predvidoma znižali.¹⁵³ Zidovi so sicer ometani, a je vidna gradnja. Na vzhodni vhodni strani je zazidan romanski polkrožni portal, ki bi lahko bil vstavljen tudi sekundarno. Podboja portala sta izdelana iz dveh ostrorobih peščenčevih klad, na katerih sta v steno usidrana kamnita bloka. Pri gradnji so uporabili veliko antičnih spolij, kar ni presenetljivo za srednjeveške zgradbe na Ptuju. Vogali so bili odločilni pri Stoparjevi zgodnji dataciji, saj je našel primerjave na Krnskem gradu, zato je sklepal na starejšo datacijo, pogojno celo predromansko.¹⁵⁴ Kaj pa je tako posebnega pri vogalih zahodnega stolpa?

Vogali na zahodnem stolpu ptujskega gradu so namreč grajeni tako, da se bloki kamena izmenjujejo v horizontalni in vertikalni legi; tisti, ki so postavljeni vertikalno, so ortostati. Podobno je grajen zvonik cerkve svetega Petra in Pavla na Krnskem gradu, ki so jo do nedavnega datirali v pozno karolinško dobo (druga polovica 9. stoletja).¹⁵⁵ Pred kratkim pa so po arheoloških izkopavanjih glede na tloris in tehniko zidave (debelina zidov približno 1 m) potegnili vzporednice z zrelim romanskim časom, in sicer okrog leta 1200, sam zvonik, ki stoji zahodno od cerkve, pa so datirali v 13. stoletje.¹⁵⁶

Tako bi postavitev ptujskega zahodnega stolpa lahko datirali v 13. stoletje, kakor je to predvidela Katarina Katja Predovnik,¹⁵⁷ vendar je glede na tloris in debelino zidov verjetno še mlajši. Primerljiv je južnemu stolpu na zahodnem platoju, ki ga običajno datirajo v čas gotike (14.–15. stoletje).¹⁵⁸ Vsekakor je bil zgrajen

¹⁵⁰ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, 62.

¹⁵¹ Schicht, *Bollwerke Gottes*, 221.

¹⁵² Vnuk, *Gradbeni posegi na ptujskem gradu*, 55. Po Bašu naj bi se tako omenjal že v 16. stoletju; cf. Baš, *Mali grad*, 140.

¹⁵³ Predovnik, *A Brave New World?*, 85.

¹⁵⁴ Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, 62–64.

¹⁵⁵ Stopar, *Karolinška arhitektura na Slovenskem*.

¹⁵⁶ Gleirscher, *Die Karnburg*, 295.

¹⁵⁷ Predovnik, *A Brave New World?*, 86.

¹⁵⁸ Vnuk, *Gradbena zgodovina*, 34–35. Za vso pomoč in dostop do obsežne zbirke virov ter literature zahvaljujem Branku Vnuku.

dovolj dolgo pred 16./17. stoletjem, da se takrat že omenja kot »*stari stolp*«. Kot datacijski kriterij je sicer gradbena tehnika nezanesljiva, saj se močno naslanja na lokalno tradicijo. To je še posebej značilno za čas od 9. do 12. stoletja, ko lahko le redke zgradbe datiramo neodvisno od pisnih virov, arheološkega konteksta ali absolutnih datacijskih tehnik.

Slika 13: Zahodni stolp na skrajnem zahodu zahodnega platoja ptujskega gradu.

The Western Tower at the westernmost point of Ptuj Castle's western plateau

Če je potemtakem možno postaviti zahodni stolp v 13. ali celo 14. stoletje, se spremeni tudi *terminus ante quem* Objekta.¹⁵⁹ Glede na tloris in dimenzije bi lahko šlo za klasični visokosrednjeveški stolp, *bergfried*.¹⁶⁰ Ker je salzburški nadškof Konrad nekje v 30. letih 12. stoletja ‚obnavljal‘ porušeni grad, to nakazuje na najmanj eno ‚predkonradovsko‘ fazo. To bi lahko predvidoma datirali v drugo polovico 11. stoletja, ko je bil nemški cesar v več vojnah z madžarskimi kralji in je bilo treba utrditi obmejno območje. Tako bi postavitev Objekta glede na konec grobišča, glede na njegov masivni tloris in dimenzije ter glede na širši kontekst lahko predvideli v konec 11. stoletja, njegovo rušitev pa povezali z izgradnjo zahodnega stolpa in grajskega obzidja, predvidoma v 13. ali 14. stoletju.

Poznoantični burgus ali visokosrednjeveški *bergfried*?

Baš je prvi postavil tezo, po kateri naj bi bil Objekt v resnici ostanek donžona,¹⁶¹ to je srednjeveškega stolpa, ki je hkrati utrdba in stanovanje (nem. *Wohnturm*) in ga poistoveti z omembo malega gradu (*castrum minus*) 28. oktobra leta 1247.¹⁶² Na tem (malem) gradu je namreč bival Herman s Ptuja, ki je nemškemu viteškemu redu prepustil vas Hermance (pri Ormožu). V Hermanovem gradu (brez pridevnika!) so že 8. julija 1235 podpisali pogodbo, s katero sta Friderik s Ptuja in njegova soproga nemškemu viteškemu redu podelila pravico do patronstva nad cerkvijo pri Veliki Nedelji.¹⁶³

Očitno je poleg malega gradu stal tudi veliki grad (*castrum maius*), ki ga viri neposredno ne omenjajo. Kasneje omenjajo viri gradova (*Vesten*); da gre za dva gradova (in ne več!) izvemo iz Otokarjeve Avstrijske rimane kronike, ki govori o »*obeh gradovih*« (*beide burg*).¹⁶⁴ Pri sklepanju nove kastelanske pogodbe leta 1280 se je salzburški ministerial obvezal, da bo ob nadškofovem prihodu dal na razpolago celoten grad.¹⁶⁵ Podobna formulacija se ponovi v mestnem

¹⁵⁹ *Nota bene*: Objekt in zahodni stolp se ne izključujeta avtomatsko. Glede na to, da je bila zahodna in severna stran grajskega griča najbolj položna, hkrati pa je gledala proti prehodu čez reko Dravo, ne bi bilo presenetljivo, če bi dodatno utrdili zahodni plato. V tej smeri se je vzpenjala tudi (antična) pot proti osrednji grajski kopici, na kar je opozarjal že Baš. Kljub temu so gradovi z dvema stolpoma v neposredni bližini v pozni antiki in srednjem veku izredno redki; tako npr. zgoraj omenjena južni in severni *bergfried* v Alt Windecku. Krahe, *Burgen des deutschen Mittelalters: Grundriss-Lexikon*.

¹⁶⁰ Glede na njegovo lego tudi izpostavljeni stolp, to je *propugnaculum*. Gledal bi neposredno proti mostu, ki je bil v tem času še pod dominikanskim samostanom, nekaj sto metrov više po toku reke Drave kot danes.

¹⁶¹ Baš, *Mali grad*.

¹⁶² Baraga (ur.), *Gradivo za slovensko zgodovino*, 71-72. Jože Curk je sicer mali grad postavil v zahodni del mesta (sic!), kjer naj bi zapiral vhod v prvotno mestno jedro. V malem gradu je stanoval ministerialov pomočnik – vazal, v primeru obiska salzburškega nadškofa pa tudi sam ministerial, gospod Ptujski. Curk, *Ptujski grad (stavbno-zgodovinska skica)*, 60.

¹⁶³ Kos (ur.), *Gradivo za slovensko zgodovino*, 301.

¹⁶⁴ Seemüller, *Ottokars Österreichische Reimchronik*, 77.

¹⁶⁵ Lang, *Die Salzburger Lehen*, 53-54.

statutu leta 1376.¹⁶⁶ Tako se je iskal drugi (manjši) ‚grad‘ na izpostavljeni točki na zahodnem platuju.

Glede na tri staroslovanske grobove, ki ležijo *in situ* zahodno od Objekta, Baš sklepa, da so bile zunanje prstene stene visoke približno 3 m, notranje pa približno 1,5 m, kar je bilo po njegovem običajno pri temeljih grajskega stolpa v visokem srednjem veku (10./11.–13. stoletje);¹⁶⁷ tudi Dyggve je trdil, da so morali biti jarki vsaj 1 m globlji. Lega na tem območju in tloris objekta na Ptujju se v večji meri skladata s še stoječima salzburškima gradovima na Petersbergu nad Brežami in v Lipnici.¹⁶⁸ Postavitev stolpa Baš postavlja med 10. in 13. stoletje, njegovo rušenje pa pred konec srednjega veka.¹⁶⁹

S problemom Objekta se je nazadnje spopadel avstrijski oziroma štajerski kolega Stephan Karl, ki je primarno preučeval poznoantični »stari grad« oziroma »stolp« (*turris antiqua*) v Lipnici, prav tako v salzburški posesti. Najprej v monografiji,¹⁷⁰ a se je takrat Ptujja lotil bolj površno brez poznavanja vse ključne literature, kar pa je popravil v svoji disertaciji;¹⁷¹ posledično se v nadaljevanju opiram le nanjo. Tako je lahko postavil popolnoma novo interpretacijo objektov na turnirskem prostoru, ki nekatere stvari pojasni, spet druge manj upošteva ali jih spregleda.

Karl prizna, da je z arheološkega vidika le grobišče ‚popolnoma‘ nesporno in najboljše raziskano,¹⁷² a ga je vseeno težko gotovo datirati, ker je večina grobov brez pridatkov. Razen nekaj poznoantičnih grobov gre za grobišče, ki je bilo v rabi od zgodnjega 8. do poznega 11. stoletja brez vidne prekinitve. Karl tudi več ne dvomi v datiranje »trdnjave« oziroma galo-rimskega svetišča v zgodnjo cesarsko dobo, saj se osredotoči predvsem na primerjavo tlorisov, ne pa tudi gradbenega materiala oziroma gradbene tehnike. Tako je osvobodil vse mlajše stavbe »strogega korzeta interpretacij izkopavalecv«.¹⁷³

Stratigrafske informacije so komaj berljive,¹⁷⁴ saj so v poznem srednjem veku poravnali turnirski prostor, vse preostale stavbe pa so odstranili. Kako globoka je bila ta sprememba, priča dejstvo, da so zraven rimskih postamentov odkrili poznosrednjeveško puščico. Prav tako izkopavanja v letih 1909 in 1946–47 niso bila stratigrafska, zato se je nemogoče scela opirati na njihove rezultate; dosti stvari niti niso primerno dokumentirali, kot npr. ‚moderne‘ zgradbe. Kljub temu

¹⁶⁶ Kos, *Statut mesta Ptuj*, 110–112; člani 1–5.

¹⁶⁷ Baš, *Mali grad*, 132. Paola Korošec sicer temu oporeka in pravi, da »so bili hodniki tako široko izkopani, kakor so bili najdeni... Glede ozidanih tal je dognano, da so bila široka, kolikor je bil širok izkop hodnikov, in da niso segla pod osrednjo prsteno gmoto kot tudi ne pod zunanje stene;« Korošec, *Prispevek k reševanju problema*, 128. To sicer ne drži, ker dejstvo, da med izkopavanjem niso odstranili »tlaka«, kaže, da je bil sam jarek globlji.

¹⁶⁸ Karl, Wrolli, *Der Alte Turm*.

¹⁶⁹ Baš, *Mali grad*, 148.

¹⁷⁰ Karl, Wrolli, *Der Alte Turm*, 122–125.

¹⁷¹ Karl, *Turris antiqua in castro Leybentz*.

¹⁷² Cf. prvi del članka: Janžekovič, *Mnogo hrupa za nič (1. del)*, op. 22.

¹⁷³ Karl, *Turris antiqua in castro Leybentz*, 240–241.

¹⁷⁴ Zelo poenostavljeno rečeno, je na vrhu bil 0,75 m globok sloj ‚planiranja‘, pod tem pa 3 m globok sloj ilovice in poln grobov ter gradbenih ostankov.

je Karl na podlagi črno-bele slike,¹⁷⁵ Koroščeve risbe preseka¹⁷⁶ in Klemenčeve risbe preseka¹⁷⁷ pripravil rekonstrukcijo preseka.¹⁷⁸

Karl je primarno preučeval stari stolp na Lipnici, ki je bil kvadratne oblike s stranico dolgo 15 m in zidovi širokimi 3,80 m, v njem pa je bilo ogromno rimskih spolij, ki so jih našli v rimskem mestu *Flavia Solva*. Ta stolp je opredelil za pozno-rimski stražni stolp (*burgus*) iz zadnje tretjine 4. ali prve polovice 5. stoletja. Glede na primerljive dimenzije tlorisov in tehniko gradnje ter tudi na podlagi pogumnega poskusa rekonstrukcije preseka, ki je v večji meri njegova interpretacija kot pa dejansko stanje stvari, ki je v večji meri izgubljeno, je Karl datiral Objekt v pozno antiko in ga opredelil za burgus.¹⁷⁹ Zanimivo je pravzaprav že Paola Korošec kot prva leta 1975 ponudila tako razlago Objekta.¹⁸⁰

Morda še bolj presenetljiva kot njegova interpretacija Objekta je njegova interpretacija »starokrščanske bazilike«.¹⁸¹ Glede na omembe vsaj dveh in morda celo treh cerkev na Ptuj v 9. stoletju, je Karl postavil eno izmed teh cerkev na zahodni plato.¹⁸² Ne verjame Klemenčevi opredelitvi »zgodnjekršanske bazilike« in poskusi ovreči vse »sekundarne dokaze«, kot je oltarna menza z majhno luknjo za relikvijo, ki naj bi bila po njegovem visoko- ali poznosrednjeveška.¹⁸³ Šlo naj bi za relativno široko, a kratko baziliko, ki je koristila antične zidove in integrirala Objekt. Ta cerkev bi pojasnila grobišče, posebej »prestižne grobove«, in odsotnost grobov na območju »trdnjave«, na kar je opozarjal že Baš.

¹⁷⁵ Korošec, *Slovansko svetišče*, sl. 5.

¹⁷⁶ Korošec, *Slovansko svetišče*, risba 4.

¹⁷⁷ Klemenc, *Ptujski grad v kasni antiki*, risba 36.

¹⁷⁸ Karl, *Turris antiqua in castro Leybentz*, 143-244, T. 41. Pri tem je vredno opozoriti na »bele lise«, to so stvari, ki jih ni interpretiral oziroma jih niti ni mogel. Prav tako na tem preseku ni označil, kateri sloj natančno naj bi bila bazilika oziroma njena hodna površina, čeprav naj bi bila tudi na tem območju.

¹⁷⁹ Karl, *Turris antiqua in castro Leybentz*, 248-257, 291-300. Kot rečeno, zanj datacija in interpretacija »trdnjave« za galo-rimsko obodno svetišče več ni sporna. Prav tako pa interpretira Klemenčeve lope s podpornimi stebri (*Stützenbau*) za poznorimske ostanke skladišča (*Speicherbau*) oziroma *horreum*, kar pa je na grajskem griču v antiki malo verjetno.

¹⁸⁰ Korošec, *Prispevek k reševanju problema*, 133.

¹⁸¹ Kot smo napisali v kratki kritiki izkopavanj, je obstoj tega objekta pod vprašajem. Danes se sicer na aero- in ortofoto posnetkih vidijo jasno oblikovane apside, a je to rezultat rekonstrukcije med in po izkopavanjih.

¹⁸² Pri že omenjenih izkopavanjih na vzhodnem platu so leta 2015 odkrili objekt, ki ga pogojno interpretirajo kot cerkveni objekt ali kapelo iz predromanskega časa, to je 10. ali 11. stoletja; Lazar, Arh, *Poročilo*.

¹⁸³ Tukaj bi bilo na mestu vprašanje, kaj je delala na zahodni terasi visoko- ali poznosrednjeveška menza. Ali je bila na zahodni terasi vse do poznega srednjega veka cerkev? Ali je ta menza oziroma plošča prišla sem sekundarno? Vsekakor Karlova interpretacija odgovori na marsikatero vprašanje, a hkrati odpre nekaj novih.

¹⁸⁴ Posebej zanimiv je grob 355, ki so ga odkrili zadnji mesec izkopavanj, v ponedeljek, 4. avgusta 1947. Gre za izredno bogat grob, v katerem so našli par zlatih in srebrnih uhanov, dva gumba, železen nož in zlat prstan. Paola Korošec je domnevala, da gre za ženo panonskega kneza Koclja; Korošec, Grob številka 355; ista, *Prispevek k izpovednosti*). Seveda gre le za domnevo.

¹⁸⁵ Karl, *Turris antiqua in castro Leybentz*, 241-243.

Proti zaključku...

Frančiškanski redovnik in sholastični filozof William Ockham (1287–1347) je postavil splošen raziskovalno-metodološki napotek, ki mu še danes sledimo. Ockhamova britev ali rezilo namreč zahteva, da se teoriji ‚obrije‘ odvečne okraske, pri čemer ni nepomembno, kdo je vsakokratni brivec oziroma raziskovalec. To hevristično raziskovalno načelo zahteva gospodarnost, varčnost in preprostost znanstvenih teorij, kar se imenuje tudi zakon jedrnatosti (*lex parsimoniae*). Tako bi načeloma v primeru dveh enako verodostojnih interpretacij izbrali tisto, ki je preprostejša. V primeru Objekta te težave ni, saj je ena teorija mnogo manj verodostojna in verjetna kot druga.

Če na hitro ponovim argumente proti razlagi Objekta kot svetišča. Arkona je bila glavni argument Korošca, a je ta padel. Na hodni površini niso odkrili nobenega artefakta, ki bi ga pričakovali ob uporabi. Potem pa so tu arhitektonski in tehniški argumenti, ki jasno govorijo v prid zidani arhitekturi in stolpu: »omet« oziroma malta na stenah, vpliv vode in vlage na domnevni vkopani Objekt, domnevni požar in pomanjkanje dokazov za leseno nadgradnjo (z izjemo neotipljivih lesenih brun iz severnega hodnika) ter »tlak v več plasteh«. Prav tako ni nobene prave primerjave za slovansko svetišče v opisani obliki,¹⁸⁶ hkrati pa bi ‚kršilo‘ sočasna pravila slovanske gradnje (ni stojk).

Potem sem se osredotočil na argumente, ki pa ta Objekt pojasnijo. Tako sem pokazal, da takšen plenilni jarek ne bi bil noben *unikum*, saj so običajno ‚plenili‘ navpično in ne s strani, tudi pri globljih temeljih. Treba je bilo raziskati sosednje objekte, da bi natančneje kronološko in funkcionalno umestil Objekt sam. Problem postavlja poznoantična »trdnjavica« ali galo-rimsko svetišče. Potem sem na podlagi mer našel številne primerjave in približno rekonstruiral stolp oziroma Objekt na zahodnem platuju ptujskega gradu. Tako ostaja še vprašanje, ali gre za poznoantični ali visokosrednjeveški stolp.

Problem staroslovanskega svetišča oziroma Objekt, kot sem ga poskusil objektivno imenovati jaz, je produkt unikatnega časa in razmer po drugi svetovni vojni. Vodja izkopavanj Korošec se je spoprijemal s pritiski z vseh strani, arheologija pa je bila izrazito v ‚službi‘ novonastajajoče države, ki ji je pomagala potrjevati tudi etnične meje. Tukaj ne mislim, da bi Korošec in ostali delovali zavedno oziroma zlonamerno »zavajali«, a so se podzvestno trudili pomagati državi postaviti se na noge; včasih tudi s prilagajanjem oziroma iskanjem dejstev, ki bi ji ustrezala. Ponovno, ne mislim, da je Korošec Objekt interpretiral kot svetišče iz ‚nacionalnih vzgibov‘, a deloval je v izredno rodovitni klimi za ‚staroslovanske‘ interpretacije brez prave kritike.¹⁸⁷

¹⁸⁶ Paola Korošec sicer omenja slovanska svetišča, ki bi naj bila primerljiva s ptujskim Objektom, a nobena primerjava ne drži vode; Korošec, *Prispevek k reševanju problema*, 134. Na previdnost pri analizi slovanskih svetišč je opozoril poljski zgodovinar in arheolog Leszek Paweł Ślupecki. Glej Ślupecki, *Slavic Religion*, 352–354.

¹⁸⁷ Slapšak, Novaković, *Is there national archaeology without nationalism?*, 288.

Tezo o svetišču so zavrgli hitro po izkopavanjih, a je duh ušel iz steklenice, zato še danes poteka debata, ki bi jo lahko tako ali drugače postavili *ad acta*, če bi bila izkopavanja na višji ravni. Korošec je bil nesporna arheološka avtoriteta, zato so takrat njegovi kolegi z *argumentum ad verecundiam* preganjali svoje začetne dvome. Korošec je bil edini šolani arheolog v Sloveniji; Klemenc je študiral zgodovino in zemljepis, Kastelic pa klasično filologijo. Postopoma pa se je vedno več drugih avtoritet in starost distanciralo od problema,¹⁸⁸ kljub temu da je Korošec užival veliko spoštovanje, ki pa si ga je, ironično, večinoma pridobil prav zaradi teh izkopavanj.

Tudi sam Korošec se je kasneje distanciral od svoje interpretacije, čeprav je ni popravil ali zavrgel. Tako napiše ponovno v Zgodovinskem časopisu leta 1954, da »poseben problem predstavlja objekt na Ptujskem gradu, ki sem ga označil kot slovansko svetišče 7. stoletja. Medtem je pa ta klasifikacija pri mnogih naletela na negativno gledišče. Ker problem še vedno ni razčiščen, ga ne kaže upoštevati za kakršne koli sklepe.«¹⁸⁹ Veliko starejših strokovnjakov in arhivarjev, s katerimi sem sodeloval, je slišalo za problem ptujskega svetišča in se ga spominjajo skoraj kot tabu teme. Podoben je tudi odnos v tujini. Tako se tega spominja češki profesor Jiří Sláma, ki je eden zadnjih še živečih študentov Jana Eisnerja. Slednji je bil povabljen s strani Akademije, da se opredeli do problema. Po Slámi se je prof. Eisnerju primer zdel »nekako neroden«.¹⁹⁰

Tudi ob upoštevanju dejstva, da so naše informacije pomanjkljive, je jasno, da svetišče, vsaj v opisani obliki, ne bi moglo stati. Tako lahko kar citiram Freda Ruchhöfta, ki mi je pomagal z novejšimi dognanji na Arkoni. Ko je na podlagi moje analize primerjal ptujski primer z Arkono, je zapisal, da ga »to ne preseneča. Ne verjame nobenemu arheologu, ki je pred več kot 30 leti predstavil vznemirljivo tezo. Danes se formulira teze po izkopavanju, prej pa so poskušali z izkopavanjem teze potrditi. In seveda, rezultati so bili vedno pozitivni.«¹⁹¹

V tretjem in zadnjem delu članka umestim Objekt in predvsem Ptuj v širši kontekst. Zanimalo me bo, kaj se je dejansko dogajalo na ptujskem gradu, ožji in malo manj ožji okolici Ptuja, od pozne antike do visokega srednjega veka (od 4. do 13. stoletja). Posebej predstavim, kaj se je dogajalo v 5. in 6. stoletju ter ali lahko na območju Ptuja zasledimo stik med staroselci in Slovani. Potem me bo zanimala cerkvena struktura v Ptujju in postavitve treh cerkva, ki se omenjajo v pisnih virih zgodnjega srednjega veka. Na koncu pa še visoki srednji vek in vzpostavitev fevdalne hierarhije ter branjenje meje z Madžarsko, ki je občasno tudi sama gospodovala na Ptujju.

¹⁸⁸ Zraven že omenjenih še njegov dober prijatelj Bogo Grafenauer, *Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev*, 460.

¹⁸⁹ Korošec, *Arheološki sledovi slovanske naselitve na Balkanu*, 24.

¹⁹⁰ Bláhová-Sklenářová 2016, osebno pojasnilo.

¹⁹¹ »... dieser Weg zur These wundert mich nicht. Ich glaube keinen Archäologen, der vor mehr als 30 Jahren eine spannende These präsentiert hat. Heute formuliert man Thesen nach der Ausgrabung, früher hat man versucht, die Thesen mit Ausgrabungen zu bestätigen. Und natürlich immer mit positivem Ergebnis ...« Ruchhöft 2016, osebno pojasnilo.

Peter Štih

Gradež kot *Aquileia nova* in Split
kot *Salona nova*?

Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje
krajevne identitete

ŠTIH Peter, dr., red. prof., akad., Univerza v Ljubljani Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, peter.stih@guest.arnes.si

Gradež kot *Aquileia nova* in Split kot *Salona nova*? Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje krajevne identitete

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 350–381, cit. 136

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Lokalno zgodovinopisje je po eni strani pisno fiksiralo in s tem ohranjalo predstave o lastni preteklosti, ki so bile pomemben del krajevne identitete, po drugi strani pa jih je v nič manjši meri tudi (so)ustvarjalo. Razprava na primeru obravnave najstarejše cerkvene zgodovine srednjeveškega Gradeža in Splita, ki povezuje oba kraja z antičnima Akvilejo in Salono, osvetljuje vprašanje, v kolikšni meri in na kakšen način je lokalna historiografija (so)oblikovala krajevno identiteto in z njo zvezano zgodovinsko tradicijo.

Ključne besede: Akvileja, Gradež, Salona, Split, lokalna historiografija, krajevna identiteta, 11.–13. stol.

ŠTIH Peter, PhD, Acad., Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana, peter.stih@guest.arnes.si

Grado as *Aquileia Nova* and Split as *Salona Nova*? Local Historiography and the Formation of Local Identity

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 350–381, 136 notes

On the one hand, local historiography fixated in writing and thus preserved the notions of its own past, which were an important part of the local identity, and on the other (co-)created them to an equal extent. By way of example of the oldest ecclesiastical history of mediaeval Grado and Split, which associates both cities with ancient Aquileia and Salona, the treatise highlights the question to what extent local historiography (co-)created local identity and the related historical tradition.

Key words: Aquileia, Grado, Salona, Split, local historiography, local identity, 11th-13th centuries

Uvod*

Srednjeveška Gradež in Split sodita med tiste primere, kjer je mogoče tudi v komparativnem kontekstu dobro osvetliti vprašanje, v kolikšni meri in na kakšen način je lokalna historiografija (so)oblikovala krajevno identiteto. Vprašanju se bomo poskušali približati na primeru najstarejše cerkvene zgodovine Gradeža in Splita, ki povezuje oba kraja z antičnima Akvilejo in Salono, saj sta se tako gradeški patriarhat kot splitska nadškofija imeli za naslednici obeh starih metropolitij. V tem kontekstu nas bo predvsem zanimalo, kako so v visokem srednjem veku v Gradežu in Splitu gledali na začetke svojih Cerkv, kako so s pomočjo stare zgodovine utemeljevali svoj nadškofijski in metropolitni položaj in seveda, v kolikšni meri so staro zgodovino na novo interpretirali in jo tudi konstruirali. Pri tem nas bodo zanimali tako vzroki te »kreativnosti« kot tudi miselne konstrukcije, s katerimi so poskušali zgodovinsko ali kako drugače legitimirati svoje cilje. S tem pa se že dotikamo tudi vprašanja funkcionalnosti zgodovinopisja in njegove vloge pri zasledovanju različnih ciljev.

Odgovore na ta vprašanja bomo iskali s pomočjo lokalnih kronik, pri čemer je bila med zgodovinopisjem v Gradežu in Splitu precejšnja razlika. Splitsko kronistiko visokega srednjega veka označuje eno samo, a zato še toliko bolj pomembno delo: *Historia Salonitana*.¹ To znamenito delo, pomembno ne samo za zgodovino salonitansko-splitske Cerkve in mesta Split, ampak tudi za celotno srednjeveško hrvaško in dalmatinsko zgodovino, je najverjetneje leta 1266 ali kmalu zatem napisal arhidiakon splitske Cerkve Tomaž. Bil je ugleden in vpliven član nadškofije in mestne komune. Svojo odlično izobrazbo je dobil na univerzi v Bologni, kjer

* Razprava je precej razširjeno besedilo referata, ki ga je avtor predstavil na mednarodnem simpoziju *Historiography & Identity in the »New Europe«* (c. 1000–1300), ki je v okviru posebnega avstrijskega raziskovalnega programa *Visions of Community (VISCOM)* potekal na Institut für Mittelalterforschung Avstrijske akademije znanosti na Dunaju 2. in 3. novembra 2015.

¹ Delo, ki je od *editio princeps* Ivana Lučića 1666 doživelo kar nekaj objav (gl. Matijević Sokol, *Toma Arhidiakon*, str. 50–52), je danes dostopno v vzorni izdaji, opremljeni s hrvaškim prevodom (oboje Olga Perić), zgodovinskim komentarjem (Mirjana Matijević Sokol), spremno študijo o Tomažu Arhidiakonu in njegovem delu (Radoslav Katičić) ter faksimilom najstarejšega, v beneventani napisanega in v arhivu splitskega kapitlja hranjenega rokopisa iz druge polovice 13. stoletja, ki je morda Tomažev avtograf: Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Perić. Objava z angleškim prevodom: Thoma Archidiaconus Spalatensis, *Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split*, ed. Karbić et al.

je leta 1222 nanj naredil velik vtis Frančišek Asiški, ki ga je poslušal pridigati.² Tomaževa *Historia Salonitana*, katere originalni naslov je nemara bil *Historia/Chronica Salonitanorum pontificum atque Spalatensium*,³ pripada zvrsti *gesta episcoporum* in je bila po besedah Radoslava Katičiča zasnovana kot »pontifikalna kronika« salonitansko-splitskih nadškofov.⁴ S Tomaževo kroniko je tesno povezana t. i. *Historia Salonitana maior*,⁵ obremenjena s številnimi odprtimi vprašanji, ki jih tu ni mogoče načenjati.⁶ Danes prevladuje mnenje, da je delo najverjetneje nastalo šele na začetku 16. stoletja kot predelava prvih dvaindvajsetih poglavij *Historie Salonitane*, iz katere je neznani avtor izpustil nekatere posameznosti, predvsem pa je vanjo dodal različne pomembne dokumente, kot so zaključki salonitanskih (530, 533) in splitskih sinod (925, 928) ter pisma papežev Janeza X. in Leona VI., ki jih Tomaž v svoji kroniki presenetljivo ni navedel in bi bili drugače izgubljeni za zgodovinopisje.⁷

Povsem drugačno historiografsko situacijo imamo v Gradežu, kjer je slika precej bolj kompleksna in manj jasna obenem. Za najstarejšo zgodovino gradeške Cerkev so najbolj pomembne štiri kronike in en hagiografski tekst, s katerimi se v 11. stoletju ali pa nemara že nekoliko prej začenja zgodovinopisje v severno-jadranskih lagunah in katerih nastanek je v najboljšem primeru samo deloma zvezan z Gradežem.⁸ So izraz najstarejšega beneškega zgodovinopisja in odsevajo predstave, ki so jo o svojih začetkih in najstarejši zgodovini imeli beneške laične in cerkvene elite.⁹ Za razliko od Splita je v primeru Gradeža lokalno zgodovinopisje torej treba razumeti nekoliko širše.

Od omenjenih petih besedil je še najmanj težav zvezanih z najpomembnejšim in najbolj znanim delom, z *Istoria Veneticorum* (oz. *Cronaca veneziana*) Ivana Diakona, čeprav seveda ni brez problemov.¹⁰ Kronika je bila dokončana med letoma

² Za biografijo Tomaža Arhiđakona gl. Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon*, str. 33–42; Katičič, *Toma Arhiđakon*, str. 331–378.

³ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, ed. Perić, str. XVI–XVII.

⁴ Katičič, *Toma Arhiđakon*, 393. Zelo zanimiv, a v literaturi komaj recipiran literarni vpogled v Tomaževo delo prinaša Ivič, *Domišljanje prošlosti*. Od novejših del o Tomažu Arhiđakonu in njegovi kroniki gl. zbornik Matijević–Sokol/Perić (ur.), *Toma Arhiđakon i njegovo doba*.

⁵ *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić.

⁶ Gl. *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić, str. 15–65; Gunjača, *Ispravci i dopune*, str. 23–179; Margetić, *Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior*; Budak, *Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior*; Matijević Sokol, *Historia Salonitana i Historia Salonitana maior*.

⁷ *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić, str. 76–81, 81–85, 95–103, 105–106; Codex diplomaticus 1, št. 22–27, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović, str. 28–39.

⁸ Na splošno gl. Manitius, *Geschichte* 2, str. 246–253; Monticolo, *Prefazione*; Fasoli, *I fondamenti*; Arnaldi – Capo, *I cronisti di Venezia*; Carile, *Chronica Gradensia*; Fedalto, *Aquileia*, str. 175–180; isti, *Introduzione generale*.

⁹ Gl. Carile – Fedalto, *Le origini di Venezia*, str. 19–123; Borri, *Arrivano i barbari*, str. 215–235.

¹⁰ Gl. Monticolo, *I manoscritti e le fonti*; isti, *Prefazione*, str. XXIX–XXXV; Berto, *Giovanni Diacono* (z bibliografijo).

1008 in 1018 in velja za najstarejši spomenik beneškega zgodovinopisja.¹¹ Vendar kar nekaj indicev govori, da je najstarejši rokopis *Translatio sancti Marci* nastal že okrog 975 (in ne šele sredi 11. stoletja).¹² Če to mnenje drži, je Ivan Diakon svojo pripoved o začetkih gradeške Cerkve, ki je v obeh besedilih identična in v kontekstu te razprave tudi najpomembnejši del Ivanovega besedila, povzel po hagiografskem tekstu, in ne obratno. Za ostala tri dela – poimenovana od modernih izdajateljev *Chronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, *Chronicon Gradense* in *Chronicon Venetum quod vulgo dicunt Altinate* – ni znano niti avtorstvo, niti čas njihovega nastanka. Mnenja številnih zgodovinarjev, od Henryja Simonsfelda, Giovannija Monticola, Walterja Lenela do Roberta Cessija in Antonija Carileja, – če naštejemo le nekatere med tistimi, ki so se s temi kronikami intenzivno ukvarjali¹³ – se v vprašanjih njihovega nastanka, njihove medsebojne odvisnosti, predlog, kasnejših interpolacij, zgodovinske vrednosti in še marsičesa drugega precej razlikujejo, kar je velika hipoteka za vsakršno zgodovinsko interpretacijo. Še posebej problematična je *Chronicon Altinate*, ki jo je Gina Fasoli označila za »najbolj obupno kronistično besedilo«, s katerim se lahko srečajo medievalisti¹⁴ in ki jo Roberto Cessi sploh ni smatral za samostojno kroniko.¹⁵ Delo si v resnici komaj zasluži ime kronika in je konglomerat najrazličnejšega gradiva brez vsakršne strukture, obenem napisano v kot »jezikovni barbarščini«¹⁶ označeni latinščini.¹⁷

Kakorkoli že, kljub vsem razlikam v dosedanjih raziskavah, je bilo ob zadnji objavi teh treh del na enem mestu leta 2003 kot najverjetnejše izraženo mnenje, da je *Chronica de singulis patriarchis nove Aquileie* nastala malo pred sredo 11. stoletja, *Chronicon Gradense* v drugi polovici 11. stoletja, medtem ko naj bi različne redakcije *Chronicon Altinate* nastale med koncem 11. in začetkom 13. stoletja.¹⁸

¹¹ Najstarejši rokopis Codex Vaticanus Urbinas 440 je iz 11. stoletja, domnevno iz njegovega začetka. Pertz, ki je Ivanovo kroniko 1848 izdal v okviru Monumenta Germaniae Historica (Scriptores 7, str. 1–38) je še mislil, da gre za Ivanov avtograf, Monticolo pa ga je 1890 opredelil kot najstarejši, morda šele po avtorjevi smrti izgotovljen prepis. V rokopisu manjka začetek Ivanove kronike. Ta je v njenih edicijah prevzet iz Codex Vaticanus 5269 iz 13. stoletja, ki je bil prepisan iz Codex Vaticanus Urbinas 440 še v času, ko je ta vseboval še celotno kroniko. Gl. Monticolo, *I manoscritti e le fonti*, str. 51–81; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 24–25.

¹² Gl. McCleary, *Note storiche ed archeologiche*, str. 223–234 in *stemma manuscriptorum* na str. 236. Pri tem McCleary, ki je *Translatio sancti Marci* tudi ediral (n. n. m., str. 238–264), ni poznal v Orléansu hranjenega in v 10. stoletje datiranega rokopisa z življenjepisi svetnikov, ki vsebuje na fol. 120–126 tudi Markovo translacijo; gl. *Catalogue général* 12, str. 102–104; Geary, *Furta sacra*, str. 93–94; Cracco, *I testi agiografici*, str. 923 in op. 1.

¹³ Simonsfeld, *Venetianische Studien*; Monticolo, *I manoscritti e le fonti*; isti, *Prefazione*; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 24–27; Cessi, *Studi sulla composizione*; isti, *Prefazione*; Carile, *Chronica Gradensia*.

¹⁴ Fasoli, *I fondamenti*, str. 33.

¹⁵ *Chronicon Altinate* in *Chronicon Gradense* naj bi bili le v različnih redakcijah in rokopisih do nas prispelo gradivo za kompilacijo neke velike kronike, ki jo je Cessi poimenoval *Origo civitatum Italie seu Venetiarum*, za katero je pripravil izjemno kompleksno in nič manj hipotetično objavo z velikimi posegi v rokopisno izročilo.

¹⁶ Manitius, *Geschichte* 2, str. 251.

¹⁷ Podrobneje gl. Rosada, *Storia di una cronaca*.

¹⁸ Cronache, ed. Fedalto/Berto, str. 153, 169, 191.

Oglej – Gradež

Preselitev Langobardov iz Panonije v Italijo leta 568 ni pomenila epohe samo za politično zgodovino Apeninskega polotoka, ampak tudi za cerkvene razmere v severovzhodni Italiji. Oglejska Cerkev, ki je svoje začetke in z njim zvezan prestižni položaj druge najpomembnejše Cerkve Italije (za Rimom) povezovala z evangelistom Markom in katerega prvega škofa Hermagorja (slov. Mohorja) naj bi v Rimu posvetil knez apostolov Peter, se je razcepila med dve državi.¹⁹ En del oglejske metropolitije je ostal pod oblastjo bizantinskega cesarja, drugi del je prišel pod oblast langobardskega kralja, nadškof Pavel oziroma Pavlin I., ki si je leta 557 nadel naslov patriarha, pa je pred Langobardi zbežal iz Ogleja v bližnji bizantinski Gradež, na ozemlje kasnejše Beneške republike.²⁰ Gradež, po ničemer izstopajoči *castrum* v severnojadranskih lagunah, je tako postal sedež cerkvene institucije najvišjega ranga in središče shizme Treh poglavij, v kateri je v sporu z bizantinskim cesarjem in rimskim papežem vztrajal oglejski metropolit s svojimi sufragani. Pavlov drugi naslednik patriarh Elija je dal v Gradežu zgraditi novo katedralno cerkev in jo po beneškem izročilu posvetil leta 579 ob zasedanju oglejske provincialne sinode, na kateri so strnili vrste v dogmatično-shizmatičnem sporu. Na sinodi je ob patriarhu sodelovalo osemnajst ali devetnajst škofov iz Benečije, Istre, Panonije, Norika in druge Recije.²¹ Ko pa je bil po smrti patriarha Severa leta 607 v Gradežu za novega patriarha izvoljen Kandidijan, ki se je odrekel shizmi, od katere so odpadli tudi škofje v prav tako bizantinski Istri, so shizmatični škofje na langobardskem delu patriarhata izvolili za patriarha nekega opata Janeza.²²

Kot je prihod Langobardov v Italijo povzročil, da se je poznoantična oglejska cerkvena pokrajina znašla v dveh državah, so dvojne volitve patriarha povzročile njen razpad na oglejski patriarhat na bizantinskem ozemlju in na oglejski patriarhat na langobardskem ozemlju. Prvi je imel sedež v Gradežu, drugi sprva v Krminu in nato (od 737) v Čedadu, saj je bil od Atilovih Hunov opustošen in po langobardski

¹⁹ Legenda o Markovem apostolatu v Ogleju in njegovem učencu ter prvem oglejskem škofu Hermagorju je nastala pred koncem 6. stol., najverjetneje že pred 568. Prvič je izpričana okrog 790 pri Pavlu Diakonu, *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. Pertz, str. 261; v popolnoma izgrajeni obliki pa v kasnejši, vendar verjetno še v 9. stoletje spadajoči Legendi (*passio, vita*) o sv. Hermagorju in Fortunatu, ki je poznana v dveh verzijah v rokopisih, ki niso starejši od konca 11. stoletja. Gl. Bratož, *Il cristianesimo Aquileiese*, str. 41–67 (z obsežno literaturo); gl. tudi Tavano, *La leggenda di San Marco*, str. 17–22.

²⁰ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 10, ed. Bethmann/Waitz, str. 78; za patriarhalni naslov Pavla (Pavlina) gl. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 519–520.

²¹ Sinoda najverjetneje ni potekala leta 579, ampak enkrat med letoma 572 in 577; gl. Margetič, *Il sinodo gradense*, str. 135–140; Krahwinkler, *Friaul*, str. 73; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 524–525; isti, *Metropolitansprengel*, str. 674–675. Glede vprašanja števila udeležencev sinode gl. Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, 525–526; isti, *Metropolitansprengel*, str. 675–678.

²² Za zgodovino oglejske in gradeške Cerkve v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku gl. bolj ali manj obsežne preglede z bogatimi bibliografijami v: Paschini, *Storia del Friuli*, str. 25–171; Schmidinger, *Patriarch and Landesherr*, str. 1–12; Krahwinkler, *Friaul*, str. 67–86, 158–179; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 13–132; Fedalto, *Aquileia*, str. 17–221; Bratož, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 505–567.

naselitvi v Italijo opusteli Oglej verjetno vedno manj primeren za življenje.²³ Papež je seveda priznaval samo unirani patriarhat v Gradežu, ki je v 7. stoletju skupaj z oglejsko tradicijo prevzel tudi akvilejsko ime,²⁴ medtem ko je shizmatični patriarhat v Krminu preživel le zaradi podpore in interesa langobardskih kraljev in furlanskih vojvod. Stanje se je spremenilo, ko so se shizmatični škofje z langobardskega dela patriarhata konec 7. stoletja odpovedali shizmi in se vrnil v naročje rimske Cerkve, s čimer je tudi oglejski patriarh dosegel papeško priznanje.²⁵ Rim je s tem formalno sankcioniral razpad nekdanjega oglejskega patriarhata na dve metropolitiji in papež je sedaj pošiljal palij obema najvišjima pastirjema.²⁶ V teritorialnem pogledu pa je ostalo pri *status quo* iz leta 607: gradeška cerkvena pokrajina je še naprej obsegala bizantinsko Benečijo v severnojadranskih lagunah in Istro, oglejska pa ozemlje langobardske Benečije. Do spremembe ni prišlo niti po frankovski zasedbi langobardske Furlanije (774/776) in bizantinske Istre (788/791), s čimer se je ozemlje gradeškega patriarhata znašlo v dveh državah in s čimer se je na svoj način ponovila zgodba iz leta 568. Čeprav je oglejski patriarh s sedežem v Čedadu po novem rezidiriral na frankovskem ozemlju, katerega del je bila tudi Istra, je Karel Veliki še naprej priznaval gradeškemu patriarhu položaj beneškega in istrskega metropolita in imel njegovo Cerkev za naslednico sv. Marka in sv. Hermagorja.²⁷

²³ Na začetku 9. stoletja so hoteli oglejski patriarhi tudi s pomočjo Karla Velikega obnoviti mesto, ki je v D. Kar. I., št. 214, ed. Mühlbacher, str. 285–287, opisano kot propadlo in zapuščeno (*Aquileja...derelicta et destituta hactenus remanserat*), vendar, kot se zdi, brez nekega velikega uspeha. Poleg tega je s propadanjem rimskodobne vodne in vodovodne infrastrukture (kanali, vodovodi, kanalizacija) postajala okolica Ogleja vedno bolj zamočvirjenja in v visokem srednjem veku je v njem že dokumentirana malarija; Härtel, *Diplomatik und Ortsgeschichte*.

²⁴ Gradeški patriarh je na sinodah v Lateranu 649 in Rimu 680 označen kot *Aquileiensis episcopus* oz. *episcopus sanctae Aquileiensis ecclesiae*; Gradež sam pa enkrat kot (*insula*) *Aquileia*; Bratož, *Patriarchat Grado*, str. 616 in op. 23–25, str. 636 (tabela 2); isti, *Med Italijo in Ilirikom*, str. 521.

²⁵ Marcuzzi, *Sinodi aquileiesi*, str. 31–40; Krahwinkler, *Friaul*, str. 79; Fedalto, *Aquileia*, str. 200.

²⁶ Po razcepu 607 je prva papeževa podelitev palija za gradeškega patriarha izpričana leta 628 (*Epistolae Langobardicae collectae*, št. 3, ed. Gundlach, str. 694–696; *Documenti relativi alla storia di Venezia* 1, št. 13, ed. Cessi, str. 23–24; *Italia pontificia* VII/2, št. 3, ed. Kehr, str. 13), za oglejskega patriarha pa 723 (*Epistolae Langobardicae collectae*, št. 8, ed. Gundlach, str. 698–699; *Documenti relativi alla storia di Venezia* 1, št. 17, ed. Cessi, str. 27; *Italia pontificia* VII/1, št. *23, ed. Kehr, str. 23).

²⁷ DD. Kar. I., št. 200, (*vir venerabilis Fortunatus Gradensis patriarcha, sedis sancti Marci evangelisti et sancti Hermacore episcopus*), 201 (*vir venerabilis Fortunatus, Venetiarum et Istrensiu patriarcha*), ed. Mühlbacher, str. 269–270. Položaj istrskega metropolita so gradeškemu patriarhu Fortunatu na sodnem zboru v Rižani leta 804 eksplicitno prizna(va)li tudi Istrani (*Placitum Rizianense*, ed. Krahwinkler, str. 68 sl.), kasneje pa so zahtevali vrnitev polotoka pod oglejsko cerkveno jurisdikcijo (gl. spodaj op. 34). V DD. Kar. I., št. 174, 175, ed. Mühlbacher, str. 233–236, je sicer oglejska cerkev označena kot *ecclesia...quae est in honore sanctae dei genitricis semperque virginis Mariae vel sancti Petri principis apostolorum sive sancti Marci constructa* oz. *ecclesia, que est in honore sancti Petri principis apostolorum vel sancti Hermachore martiris Christi constructa*, vendar gre verjetno za kasnejše interpolacije v besedili listin, ki sta poznani le v poznih prepisih, oziroma sploh za ponaredek prvotno le ene listine; gl. Brühl, *Diplomatische Miscellen*, 795–800; Tavano, *La leggenda di San Marco*, 19. V D. Kar. I., št. 214, ed. Mühlbacher, str. 285–287, je oglejska cerkev označena zgolj kot *ecclesia sanctae dei genitricis Mariae*.

Stvari so se začele spreminjati, šele ko je Oglej zaradi svoje vloge pri frankovski ekspanziji v panonsko-avarski prostor konec 8. stoletja močno pridobil na pomenu in ko so njegovi energični patriarhi Pavlin II. (787–802), Ursus (802–810) in Maksencij (810–838) znova odkrili nekdanjo oglejsko slavo in jo poskušali obnoviti. Prvi uspeh je bil dosežen že leta 796 z dodelitvijo velikega misijonskega območja v Panoniji, ki je segalo na vzhodu do Drave in Donave.²⁸ Leta 811 je sledila s cerkveno razdelitvijo Karantanije po Dravi še delna restitucija nekdanjega Sredozemskega Norika.²⁹ Konflikt z Gradežem zaradi Istre, ki se je seveda tudi znašla v oglejskem vizirju, kot tudi zaradi ponovne vzpostavitve starega, enotnega patriarhata pod vodstvom Ogleja, je postal neizbežen. Vzplamteti je moral enkrat po Aachenskem miru 812, s katerim je Istra tudi *de iure* ostala pod Franki, lagunska Benečija pa pod Bizancem, oziroma po smrti Karla Velikega dve leti kasneje, ki je v svoji oporoki iz leta 811 štel tako Gradež kot Čedad (Oglej) med metropolitije svojega cesarstva.³⁰

Nasprotja so svoj prvi vrhunec dosegla na sinodi v Mantovi leta 827, ki je bila sklicana z edino nalogo, da v sporu med Oglejem in Gradežem razsodi, katera Cerkev je naslednica Markove tradicije in kateri pripadajo metropolitske pravice v Benečiji in Istri. V Ogleju so se nanj dobro pripravili. Najprej so dosegli, da o sporu niso odločali v Rimu, ampak v kraju, ki je ležal v njihovi nadškofiji in obenem na cerkvenem zboru, ki so se ga ob papeških in cesarskih legatih udeležili škofje iz oglejske, milanske in ravenske metropolitije – torej zgolj škofje frankovskega italjsko-langobardskega kraljestva severno od Apeninov, brez prisotnosti gradeškega patriarha in njegovih sufraginov in tudi istrskih škofov ne.³¹ Nato so za samo sinodo dobro pripravili svojo argumentacijo, ki je v največji meri temeljila na (modificiranih) poročilih Pavla Diakona in katero so podprli še z nekaj drugimi dokumenti.³²

Bistveni elementi oglejske argumentacije, ki jo je na sinodi predstavil patriarh Maksencij in zanjo predložil pisne dokumente, so bili: Oglej, ustanovljen s strani apostola Marka in Hermagorja, je bil vedno *discipula* in *vicaria* Rima. Patriarh Pavel je pred Langobardi zbežal s svojega sedeža, mesta Oglej, na otok Gradež v svoji diecezi (*plebem suam*), kamor je prenesel tudi cerkveni zaklad in katedri svetih Marka in Hermagorja, vendar ne z namenom, da bi tam postavil *sedem aut primum* svoje cerkvene province, ampak da bi ušel besu barbarov. Za njim so oglejsko Cerkev vodili patriarhi Probin, Elija in Sever. Po Severjevi smrti je bil na njegovo mesto za patriarha postavljen patriarh Janez, medtem ko je bil v Gradežu postavljen Kandidijan, ki je bil heretik, saj v nasprotju s kanonskimi določbami in dekreti svetih očetov (*contra canonum statuta et sanctorum patrum decreta*)

²⁸ Posredno poroča o tem *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, c. 6, ed. Lošek, str. 110–112, da je ob vrnitvi z vojaškega pohoda v Avarijo poleti 796 kralj Pipin prepustil salzburški Cerkvi Panonijo severno od Drave, kar je 803 potrdil tudi Karel Veliki; gl. Wolfram, *Conversio*, str. 147–149.

²⁹ D. Kar. I., št. 211, ed. Mühlbacher, str. 282–283.

³⁰ Einhard, *Vita Caroli magni*, c. 33, ed. Holder-Egger, str. 39.

³¹ *Concilium Mantuanum*, ed. Werminghoff, str. 584–589. Podrobneje gl. Krahwinkler, *Friaul*, str. 172–179; Fedalto, *Aquileia*, str. 224–226.

³² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 10, 25; III 14, 26; IV 33, ed. Bethmann/Waitz, str. 78, 86, 100, 105–107, 127; gl. Bergf, *Bischöfe*, str. 78; Krahwinkler, *Friaul*, str. 176 sl.

ni bil ordiniran niti s soglasjem provincialnih škofov niti v mestu Oglej, ampak v Gradežu, ki je *plebs* oglejske dieceze in »majhen otoček«. ³³ Glede Istre, ki da je bila v starih časih vedno podrejena oglejski metropolitiji, pa so v Ogleju trdili, da so eksarh Smaragd in grško vojaštvo prisilili istrske škofo k ordinaciji Kandidijana. Poleg tega so iz časa pred frankovsko zasedbo polotoka predložili *decretum* klera in ljudstva istrskega glavnega mesta Pulja, da naj oglejski patriarh Sigvald ordinira od njih izvoljenega škofa. Istrski kleriki in plemeniti laiki pa so kot zastopniki Istranov (*Histriensis populus*) na sinodo v Mantovi naslovili prošnjo, da naj jim, osvoboženim grških okov, dovoli, da se vrnejo k svoji oglejski metropolitiji, kateri so bili od davnine podrejeni, saj da ne morejo služiti dvema gospodarjema. Tedanja praksa je namreč bila, da so morali izvoljeni (škofje) najprej priseči zvestobo »našim« (frankovskim) cesarjem in nato še Grkom (gradeškim patriarhom). ³⁴

Gradeški patriarh Venerij (826–844), ki je glede na sestavo sinode lahko pričakoval, da nima nobenih možnosti za uspeh, se v Mantovi sploh ni pojavil. Z zamudo je tja prišel le njegov odposlanec diakon Tiberij z neoverovljenimi prepisi listin. Kot verodostojen je bil priznan le *authenticum* gradeške sinode pod patriarhom Elijem, katerega uvodni del (*initium*) je bil vnesen sinodalni zapisnik. Na zastavljeno vprašanje pa je Tiberij odgovoril, da je bil s strani Marka in Hermagorja ustanovljeni Oglej prvotna metropolitija, vendar da je patriarh Elija zaradi poganske nevarnosti zbežal v Gradež, kjer je nato bival in imel sinodo. ³⁵

Ne nepričakovano so »karolinški škofje na srečanju v karolinški Mantovi odločili v korist karolinškega Ogleja«. ³⁶ da je bila stara oglejska metropolitija v nasprotju s cerkvenim pravom razdeljena na dve metropolitiji; da ostaja Oglej *prima* in *metropolis*, kateri so podrejeni tudi škofje v Istri; da je bil Oglej vedno gospodar (*domina*) Gradeža, ki je samo *plebs* oglejske dieceze, kamor je zbežal (in ne preselil svojega sedeža) patriarh Pavel, ter da je razdelitev patriarhata povzročil *haereticus* Kandidijan skupaj z Grki, ki so imeli oblast v Istri. Prisotni papeški legati in cesarski *missi* so potrdili ponovno umestitev Ogleja in njenega patriarha Maksencija v stare pravice. ³⁷

Čeprav je Oglej v Mantovi dosegel popoln uspeh, Gradež ni bil premagan niti podrejen. S politično podporo Benetk, kjer so že naslednje leto pridobili iz Aleksandrije relikvije evangelista Marka, ³⁸ oglejskega svetnika-utemeljitelja in s tem signalizirali svojo pretenzijo po nasledstvu starega patriarhata, je Gradežu uspelo preživeti. Pravni spor med obema patriarhatoma, priznanima s papeške in cesarske strani, se je z različno intenzivnostjo in srečo nadaljeval še daleč v 11. stoletje. ³⁹ V Ogleju so na beneško posest Markovih relikvij nemara odgovorili s pridobitvijo evangeliarja, ki je zaradi najkasneje sredi 9. stoletja že izpričanega

³³ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 585–586.

³⁴ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 586–587.

³⁵ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 587–589.

³⁶ Geary, *Furta sacra*, str. 89.

³⁷ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 587, 589.

³⁸ Translatio sancti Marci, ed. Fedalto/Berto. Gl. Geary, *Furta sacra*, str. 88–94.

³⁹ Podrobneje o poteku tega spora gl. Meyer, *Spaltung*; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 14–97; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 56–101; Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 12–16; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 73–83.

prepričanja, da je Marko vanj lastnoročno napisal svoj evangelij, veljal za relikvijo in je v kraj njegovega hranjenja – najverjetneje je šlo za Škocijan ob Soči – pritegovala številne romarje iz severnoitalijanskega, vzhodnoalpskega, obdonavskega, panonskega in dalmatinskega prostora.⁴⁰ Obenem so v Ogleju ves čas vztrajali pri svoji, v Mantovi aprobirani argumentaciji, ter poskušali večkrat tudi z (långobardsko) vojaško silo izsiliti odločitev.⁴¹ Točno dvesto let po mantovanski sinodi je patriarh Popo ob odkriti podpori cesarja Konrada II. dosegel, da je lateranska sinoda 1027 ponovno podredila *plebs* Gradež oglejski diecezi, prepovedala, da bi bil Gradež kdajkoli škofijski sedež in določila, da je Oglej »glava in metropolitija celotne Benečije«. Obenem sta papež Janez XIX. in cesar skupaj in s pastirsko palico investirala patriarha Popa v posest Gradeža, o čemer je bil izstavljen tudi odgovarjajoči privilegij.⁴² Nekaj mesecev kasneje je prejel Popo od Janeza XIX. še en privilegij, v katerem je papež potrdil oglejski patriarhat kot glavo in metropolo vseh Cerkvâ Italije za namestnico in drugi sedež za Rimom (*caput et metropolis super omnes Italiae ecclesias ac vicaria et secunda post aliam Romanam sedem*) in mu tudi še enkrat potrdil otok Gradež, ki da je bil na barbarski način odtujen oglejski Cerkvi in kjer so uporabljali *falso patriarchali nomine*.⁴³

Na drugi strani je tudi Gradež, ki je že leta 1044 dosegel, da je papež Benedikt IX. razveljavil odločitev iz leta 1027 in ponovno *de iure* vzpostavil *de facto* ves čas obstoječi gradeški patriarhat,⁴⁴ oblikoval teorijo, s katero je dokazoval svojo legitimnost in svoje pravice. Njegov pretežno literarno-historiografski boj za priznanje, v katerem so v Gradežu posegli tudi po ponarejanju papeških in si-

⁴⁰ Codex Foroiuliensis: kodikološki opis z izčrpno bibliografijo v Scalon/Pani (a cura di), *I codici*, str. 358–364; nazadnje gl. Scalon, *L'Evangelario »Forogiuliese«*, str. 3–13. O Škocijanu ob Soči kot verjetnemu (sekundarnemu) kraju hrambe t. i. Čedajskega evangeliarja gl. Scalon, *San Canzian / Škocijan ob Soči*; Tilatti, *Un monastero altomedievale*. Za v kodeks vpisana imena (z edicijo), ki je s tem dobil značaj *liber vitae* gl. Ludwig, *Transalpine Beziehungen*, str. 175–277.

⁴¹ Že 627 ali 628 je shizmi naklonjeni gradeški patriarh Fortunat (I.), »Juda in volk v ovčji koži«, zbežal skupaj s cerkvenim zakladom v langobardski Krmin (Epistolae Langobardicae collectae, št. 3, ed. Gundlach, str. 694–696). Okrog 663 je furlanski duks Lupus v spektakularni akciji prodril po ozkem nasipu, ki ga je povezoval s kopnim, v Gradež, ga oplenil in odnesel cerkveni zaklad (Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* V 17, ed. Bethmann/Waitz, str. 151). 768/772 se je gradeški patriarh Janez pritoževal papežu Štefanu III. zaradi napadov *gentis perfidae Langobardorum* na posesti, dohodke in pravice njegove cerkve v Istri (Epistolae Langobardicae collectae, št. 19, ed. Gundlach, str. 711–713). Oglejski patriarh Walpert se je leta 880 v »paktu«, sklenjenem z beneškim dožem Ursom Partecipacionem, obvezal, da ne bo (več) na noben način ogrožal gradeške cerkve in da ne bo zahteval kateder sv. Hermagorja (I patti, št. 1, ed. Härtel, str. 26). Podobno se je oglejski patriarh Lupo po oglejskem (neuspelem) napadu na Gradež v »paktu« z dožem Petrom Candianijem leta 944 obvezal, da ne bo z orožjem ogrožal Gradeža (I patti, št. 2, ed. Härtel, str. 40). 1024 je oglejski patriarh Popo izkoristil politično krizo v Benetkah, ko sta morala dož Oton in njegov brat, gradeški patriarh Ursus, zbežati v Istro, in zasedel ter oplenil Gradež (Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta*, ed. Pastorello, str. 205–206.; Translatio sanctae Anastasiae 4, 5, ed. Wattenbach, str. 225–226).

⁴² Conradi II. et Iohannis XIX. synodus Romana, ed. Weiland, str. 82–84.

⁴³ Papsturkunden 2, št. 578, ed. Zimmermann, str. 1093–1094; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 88–92.

⁴⁴ Papsturkunden 2, št. 618, ed. Zimmermann, str. 1159–1164; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 93–95.

nodalnih dokumentov, je našel v 11. stoletju živ odraz v na začetku predstavljenih gradeških in beneških kronikah. Predvsem so morali v Gradežu pokazati, da je prišlo leta 568 do trajnega prenosa sedeža oglejskega patriarhata v Gradež in da ni šlo le za začasni beg pred barbari ter da je v tem smislu gradeški patriarh legitimni naslednik evangelista Marka in z njim povezanega prvega oglejskega škofa Hermagorja. Nadalje, da je bil pri dvojnih volitvah leta 607 nekanonsko postavljen oglejski patriarh na langobardskem ozemlju in da je zato on heretik in končno, da ima gradeška Cerkev metropolitske pravice tako v Benečiji kot v Istri.

Prvi poskus rehabilitacije svojega položaja po za Gradež uničujočih zaključkih mantovanske sinode iz 827 je zaslediti v pesmi »o nikoli obnovljenem Ogleju«. ⁴⁵ Pesem je nastala v času skupne vlade Lotarja in Ludvika II. v Italiji (844–855) in je po obliki odgovor na Pavlu Diakonu († ok. 799) oziroma oglejskemu patriarhu Pavlinu II. († 802) pripisano žalostinko o propadu mesta Oglej. ⁴⁶ Gradeški (ali beneški) pesnik je v njej zgolj obrnil puščico, izstreljeno v Mantovi: ne gradeški Kandidijan, ampak heretik Janez si je in *Foroiulensi plebicula* prigrabil škofovsko čast, s čimer je na dvoje raztrgal eno Cerkev in Oglejci so zaradi svoje podlosti zaslužili, da leži njihovo mesto v ruševinah; strupeni Maksencij je sicer prepričal Karla Velikega, da mu je prepustil oblast nad Dalmacijo (sic!), vendar je pod Ludvikom Pobožnim in njegovim sinom Lotarjem vedno zmagala pravičnost in ta naj bi z božjo pomočjo slavila tudi pod Lotarjem in Ludvikom II. ⁴⁷

Pesem, ki je seveda zamolčala, da je prav v času skupne vlade Ludvika Pobožnega in Lotarja (822–840) prišlo do za Gradež nepravilnih mantovanskih sklepov, je bila bolj skromen poskus ubraniti gradeške aspiracije. Za to je bilo treba poiskati boljše argumente in bolje premisliti, na kakšen način stilizirati zgodovino v svojo korist. V tem smislu je bilo nato že v *Translatio sancti Marci* in pri Ivanu Diakonu okrog leta 1000 poročilo Pavla Diakona o begu patriarha Pavla I. pred Langobardi v Gradež ⁴⁸ razširjeno na način, da ubežni patriarh s seboj ni pripeljal samo cerkvenega zaklada (s čimer so bile sicer skoraj gotovo mišljene tudi relikvije svetnikov, ki pa vendarle niso bile eksplicitno omenjene ali celo poimensko našteje; op. P. Š.), ampak tudi relikvije sv. Hermagorja in drugih oglejskih svetnikov, ki jih je dal v tamkajšnjih cerkvah svečano pokopati. Njegov drugi naslednik, patriarh Elija, je nato na sinodi dvajsetih škofov in s soglasjem papeža Pelagija II. (579–590) določil, da je *urbs* Gradež metropolitija celotne Benečije. Nakar je cesar Heraklej (610–641) v potrditev te odločitve poslal katedro sv. Marka (s staurroteko), ⁴⁹ ki jo je nekoč iz Aleksandrije v Konstantinopel prinesla Konstantinova mati Helena, in ki

⁴⁵ Carmen de Aquileia numquam restauranda, ed. Dümmler, str. 150–153; gl. Wattenbach – Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen, Vorzeit und Karolinger IV*, str. 420.

⁴⁶ Versus de destructione Aquilegiae numquam restaurandae, ed. Dümmler, str. 142–144. Glede vprašanja avtorstva gl. Borri, *Arrivano i barbari*, str. 231.

⁴⁷ Carmen de Aquileia numquam restauranda, verzi 15–25, ed. Dümmler, str. 152–153; Meyer, *Spaltung*, str. 19 sl.; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 21.

⁴⁸ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 10, ed. Bethmann/Waitz, str. 78.

⁴⁹ Posnetek obeh spomenikov s pripadajočima kataloškima gesloma gl. v Tavano/Bergamini (a cura di), *Patriarchi*, str. 118–119; gl. tudi Tavano, *Le cattedre*, str. 115–117; isti, *La leggenda di San Marco*, str. 23–30.

jo v Ivanovem času v Gradežu še vedno častijo skupaj s katedro sv. Hermagorja.⁵⁰ Na drugem mestu svoje kronike je Ivan Diakon celo navedel govor, s katerimi naj bi Elija na omenjeni sinodi prosil prisotne škofo, da potrdijo Gradež kot sedež metropolitije in po njihovi privolitvi je bil napisan *libellus* z zaključki sinode, ki so ga podpisali prisotni škofo.⁵¹

Katalog gradeških patriarhov oziroma t. i. *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie* vsebuje podobno poročilo o začetkih gradeške Cerkve, kot ga ima Ivan Diakon. Le patriarh Pavel naj ne bi iz Ogleja v Gradež pripeljal relikvij sv. Hermagorja, ampak sv. Hilarija in Tacijana, in šele patriarh Primogenij (628–647) naj bi v Gradež prenesel tudi relikvije sv. Hermagorja, Felicijana in Fortunata, njemu pa naj bi cesar Justinjan poslal tudi katedro sv. Marka, ki jo je iz Aleksandrije pridobil cesar Heraklej.⁵² Patriarh Elija naj bi tudi na gradeški sinodi s soglasjem vseh škofov določil, da je Gradež metropolitija tako Benečije (ki se razteza od Panonije do reke Adde) kot Istre, za kar je prejel pismo papeža Pelagija II.⁵³

V obeh narativih je bila gradeška teza o trajnem prenosu metropolitkega sedeža iz Ogleja v Gradež podkrepljena s tem, da se v Gradežu nahajajo relikvije sv. Hermagorja in drugih oglejskih svetnikov, da je gradeška Cerkev v posesti kateder obeh začetnikov oglejske Cerkve ter, da je k Elijevi odločitvi, da je Gradež metropolitija za Benečijo (in Istro), dal soglasje papež oziroma, da je to odločitev potrdila provincialna sinoda. V Gradežu so tako hoteli povedati, da so oni – in ne v Ogleju – pravni, duhovni in simbolni dediči prvotnega Ogleja (relikvij sv. Marka, ki so se od 828 nahajale na Rialtu v posesti beneškega doža, razumljivo niso omenjali), kot tudi, da je bil prenos metropolitkega sedeža cerkvenopravno legitimiran tako s strani provincialne sinode kot papeža.

V sporu pravne narave, kakršen je bil spor med Gradežem in Oglejem, sta bili za uresničitev gradeških aspiracij, povezanih z izpodbijanjem sklepov sinode v Mantovi, seveda najpomembnejša dva argumenta. Prvič, da je o prenosu cerkvenega sedeža odločila provincialna sinoda in drugič, da je dal k tej odločitvi soglasje papež oziroma jo je potrdil. Toda ker niso imeli o tem v Gradežu nobenega dokumenta – če bi ga imeli, bi ga na sinodi v Mantovi lahko navedli v obrambo svojih pravic⁵⁴ – so morali ponarediti tako protokol gradeške sinode iz leta 579,

⁵⁰ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 62–63; *Translatio sancti Marci*, ed. Fedalto/Berto, str. 470, 472. Besedili sta identični. O razmerju med njima gl. zgoraj op. 11, 12. Po oglejski verziji, zabeleženi v zapisniku sinode v Mantovi (Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 585), naj bi se katedri sv. Marka in sv. Hermagorja nahajale v Ogleju že pred 568, saj naj bi ju takrat patriarh Pavel prenesel v Gradež (*Paulus patriarcha... omnemque thesaurum et sedes sanctorum Marci et Hermachorae secum at eandem insulam detulerit*).

⁵¹ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 70–71.

⁵² Poročilo je kronološko nekonsistentno: tu omenjeni Justinijan je lahko le Justinijan II. (685–695 in 705–711), ki je vladal za Heraklejem (610–641).

⁵³ *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 5–8, 10–11; meje Benečije so povzete po Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* II 14, ed. Bethmann/Waitz, str. 81.

⁵⁴ Concilium Mantuanum, ed. Werminghoff, str. 588: diakon Tiberij je kot odposlanec gradeškega patriarha Venerija na sinodi v Mantovi pravice svoje cerkve branil zgolj z argumentom, da je patriarh Elija zbežal pred pogani v Grado, kjer je *in diocesi et plebe sua* živel in kjer je sklical sinodo. Gl. tudi besedilo pri op. 35.

ki da naj bi odločala tudi o prenosu cerkvenega sedeža (in ne samo o vprašanjih, zvezanih s shizmo Treh poglavij), kot tudi pismo papeža Pelagija II., ki so ga inserirali v taisti sinodalni dokument.⁵⁵ Šele pri Andrei Dandolu v 14. stoletju prvič v celoti tradiran ponarejeni protokol Elijeve sinode s Pelagijevim pismom vred, ki naj bi ga beneški dož in kronist prepisal iz *authenticis et vetustissimis codicibus*,⁵⁶ so morali v Gradežu sfabricirati najkasneje na začetku 11. stoletja, ko ga že omenja Ivan Diakon, na Pelagijevo pismo pa se v svojem privilegiju za Gradež leta 1024 sklicuje tudi že papež Janez XIX.⁵⁷

Povsem drugačno zgodbo o začetkih gradeške Cerkev lahko beremo v kasneje nastalih *Chronicon Gradense* in *Chronicon Altinate*. Po *Chronicon Gradense*, ki ji tu sledimo in od katere se naracija v mestoma nerazumljivi *Chronicon Altinate* v temeljnih točkah ne razlikuje, je ustanovitev gradeške Cerkev pripisana papežu Benediktu I. (557–579), predhodniku papeža Pelagija II. K njemu je v Rim skupaj s tribuni in plemiči prišel dož Beatus. V govoru je povzel zgodovino oglejskih patriarhov po uničenju mesta Oglej s strani Atila (452), ko je patriarh Marcellin zbežal v Gradež. On in njegovi štirje nasledniki so tam živeli brez papeškega dovoljenja.⁵⁸ Zato je dož prosil Benedikta I., da naj naredi *Gradense castrum* za novi Oglej (*novam Aquilegiam institueret*) in za metropolitijo Benečije in Istre. Papež je sklical koncil 39 škofov in z njihovim soglasjem določil Gradež za novi Oglej in metropolitijo Benečije in Istre. Obenem je v privilegiju, ki ga je prav tako izstavil s soglasjem prisotnih škofov določil, da voli patriarha ljudstvo in kler, da ga nato dož investira in da mora novi patriarh po posvetitvi s strani sufraganskih škofov priti v Rim, kjer prejme v znak papeškega blagoslova palij.⁵⁹

V skladu s komaj podeljenimi pravicami so prisotni Benečani za novega patriarha izvolili kardinala rimske Cerkev Pavla, ki ga je dož Beatus umestil, Benedikt I. pa posvetil in s palijem poslal v Gradež oz. Novi Oglej. Pavel je bil *primus per apostolicam concessionem novae Aquileiae patriarcha* in je v gradeških cerkvah slavnostno pokopal relikvije številnih tržaških in oglejskih mučencev, ki jih je našel neki duhovnik Geminijan oziroma on sam.⁶⁰ Njegov drugi naslednik Elija je s soglasjem številnih škofov od Verone do Panonije, ki so se zbrali na sinodi v Gradežu, ordiniral 16 škofov v Furlaniji, Istri in Dalmaciji (*in capite Sclavanie* v *Chronicon Altinate*). Obenem je v Benečiji ustanovil šest škofij in določil, da

⁵⁵ Meyer, *Spaltung*, str. 21–23; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 20–23.

⁵⁶ Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta*, ed. Pastorello, str. 81–84; *Documenti relativi alla storia di Venezia* 1, št. 6, ed. Cessi, str. 7–13.

⁵⁷ *Papsturkunden* 2, št. 561, ed. Zimmermann, str. 1060; *Italia pontificia* VII/2, št. 78, ed. Kehr, str. 52.

⁵⁸ Po *Chronicon Altinate*, ed. Simonsfeld, str. 12–13, brez dovoljenja (sufraganskih?) škofov, vendar po volji papežev, ki so jim poslali tudi palij.

⁵⁹ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 37–40. Po *Chronicon Altinate*, ed. Simonsfeld, str. 12, je na sinodi sodelovalo 18 škofov in tudi postopek izbire novega patriarha je opisan nekoliko drugače: investirata ga tako dož kot papež, ki ga tudi posveti.

⁶⁰ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 40–42. V nadaljevanju (n. n. m., str. 49) je v nasprotju s predhodnim poročilom rečeno, da se je patriarh Pavel v strahu pred Langobardi skupaj s cerkvenim zakladom zatekel v Gradež, kar je razumeti, da Gradež prvotno ni bil njegov sedež (niti njegovih petih predhodnikov ne).

njihove škofo volita kler in ljudstvo, dož pa jih v skladu z Benediktovim privilegijem umesti. Sinodalni zaključki so dobili tudi papeški blagoslov Pelagija II.⁶¹

V *Chronicon Gradense* oziroma *Chronicon Altinate* posredovana gradeško-beneška tradicija je torej postavila začetke gradeške Cerkve v čas hunskega uničenja Ogleja, in ne langobardske naselitve Italije. S tem je podaljšala zgodovino gradeške Cerkve za dobro stoletje in jo hkrati povezala z najstarejšim izročilom o začetkih beneške zgodovine, zabeleženim že v sicer verjetno potvorjeni listini Ludvika II. iz leta 855⁶² kot tudi pri Konstantinu Porfirogenetu sredi 10. stoletja.⁶³ Po tem izročilu se je beneška zgodovina začela v času hunskega Atile, in ne šele langobardskega Alboina, kot ima na začetku 11. stoletja Ivan Diakon v kasneje kanoniziranem narativu.⁶⁴

Obenem je ta gradeško-beneška tradicija povezala cerkveno zgodovino s politično zgodovino. Glavno zaslugo za vzpostavitev Gradeža kot Novega Ogleja in metropolitkega sedeža je pripisala dožu – in s tem beneški državi – in njegovi intervenciji pri papežu ter mu hkrati dodelila pomembno mesto v postopku izbire novega patriarha. Povedano naj bi dokazoval privilegij papeža Benedikta I., s katerim je bil cerkvenopravno legitimiran prenos patriarhovega sedeža v Gradež, kot tudi njegov metropolitki položaj v beneško-istrski cerkveni pokrajini. Seveda, tako kot pismo Pelagija II., je tudi v *Chronicon Gradense* naveden Benediktov privilegij, ki naj bi bil celo prva papeška listina za gradeško Cerkev, prozoren gradeški ali beneški ponaredek.⁶⁵ A kot eden od temeljnih privilegijev beneškega državnocerkvnega prava je bil v 14. stoletju vpisan v *Liber pactorum primus*, eno od uradnih zbirk listin lagunske republike in Giovanni Monticolo ga je v svoji ediciji najstarejših beneških kronik objavil kar dvakrat: enkrat kot del *Chronicon Gradense*, drugič pa samostojno pod imenom *Cronaca brevissima delle origini del patriarcato di Grado*.⁶⁶

⁶¹ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 40–41, 48–50. O gradeški sinodi 579 sta v kroniki dve poročili, od katerih je drugo z Eljivem govorom škofom in nato sklepom sinode, da se ustanovi beneško-istrska cerkvena pokrajina, prevzeto iz *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, 7. Po listi gradeških patriarhov v *Chronicon Altinate*, ed. Simonsfeld, str. 16, ki sega do zgodnjega 12. stoletja, je bil Elija, kot je rečeno, v skladu s kanonskim redom za patriarha izvoljen od cesarja v Konstantinoplu in generalnega koncila v Rimu, umeščen pa od carigrskega patriarha in njegovih škofov ter rimskega papeža in njegovih škofov (sic!).

⁶² D. L. II., št. 17, ed. Wanner, str. 98–99: *Siquidem cum cogentibus peccatis habitatorum suorum eandem civitas [Aquileia] Atile seivissimi Hunorum regis esset iam manibus tradita, quo in tempore plures quoque civitates Italiae obsidionem vastationemque gentilium passe esse noscuntur, accidit, ut eiusdem urbis beatus Paulus antistes ad insulam, que Gradus nuncupatur, cum omni ecclesie thesauro confugeret. Z listino naj bi Ludvik II. potrdil odločitev očeta Lotarja, sprejeto na podlagi zaključkov sinode v Mantovi, ut antistes Aquiliensis sive Foroiuliensis omni tempore patriarchalem et metropolitanam dignitatem in ordinandis regendisque Istriae episcopis et ecclesiis absque ullius omnino contradictione et interpellatione possideat.*

⁶³ Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 28, ed. Moravcsik, str. 118.

⁶⁴ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 60–63. Gl. Carile – Fedalto, *Le origini di Venezia*, str. 55–108; Borri, *Arrivano i barbari*, str. 224–235. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* 1, str. 19, je leto 568 označil kot »Geburtsjahr von Venedig«.

⁶⁵ *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 39–40; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 16; Italia pontificia VII/2, št. *1, ed. Kehr, str. 12; Documenti relativi alla storia di Venezia 1, št. 3 (pred-opomba), ed. Cessi, str. 4.

⁶⁶ Monticolo, *Cronache veneziane antichissime*, str. 39–40; 55–56; gl. tudi n. n. m., str. XXVII–XXIX.

Toda s tem, ko je bila ustanovitev gradeške beneško-istrske metropolitije premaknjena v čas papeža Benedikta I. in patriarha Pavla (Pavlina I.), je papež Pelagij II. v najstarejši zgodovini gradeške Cerkve dobil sekundarno vlogo, patriarhu Eliji pa so namenili novo. Vsakomur, ki je v 11. stoletju bral to zgodbo, katere kompilator bi po mnenju Walterja Lenla lahko bil gradeški patriarh Vitalij IV. (968–1018),⁶⁷ je moral Elija veljati za ustanovitelja nove cerkvene pokrajine v lagunski Benečiji, čeprav je obenem prikazan tudi kot metropolit ene same, 22 škofij obsegajoče cerkvene pokrajine. Tudi ta zgodba je seveda izmišljena in združuje pod Elijevo oblastjo dve cerkveni pokrajini, kakor sta obstajali v 11. stoletju, ko je pod oglejskega patriarha spadalo 16,⁶⁸ pod gradeškega pa šest sufraganov.⁶⁹

Ne glede na razlike med obema verzijama najstarejše zgodovine gradeške Cerkve, zasledujeta oba narativa en in isti cilj – legitimirati v nasprotju z zaključki sinode v Mantovi Gradež kot naslednika starega oglejskega patriarhata ter kot sedež metropolitije za Benečijo in Istro. Poleg tega so morali v Gradežu odgovoriti še na očitek taiste sinode, da je bil ob dvojnih volitvah patriarha leta 607 gradeški patriarh tisti, ki je bil za škofa postavljen v nasprotju s kanonskimi določili in zato nelegitimen oziroma heretičen. Pokazati so morali, da je bilo ravno obratno in da so grešili v Ogleju. Če so v Gradežu sredi 9. stoletja v *Carmen de Aquileia numquam restauranda* nelegitimnost izvolitve Janeza za oglejskega patriarha utemeljevali z enakim argumentom kot v Ogleju glede Gradeža – namreč, da je do volitev prišlo v kraju, ki po svojem statusu ni bil *civitas* ampak zgolj *plebicula*⁷⁰ – so kasneje svojo argumentacijo ob naslonitvi na Pavla Diakona spremenili. Ta je v svoji Zgodovini Langobardov še povsem nevtrarno zapisal, da je bil po smrti patriarha Severa (ki je rezidiriral v Gradežu), na njegovo mesto s soglasjem (langobardskega) kralja in (furlanskega) vojvode Gisulfa ordiniran za patriarha in *Aquileia vetere* Janez, v Gradežu pa za škofa prorimski Kandidijan.⁷¹ Prav v takšni obliki je vest v svojo beneško kroniko kmalu po letu 1000 prevzel tudi Ivan Diakon,⁷² medtem ko je v *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie* in v *Chronicon Gradense* že spremenjena v korist Gradeža. Ne po smrti patriarha Severa, ampak v času, ko je v Gradežu že vladal njegov naslednik patriarh Kandidijan, je v Čedadu (in ne Ogleju) langobardski vojvoda Gisulf s soglasjem langobardskega kralja Agilulfa na silo postavil za škofa Janeza.⁷³ Drugi patriarhat je torej po gradeški interpretaciji nastal v nasprotju s cerkvenim pravom, brez sinodalne in/ali papeške aprobacije, po politični volji langobardskega kralja in furlanskega duksa, ki sta bila pri uresničitvi svojega cilja pripravljena uporabiti tudi silo in obenem v času, ko je v Gradežu stólico sv. Hermagorja že zasedal Kandidijan.

⁶⁷ Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 85–88.

⁶⁸ Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 16.

⁶⁹ Glede nejasnih začetkov lagunskih škofij gl. Kehr, *Rom und Venedig*, str. 16–20, 26–44; Cuscito, *L'origine*; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 21–27.

⁷⁰ Gl. zgoraj op. 47.

⁷¹ Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 33, ed. Bethmann/Waitz, str. 127.

⁷² Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 76.

⁷³ *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 11; *Chronicon Gradense*, ed. Monticolo, str. 50.

Toda obenem v Gradežu v 11. stoletju niso mogli zanikati, da je papež vendarle priznaval oba patriarhata in da je obema patriarhoma pošiljal palij. Zato so morali po svoje prikrojiti tudi papeško legitimacijo oglejskega patriarhata. Ker očitno niso vedeli, da je papež priznal oglejski patriarhat že konec 7. stoletja, potem ko so se škofje na langobardskem delu starega patriarhata odpovedali shizmi Treh poglavij, so se v Gradežu naslonili na njim poznano pismo papeža Gregorja II. oglejskemu patriarhu Serenu iz leta 723. V njem papež spominja Serena, da mu je na prošnjo langobardskega kralja (Luitpranda) poslal palij in mu *ex apostolica auctoritate* ukazuje, da ne sme posegati v pravice in posest tretjih, zlasti Gradeža ne, in ga opozarja, naj ostane *in finibus gentis Langobardorum*, to je v mejah svoje dieceze.⁷⁴ Pismo je v svojo kroniko prepisal že Ivan Diakon in ga pospremil z ugotovitvijo, da je postal Seren, sicer človek »brez občutka za pravičnost in gnan od želje po uzurpaciji«, prvi »škof v Čedadu«, ki je prejel od papeža palij.⁷⁵ Pismo Gregorja II. Serenu je mogoče prebrati tudi v *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, po kateri naj bi Langobardi – tako kot že ob postavitvi Johannesesa za prvega oglejskega patriarha 607 – s silo, *per fortiam*, izsilili od papeža palij za svojega nadškofa.⁷⁶

V nastali situaciji, ko sta obstajala dva od Rima priznana, a med seboj konkurirajoča si patriarhata, pri čemer je oglejski patriarh ogrožal gradeške pravice do te mere, da je moral pri Serenu intervenirati papež Gregor II., naj bi do dokončne razmejitve med njima prišlo že na rimski sinodi papeža Gregorja III. leta 731. Sinoda, na katero je bil povabljen tudi gradeški patriarh Antonin s svojimi sufragani,⁷⁷ je bila sklicana zaradi spora o čaščenju svetih podob (ikonoklazem/ikonodulstvo).⁷⁸ V Gradežu pa so na njen dnevni red interpolirali še obtožbo patriarha Antonina na račun oglejskega Serena, da je v nasprotju z opozorilom papeža Gregorja II. posegel na gradeško ozemlje. V postopku pred sinodo naj bi bila dokazana Serenova krivda, ki je s prisego obljubil, da se kaj takšnega ne bo več ponovilo. Papež Gregor III. pa je v sfabriciranem sinodalnem dekretu, ki vso to zgodbo povzema, odločil, da so patriarhi *novae Aquilegiae id est Gradensis civitatis* metropoliti v Benečiji in Istri, medtem ko se mora vsakokratni *Foroiulenses antistes*, ki ima sedež v kot *castrum* opredeljenem Krminu, zadovoljiti z diecezo na langobardskem ozemlju.⁷⁹

V Gradežu so tako najkasneje do sredine 11. stoletja postopoma izoblikovali teorijo, s katero so dokazovali, da je gradeška Cerkev legitimna naslednica stare oglejske Cerkve, katere sedež je bil trajno in dokončno prenesen v Gradež. Zato je gradeški patriarh tudi metropolit v Benečiji in Istri, medtem ko je bil nastanek

⁷⁴ Epistolae Langobardicae collectae, št. 8, ed. Gundlach, str. 698–699; Documenti relativi alla storia di Venezia 1, št. 17, ed. Cessi, str. 27; gl. Kehr, *Rom und Venedig*, str. 45–46.

⁷⁵ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 96–97.

⁷⁶ *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 11–13.

⁷⁷ Epistolae Langobardicae collectae, št. 13, ed. Gundlach, str. 703; Documenti relativi alla storia di Venezia 1, št. 22, ed. Cessi, str. 32–33.

⁷⁸ *Liber pontificalis*, št. 93, ed. Duchesne 1, str. 415–416.

⁷⁹ Epistolae Langobardicae collectae, št. 13, ed. Gundlach, str. 703; Documenti relativi alla storia di Venezia 1, št. 23, ed. Cessi, str. 34–38; gl. tudi *Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Monticolo, str. 14. Meyer, *Spaltung*, str. 30; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 51–53; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 49–50.

konkurenčnega oglejskega patriarhata izsiljen, njegova jurisdikcija pa je bila s papeško in sinodalno odločitvijo omejena na langobardsko in kasneje frankovsko severovzhodno Italijo. Geslo, ki je povzemalo te gradeške aspiracije, je bilo *Aquileia nova*. Gradež je s prenosom patriarhovega sedeža in s prevzemom cerkvene dediščine postal novi Oglej in že v *Istoria Veneticorum* Ivana Diakona z začetka 11. stoletja kot tudi v *Translatio sancti Marci*, katerega najstarejši rokopis je nemara že izpred konca 10. stoletja, lahko beremo, da je *Paulus patriarcha...ex Aquilegia ad Gradus insulam confugit...ipsamque urbem Aquilegiam novam vocavit*.⁸⁰ Gradeški oziroma beneški pisci so v nadaljevanju 11. stoletja ta pojem bolj ali manj redno uporabljali v svojih literarno-zgodovinskih delih, vnesli pa so ga tudi v ponarejene papeške in sinodalne dokumente.⁸¹

Namig za geslo *Aquileia nova* so lahko našli že pri Pavlu Diakonu, ki je ob razcepitvi patriarhata 607 zapisal, da je bil en patriarh izvoljen *in Aquileia vetere*, drugi *in Gradus*.⁸² K nastanku gesla je nadalje svoje lahko prispevalo tudi razlikovanje v beneško-gradeški historiografiji med *nova Venetia*, ki se je nanašala na severnojadranske lagune in *antiqua Venetia*, ki je pokrivala preostali del te nekdanje italške regije. V tem smislu je prav tako že Ivan Diakon napisal, da kot je Oglej *antique Venecie*, je Gradež *nove Venetie caput et metropolis*.⁸³ Iz gradeško-beneškega izročila je geslo *nova Aquileia* prišlo celo v papeško pisarno. Aprila 1044 je sinoda v Lateranu razveljavila odločitev iz leta 1027 o podreditvi Gradeža Ogleju in v listini, ki jo je papež Benedikt IX. izstavil v ta namen, je predstojnika gradeške Cerkve Ursa med drugim naslovil z *Gradensis ecclesie nove Aquileie patriarcha*.⁸⁴ Podobno je tudi papež Leo IX. leta 1053 v svoji »konstituciji« za gradeško Cerkev, naslovil Ursovega naslednika Dominika z *Gradensem, immo novae Aquilegie patriarcham* in odločil *ut nova Aquilegia totius Venetiae et Istriae caput et metropolis perpetuo habeatur*.⁸⁵

Zaključki iz let 1044 in 1053 so pomenili popoln uspeh Gradeža: kot novemu Ogleju so mu bile izključno priznane nasledstvo, pravice in časti antične Akvileje, po starosti druge takoj za Rimom, kot tudi metropolitski položaj nad celotno Benečijo in Istro, medtem ko se je moral oglejski patriarh kot »furlanski škof« zadovoljiti z diecezo v nekdanj langobardskih mejah.⁸⁶ Seveda, tako kot v primeru zaključkov mantovanske in lateranske sinode iz 827 in 1027, ki so na pergamentu odpravili gradeški patriarhat, so na pergamentu ostali tudi zaključki sinod iz 1044 in 1053.

⁸⁰ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 62; *Translatio sancti Marci*, ed. Fedalto/Berto, str. 470. Za možnost, da je *Aquileia nova* v kroniki Ivana Diakona kasnejša interpolacija gl. Meyer, *Spaltung*, str. 27 in drugačno mnenje pri Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 58–59. Za vprašnje razmerja med kroniko Ivana Diakona in *Translatio sancti Marci* gl. zgoraj op. 11, 12.

⁸¹ Gl. Monticolo, *Cronache veneziane antichissime*, str. 190 (register, sub voce *Aquileia nova*).

⁸² Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* IV 33, ed. Bethmann/Waitz, str. 127.

⁸³ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 63–64.

⁸⁴ Papsturkunden 2, št. 618, ed. Zimmermann, str. 1160; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 94–95.

⁸⁵ Italia pontificia VII/2, št. 90, ed. Kehr, str. 55–56; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 97–98.

⁸⁶ Kehr, *Rom und Venedig*, str. 98; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 78.

Ogleju se je tako rekoč ignoriranemu s strani rimske kurije in z zmanjšano avtoriteto kljub vsemu vendarle uspelo ob podpori cesarstva obdržati kot metropolitija nekdanje langobardske Benečije in Istre. Spor med patriarhatoma, katerih sedeža sta si bila tako blizu, da je bilo mogoče nasprotnika videti z lastnega cerkvenega zvonika, je bil ob priznavanju *status quo* formalno zaključen šele 24. julija 1180. Takrat se je po posredovanju papeža Aleksandra III. gradeški patriarh Henrik Dandolo v svojem ter v imenu vseh svojih naslednikov odpovedal vsem pretenzijam gradeške Cerkve do Istre.⁸⁷ Pridržal si je le pravico do vina, ki ga je vsako leto dobival iz Kopra. S tem je bila mišljena tista obveznost Koprčanov, ki so jo sprejeli nasproti dožu in Benetkam že leta 932 ter obnovili leta 977 in ki jo je dož Dominik Silvis v drugi polovici 11. stoletja prepustil gradeški Cerkvi.⁸⁸ Z odpovedjo Istri je bila dokončno pokopana tudi ideja o Gradežu kot novemu Ogleju, ki pa v resnici ni bila aktualna že več kot stoletje.

Z begom patriarha Pavla (Pavlina I.) leta 568 iz Ogleja v Gradež in z vzpostavitvijo metropolitnega sedeža se je položaj utrjenega lagunskega otočka temeljito spremenil. Postal je sedež cerkvene institucije najvišjega ranga, kar ga je zaznamovalo za naslednja stoletja. Skromni *castrum* je dobil povsem novo identiteto, prav tako fiziognomijo. V njem je nastal novi sakralni kompleks, sestavljen iz novozgrajene, razkošne katedralne bazilike sv. Evfemije, prenovljene cerkve sv. Marije in krstilnice med njima.⁸⁹ V Gradež so bile prenesene relikvije številnih oglejskih svetnikov s sv. Hermagorjem na čelu. Prvi škof starega Ogleja je postal zaščitnik novega Ogleja, in ko se je leta 1000 beneški dož Peter II. Orseolo odpravljal na svojo znamenito vojaško ekspedicijo, na kateri je podredil številna vzhodnojadranska mesta in otoke med Kvarnerjem in Dubrovnikom, mu je patriarh Vitalij IV. Kandidijan v Gradežu izročil zmagoviti prapor sv. Hermagorja, *victrix sancti Hermachorae signum*.⁹⁰ Peter II. Orseolo si je dal v Gradežu zgraditi tudi hišo oziroma rezidenco, s čimer je mesto, ki je bilo v njegovem času temeljito obnovljeno, še dodatno dobilo na pomenu in izgledu.⁹¹ K njegovi novi samozvesti in samorazumevanju je svoje prispevala tudi predstava o Gradežu kot novemu Ogleju. Enkrat med koncem 10. in sredino 11. stoletja je morala zrasti v glavah vodilnega klera tamkajšnje katedralne cerkve.⁹² Svoj izraz je našla v lokalni gradeško-beneški historiografiji, ki je v njenem smislu prikazala zgodovino gradeške Cerkve, njen odmev pa je segel do papeške pisarne. Kmalu po rimski sinodi leta 1053, ki je pomenila vrhunec afirmacije gradeškega patriarhata kot novega Ogleja,

⁸⁷ Codice Diplomatico Istriano 1, št. 166, ed. Kandler, str. 311–313; Italia pontificia VII/1, št. 102, ed. Kehr, str. 40, 40; gl. Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, str. 97; Schmidinger, *Patriarch und Landesherr*, str. 16.

⁸⁸ Codice Diplomatico Istriano 1, št. 70, 81, ed. Kandler, str. 155–156, 177–178; Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta*, ed. Pastorello, str. 215. Gl. tudi op. 97.

⁸⁹ Gl. Tavano, *Aquileia e Grado*, str. 264–422.

⁹⁰ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 156.

⁹¹ Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Monticolo, str. 150.

⁹² Mnenja o tem, kdaj natančneje je bila izoblikovana teorija o Gradežu kot novem Ogleju so deljena. Gl. Meyer, *Spaltung*, str. 32; Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien*, 62–74; Cessi, »Nova Aquileia«, str. 100–140.

je Dominik Marango, *Dei gratia Gradensis et Aquileiensis ecclesiae patriarcha*, poln samozvesti pisal patriarhu Antiohije Petru III., da izvirata njuni Cerkvi od sv. Marka in da je njegova, Dominikova Cerkev dobila od samega sv. Petra čast, da se njeni predstojniki naslavljajo kot patriarhi in da na rimskih sinodah sedijo na papeževi desni strani. Antiohijski patriarh, ki je gradeškega kolega naslovil zgolj kot nadškofa, mu je v ironičnem tonu in zviška odgovoril, da pozna samo pet patriarhov (= škofo Aleksandrije, Antiohije, Konstantinopla, Jeruzalema in Rima).⁹³ Realnost je bila vsekakor drugačna od bleščeče podobe. Ne samo, da je po 1053 iz papeškega vokabularja izginila *Aquileia nova*, kasnejše papeške listine ne omenjajo več niti jurisdikcije v Istri.⁹⁴ Ime *Aquilea* je bilo zopet povezano samo s sedežem prvotnega patriarhata; sedežem, kateremu je poskušal patriarh Popo (1019–1042) povrniti nekdanji blišč z izgradnjo nove monumentalne bazilike, ustanovitvijo kapitlja pri njej kot tudi z oživitvijo oziroma ponovno ustanovitvijo tamkajšnjega ženskega benediktinskega samostana sv. Marije.⁹⁵ Kakor je Oglej doživiljal pod Poponom svoje »zlato obdobje«, ⁹⁶ je začel na drugi strani Gradež že v drugi polovici 11. stoletja ekonomsko propadati.⁹⁷ Zaradi tega je tamkajšnji patriarh vedno težje živel v skladu s svojim visokim položajem in se je sredi 12. stoletja že preselil v Benetke, čeprav je formalno svoj sedež prenesel tja šele leta 1451.⁹⁸

Salona – Split

V marsičem je na Gradež spominjala tudi najstarejša cerkvena zgodovina Splita, ki je bil od leta 925 metropolitja Dalmacije in Hrvaške. Kot je Gradež svoje cerkvene začetke povezoval z antičnim Oglejem, jih je Split z antično Salono, pri čemer sta bili obe mesti provincialni metropoli in cerkveni metropolitiji hkrati. Obe mesti naj bi – po kasnejših legendah seveda – svojega prvega škofa dobili že v apostolskih časih v neposredni povezavi s sv. Petrom. Prav tako so obe mesti, vsaj po tradiciji, razdejali barbari ali pa imeli vsaj odločilno vlogo

⁹³ Bianchi, *Il patriarca Domenico Marango*, str. 62–67, 67–77; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 80.

⁹⁴ Cessi, »Nova Aquileia«, str. 138 in op. 2.

⁹⁵ Gl. Blasin Scarel (a cura di), *Poppone*.

⁹⁶ Tako je bil v sodobnem času označeno obdobje oglejskega patriarha Popona; gl. predhodno op.

⁹⁷ Papež Gregor VII. je v pismu z dne 31. 12. 1074, naslovljeno na doža Dominika Silvisa in *populus Venetie*, spomnil, da so Benetke s častjo (gradeškega) patriarhata odlikovane bolj od vseh drugih dežel, saj so na svetu le štirje patriarhati. Beneške oblasti je opomnil, naj namenijo v skladu s tem gradeški Cerkvi, ki da je tako revna, da še za navaden škofijski sedež ni primerne, ustrezne temporalije, saj da je že pokojni patriarh Dominik Marango hotel zaradi bornosti svoje cerkve zapustiti Gradež in da nad svojim položajem toži tudi njegov sedanji naslednik. Posledično je dož poskrbel, da se je gospodarski položaj patriarhata vsaj nekoliko izboljšal; Das Register Gregors VII., št. II 39, ed. Caspar I, str. 175–176; Kehr, *Rom und Venedig*, str. 104–106; gl. zgoraj besedilo pri op. 88.

⁹⁸ Niero, *Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia*, str. 278–284; Rando, *Chiesa di frontiera*, str. 81–82; Fedalto, *Aquileia*, str. 240.

pri njunem propadu – v primeru Ogleja so bili to Huni in Langobardi, v primeru Salone pa Avari in Slovani oziroma Goti. In ne nazadnje, Gradež in Split sta svoj nadškofjski in metropolitni položaj dosegli s prenosom cerkvenega sedeža. A za razliko od Ogleja, kjer se je njegov metropolit pred barbari umaknil v Gradež in s tem omogočil kontinuirano delovanje oglejske Cerkve, je salonitanska Cerkev propadla in je bila nato po nekem, natančneje nedoločljivem času obnovljena v Splitu.⁹⁹ Tudi ni imel Split za razliko od Gradeža nobenega konkurenta, s katerim bi se bojeval za nasledstvo in dediščino salonitanske Cerkve. Posledično v Splitu niso bili vpleteni v noben cerkvenopravni spor, ki bi po svoji vsebini, ostrini ali dolžini vsaj približno spominjal na spor med Oglejem in Gradežem. V tem pogledu se je položaj splitskih nadškofov in metropolitov precej razlikoval od položaja njihovih kolegov v Ogleju in Gradežu. To se je odrazilo tudi v lokalni historiografiji, ki je v cerkvenozgodovinskih narativih v ospredje postavila drugačne poudarke. Poleg tega je, kot je bilo povedano že na začetku, za razliko od beneško-gradeške historiografije, v Splitu v obravnavanem času nastalo eno samo kronikalno delo – *Historia Salonitana* splitskega arhidiakona Tomaža.

Po legendi, ki je bila v Dalmaciji uveljavljena najkasneje na začetku 10. stoletja, saj je Split prav na njeni podlagi postal na provincialni sinodi leta 925 metropolitja za Dalmacijo in Hrvaško, je začetek salonitanske Cerkve zvezan s sv. Domnijem (Domnius, Dujam v hrvaščini). Sv. Peter naj bi ga že kot dečka krstil v Antiohiji, ga vzel s seboj v Rim, kjer ga je posvetil za škofa in poslal v Salono. Tu je za časa cesarja Trajana leta 107 umrl mučeniške smrti in bil v Saloni tudi pokopan, od koder so bile po uničenju mesta njegove relikvije prenesene v Split, nekdanjo Dioklecijanovo palačo.¹⁰⁰ Tako legenda. Salonitanski Cerkvi je bil enako kot ravenški ali oglejski Cerkvi pripisan apostolski začetek in prvi zaključek splitske sinode leta 925 je določal, da dobi metropolitno čast in oblast tista cerkev, v kateri počivajo relikvije sv. Domnija.¹⁰¹ Njegove relikvije so bile za splitsko Cerkev zato eksistencialnega pomena. Z njimi je bil legitimiran njen položaj metropolitnega sedeža in v splitski cerkveni zgodovini je dobil Domnij zato eno najbolj centralnih mest. Toda v Saloni je poleg legendarnega Domnija tudi v resnici deloval škof istega imena, ki je pustil za seboj kar nekaj sledi v virih.¹⁰² Tudi on je umrl mučeniške smrti, le da se to ni zgodilo za cesarja Trajana, ampak Dioklecijana, najverjetneje leta 304. Okrog leta 641 je neki opat Martin, ki je po naročilu iz Dalmacije izvirajočega papeža Janeza IV. (640–642) odkupoval v Istri in Dalmaciji ujete kristjane od poganskih barbarov, prenesel v Rim relikvije več salonitanskih mučencev, med njimi tudi Domnijeve. Janez IV. jih je dal pokopati v kapeli sv. Venancija ob lateranski krstilnici in dal postaviti v apsidi mozaik z

⁹⁹ Katalog salonitanskih in splitskih (nad)škofov gl. pri Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*; k vprašanju (dis)kontinuitete med salonsko in splitsko cerkvijo in vprašanju obstoja lastne cerkvene tradicije v Splitu gl. nazadnje Budak, *Furta sacra*.

¹⁰⁰ Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*, 14; Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 122–123, 128–129.

¹⁰¹ *Historia Salonitana maior*, ed. Klaić, str. 99; Codex diplomaticus 1, št. 23, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović, str. 30–33.

¹⁰² Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*, str. 12–19.

njihovimi podobami in imeni, ki stoji še danes.¹⁰³ Relikvije historičnega Domnija, najverjetneje po vrsti drugega salonitanskega škofa,¹⁰⁴ so bile torej iz Salone prenesene v Rim, in ne v Split.

Tomažu Arhidiakonu sta bili poznani tako zgodba o legendarnem kot o zgodovinskem Domniju, saj v svoji kroniki piše o obeh.¹⁰⁵ Pri tem je prenos Domnijevih relikvij v Rim povzel po *Liber pontificalis*, precej verjetno pa je, da je lateranski mozaik z istrskimi in dalmatinskimi svetniki videl na lastne oči.¹⁰⁶ Legendarnemu Domniju, ki je veljal za ustanovitelja salonitansko-splitske Cerkve in predhodnika vseh splitskih (nad)škofov, se seveda ni mogel odpovedati. Na drugi strani se ni hotel odreči niti zgodovinskemu Domniju iz Dioklecijanovega časa, za katerega je vedel iz svojih virov (in lateranskega mozaika). Težavo je skušal rešiti z učeno konstrukcijo, po kateri je po Domniju iz apostolskih časov živel v času Dioklecijanovih in Maksimijanovih preganjan še en mučenec skoraj identičnega imena – Domnion.¹⁰⁷ Kot *cubicularius* tirana Maksimijana je umrl mučeniške smrti v Italiji, kjer je bil tudi pokopan. Ker je bil tako rekoč soimenjak njegovemu Domniju, so prebivalci Salone v Italiji ukradli telo Domniona in ga prenesli v Salono.¹⁰⁸

No, zapletov z Domnijem v Tomaževi konstrukciji, po kateri sta bila v Saloni pokopana dva mučenca skoraj identičnega imena, a različne provenience, s tem še ni bilo konec. Ker je iz zgodovinskega Domnija naredil italškega Domniona, sta se salonitanska legendarni in zgodovinski Domnij zlila v eno osebo, katere relikvije je opat Martin kmalu po 640 prenesel v Rim. Tomažev stavek, da je dal papež Janez IV. na mozaik lateranske kapele naslikati »podobo svetega Domnija s palijem in drugimi škofovskimi oblačili«,¹⁰⁹ se je lahko nanašal le na legendarnega Domnija iz apostolskih časov, saj *Historia Salonitana* zgodovinskega Domnija sploh ne pozna oziroma ga je pretvorila v italškega Domniona, ki pa ni bil škof, niti ga ni imel Tomaž za škofa.¹¹⁰ S tem je Tomaž Arhidiakon svojo pripoved nerazrešljivo zapletel in jo naredil nekonsistentno v najbolj pomembni točki celotne zgodovine salonitansko-splitske Cerkve, saj je moral na drugi strani pokazati, da so bile

¹⁰³ *Liber pontificalis*, št. 74, ed. Duchesne 1, str. 330; Veraja, *Kapela sv. Venancija*.

¹⁰⁴ Gl. Bulić – Bervaldi, *Kronotaksa*, str. 14 sl.

¹⁰⁵ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 3, ed. Perić str. 12–14.

¹⁰⁶ Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, str. 73–74.

¹⁰⁷ Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, 134 meni, da ni bil Tomaž tisti, ki je podvojil sv. Domnija, ampak da je dva svetnika enakega ali podobnega imena, enega iz apostolskega, drugega iz Dioklecijanovega časa poznala že pred njim (pisna) tradicija splitske Cerkve.

¹⁰⁸ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 3, ed. Perić str. 12–14. Tomaževa legenda o Domnionu je prilagojena kompilacija legende o mučeništvu sv. Donina iz Fidenze; gl. Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 135–136. O tem znamenitem poglavju Tomaževe kronike in z njim zvezanim problemom dvojne identitete Domnija oziroma njegove podvojitve obstaja številna literatura, od katere je tu v izboru navedeno le nekaj novejših del: Matijević Sokol, *Toma Arhidakon*, 54–59; Ivanišević, *Sveti Donino*; Budak, *Furta sacra*, str. 159–160; Cambi, *Uz poglavje*; Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 121–138.

¹⁰⁹ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 8, ed. Perić str. 38.

¹¹⁰ Zaradi tega ne more držati mnenje Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 135–136, da je vpeljal Tomaž v zgodovino salonitanske-splitske cerkve italškega Domniona zato, ker naj bi bile v Rim prenesene njegove relikvije, v Split pa relikvije Domnija iz apostolskih časov.

relikvije s strani sv. Petra posvečenega prvega salonitanskega škofa prenesene v Split – to jo je namreč legitimiralo kot metropolitijo.¹¹¹

Še pred tem pa je moral bralcem povedati, kako je bila na mestu kasnejšega Splita zgrajena Dioklecijanova palača,¹¹² kaj se je dogajalo s salonitansko nadškofijo v 5. in 6. stoletju,¹¹³ kako je bila uničena Salona¹¹⁴ in kako so njeni prebivalci zbežali na srednjedalmatinske otoke.¹¹⁵ Nadalje, kako so se zaradi težkega življenja na otokih vrnili na celino, obnovili/ustanovili med drugim Zadar,¹¹⁶ predvsem pa, kako so se v nemoči, da bi se vrnili v razrušeno Salono, kjer bi bilo njihovo življenje ogroženo od barbarskih sosedov, naselili v bližnjo utrjeno Dioklecijanovo palačo in tako ustanovili novo mesto – Split.¹¹⁷ Pripoved o najzgodnejši zgodovini salonitansko-splitske Cerkve je zaključil z razlago, kako je Split dobil svojega prvega nadškofa in kako je papež splitski Cerkev priznal vse pravice, ki jih je nekoč imela salonitanska Cerkev.¹¹⁸ Kontinuiteto s Salono je na koncu zapečatil še prenos relikvij škofa in mučenca Domnija (skupaj z relikvijami mučenca Anastazija; hrvaški Staš) v Split.¹¹⁹

Iz perspektive identitete srednjeveškega Splita in njegove Cerkve so v Tomaževi naraciji ključna poglavja o padcu Salone, o ustanovitvi novega mesta Split s strani salonitanskih ubežnikov, o ustanovitvi nadškofije in metropolitije v Splitu ter o prenosu relikvij prvega salonitanskega škofa in mučenca sv. Domnija v Split. Padec Salone je pomenil konec antične veličine in slave, medtem ko je ustanovitev Splita predstavljala nov začetek. Vez med obema mestoma so bili prebivalci Salone. Oni so z ustanovitvijo novega mesta, ki se je kot ptič feniks dvignil iz pepela zapuščene cesarske palače, vzpostavili kontinuiteto med njima: Split ni bil nič drugega kot nadaljevanje stare Salone. Kdaj so se njeni begunci naselili v Dioklecijanovo palačo, Tomaž Arhidiakon ne razkriva neposredno, je pa iz njegove pripovedi o uglednem meščanu (patriciju) stare Salone in nato novega Splita, Velikem Severu (*Magnus Severus*), mogoče zaključiti, da se je to moralo zgoditi relativno kmalu po propadu Salone, še v generaciji, ki je zapustila razrušeno mesto, oziroma še pred sredo 7. stoletja.¹²⁰ Skromen podatek, prepisan v Trogirju

¹¹¹ Pri tem je pomembno, kot je opozoril Budak, *Furta sacra*, str. 164, da si vsaj iz papeške perspektive tradiciji, po katerih so relikvije sv. Domnija počivale tako v Splitu kot Lateranu, nista bili v nasprotju, saj si je sicer komaj predstavljati, da bi papež priznal metropolitni položaj splitske Cerkve na podlagi argumentacije, da v Splitu počivajo relikvije sv. Domnija, ko so obenem morali vedeti, da se le-te nahajajo v kapeli papeške palače.

¹¹² Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 4, ed. Perić str. 16–18. Podroben povzetek vsebine prvih 24 poglavij *Historie Salonitane* ima Katičić, *Toma Arhidakon i njegovo djelo*, str. 395–419.

¹¹³ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 5, 6, ed. Perić str. 20–28.

¹¹⁴ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 7, ed. Perić str. 30–36.

¹¹⁵ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 8, ed. Perić str. 38–40.

¹¹⁶ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 9, ed. Perić str. 42.

¹¹⁷ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 10, ed. Perić str. 44–46. O pravnih okvirih njihove naselitve v palačo in o ureditvi odnosov s slovanskimi sosedi gl. Katičić, *Vetustiores memoriae*, str. 25–28, 42–46; Rapanić, *Od carske palače*, str. 152–158.

¹¹⁸ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 11, ed. Perić str. 48.

¹¹⁹ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 12, ed. Perić str. 50.

¹²⁰ Katičić, *Vetustiores memoriae*, str. 35–37; 41–42.

leta 1511 domnevno iz neke splitske kronike in poznan samo po objavi iz 1769,¹²¹ na katerega je opozoril Radoslav Katičić, potrjuje, da je bil Veliki Sever v resnici historična osebnost iz tistega časa.¹²²

V okvirno isti čas pred sredo 7. stoletja je potem treba umestiti tudi prihod papeškega legata Janeza iz Ravene v Dalmacijo in Split, o katerega historičnosti so mnenja zelo deljena in ga imajo mnogi za legendarno osebnost.¹²³ Po Tomažu Arhidiakonu, ki o tem ednini poroča, je Janeza iz Ravene, ki se je zavzemal, da se obnovi *archiepiscopatus civitatis antique*, dalmatinska duhovščina izvolila za nadškofa, posvetil pa papež, ki je tudi odločil, da ima splitska Cerkev vse pravice, ki jih je nekoč imela solinska Cerkev. S tem je postal Janez v drugem koraku še metropolit Dalmacije. V tretjem koraku je nato v Splitu uredil škofovsko rezidenco (*episcopium*) v palači, ki jo je splitski Cerkvi podaril že omenjeni Veliki Sever, nekdanji mavzolej cesarja Dioklecijana pa je spremenil v novo katedralno cerkev, ki jo je posvetil Devici Mariji. In končno, v četrtem koraku je prvi splitski nadškof in metropolit prenesel skupaj s svojimi someščani iz ruševin Salone v komaj posvečeno katedralno cerkev v Splitu relikvije dveh salonitanskih mučencev in nato splitskih zaščitnikov, sv. Domnija in sv. Anastazija.¹²⁴

Z obnovo nekdanje salonitanske nadškofije v Splitu, s prenosom salonitanskih metropolitanskih pravic na novovzpostavljene splitske nadškofe, kot tudi s prenosom relikvij še v apostolskih časih živečega prvega salonitanskega škofa in njegovega tovariša v mučeništvu v Split, je Tomaž Arhidiakon v svoji pripovedi kontinuiteto med Salono in Splitom kot mestoma, razširil še na cerkveno področje. Tudi tu je bil Split le nadaljevanje stare Salone.

Da se je Tomaž Arhidiakon pri tem v zgodbi o Domniju in njegovih relikvijah, ki jih je dal najprej prenesti v Rim in nato še v Split, zapletel v težko razložljivo nasprotje, je bilo že povedano. Je pa v tem kontekstu vsekakor pomembno, da Tomaž niti z besedo ne omenja prve in druge provincialne sinode v Splitu leta 925 in 928, ki sta bili tako pomembni za njegovo Cerkev. Prva je prav na podlagi cerkvene kontinuitete s Salono določila, druga pa potrdila, da je Split metropolitija za Dalmacijo in Hrvaško, papež Lev VI. pa je tedanjemu splitskemu nadškofu Janezu poslal kot novemu metropolitu palij.¹²⁵ Tomaž je s sinodama zvezane zaključke in papeška pisma, ki jih sicer poznamo iz *Historia Salonitana maior*,¹²⁶ in za katere je razumno predpostaviti, da so se morali nahajati (tudi) v arhivu splitske Cerkve,

¹²¹ Farlati, *Illyricum sacrum* 4, str. 306–307.

¹²² Katičić, *Vetustiores memoriae*, str. 31–37.

¹²³ Gl. povzetek različnih mnenj v Matijević Sokol, *Toma Arhidiakon*, str. 75–113. Poleg tega gl. nazadnje še Budak, *Furta sacra*, str. 166–172.

¹²⁴ Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 11, 12, ed. Perić str. 48, 50.

¹²⁵ Codex diplomaticus I, št. 23, 25, 26, 27, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović str. 30–33, 35–39.

¹²⁶ *Historia Salonitana Maior*, ed. Klaić, str. 94–106. Čeprav ohranjeni v očitno redigirani obliki, veljajo danes ti dokumenti za avtentične. Gl. Katičić, *Litterarum studia*, str. 382–392. Po Katičiću, n. d., str. 389–391, naj bi jih v *memoriale* splitske nadškofije redigiral nadškof Janez, ki je bil od 925 dalmatinsko-hrvaški metropolit.

zagotovo poznal.¹²⁷ Zato se postavlja vprašanje, zakaj jih je zamolčal. Zakaj je zamolčal za legitimnost metropolitnega položaja njegove Cerkve tako pomemben prvi zaključek prve splitske sinode, ki je določal, da ima »primat nad vsemi Cerkvami te province in da dobiva zakonito ime metropolitije nad vsemi škofijami« tista Cerkev in mesto, kjer počivajo relikvije blaženega Domnija, poslanega od sv. Petra pridigat v Salono?¹²⁸ Jasnega odgovora na to vprašanje ni. Še najbolj sprejemljivo se zdi mnenje, da je hotel na takšen način pomakniti ustanovitev splitske metropolitije še bolj v preteklost in s tem bliže koncu Salone. A s tem se povečuje tudi verjetnost, da je bil tudi Janez iz Ravene legendarna osebnost, oziroma, da je Tomaž v preteklost premaknil tudi leta 928 dokumentiranega prvega splitskega metropolita Janeza ali istoimenega salonitanskega (splitskega) škofa, ki se je leta 787 udeležil koncila v Niceji.¹²⁹

Kakorkoli že, antična Salona ni bila pomembna samo za identiteto in samorazumevanje splitske Cerkve, ampak tudi Splita kot mestne, komunalne skupnosti. V splitski lokalni memoriji, ki je ne povzema samo Tomaž Arhidiakon, ampak jo pozna že Konstantin Porfirogenet, je imela Salona enega od centralnih mest, ne glede na to, da jo je politična meja med hrvaško kneževino in bizantinsko Dalmacijo ločila od Splita. Mogočne ruševine Salone in v cesarsko palačo stisnjeno mesto kot tudi relikvije sv. Domnija, zaščitnika mesta,¹³⁰ so prebivalce Splita neprestano spominjale na davne čase in dogodke, v katerih so videli svoje začetke. Split je bil, kot to najbolje kaže *Historia Salonitana* izpod peresa domačega izobraženega arhidiakona, povezan s Salono duhovno in spominsko. Nastanek novega mesta in njegove Cerkve je v Tomaževi pripovedi mogoče razumeti tudi kot *translatio Salonae*. V tem smislu je Split tudi bil *Salona nova*, čeprav ni bilo to ime zanj nikoli uporabljeno. Pri tem Tomaževe pripovedi seveda ne gre razumeti kot poročilo o dejanskih dogodkih, ampak predvsem kot interpretacijo avtorja iz 13. stoletja, ki je hotel zgodovinsko legitimirati prvenstvo splitske Cerkve, izhajajoče iz translacije salonitanskega škofa in Petrovega učenca Domnija v Split. Njegov kratki opis prenosa Domnijevih relikvij (in relikvij sv. Anstazija, drugega zaščitnika Splita), ki spada v hagiografski literarni zvrsti v žanr *translationes* (poleg npr. *vitae*, *passiones*, *inventiones*, *miracula*), je bil verjetno temelj vsem kasnejšim besedilom o

¹²⁷ To dokazuje Tomaževa navedba v *Historia Salonitana*, c. 16, ed. Perić str. 78, da je nekoč ninski škof Gregor (Grgur) povzročil velike težave splitskemu nadškofu Janezu, ker mu je odrekel dolžno poslušnost in si je neupravičeno prisvajal metropolitne pravice. Informacijo o tem je lahko našel le v dokumentih prve in druge splitske sinode. Gl. Matijević Sokol, *Toma Arhidiakon*, str. 91–93.

¹²⁸ Codex diplomaticus 1, št. 23/I, ed. Kostrenčić/Stipišić/Šamšalović str. 31.

¹²⁹ Najbolj odločno je historičnost Janeza iz Ravene zavračala Klaić, *Ivan Ravenjanin*, in menila, da gre v resnici za prvega dalmatinsko-hrvaškega metropolita Janeza. Nada Klaić pri tem ni vedela za podatek, da je bil med udeleženci ekumenskega koncila v Niceji leta 787 tudi salonitanski (splitski) škof Janez. Gl. Katičić, *Imena*, str. 29–30. Za zgodovino splitske Cerkve v »temnem obdobju« med propadom salonitanske Cerkve in vzpostavitvijo splitske cerkvene pokrajine gl. Katičić, »Ecclesia Salonitana«; Budak, *Furta sacra*, str. 169–177.

¹³⁰ Splitska katedrala, sicer posvečena Devici Mariji, je že pred sredo 10. stoletja veljala za cerkev sv. Domnija; gl. Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio* c. 29, ed. Moravcsik, str. 136.

prenosu sv. Domnija, ki so jih mlajši hagiografi dopolnjevali z novimi vsebinami in razlagami.¹³¹ Po nemara najbolj zanimivi med njimi so s sv. Domnijem povezali t. i. Splitski evangeliar (*Evangelarium Spalatense*), najstarejšo in najpomembnejšo liturgično knjigo splitske katedralne cerkve, datirano sicer različno, od 6. do zgodnjega 9. stoletja.¹³² Po dveh od teh kasnejših translacij naj bi evangeliar, ki naj bi ga napisal sam Domnij z »apostolskimi črkami, oblikovanimi na star način« (*litteris apostolicis antiquo more formatis*), našli na prsih svetnika ob odkritju njegovega groba v Saloni.¹³³ Evangeliar, ki naj bi ga napisal svetnik, je tako postal svojevrstna relikvija, ki je dodatno podčrtoval kontinuiteto Splita in njegove Cerkve s staro Salono. Enako so tudi v Ogleju v srednjem veku verjeli, da so v posesti evangeliarja (t. i. Čedajski evangeliar; *Codex Foriuliensis*),¹³⁴ izvirajočega iz apostolskega časa ustanovitve njihove Cerkve, saj naj bi ga prvi oglejski škof Hermagor prejel od evangelista Marka, ki naj bi vanj prav v Ogleju tudi zapisal svoj evangeliij.¹³⁵ Tomaževa pripoved je tako postala z besedami Nenada Ivića *master narrative* zgodovine splitske nadškofije in s tem kanonizirana podoba preteklosti, v katero pa je bilo vendarle mogoče vnašati nove podatke in razlage; pač v skladu z novimi izzivi ali potrebami.¹³⁶

¹³¹Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana*, c. 12, ed. Perić str. 50; Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 135–136.

¹³²Ta znameniti kodeks je danes lahko dostopen v faksimilirani izdaji: *Evangelarium Spalatense*. Od novejšje literature gl. Popović, *Evandželijar svetog Dujma*; Katičić, *Litterarum studia*, str. 244–246.

¹³³Petrović, *Hrvatska latinska hagiografija*, str. 137.

¹³⁴Gl. zgoraj op. 40.

¹³⁵O sakralnosti in fami, ki je bila zvezana s tem evangeliarjem, dobro priča epizoda, povezana s Karlom IV. Ko se je leta 1355 ob vrnitvi s kronanja za cesarja v Rimu ustavil pri svojem bratu oglejskem patriarhu Nikolaju Luksemburškem (1350–1358) v Vidmu in si ob soglasju kapitlja od njega izprosil dva kvaternija te relikvije, ki se danes nahajata v zakladnici katedrale sv. Vida v Pragi, je v kodeks lastnoročno zapisal sledečo notico: *Ego Karolus quartus dei gratia Romanorum rex semper augustus et Boemie rex vidi librum euuangeliorum sancti Marci de sua propria manu scriptum integrum ab inicio usque ad finem in septem quaternis in potestate patriarche et ecclesie Aquilegiensis. Qui liber in dicta ecclesia fuit seruatus a beato Hermacora et ab ecclesia Aquilegiensis predicta usque in hodiernum diem. Qui beatus Hermacoras de manu beati Marci eundem librum accepit et a beato Petro per resignacionem et intercessionem sancti Marci recepit presulatum predictae Aquilegiensis ecclesie. De quo libro petitione mea apud patriarcham et capitulum dicte Aquilegiensis ecclesie optinui istos duos quaternos ultimos libri predicti et alii quinque precedentes remanserunt in ecclesia supradicta. Et hec scripsi manu mea propria anno ab incarnato verbo millesimo trecentesimo quinquagesimo quinto in vigilia omnium sanctorum regnorum meorum anno nono*. Transkribirano po posnetku v Scalon (a cura di), *L'Evangelario*, brez paginacije.

¹³⁶Ivić, *Dosezi sjećanja*, str. 130.

Zaključek

Za zaključek lahko povzamemo, da nam primera obravnave najstarejše cerkvene zgodovine v srednjeveškem Gradežu (Benetkah) in Splitu dobro ilustrirata, kako pomembno vlogo je lahko imelo lokalno zgodovinopisje pri oblikovanju krajevne identitete in z njo zvezane zgodovinske tradicije. Pokazalo se je kot zelo uporabno orodje v funkciji legitimiranja zgodovinsko utemeljenih privilegijev. S svojimi razlagami in konstrukcijami preteklosti ni samo (so)ustvarjalo krajevne identitete in njene zgodovinske tradicije, ampak jo je s pisnim fiksiranjem lahko tudi kanoniziralo, čeprav so ti historiografski narativi lahko služili tudi kot izhodišče za vedno nove interpretacije preteklosti, ki so zopet poskušale odgovarjati potrebam neke druge vsakokratne sedanjosti.

Viri in literatura

Viri

- Andrea Dandulus, *Chronica per extensum descripta* aa. 46–1280, ed. Ester Pastorello (*Rerum Italicarum Scriptores* 12/1, Bologna: Nicola Zanichelli ²1938), str. 1–327 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (*Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia* 2003), str. 273–463 (do vključno 6 knj.).
- Carmen de Aquileia numquam restauranda, ed. Ernst Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini* 2 (Berlin: Weidmann 1884, ponatis 1999), str. 150–153.
- Chronicon Gradense*, ed. Giovanni Monticolo, *Cronache veneziane antichissime* 1 (*Fonti per la storia d'Italia* 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. 19–51 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (*Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia* 2003), str. 169–187.
- Chronicon Venetum quod vulgo dicunt Altinate*, ed. Henry Simonsfeld, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 14 (Hannover: Hahn 1883, ponatis 1988), str. 1–69 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (*Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia* 2003), str. 191–269.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* 1 (743–1100), ed. Marko Kostrenčić/Jakov Stipišić/Miljenko Šamšalović (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 1967).
- Codice Diplomatico Istriano* 1, ed. Pietro Kandler (Trieste: Lloyd Adriatico ²1986).
- Concilium Mantuanum*, ed. Albert Werminghoff, *Monumenta Germaniae Historica, Concilia* 2/2, *Concilia aevi Karolini* 2 819–842 (Hannover/Leipzig: Hahn 1908, ponatis 2003) št. 47, str. 583–589.
- Conradi II. et Iohannis XIX. synodus Romana, ed. Ludwig Weiland, *Monumenta Germaniae Historica, Constitutiones et acta publica imperatorum et regum* 1 (inde ab a. 911 usque ad a. 1197) (Hannover: Hahn 1893, ponatis 2003), št. 38, str. 82–84.
- Constantinus Porphyrogenitus, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, *English Translation* R. J. H. Jenkins (*Corpus fontium historiae Byzantinae* 1, Washington DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies ²2008).
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, ed. Fritz Lošek, *Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und der Brief des Erzbischofs Theotmar von Salzburg*, *Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte* 15 (Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1997), str. 90–135

- // ed. Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, übersetzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Zveza zgodovinskih društev Slovenije 2013), str. 58–83.
- Cronica de singulis patriarchis nove Aquileie*, ed. Giovanni Monticolo, *Cronache veneziane antichissime* 1 (Fonti per la storia d'Italia 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. 5–16 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 153–165.
- Cronache* (= *Ioannes Diaconus, Istoria Veneticorum*; *Chronica de singulis patriarchis nove Aquileie*; *Chronicon Gradense*; *Chronicon Altinate*; *Andreas Dandulus, Chronica per extensum descripta*; *Translatio sancti Marci*), ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003).
- D. Kar. I. – Die Urkunden Pipins, Karlmanns und Karl des Großen, ed. Engelbert Mühlbacher, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum* 1 (München: Hahn 1906, ponatis 1991).
- D. L. II. – Die Urkunden Ludwigs II., ed. Konrad Wanner, *Monumenta Germaniae Historica, Diplomata Karolinorum* 4 (München: Monumenta Germaniae Historica 1994).
- Das Register Gregors VII. 1, ed. Erich Caspar, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae selectae in usum scholarum separatim editae* II/1 (Berlin: Weidmann 1920, ponatis 1990).
- Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al mille 1, ed. Roberto Cessi (Testi e documenti di storia e di letteratura latina medioevale 1, Padova: Gregoriana editrice 1942).
- Einhard, *Vita Karoli Magni*, ed. Oswald Holder-Egger, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi* [25] (Hannover/Leipzig: Hahn 1911, ponatis 1965).
- Epistolae Langobardicae collectae*, ed. Wilhelm Gundlach, *Monumenta Germaniae Historica, Epistolae* 3, *Epistolae Merovingici et Karolini aevi* 1 (Berlin: Weidmann 1892, ponatis 1994), str. 691–715.
- Giovanni Diacono, *La cronaca veneziana*, ed. Giovanni Monticolo, *Cronache veneziane antichissime* 1 (Fonti per la storia d'Italia 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. 57–187 // ed. Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto, *Ioannes Diaconus, Istoria Veneticorum*, (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 29–149.
- Historia Salonitana maior*, ed. Nada Klaić (Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umetnosti 391, Odeljenje društvenih nauka 55, Beograd: Naučno delo 1967).
- I patti con il patriarcato di Aquileia 880–1255, ed. Reinhard Härtel con la collaborazione di Ursula Kohl (*Pacta veneta* 12, Roma: Viella 2005).
- Italia pontificia* 7: *Venetiae et Histria*, ed. Paul Fridolin Kehr (pars 1: *Provincia Aquileiensis*, Berlin: Weidmann 1923; pars 2: *Reipublica Venetiarum–Provincia Gradensis–Histria*, Berlin: Weidmann 1925).
- Liber pontificalis*, ed. Luis Duchesne, *Le Liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire* 1–2 (Paris: Ernest Thorin 1886, 1892).
- Origo civitatum Italiae seu Venetiarum* (*Chronicon Altinate et Chronicon Gradense*), ed. Roberto Cessi (Fonti per la storia d'Italia, Roma: Tipografia del Senato 1933).
- Papsturkunden*, ed. Harald Zimmermann, Bd. 1: 896–996 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der phil.-hist. Klasse 174, Veröffentlichungen der Historischen Kommission 3, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1984); Bd.

- 2: 996–1046 (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der phil.-hist. Klasse 177, Veröffentlichungen der Historischen Kommission 4, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985).
- Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, ed. Ludwig Bethmann/Georg Waitz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX* (Hannover: Hahn 1878, ponatis 1988), str. 12–187.
- Paulus Warnefridus (Diaconus), *Liber de episcopis Mettensibus*, ed. Georg H. Pertz, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 2* (Hannover: Hahn 1829, ponatis 1976), str. 261–268.
- Placitum Rizianense, ed. Harald Krahwinkler, “...in loco qui dicitur Riziano...” *Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Knjižnica Annales 40, Koper: Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem – Zgodovinsko društvo za južno Primorsko 2004), str. 67–81.
- Thoma Archidiaconus, *Historia Salonitana / Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, ed. Olga Perić cum Mirjana Matijević Sokol et Radoslav Katičić (Biblioteka Knjiga Mediterana 30, Split: Književni krug 2003) // ed. Damir Karbić/Mirjana Matijević Sokol/James Ross Sweeney, *Thoma Archidiaconus Spalatensis, Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum / Archdeacon Thomas of Split, History of the Bishops of Salona and Split* (Central European Medieval Texts 4, Budapest/New York: Central European University Press 2006).
- Translatio sanctae Anastasiae*, ed. Wilhelm Wattenbach, *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores 9* (Hannover: Hahn 1851, ponatis 1983), str. 224–229.
- Translatio sancti Marci*, ed. Giorio Fedalto/Luigi Andrea Berto, *Chronache* (Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 468–484 // ed. Nelson McCleary, *Note storiche ed archeologiche sul testo della »Translatio sancti Marci«*, v: *Memorie storiche Forogiuliesi* 27–29 (1931–1933), str. 238–264.
- Versus de destructione Aquilegiae numquam restaurandae*, ed. Ernst Dümmler, *Monumenta Germaniae Historica, Poetae Latini aevi Carolini 1* (Berlin: Weidmann 1881, ponatis 1997), str. 142–144.

Literatura

- Girolamo Arnaldi – Lidia Capo, *I cronisti di Venezia e della Marca Trevigiana dalle origini alle fine del secolo XIII*, v: Girolamo Arnaldi/Gianfranco Folena (a cura di), *Storia della cultura Veneta I. Dalle origini al Trecento* (Venezia: Neri Pozza Editore 1976), str. 387–423.
- Heinrich Berg, *Bischöfe und Bischofssitze im Ostalpen- und Donauraum vom 4. bis 8. Jahrhundert*, v: Herwig Wolfram/Andreas Schwarz (Hg.), *Die Bayern und ihre Nachbarn I* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der phil.-hist. Klasse 179, Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 8, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985), str. 61–108.
- Luigi Andrea Berto, Giovanni Diacono, v: *Dizionario Biografico degli Italiani* 56 (Roma 2001), str. 8–10.
- Guido Bianchi, *Il patriarca do Grado Domenico Marango tra Roma e l'Oriente*, v: *Studi veneziani* 8 (1966), str. 19–125.
- Silvia Blasin Scarel (a cura di), *Poppone. L'età d'oro del patriarcato di Aquileia* (Catalogo della mostra, Roma: L'Erma 1997).
- Francesco Borri, *Arrivano i barbari a cavallo! Foundation Myths and Origines gentium in the Adriatic arc*, v: Walter Pohl/Gerda Heydemann (ed.), *Post-Roman Transitions. Christian and Barbarian Identities in the Early Medieval West* (Cultural encounters in late antiquity

- and the Middle Ages 14, Turnhout: Brepols 2013), str. 215–270.
- Rajko Bratož, *Il cristianesimo Aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio* (Ricerche per la storia della chiesa in Friuli 2, Udine: Istituto Pio Paschini/Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa 1999).
- Rajko Bratož, Das Patriarchat Grado im monotheletisches Streit, v: Rajko Bratož (ur.) *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze / Slowenien und die Nachbarländer zwischen Antike und karolingischer epoche. Anfänge der slowenischen Ethnogenese* 2 (Situla 39 – Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 18, Ljubljana: Narodni muzej – Slovenska akademija znanosti in umetnosti 2000), str. 609–658.
- Rajko Bratož, *Med Italijo in Ilirikom. Slovenski prostor in njegovo sosodstvo v pozni antiki* (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 39 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 46, Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti 2014).
- Rajko Bratož, Der Metropolitansprengel von Aquileia vom 5. Bis zum frühen 7. Jahrhundert, v: Volker Bierbrauer – Hans Nothdurfter, *Die Ausgrabungen im spätantik-frühmittelalterlichen Bischofsitz Sabiona-Säben in Südtirol 1: Frühchristliche Kirche und Gräberfeld* (Münchener Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 58, München: C. H. Beck 2015), str. 665–700.
- Carlrichard Brühl, Diplomatische Miszellen zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts, v: isti, *Aus Mittelalter und Diplomatie. Gesammelte Aufsätze 2: Studien zur Diplomatie* (Hildesheim/München/Zürich: Wiedmann 1989), str. 794–850.
- Neven Budak, Furta sacra et inventio traditiae. Je li doista postojao kontinuitet između salonitanske i splitske biskupije?, v: Miljenko Jurković/Ante Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*. (Dissertationes et Monographiae 5, Zagreb/Motovun/Split: Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek 2012), str. 157–179.
- Neven Budak, Historia Salonitana and Historia Salonitana Maior: a contribution to the debate about the relation of the two texts, v: Mirna Willer/Marijana Tomić (ur.), *Summer School in the Study of Historical Manuscripts* (Zadar: Sveučilište u Zadru 2013), str. 101–131.
- Franjo Bulić – Josip Bervaldi, *Kronotaksa salonskih biskupa uz dodatak Kronotaksa spljetskih nadbiskupa (od razorenja Solina do polovice XI. v.)* (Zagreb: Kat. tiskovno društvo 1912–1913).
- Nenad Cambi, Uz poglavje »De sancto Domnio et sancto Domnion« kronike Tome Arhidakona, v: Josip Dukić/Slavko Kovačić/Ema Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 67–80.
- Antonio Carile, Chronica Gradensia nella storiografia veneziana, v: Grado nella storia e nell'arte 1, *Antichità Altoadriatiche* 17 (1980), str. 111–138.
- Antonio Carile – Giorgio Fedalto, *Le origini di Venezia* (Bologna: Casa Editrice Pàtron 1978). *Catalogue général des manuscrits des Bibliothèques publiques de France* 12 (Paris: Plon 1889).
- Roberto Cessi, Studi sulla composizione del cosiddetto »Chronicon Altinate«, v: *Bulletino dell'Istituto Storico italiano e Archivio Muratoriano* 49 (1933), str. 1–116.
- Roberto Cessi, Prefazione, v: *Origo Civitatum Italie seu Venetiarum (Chronicon Altinate et Chronicon Gradense)*, ed. Roberto Cessi (Fonti per la storia d'Italia, Roma: Topografia del Senato 1933), str. VII–L.
- Roberto Cessi »Nova Aquileia«, v: isti, *Le origini del ducato veneziano* (Collana storica 4, Napoli: Morano 1951), str. 99–148.

- Giorgio Cracco, I testi agiografici: religione e politica nella Venezia del Mille, v: Lellia Cracco Ruggini/Massimiliano Pavan/Giorgio Cracco/Gherardo Ortalli (a cura di), *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima 1: Origini – Età ducale* (Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana Treccani 1992), str. 923–961.
- Giuseppe Cuscito, L'origine degli episcopati lagunari tra archeologia e chronistica, v: Aquileia e l'arco adriatico, *Antichità 'Altoadriatiche* 36 (1990), str. 157–174.
- Evangelarium Spalatense. Faksimilno izdanje, izrađeno prema izvorniku iz Arhiva splitske prvo-stolnice* (sig. KAS 621) (Knjiga Mediterana 32, Split: Nadbiskupija splitsko-makarska – Književni krug 2004).
- Daniele Farlati, *Illyricum sacrum* 4 (Venetiis 1769).
- Gina Fasoli, I fondamenti della storiografia veneziana, v: Agostino Pertusi (a cura di), *La storiografia veneziana fino al secolo XVI. Aspetti e problemi* (Civiltà Veneziana Saggi 18, Firenze: Leo S. Olschki editore 1970), str. 11–44.
- Giorgio Fedalto, *Aquileia, una chiesa due patriarcati* (Scrittori della Chiesa di Aquileia 1, Città Nuova: Fondazione Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 1999).
- Giorgio Fedalto, Introduzione generale, v: *Cronache* (a cura di Giorgio Fedalto/Luigi Andrea Berto, Scrittori della Chiesa di Aquileia XII/2, Città Nuova: Società per la conservazione della Basilica di Aquileia 2003), str. 13–24.
- Patrick J. Geary, *Furta sacra. Thefts of Relics in the Cenral Middle Ages* (Princeton: Princeton University Press 1990).
- Stjepan Gunjača, *Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji* 2 (Zagreb: Školska knjiga 1973).
- Reinhard Härtel, Diplomatie und Ortsgeschichte. Zum hochmittelalterlichen Erscheinungsbild von Aquileia, v: Meinhard Brunner/Gerhard Pferschy/Gernot P. Obersteiner (Red.), *Rutengänge. Studien zur geschichtlichen Landeskunde. Festgabe für Walter Brunner zum 70. Geburtstag* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 45 – Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, Sonderbd. 26, Graz: Historische Landeskommision für Steiermark, Historischer Verein für Steiermark 2010), str. 33–46.
- Milan Ivanišević, Sveti Donino i splitski arhidakon Toma, v: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 100 (2007), str. 125–144.
- Nenad Ivić, *Domišljanje prošlosti. Kako je trinaestostoljetni splitski arhidakon Toma napravio svoju salonitansku historiju* (Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta 1992).
- Nenad Ivić, Dosezi sjećanja i zaborava: pad Salone i naseljavanje Splita u Tome Arhidakona, v: Mirjana Matijević-Sokol/Olga Perić (ur.), *Toma Arhidakon i njegovo doba*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25–27 rujna 2000. godine u Splitu (Biblioteka Knjiga Mediterana 35, Split: Književni krug 2004), str. 129–142.
- Radoslav Katičić, *Vetustiores ecclesiae Spalatensis memoriae*, v: *Starohrvatska prosvjeta* 17 (1987), str. 17–51.
- Radoslav Katičić, Imena dalmatinskih biskupija i njihovih biskupa u aktima ekumenskoga koncila u Niceji godine 787, v: isti, *Uz početke hrvatskih početaka* (Biblioteka znanstvenih dijela 70, Split: Književni krug 1993), str. 25–35.
- Radoslav Katičić, Toma Arhidakon i njegovo djelo, v: *Thoma Archidiaconus, Historia Salonitana / Toma Arhidakon, Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*, ed. Olga Perić cum Mirjana Matijević Sokol et Radoslav Katičić (Biblioteka Knjiga Mediterana 30, Split: Književni krug 2003), str. 329–440.
- Radoslav Katičić, *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskoga srednjovjekovlja* (Zagreb: Matica hrvatska 2007).
- Radoslav Katičić, »Ecclesia Salonitana« u svojem novom sjedištu do X. stoljeća, v: Josip Đukić/Slavko Kovačić/Ema Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću*

- kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 435–451.
- Nada Klaić, Ivan Ravenjanin i osnutak splitske metropolije, v: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 65–67 (1963–1965), str. 209–249.
- Harald Krahwinkler, *Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts* (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30, Wien/Köln/Weimar: Böhlau 1992).
- Heinrich Kretschmayr, *Geschichte von Venedig* 1 (Gotha 1905).
- Walter Lenel, *Venezianisch-Istrische Studien* (Schriften der Wissenschaftlichen Gesellschaft in Strassburg 9, Strassburg: Karl J. Trübner 1911).
- Uwe Ludwig, *Transalpine Beziehungen der Karolingerzeit im Spiegel der Memorialüberlieferung. Prosopographische und sozialgeschichtliche Studien unter besonderer Berücksichtigung des Liber vitae von San Salvatore in Brescia und des Evangeliers von Cividale* (Monumenta Germaniae Historica, Studien und Texte 25, Hannover: Hahnsche Buchhandlung 1999).
- Max Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* 2 (Handbuch der Altertumswissenschaft IX/2.2, München: C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung 1923).
- Giacomo Marcuzzi, *Sinodi aquileiesi con appendice di documenti inediti o rari* (Udine: Tipografia del patronato 1910).
- Lujo Margetić, Il sinodo gradense di Elia, v: isti, *Histrica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* (Collana degli Atti di Ricerche storiche – Rovigno 6, Trieste: Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, Università popolare di Trieste 1983), str. 135–140.
- Lujo Margetić, Historia Salonitana i Historia Salonitana Maior, v: *Historijski zbornik* 47 (1994), str. 1–36.
- Mirjana Matijević Sokol, *Toma Arhiđakon i njegovo djelo. Rano doba hrvatske povijesti* (Knjižnica hrvatske povijesti i kulture 3, Jastrebarsko: Naklada Slap 2002).
- Mirjana Matijević Sokol, Historia Salonitana i Historia Salonitana maior – Gunjačin pristup, v: Tomislav Šeparović (ur.), *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština* 1. Zbornik radova sa znanstvenog skupa Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače, Split 3.–6. studenog 2009 (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika 2010), str. 331–339.
- Mirjana Matijević-Sokol/Olga Perić (ur.), *Toma Arhiđakon i njegovo doba. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 25–27 rujna 2000. godine u Splitu* (Biblioteka Knjiga Mediterana 35, Split: Književni krug 2004).
- Nelson McCleary, Note storiche ed archeologiche sul testo della »Translatio sancti Marci«, v: *Memorie storiche Forogiuliesi* 27–29 (1931–1933), str. 223–264.
- Wilhelm Meyer, *Die Spaltung des Patriarchats von Aquileja* (Abhandlungen der königlichen Gesellschaft der Wissenschaft zu Göttingen, phil.-hist. Klasse N. F. 2/6, Berlin: Weidmann 1898).
- Giovanni Monticolo, I manoscritti e le fonti della cronaca del diacono Giovanni, v: *Bullettino dell'Istituto storico Italiano* 9 (1890), str. 37–328.
- Giovanni Monticolo, Prefazione, v: isti (a cura di), *Cronache Veneziane antichissime* 1 (Fonti per la storia d'Italia 9, Roma: Forzani e C. tipografi del Senato 1890), str. VIII–XXXIX.
- Antonio Niero, Dal patriarcato di Grado al patriarcato di Venezia, v: Grado nella storia e nell'arte 1, *Antichità Altoadriatiche* 17 (1980), str. 265–284.
- Pio Paschini, *Storia del Friuli* (Udine: Arte Grafiche Friulane 1990).
- Ivanka Petrović Hrvatska latinska hagiografija i salonitansko-splitska hagiografija sv. Domnija i sv. Anastazija, v: Josip Dukić/Slavko Kovačić/Ema Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-*

- splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 197–167.
- Vladislav Popović, *Evangelijar svetog Dujma u Splitu*, v: *Crkva u svijetu* 25 (1990), str. 231–249.
- Daniela Rando, *Una chiesa di frontiera. Le istituzioni ecclesiastiche veneziane nei secoli VI–XII* (Bologna: Mulino 1994).
- Željko Rapanić, *Od carske palače do srednjovjekovne općine* (Biblioteka knjiga Mediterana 50, Zagreb: Književni krug 2007).
- Bruno Rosada, *Storia di una cronaca. Un secolo di studi sul »Chronicon Altinate«*, v: *Quaderni Veneti* 7 (1988), str. 155–180.
- Cesare Scalon (a cura di), *L'Evangelario di san Marco* (Libri Rari 5, Udine: Paolo Gaspari editore 1999).
- Cesare Scalon, *Il Codex Forojuliensis a San Canzian? / Codex Forojuliensis v Škocijanu ob Soči?*, v: Giovanni Toplikar/Sergio Tavano (a cura di / uredila), *I santi Canziani nel XVII centenario del loro martirio / Sveti Kancijani ob 1700-letnici mučeništva* (Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia, Ronchi del Legionari: Edizioni del Consorzio Culturale del Monfalconese 2005), str. 308–335.
- Cesare Scalon, *L'Evangelario »Forogiuliese«*, v: Cesare Scalon (a cura di), *I libri dei patriarchi. Un percorso nella cultura scritta del Friuli medievale* (Udine: Deputazione di Storia Patria per il Friuli – Istituto Pio Paschini per la Storia della Chiesa in Friuli 2014), str. 1–13.
- Cesare Scalon/Laura Pani (a cura di), *I codici della Biblioteca capitolare di Cividale del Friuli* (Biblioteche e archivi 1, Firenze: Sismel 1998).
- Heinrich Schmidinger, *Patriarch und Landesherr: Die weltliche Herrschaft der Patriarchen von Aquileia bis zum Ende der Staufer* (Publikationen des Österreichischen Kulturinstituts in Rom I/1. Graz/Köln: Verlag Hermann Böhlaus Nachf. 1954).
- Henry Simonsfeld, *Venetianische Studien 1: Das Chronicon Altinate* (München: Theodor Ackermann 1878).
- Sergio Tavano, *Aquileia e Grado. Storia–arte–cultura* (Trieste: Lint 1999).
- Sergio Tavano, *Le cattedre dei patriarchi*, v: Sergio Tavano/ Giuseppe Bergamini (a cura di), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Milano: Deputazione di Storia Patria del Friuli – Skira 2000), str. 115–117.
- Sergio Tavano, *La leggenda di San Marco prima di Venezia*, v: *Il paese ed il territorio di San Canzian d'Isonzo nel Medioevo* (Udine: Società Friulana di Archeologia 2012), str. 15–33.
- Sergio Tavano/Giuseppe Bergamini (a cura di), *Patriarchi. Quindici secoli di civiltà fra l'Adriatico e l'Europa Centrale* (Milano: Deputazione di Storia Patria del Friuli – Skira 2000).
- Andrea Tilatti, *Un monastero altomedievale a San Canzian d'Isonzo?*, v: *Studi Sancanzianesi in memoria di Mario Mirabella Roberti*, *Antichità Altoadriatiche* 57 (2004), str. 273–292.
- Fabijan Veraja, *Kapela sv. Venancija u Rimu i kult solinskih mučenika*, v: Josip Dukić/Slavko Kovačić/Ema Višić-Ljubić (prir.), *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnog znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma* (Crkve u svijetu 43, Zagreb: Crkva u svijetu – Splitsko-makarska nadbiskupija 2008), str. 81–106.
- Wilhelm Wattenbach – Wilhelm Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger 4: Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause. Italien und das Papsttum*, bearb. von Heinz Löwe (Weimar: Hermanns Böhlaus Nachf. 1963).
- Herwig Wolfram, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Das Weißbuch der Salzburger Kirche über erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien. Herausgegeben, über-*

setzt, kommentiert und um die Epistola Theotmari wie um Gesammelte Schriften zum Thema ergänzt (Dela I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 38 – Zbirka Zgodovinskega časopisa 44, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti – Zveza zgodovinskih društev Slovenije 2013).

SUMMARY

Grado as *Aquileia Nova* and Split as *Salona Nova*? Local Historiography and the Formation of Local Identity

Peter Štih

The mediaeval Grado and Split belong to those cases in which the question of the extent and the manner in which local historiography (co-)created local identity can be very well highlighted also in the comparative context. By way of example of the oldest ecclesiastical history of Grado and Split, which links both cities with the ancient archbishoprics of Aquileia and Salona, the treatise demonstrates the manner in which Grado and Split viewed the beginnings of their Churches, how they justified their archiepiscopal and metropolitan position by means of ancient history, and to what extent they re-interpreted and re-constructed ancient history. They legitimated their ecclesiastical and political goals by means of historical arguments, creatively tailoring them to their needs.

Thus a theory was developed in Grado, stating that with patriarch's flight from the Lombards in 568 from Aquileia to Grado in the nearby lagoon, which remained under the Byzantine (subsequently Venetian) authority, the ecclesiastical see was transferred as well. It was Grado – not Aquileia, which after the dual election of a patriarch in 607 once again became the archiepiscopal see – that was considered to be the successor of the ecclesiastical tradition that associated the beginnings of the Aquileian Church with Mark the Evangelist and Peter the Apostle, which was of particular prestigious importance. According to this Grado tradition, whose formation can be well traced in Venetian eleventh-century historiography, Grado took over Aquileia's position and thus, as the only legitimate patriarchate in the Venetian perspective, became *Aquileia nova*.

Mediaeval Split also associated the beginnings of its Church with ancient Salona. The notions that they had in Split concerning their city's transfer from Salona to Diocletian's imperial palace (Split) and concerning its archbishopric's Salonitan foundations, which were legitimized by St. Domnius' relics (Croatian: Dujam), the first legendary Salonitan bishop and Peter the Apostle's disciple, were in mid-13th century adopted and partly constructed by Thomas, the archdeacon of the local church. Thomas' *Historia Salonitina* became the master narrative of the history of the Archbishopric of Split and thus a canonised image of the past, into which new data and interpretations could be entered in line with new challenges or requirements.

The examples of the discussion and understanding of the oldest ecclesiastical history in mediaeval Grado (Venice) and Split demonstrated the local historiography's importance in the formation of local identity and the related historical tradition. It turned out to be a very useful tool in the function of legitimisation of historically underpinned privileges. With its explanations and constructions of the past it did not merely (co-)create local identity and its historical tradition, it also canonised it by fixating it in writing; nevertheless, these historiographical narratives could serve as a starting point for new interpretations of the past, which once again sought to meet the requirements of each respective present.

Maja Lukanc

Ana Celjska (2. del)

LUKANC Maja, univ. dipl. zgodovinarica, mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, maja.lukanc@inz.si

Ana Celjska (2. del)

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 382–427, cit. 168

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Ana Celjska (* ok. 1380–1388; † 1416) se je v zgodovino vpisala s poroko s poljskim kraljem in litovskim velikim knezom Vladislavom II. Jagielom (* ok. 1352–1362; † 1434) in tako postala prva kraljica iz rodbine grofov Celjskih. Drugi del razprave spremlja Anino vladavino od rojstva njene edinke vse do prezgodnje smrti; opozarja na srečanje obeh celjskih kraljic Ane in Barbare leta 1412 ter obravnava Anino vlogo v javnem življenju poljskega kraljestva – čeprav se ta zdi majhna, se je ohranilo nekaj sledi njenega političnega udejstvovanja, s katerim si je prislužila nenaklonjenost nemškega viteškega reda.

Ključne besede: Ana Celjska, Vladislav II. Jagielo, bitka pri Grünwaldu, korespondenca, prehrana

LUKANC Maja, BA in History, Young Researcher, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, maja.lukanc@inz.si

Anna of Celje (Part II)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 382–427, 168 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

Anna of Celje (b. around 1380-1388, d. 1416) went down in history with her marriage to King of Poland and Grand Duke of Lithuania Władysław II Jagiełło (b. around 1352-1362, d. 1434), thus becoming the first queen from the House of Celje. The second part of the treatise follows Anna's rule from the birth of her only child to her untimely death; it draws attention to the meeting of the two queens from Celje, Anna and Barbara, in 1412, and discusses Anna's role in the public life of the Kingdom of Poland – even though it appears to be a minor one, traces of her political activity, which caused her to fall into disfavour of the Teutonic Order, have been preserved.

Key words: Anna of Celje, Władysław II Jagiełło, the Battle of Grunwald, correspondence, food

Obtožba prešuštva

Poglavitna naloga kraljic je bila ohranjanje kontinuitete dinastije in odsotnost naslednika je predstavljala velik politični problem. To je za kraljico pomenilo neizmeren pritisk, splošna pričakovanja je bilo težko izpolniti, predvsem ker so bila srečanja s kraljem precej redka. Kraljica Jadwiga je rodila hčer šele po trinajstih letih zakona, medtem ko je bilo Ani treba čakati nekoliko manj, saj je v jeseni 1407 postalo jasno, da pričakuje otroka. Długosz poroča, da je Jagielo prav v tem času svojo soprogo iz ljubosumja obtožil prešuštva.

Kralj je 12. oktobra 1407 nečistovanja z Ano obdolžil kar dva viteza, Jakoba iz Koblanya in Nicholasa Chrzalowskega. Prvega je dal zapreti na grad v Lvovu, kjer je ostal tri leta, drugi pa je odšel v prostovoljno izgnanstvo. Ana je postala predmet govoric zaradi naključnega dogodka, ki se je zgodil nekaj dni pred tem – na Wawelu so se brez posebnega razloga zrušile kraljičine sobane, kar je najverjetneje pripeljalo do sklepa, da so se zidovi podrli zaradi (pre)strastnih aktivnosti v kraljičini postelji. Pobudnik obtožb naj bi bil med drugimi tudi kraljičin komornik Klemens iz Moskorzowa, kastelan Wiślice in starosta Krakova, a po mnenju mnogih je bila Ana obdolžena po krivem.¹

Na zborovanju v Niepołomicah so se zbrani velikaši postavili v bran kraljici in Jagielo je bil obtožen lahkomiselnosti, s katero je onečastil svojo ženo. Nadškof Gniezna, ki je govoril v kraljevem imenu, je Ano oprostil, kraljičini tožniki pa so morali »po božji volji plačati težko kazen«.² Glavni pobudnik govoric, Klemens iz Moskorzowa, je bil obtožen klevetanja in je moral na zahtevo Ane pred kraljem javno umakniti svoje obtožbe.³ Długosz dodaja, da je bil nečistovanja z Ano obtožen tudi Andrej Tęczyński, saj naj bi ga s kraljico zasačili ob pozni uri

¹ »*Duodecima Octobris Vladislaus Polonie rex zelotipie spiritu actus, quem in pectore eius duo consiliarii fedi assentatores secreto accenderant ... quasi stupri cum Anna regina habiti ... Anna Polonie regina vulgati infamie, quam stube reginalis in castro Cracoviensi nullo impetu ruinate casus paucis ante diebus accidens portanderat, parum sensate et multorum opinione innocenter addicta est, quoniam et Vladislaus Polonie rex de levitate, quam in infamada consorte sua egerat ... Nicolai Curowski Gnesnensis archiepiscopi declaravit immunem et anno insequenti accusatores regine gravi ulcione divinitus immensa mulctati.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 17–18.

² Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 18.

³ »*Clemens de Moskorzow castelanus ... insimulacionis huiusmodi primarius auctor iure, quod regina Anna contra illum intuarari obtinuerat, de falsa infamacione convictus probrum regine a se vulgatum et auribus Wladislai regis infusum recovare coactus est.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 18.

v odmaknjeni sobani, vendar je bila obtožba proti njemu »*milejša in manj javna*« kot pri drugih dveh vitezi.⁴

Długoszovo zgodbo potrjujeta dve nedatirani pismi, ki ju je kraljica napisala neznanima naslovnikom, v katerih poroča o omenjenih spletkah in zagovarja svojo nedolžnost. V literaturi se pojavljajo trditve, da sta bili obe pismi namenjeni isti osebi, ki je bila Ani blizu (obe se začenjata z »*magnifice princeps, illustris domine et frater noster carissime*«). Kuczyński meni, da bi lahko šlo za velikega litovskega kneza Vytautasa ali mazovskega vojvodo Aleksandra,⁵ vendar je bil slednji rojen šele okoli leta 1400, zato se zdi malo verjetno, da bi ga Ana izbrala za svojega zaupnika.

Vsebini obeh pisem sta si zelo podobni. Ana prosi naslovnika, da z jasno glavo razmisli o obtožbah zoper njo in ji v pismu ali preko zaupanja vrednega glasnika navede razloge za svoje neodobravanje ter nejevero v njeno iskrenost. Piše, da ga nikoli ni hotela vznejevoljiti in izdati njegovega zaupanja. Izreka svojo nedolžnost in pravi, da je brez njegove naklonjenosti izgubljena, saj njen mož, kralj, visoko ceni njegovo mnenje.⁶ Glede na ponavljajočo se vsebino obeh pisem je težko verjeti, da bi bili obe namenjeni istemu posamezniku – Ana se je najverjetneje obrnila na dve različni osebi. Prav tako se zdi malo verjetno, da sta bili pismi namenjeni kraljičinima zaupnikoma, saj gre v besedilu predvsem za samoobrambo ter prošnjo za pojasnilo in podporo. Kljub vsemu je bil naslovnik Ani verjetno dovolj blizu in je hkrati imel dovolj velik vpliv na Jagiela, da si je kraljica lahko od njega obetala posredovanje v svojo korist.

Zastavlja se vprašanje, zakaj je bila Ana (po nedolžnem) obdolžena prešuštva. Vzroki za obtožbe bi lahko bili različni. Po petih letih zakona je njena nosečnost zagotovo razburkala številne duhove, dolga obdobja, ki jih je kraljevi par preživel vsak zase, pa so predstavljala še dodaten razlog, da so se pojavili dvomi o Anini zvestobi. Obstaja tudi možnost, da so bili v obtožbe vpleteni politični motivi. Dejstvo, da je kraljica kljub vsemu plodna in da bo Jagielo vendarle dobil naslednika, je zagotovo zmotilo njegove nasprotnike (predvsem nemški viteški red), ne gre pa zanemariti niti precej tesnih povezav obeh obtoženih vitezov z luksemburškim dvorom, ki bi lahko bil vir navdiha za omenjene spletke.⁷ Ugled celjske hiše se je v tem času močno povečal; leta 1405 je nazadnje prišlo do poroke najmlajše Hermanove hčere Barbare s Sigismundom Luksemburškim, leto kasneje pa je Herman postal še dalmatinski, hrvaški in slavonski ban. Del poljskega plemstva je bil izrazito nenaklonjen ogrskemu kralju in pojavljajo se ugibanja, da so Ano želeli očrniti tako pred Jagielom kot v očeh javnosti iz strahu, da bo Sigismund preko Barbare in Ane vplival na poljskega kralja.⁸ Kljub vsemu se zdi, da govorice niso

⁴ »*Sed nec Andreas Thanczinski ... quippe et ipse in tempore et loco secreto in castro Cracoviensi deprehensus de commercio Anne regine modestius tamen et minus vulgacius quam duo reliqui insimulabatur.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 18.

⁵ Kuczyński, *Król Jagiello*, str. 78.

⁶ Elementa II, nr. 40, 41.

⁷ Maleczyńska, *Spoleczeństwo polskie*, str. 52, 69.

⁸ Duczmal, *Jogailaičiai*, str. 363.

bile naperjene neposredno proti Ani kot kraljici, ampak so želele vzbuditi predvsem dvom o Jagielovem očetovstvu.

Za konec je treba poudariti, da so podobne obtožbe o prešuštvu doletele še dve Jagielovi ženi – Jadvigo in Sofijo (zakon z Elizabeto je verjetno trajal premalo časa, da bi do takšnih sumničenj prišlo). Zdi se, da je Jagielo zaradi velikih starostnih razlik v zakonu in svojih dolgih odsotnosti zlahka verjel, da ga njegove soproge varajo.⁹

Na tej točki se ponuja zanimiva povezava z Barbaro Celjsko, ki je bila približno desetletje kasneje prav tako obtožena zakonske nezvestobe. Mož Sigismund jo je v tistem času za pol leta izgnal v Várad (rom. Oradea), vendar sodobna stroka zavrača govorice, da naj bi bila konfinacija posledica Barbarinega prešuštva.¹⁰ Kakšna kazen je doletela Ano za njen domnevni greh, ni znano; če sploh kakšna glede na nejevero in podporo javnosti, ki ju je bila deležna.

Rojstvo hčere

Po razrešenem škandalu se je Ana še zadnjič pred rojstvom hčere podala na pot; v februarju 1408 je skupaj s kraljem praznovala pust v Jedlni, nato pa se je najverjetneje vrnila v Krakov in do poroda ni več zapuščala prestolnice.¹¹

Kronike poročajo, da je kraljica rodila hčer na *die Palmarum*. Długosz in Torunjski anali dogodek umeščajo v leto 1408,¹² medtem ko Svetokriški anali navajajo leto 1409.¹³ V krakovski računski knjigi se leta 1408 omenjajo številni izdatki, povezani z rojstvom kraljične in slovesnostmi, ki so sledile, kar potrjuje, da se je Anina hči rodila na cvetno nedeljo, 8. aprila 1408.¹⁴ Novorojenka je dobila ime Jadviga¹⁵ po prvi Jagielovi ženi – avtoriteta umrle monarhinje je bila tako velika, da so bile v prihodnjih rodovih jagielonske dinastije najstarejše hčere vedno imenovane po njej.

⁹ Jagielo je bil od svoje prve žene Jadvige starejši okoli dvajset let, od Ane okoli trideset let, od svoje tretje žene Elizabete Granowske okoli dvajset in od četrte žene Sofije Holszańske okoli petdeset let.

¹⁰ Fugger Germađnik, *Barbara Celjska*, str. 14.

¹¹ V krakovski računski knjigi je 4. februarja 1408 zabeleženo plačilo pol grivne za odpravo kraljičinih konjev proti Jedlni, 10. marca pa je služabnik dobil plačanih 18 grošev za spremstvo Ane do iste destinacije – verjetno gre za pot, ki sta jo opravila mesec prej. V računski knjigi Kazimierza je 24. februarja 1408 zapisan izdatek 19 skojcev za prevoz kraljice do naslednje postaje – do katere, lahko le sklepamo, gotovo pa je, da je bil kralj v Jedlni štiri dni kasneje, 28. februarja. Iz zapisanega lahko sklepamo, da je bila v tem času v Jedlni najverjetneje tudi kraljica. NKMK, str. 282; PodwKaz, str. 389; Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 49; Rutkowska, *Itineraria*, str. 67–68.

¹² »*Die solis dominica ramispalmarum [1408] Anna Polonie regina filiam ex Wladislawo Polonie rege conceptam effudit.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, 23; »*Eodem anno [1408] in die palmarum domina Anna regina Polonie peperit filiam nomine Annam.*« Annalista Thorunensis, str. 290.

¹³ »*Item anno 1409 Wladislaus rex Polonie prolem femineam natam ex Anna predicta percepit, cui nomen Hedwigis erat impositum; nata ipso die Palmarum.*« RŚwięt, str. 83.

¹⁴ NKMK, str. 279–282.

¹⁵ Torunjski anali napačno zabeležijo, da je novorojenki ime *Anna*, namesto Jadviga. Ime je pravilno zapisano tako v Svetokriških analih kot pri Długoszu.

Hkrati so z izbiro imena želeli poudariti kontinuiteto in pravico do prestola, saj je bila pokojna Jadviga kronana kot *rex Poloniae* in tudi novorojena princesa je bila v primeru odsotnosti moškega potomca predvidena kot naslednica svojega očeta.

Rojstvo kraljevega otroka je bil težko pričakovan dogodek, o čemer pričajo štiri ohranjena pisma, ki naj bi jih Jagielo napisal v povezavi z veselim dogodkom. Žal je vsako izmed njih nekoliko sporno; bodisi jim ne moremo pripisati pristnosti bodisi z gotovostjo trditi, da so bila namenjena prav Ani.

Le eno izmed pisem je datirano – nastalo je v Medyki v Rdeči Ruteniji 24. oktobra 1408, pol leta po rojstvu Jadvige. Pismo je naslovljeno »od kralja kraljici« (Ana in Jagielo nista poimensko navedena), nenavadna pa je predvsem vsebina, ki se ne sklada z datumom. Kralj namreč jasno govori o bližajočem se rojstvu otroka in kraljico spodbudi k ponovnemu sprejemu zakramentov, da jima bo Bog naklonil zdravega otroka in Ano okrepil z vso ljubeznijo.¹⁶ Skoraj neverjetno se zdi, da bi Ana takoj po rojstvu hčere ponovno zanosila in bila že v oktobru v pričakovanju novega poroda – drugi viri ne poročajo o kraljicini ponovni nosečnosti ali rojstvu drugega otroka. Zato ostaja le možnost, da je na pismu zapisan napačen datum. V prid temu govori podatek Rutkowske, da naj bi Ana v oktobru 1408 spremljala Jagiela na potovanju po Rdeči Ruteniji.¹⁷ Drugo pismo je nedatirano, a prav tako ga je kralj namenil kraljici. Je precej manj formalno od prvega in njegova vsebina razkrije, da je bilo napisano po rojstvu Jadvige. Zdi se, da se je kraljev odnos do Ane po porodu spremenil, saj njegove besede v tem pismu izražajo naklonjenost in omogočajo enega redkih vpogledov v odnos med zakoncema, ki naj bi veljal za pregovorno hladnega. Iz pisma se da razbrati, da je Ana po porodu zbolela, kar je Jagiela navdalo s skrbjo. Ko je izvedel, da se je stanje kraljice izboljšalo, je zapisal:

»... moje misli so se zbistrile in moj duh je zavriskal v odrešenju našega Gospoda, iz katerega ste si, moja draga žena, povsem povrnili prejšnje moči. Gotovo me ni zadelo nič bolj bridkega in žalostnega kot vaša nemoč, ki se mi je zdela nadvse huda, vaša bolezen mi je prinesla ohromelost, ki se je skoraj ne bi dalo pozdraviti, če ne bi prišla nadvse prijetna novica o vašem zdravju. Molil sem zanj in za to, da se poveča vaša tolažba. V vaši prisotnosti sem v vsem manjši človek, po Božji volji sem si zaradi vašega zdravlja popolnoma opomogel.«

Pismo je zaključil s prošnjo, naj ga Ana kar najpogosteje obvešča o svojem zdravju in o zdravju otroka.¹⁸

¹⁶ »*Medicae, feria quarta ante festum Simonis et Iudae. Consors nostra carissima, ex quo Deus gracia sua visitavit nos et vos et viscera vestra fecundavit partusque vester desiderabilis appropinquat, petimus vos et salubriter inducimus, ut de beneficiis vobis ab alto concessis, gratos devotas Creatori refundatis confessionibus, crebris et sacramentorum suscepcione interioris hominis squalores renovantes, ut Deus misericors, prolem sine lesione inesse producat, graciaram plenitudine vos confirmans. Datum in Medica, feria quarta proximum ante festum sanctorum Simonis et Iude apostolorum, anno Domini millesimo quadringentesimo octavo. etc.*« Elementa II, nr. 35.

¹⁷ Rutkowska, Itineraria, str. 68.

¹⁸ »*Preclara princeps, consors nostra carissima. Illa dulcis nobis per Clementem, de sanitate tam vestra quam infantuli nobis a Deo dati, luculenter exposita tota cordis amaritudine*

Kljub odsotnosti imen in dvomljivemu datumu se zdi, da sta omenjeni pismi pristni. Bolj problematični sta drugi dve pismi, ki ju je prvič objavila Klimecka v svoji knjigi *Formularz ciechanowski: z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich*. Obe sta del zbirke pisem kraljeve pisarne, ki je preživel v prepisu iz leta 1440, avtorica pa njihovo vsebino umešča med leti 1410 in 1415.¹⁹

Prvo pismo naj bi nastalo še v času pred Aninim porodom in v njem je kralj svojim podanikom posredoval navodila glede priprav na svečanosti, povezanimi s prihodom kraljevega potomca. V pismu govori o bližnjem praznovanju prihajajoče sreče in doda, da je njegova predraga soproga Ana desetič noseča ter pričakuje tako zaželenega otroka. Nadaljuje, da je na otrokov krst in praznovanje povabil številne prince, barone in druge prijatelje. Prebivalce in meščane podobno kot ob poroki prosi za prostovoljno pomoč pri pripravi slovesnosti tako v denarju kot v materialu.²⁰ Drugo pismo naj bi bilo napisano po rojstvu kraljevega otroka in namenjeno neznanemu knezu.²¹ Jagielo ga po poetičnem uvodu o razsežnostih svoje sreče²² obvesti, da je kraljica preteklo nedeljo povila živega fantka brez telesnih poškodb. V nadaljevanju zapiše, da bo krst potekal spomladi na dan sv. Stanislava in naslovnika prijazno povabi na slovesnost.²³

expulsa, quam nobis attulerat vestre infirmitatis turbacio, letificavit mentem nostram et exultavit spiritus noster in Deo salutari nostro, ex quo nobis vestra cara persona vires resumpsit in toto pristinae sanitatis, nichil profecto amarius nichilque tristius nobis incumbit, nisi vestri corporis debilitas, quam utique multum intensam videbamus et hec infirmitati nostre tantos langores eduxerat qui vix curari potuissent, nisi illa premissa relacio dulcissima vestre optate sanitatis et, ut consolacio inde vobis augeatur, vobis presentibus clarificandum decrevimus in toto, dante Domino, sospitatis desiderate resumpsimus plenas vires. Ideo petimus etc., quatenus pro consolacione nostra speciali, nos de sanitate vestra et infantuli vestri celebrius velitis informare etc.« Elementa II, nr. 34. Prevod: Julija Hoda.

¹⁹ Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 7.

²⁰ »*Vladislaus Dei gratia Rex Polonie etc. Universis et singulis regni nostri civibus et opidanis, ad quos presentes pervenerint, gratiam et benignitatem. De proximo bono futuro nostro gaudentes tripudio, consolationem vobis nostram, quomodo vestra dudum prestolabantur suspiria, presentibus intimamus, qualiter serenissima princeps domina Anna regina, consors nostra carissima exuberans decimo fetu munire, prout vobis bene contat, desiderandam vobis prolem speratur aproinquare. Ad cuius nescende prolis baptizalia festaque solacia multos princeps et barones et ceteros amicos nostros, Deo propicio decrevimus invitare. Et quia, tam magna solaciorum tripudia magnis consueverunt habundare necessaryorum apparatibus et fulcire prudentis que mentis de huiusmodi tempora ante necessarie pocius, quam in tempore providere, idcirco universitatem vestram requirimus, omnino volentes, quatenus nobis de huiusmodi tam pecunialibus, quam necessariorum quorumcumque apparatibus exultantes provideatis, providentes coaptetis, ipsam imprompto reservare curetis. Illuc quo vobis per nos intumatum fuerit, ea celeriter transmissuri.*« Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 61, 63.

²¹ Rutkowska predvideva, da gre za Hermana II. Celjskega, a ta takrat še ni bil povzdignjen v knežji položaj. Relevantnost vprašanja zbledi zaradi dejstva, da je pismo najverjetneje nepristno, česar Rutkowska ni upoštevala. Rutkowska, *Itineraria*, str. 68.

²² »*Kakor počí in se razlije steklenička, kadar jo nekdo pretrese, tako skače moje srce, da bi vaši iskrenosti oznanilo, da je polno nebeške radosti in brezmejne veselja.*« Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 63.

²³ »*Illustris princeps, frater noster carissime. Quemadmodum lagenam absque respiraculo mistum quiddam erumpens dirumpit, ita cor nostrum ad promulgandum Sinceritatis Vestre concessum, nobis celsitus gaudium exuberans leticia fortissime restaret. Non Dubitantes de*

Kot se da razbrati, pismi vsebujeta dva presenetljiva podatka – Anino deseto nosečnost in rojstvo moškega potomca. Najprej je treba poudariti, da Ana v zadnjem pismu ni poimensko naslovljena – Jagielo govori o »*domina regina, consors nostra carissima*«. Pismo bi torej lahko bilo namenjeno tudi Jagielovi četrti ženi Sofiji, ki mu je rodila tri sinove; Vladislava (* 1424; † 1444), Kazimirja (* 1426; † 1427) in Kazimirja Andreja (* 1427; † 1492). Po natančnejšem pregledu rojstnih in krstnih podatkov ugotovimo, da se je le Kazimir Andrej rodil na nedeljo, vendar ni bil krščen na dan sv. Stanislava (8. maja), ampak decembra, mesec dni po rojstvu. Podatki se torej ne ujemajo. V primeru, da bi Ana zares rodila sina, četudi bi kmalu po rojstvu umrl, bi o tem zagotovo poročale kronike ali vsaj računske knjige. Zato se zdi upoštevanja vredna informacija, ki jo najdemo pri natančnejšem branju Klimeckinega komentarja – od leta 1410 je v kraljevi pisarni deloval Stanisław Ciołek, ki se je med drugim literarno udeleževal in svoje stvaritve pogosto podal v obliki pisem. Zato je mogoče pritrditi Klimeckinemu zaključku, da gre pri zadnjem pismu najverjetneje le za fiktivno delo.²⁴

Podobno vprašanje se pojavi pri prvem pismu, ki ga je objavila Klimecka, kjer je Ana poimensko navedena. Devet nosečnosti (in posledično devet splavov) v petih letih zakona se sicer zdi zelo veliko, a ni nemogoče. Prvo pismo ima manj literarno vsebino in slog v primerjavi z drugim, a glede na to, da se pismi pojavita drugo ob drugem, se zdi verjetneje, da je tudi prvo fiktivno. Povsem mogoče pa je, da so avtorja pri pisanju navdahnili resnični dogodki, ki jih je nato v zapisu nekoliko potenciral.

Z gotovostjo lahko tako potrdimo le rojstvo kraljične Jadvice. Iz računskih knjig je znano, da so ob tem veselem dogodku v Krakovu zvonili zvonovi, omenja jo se izdatki za sukno in bruseljsko nit, namenjeno kraljici, zabeležena pa so tudi plačila služabnikov v povezavi s slovesnostmi.²⁵ Rojstvo otroka verjetno ni vplivalo

vobis, sin nobis abnuatis gratulantibus congratulari, et gaudentibus sinceritater congaudere. Serenissimae principi. Namque princeps domina regina, consors nostra carissima, die dominico proximio preterito Deo propicio prolem enixa est masculinam, incolumis, absque proprii corporis detimento. Cuius quidem nati nativitas nostram animam recreavit. Cum sit nobis in senectute iuventus, in labore requies, in meditatione solacium et refrigerium in calore. Et tanto iocundius nobis convenit exultare, quanto vetustas nostra oculis superstitem nobis natum et gubernatorem populo conspiciamus in presenti. Et quia ipsam prolem in festo sancti Stanislai vernalis temporis, de sacro baptismatis fonte favento domino levandam disposuimus et ad que huiusmodi solacia, multorum principum invitata confluit multitudo inter nos, queque multis beneficiis obsequiorum dudum congestat amicitia optinuit summo tempore recenti contractu firmiter innovare, idcirco eandem fraternitatem vestram studioso petimus ex affectu, quatenus veletis huiusmodi nostris interesse solaciis, ipsam prolem nostram cum ceteris tunc cnpatribus de sacro fonte baptismatis levaturi sinceriter nobis inpremissis caritate ostensurus.» Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 63–64.

²⁴ Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 12–13.

²⁵ »... *pulsantibus campanas tempore partus Regine IIII gr.*«; »... *Georgio Scheler XXXIII mrc. gr. Pragen. pro Sex Camchis domine Regine ad honores datis.*«; »... *pro panno X vlnuram dato Koszye noua nuncianti dnis Consulibus de nata domine Regine III mrc. XVI gr. denar. Nicolaus plathener recipit.*«; »... *item ad honores domine Regine XL mrc. denar.*«; »... *pro Stamine bruslensi dne Regine tempore purificationis post partum dato XVIII mrc. gr. I fert. Czopchen recipit, addicio per VII gr.*« NKMK, str. 279–282.

le na odnos med zakoncema, ampak je okrepilo tudi Anin položaj na poljskem dvoru. Čeprav otrok ni bil deček, je dokazala, da še vedno lahko zagotovi močno zaželenega prestolonaslednika. Kljub vsemu ne obstajajo neposredni dokazi, da bi se po rojstvu otroka povečal tudi Anin politični vpliv, kot se je približno leto kasneje zgodilo na ogrskem dvoru, ko je Barbara rodila hčer.²⁶

Po Jadviginem rojstvu je na obisk k svoji hčeri in vnukinji prišla Anina mati, vojvodinja Teška. V krakovski računski knjigi že 10. marca 1408 najdemo izdatek za sla, ki je bil poslan v Teck; verjetno je Anini materi nesel novico o bližajočem se porodu in morda tudi vabilo, naj pride v Krakov.²⁷ Ponovno sled o kneginji Teški najdemo šele leto kasneje; 5. oktobra 1409 je v krakovski računski knjigi zapisan izdatek 20 griven za nakup bruseljskega sukna, namenjenega kraljičini materi.²⁸ Długosz postavi obisk Anine matere v maj 1410, ko naj bi se pridružila kraljevemu paru v Nowem Korczynu in se po nekaj dneh vrnila domov, natovorjena z darili.²⁹ Zaradi pomanjkljivih in nasprotujočih si podatkov ni mogoče natančno določiti časa obiska, je pa povsem možno, da je Anina mati prišla pogledat svojo edino vnukinjo večkrat v razponu dveh let po njenem rojstvu, kot namigujejo omenjeni viri.

Krst Jadvice

Prav tako je nemogoče določiti natančen datum krsta kraljične Jadvice. Od kronistov o njem poroča samo Długosz, ki ga postavi na tretjo nedeljo po veliki noči, ko se je molil *Vox iocunditatis*. V zapisu je napravil napako, saj se *dominica Vocem iocunditatis* praznuje peto nedeljo po veliki noči, medtem ko se tretja nedelja po veliki noči imenuje *dominica Iubilare*.³⁰ Zastavlja se vprašanje, ali se je Długosz zmotil pri poimenovanju ali pri številu nedelj. V primeru, da se je krst zgodil na tretjo nedeljo, govorimo o 6. maju 1408, v primeru pete nedelje po veliki noči pa o 20. maju 1408, ki je najbolj splošno sprejet datum Jadviginega krsta.

Rutkowska v Aninem itinerarju kot možen dan krsta navaja tudi 8. maj 1408³¹ – dan sv. Stanislava, ki je omenjen v že obravnavanem pismu Jagiela neznanemu knezu. Čeprav pismo najverjetneje ni pristno, bi lahko v sebi skrivalo zrno resnice – krst na dan sv. Stanislava bi potekal točno mesec dni po Jadviginem rojstvu. Dodaten vir predstavlja bula papeža Gregorja XII. s 25. julija 1408, namenjena

²⁶ Katanec, *The Perquisite of a Medieval Wedding*, str. 55.

²⁷ »*Sabbato ante Reminiscere: ... Item nuncio in factis dni Regis ursus dekam (s) ad Serenissimam principem dnam Hedwigem filiam Refis Kazimiri IIII gr. pro freno.*« NKMK, str. 282; Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 100.

²⁸ »*Sabbato crastini s. Francisci: pro stamine Bruslensi dato matri domine nostre Regine ad honores, date XX mrc. gr. platener recepit.*« NKMK, str. 284; Sikora zapis izdatka napačno datira s 5. novembrom 1409. Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 100.

²⁹ »*Ubi ad eum socrus sua et genitrix Anne Polonie regine, ducissa de Dek Annna filia Casimiri secundi Polonie regis ... venit. Que aliquot diebus apud generum commorata et donis munerata regalibus ad propria rediit.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 60.

³⁰ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 23, 224.

³¹ Rutkowska, *Itineraria*, str. 68.

škofoma Poznania in Krakova, ki dovoljuje, da se otroka Jagiela in Ane »v imenu papeža oblije z blagoslovljeno vodo in se stori vse, kar pri obredu krsta in v zvezi z botrstvom zahtevajo cerkvena pravila«. ³² Kljub poznemu datumu bule ni nujno, da je do krsta prišlo šele po 25. juliju 1408, papež bi jo namreč lahko izdal tudi naknadno.

Długosz poroča, da je Jadvigo krstil krakovski škof Poitr Wysz³³, kar se ujema z navodili iz papeške bule. Do zagate pride, če upoštevamo dejstvo, da je konec leta 1407 Wysz odšel v Italijo kot predstavnik kralja in poljske cerkve, da bi sodeloval pri pogovorih o premostitvi shizme. Po mnenju nekaterih strokovnjakov se je spomladi 1408 vrnil v Krakov po nadaljnja navodila in sproti krstil Jadvigo, a dodatni viri, ki bi to potrdili, so za zdaj neznani. ³⁴ Kdo so bili Jadvigini botri, ni znano, je pa Jagielo to čast ponudil velikemu mojstru nemškega viteškega reda Ulriku von Jungingenu, ki je prošnjo zavrnil, kar je razvidno iz križniške korespondence. ³⁵ Długosz poroča, da so se po krstnem obredu praznovanja nadaljevala še nekaj dni, o čemer ni dvoma glede na tradicijo in priprave, omenjene v Jagielovih pismih. ³⁶

Na tej točki se nam zastavi vprašanje, ali je bil pri krstu prisoten tudi sam kralj – v njegovem itinerarju namreč ne najdemo podatkov, kje se je zadrževal maja 1408. Po bivanju v Krakovu konec marca se je Jagielo odpravil na Velikopoljsko, kjer je bil tudi ob rojstvu hčere. Med 22. in 23. aprilom ga najdemo v Koninu, nato pa do 6. junija ni podatkov, kje se je zadrževal. Gąsiorowski meni, da luknja skoraj idealno zapolnjuje čas, ki ga je kralj potreboval za pot iz Konina do naslednje destinacije, ³⁷ medtem ko Sikora sklepa, da bi se kralj v tem času lahko vrnil v Krakov in se po 20. maju – torej po krstu, če upoštevamo Długoszevo datacijo – odpravil nazaj na Velikopoljsko. ³⁸ Itinerarja kralja Jagiela in krakovskega škofa Piotra Wysza žal ne ponudita jasnega odgovora na vprašanje, kdaj je potekal krst Jadvice in kdo jo je krstil, zato ostaja zadeva odprta za nadaljnje interpretacije.

Vojna z nemškim viteškim redom

V času, ko je poljski kraljevi par doletela sreča v zasebnem življenju, so se zopet močno poslabšali poljsko-litovsko-pruski odnosi, na kar kaže tudi Jungingenova zavrnitev botrstva. Konec leta 1408 sta se Jagielo in Vytautas dogovorila za skupno ukrepanje proti nemškemu viteškemu redu, ki je s pokristjanjenjem Litve izgubil

³² »Senis, VII kal. Augusti. [Gregorius PP XII] Alberto Pozn. et Petro Crac. episcopis: Eisdem facultas prolem ex Wladislao rege Poloniae et Anna eius uxore nomine papae de sacro fonte levandi et omnia faciendi, quae in baptismali misterio et compaternitatis glutinio faciendi sacrorum canonum sanctiones requiruntur, conceditur.« BulPol III, nr. 1196.

³³ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 23.

³⁴ *PSB XXVI*, s. v. »Poit z Radolina, zwany Wyszem.«; Kijak, *Piotr Wysz*, str. 39; Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 101.

³⁵ Regesta, nr. 981, 982.

³⁶ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 23.

³⁷ Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 12–13, 49.

³⁸ Sikora, *W sprawie małżeństwa*, str. 102.

svoj prvotni *raison d'être*, kar ga ni oviralo pri nadaljnjih operacijah. Zaostril se je položaj v vedno problematični Samogitiji, na Poljskem pa je bilo jabolko spora ozemlje Dobrzyńa. Občutljivo situacijo je poslabšala še velika lakota, ki je pustošila po Litvi, in posledično je maja 1409 v Samogitiji izbruhnil ponoven upor. Potem ko so križniki zasegli pošiljko poljskega žita, namenjenega v Litvo za ublažitev lakote, je Vytautas odprto podprl Samogite.³⁹ Jagielo je Litvi izrazil podporo in posledično je veliki mojster Ulrik von Jungingen 6. avgusta 1409 Poljski napovedal vojno. Po prvih manjših spopadih je posredoval češki kralj Vencelj in oktobra je bilo podpisano premirje, ki je trajalo do 24. junija 1410. Obe strani sta pridobljeni čas izkoristili za priprave na dokončni obračun.⁴⁰

Na evropske dvore so potovala številna pisma in odposlanstva, saj si je vsaka od strani želela pridobiti čim večjo podporo. Uspešnejši so bili križniki, ki so svoje argumente podkrepili z zajetnimi vsotami zlatnikov.⁴¹ Sigismunda Luksemburškega so na tajnih pogajanjih na svojo stran pridobili s 300.000 dukati, v zameno pa bi ogrski kralj po izteku premirja napadel Poljsko z juga in po zmagoviti vojni dobil ozemlje današnje Moldavije in še nekatera druga obmejna območja.⁴²

V duhu omenjenih priprav se je odvijalo tudi dogajanje na Poljskem. Kralj Jagielo je začetek leta 1410 preživel na lovu v Ratnu in ukazal, da ves ulov nasolijo za bližajočo se vojno. Nato je odpotoval v Kozienice, kamor je prispel pred 30. januarjem. Tam se je srečal s kraljico Ano, ki je prišla iz Krakova, in skupaj sta se odpravila v Jedlnio, kamor sta najverjetneje prispela še dovolj zgodaj za praznovanje pusta. Długosz poroča, da se je kraljevemu paru v Jedlni pridružil Herman II. Celjski, ki je v imenu Sigismunda Luksemburškega vodil pogajanja s Poljsko v zadevi poljsko-pruskega spora.⁴³ Kralj je visokemu gostu v čast priredil viteške turnirje, plese in mu nasploh nudil vsega v izobilju. Nato so se vsi skupaj iz Jedlnie preko Opatówa odpravili v Sandomierz, od koder je grof odšel, obdarjen z darovi, vrednimi kralja, in močno zadovoljen, kot piše Długosz. Hermanovo zadovoljstvo je verjetno izviralo iz dejstva, da sta Jagielo in Vytautas pristala na zasebno srečanje z ogrskim kraljem Sigismundom.⁴⁴ Do načrtovanega sestanka je nazadnje prišlo

³⁹ Maurice, *The annals of Jan Długosz*, str. 368–370; Ivinskis, *Lietuvos istorija*, str. 334–335.

⁴⁰ Maurice, *The annals of Jan Długosz*, str. 370–371; Turnbull, *Tannenberg, 1410*, str. 20.

⁴¹ Vencelj je od križnikov dobil v dar 60.000 florintov in razglasil, da Samogitija zakonito pripada nemškemu viteškemu redu, medtem ko se mora Dobrzyń vrniti Poljski.

⁴² Turnbull, *Tannenberg 1410*, str. 20–21.

⁴³ »*Reginam quoque Annam ex Cracovia illuc advenientem offendens ex Kozinicz pro Carnisprivio in Iedlnam divertit. Illic ad eum venit Hermanus comes Cilie frater patruelis Anne regine Wladislaum regem et sororem suam Annam reginam visitaturus.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 49; Rutkowska, *Itineraria*, str. 69; Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 53.

⁴⁴ »*In cuius presencia pro honore suo et regni Wladislaus rex curia indicta procuravit fieri varia hastiludia, solacia et coreas. Tenuit autem Wladislaus Polonie rex prefatum Hermanum cilie comitem in suria sua omnibus rebus abunde provisum, et ex Iedlna in Ilszam, Oppatow et Sandomieram discedens, datis ei Sandomirie regalibus et magni ponderis muneribus remisit consolatum. Huius insuper comitis interposicione et practica cum fratre suo duce magno Lithuanie Alexandro ad tendendum personalem convencionem in Kesmark cum Sigismundo Hungarie rege fuit persuasus et inductus.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 49.

aprila v Kežmaroku (mdž. Késmárk), a po predhodnem dogovoru z Jagielom se ga je udeležil le litovski veliki knez. Sigismund je na srečanju poskušal vnesti razdor v poljsko-litovsko zavezništvo, tako da je Vytautasu ponudil litovsko krono, a je naletel na gluha ušesa. Po Vytautasovi vrnitvi na Poljsko sta z Jagielom začela oblikovati dokončen načrt za napad na tevtonsko državo.⁴⁵

Potem ko so bile smernice načrtane, se je Jagielo konec aprila vrnil v Krakov, kjer se je najverjetneje zadrževala tudi Ana s hčerjo. Za kraljevega namestnika v času vojne ni določil svoje soproge, kot je to storil kralj Sigismund z Barbaro konec leta 1412,⁴⁶ ampak je za vse kraljeve zadeve pooblastil gnieznenškega nadškofa Nikolaja Kurowskega.⁴⁷ O vzrokih za njegovo imenovanje lahko le ugibamo. Ko so bile zadeve z upravljanjem države v času kraljeve odsotnosti urejene, se je Jagielo skupaj s kraljico odpravil v Nowy Korczyn, kjer sta preživela binkošti, praznik svete trojice in telovo (22. maj 1410). Długosz piše, da je kraljevi par spremljala tudi skupina mladih vitezov, ki jih je kralj izbral, da bi v času njegove odsotnosti skrbeli za Anino varnost.⁴⁸ Takrat naj bi prišlo tudi do obiska Anine matere, kneginje Teške, o katerem je bilo govora v prejšnjem poglavju.

Po daljšem postanku v Nowem Korczynu se je Jagielo še zadnjič pred vojno vrnil v Krakov in bržkone se je z njim vrnila tudi Ana.⁴⁹ Nato se je kralj odpravil proti Czerwińsku, kjer se je začela zbirati vojska, saj se je bližal konec premirja. Združene poljsko-litovske čete s številnimi tujimi oddelki in najemniki so vkorakale na teritorij nemškega viteškega reda in po večtedenskem pohodu je 15. julija 1410 med vasema Grünwald in Tannenberg prišlo do odločilnega obračuna.⁵⁰ Eno izmed največjih bitk srednjeveške Evrope je Ana najverjetneje spremljala iz Krakova in predvidevamo lahko, da je v pričakovanju vesti z bojišča večino časa v skladu z navado preživela ob molitvi. Spopad je trajal od poldneva do mraka in dan po bitki je Jagielo poslal Ani pismo o zmagi. Tovrstnih pisem je bilo narekovanih kar nekaj. Długosz poroča, da so jih poleg kraljice prejeli še gnieznenški nadškof in kraljevi namestnik Nikolaj Kurowski, plemiči, ki so skrbeli za krakovski grad, krakovska univerza ter krakovska grofija.⁵¹ Napisano je bilo vsaj še pismo za poznanskega škofa, saj je poleg tistega, namenjenega Ani, edino ohranjeno.⁵² Pojavljajo se domneve, da je bilo Jagielovo pismo kraljici odraz posebne naklonjenosti, ki se je spletla med kraljevim parom.⁵³ To je seveda možno, a ne smemo pozabiti, da je bilo odposlanih pisem precej in da so imela velik propagandni namen, saj je Jagielo v njih natančno poročal o poljsko-litovski zmagi in porazu, ki ga je prizadejal nemškemu viteškemu redu. Ob primerjavi

⁴⁵ Maurice, *The annals of Jan Długosz*, str. 378–379; Turnbull, *Tannenberg 1410*, str. 21.

⁴⁶ Fugger Germadnik, *Barbara Celjska*, str. 8.

⁴⁷ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 59.

⁴⁸ »... cum Anna regina et exiguo adolescentu met eorum militum quos pro custodia regni relinquebat numero ...« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 59–60.

⁴⁹ Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 54; Rutkowska, *Itineraria*, str. 69.

⁵⁰ V bitki se po splošnih ocenah na poljsko-litovski strani bojevalo okoli 39.000 mož, na pruski pa 27.000. Več o bitki: Turnbull, *Tannenberg 1410*; Mečislovas, *The Battle of Grünwald*.

⁵¹ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 125.

⁵² SRP, str. 425–427.

⁵³ Fugger Germadnik, *Grofje in knezi Celjski*, str. 68; Besala, *Malżeństwa królewskie*, str. 30.

obeh ohranjenih pisem je razvidno, da Anino vsebuje določeno osebno noto in manj podatkov o sami bitki, a je kljub temu najpogostejše citirano v literaturi in vsekakor predstavlja dragoceno pričevanje z grünwaldskega bojišča.⁵⁴ Jagielo je v obeh pismih opisal zanimiv dogodek, ki se je zgodil pred bitko. Obe strani sta nekoliko oklevali z začetkom napada, zato je veliki mojster von Jungingen Jagielu in Vytautasu kot provokacijo poslal dva meča, ki naj bi jima bila v pomoč v bitki.⁵⁵ Prav ta dva meča sta postala simbol Grünwalda/Tannenberga/Žalgirisa, ki se je močno vtisnil tako v poljski in litovski kot tudi v pruski/nemški zgodovinski spomin.⁵⁶ Novica o zmagi je v poljskem kraljestvu povzročila neizmerno veselje. Długosz poroča, da je Jagielo v poslanih pismih naročil, naj opravijo zahvalne obrede, in ko je sel prinesel novico o zmagi v Krakov, je »v vseh cerkvah zadonela božja pesem, celo mesto je praznovalo in vso noč so gorele bakle. Nato se je glas o zmagi razširil še po drugih delih kraljestva, kjer so podobno in nič kaj skromno praznovali«.⁵⁷

Poljsko-litovska vojska je doživela popolno zmagoslavje na bojišču, kjer je obležal tudi veliki mojster Ulrik von Jungingen, a ji ni uspelo dokončno izkoristiti sadov svojega uspeha. Prestolnico viteškega reda Marienburg jim je uspelo doseči šele enajst dni po bitki in medtem se je križnikom posrečilo utrditi obrambo ter pridobiti pomoč zaveznikov, med drugim tudi Sigismunda Luksemburškega. Septembra se je končalo obleganje Marienburga in februarja je bil podpisan torunjski mir, ki je Poljakom zagotovil pokrajino Dobrzyń in Litovcem Samogitijo. Nemški viteški red je moral plačati ogromno odškodnino, od katere si finančno ni nikoli več opomogel.⁵⁸ Jagielo je po zmagi s spretno uporabo diplomacije uspešno okrepil položaj Poljske tako na vzhodu kot na zahodu Evrope.⁵⁹

Čeprav Ana v času vojne ni bila kraljeva namestnica, je preživela drobna sled njene diplomatske aktivnosti iz tega obdobja. Ohranila so se tri pisma, ki jih je kraljica naslovila na papeža, Sigismunda Luksemburškega in grofa Hermana II. Celjskega.⁶⁰ Ana je posredovala v zadevi krakovskega meščana Rudlona Regerja, ki je prečkal ogrsko mesto Košice z namenom, da bi izterjal svoje dolgove, a so ga tam zajeli, mu zasegli premoženje in ga zavezali k poroštvu. Incident je mogoče

⁵⁴ Davies, *God's Playground*, str. 98; Turnbull, *Tannenberg 1410*, str. 43.

⁵⁵ »Et, dum jam se mutuo aspicebamus, magister cruciferorum et mareschalcus nobis et preclaro principi domino Widoldo, fratri nostro carissimo, per suos herroldos duos gladios direxurung sic dicentes: «Noveritis, rex et Widolde, quod in hac hora vobiscum conflictum faciemus et hos glasios vobis pro subsidio dono damus. Nobis ergo locum date eligere certaminis aut upsum aut cos eligatis!»« SRP, str. 426.

⁵⁶ Na območju, kjer je potekala bitka, danes stojijo številna spominska obeležja, ki upodablajo omenjena meča. V nemški mitologiji je bil katastrofalni poraz maščevan šele v bitki pri Tannenbergu leta 1914. Davies, *God's Playground*, str. 99; Turnbull, *Tannenberg 1410*, str. 43.

⁵⁷ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 125.

⁵⁸ Stone, *The Polish-Lithuanian state*, str. 17.

⁵⁹ Krzyżaniakowa in Ochmański, *Władysław II Jagiello*, str. 212.

⁶⁰ Pisma so nedatirana, a uveljavljeno mnenje je, da so bila napisana pred 20. septembrom 1410: Rutkowska, *Itineraria*, str. 101. Pismi Sigismundu in Hermanu sta objavljeni v: Sokołowski, *Codex epistolaris*; in v: Sekño, *Piotr Wysz*. Pismo, namenjeno papežu, čaka na objavo v: Sulkowska-Karusiowa, *Zbiór dokumentów małopolskich II*. Pismo ista avtorica na kratko omeni v: Sulkowska-Karusiowa, *Dokumenty królewskie*, str. 65.

povezati z zaostrenimi odnosi med Poljsko in Ogrsko, ki so spremljali poljsko-pruski spopad. Kraljica se je pri Sigismundu zavzela za izpustitev Rudlona, medtem ko je Hermana prosila, da posreduje pri Sigismundu za njeno priprošnjo.⁶¹

Ana se je ponovno obrnila na papeža decembra 1410, v času ko se je Jagielo soočal s posledicami spopada s križniki. Tokrat je želela upravičiti ravnanje krakovskega mestnega sveta v zadevi nekega klerika Nikolaja, ki je bil obtožen čarovništva in posledično oropan ter izgnan iz Krakova. Anino pismo je bilo odgovor na danes neznano papeško interpelacijo, ki naj bi v Krakov prispela 29. novembra 1410 kot odziv na pritožbo omenjenega Nikolaja, ki je pri papežu najverjetneje želel izprostiti pravico in odškodnino za utrpjeno materialno in telesno škodo. V svojem odgovoru z 12. decembra kraljica papežu pojasnjuje, da je bil izgnanec obsojen na smrt, a točnih okoliščin obsodbe zaradi pomanjkanja ločil v besedilu pisma ni mogoče natančno razbrati. Možni sta dve interpretaciji: po prvi naj bi Nikolaja na smrt obsodila Ana, vendar je kasneje obveljala milejša kazen izgona; po drugi pa naj bi smrtno kazen zahteval mestni svet, medtem ko naj bi kraljica s svojim posredovanjem obsodbo omilila.⁶² Prav tako ni jasno, ali je bilo pismo odposlano, saj na njem ni sledov pečata, poleg tega pa je bilo najdeno v Krakovu – morda je šlo le za osnutek. Ostali viri o vsej zadevi molčijo, zato je vredno omeniti interpretacijo Świebode, ki v svojem članku opozarja, da bi obtoženi Nikolaj lahko sam ponaredil papeško interpelacijo ter tako zavedel kraljico, ki je po razkritju resnice celotno zadevo opustila. A ne glede na to, ali je bila papeška interpelacija lažna ali ne, Anin pisni odgovor priča, da je kot kraljica imela dovolj pooblastil in moči, da je v kraljevi odsotnosti odločala tudi o sodnih zadevah, ki so imele opraviti s smrtno kaznijo.⁶³

Jagielo in Ana sta se ponovno srečala šele pol leta po veliki grünwaldski zmagi. Kralj je 27. decembra 1410 prispel v Opatów, kjer ga je čakala kraljica v spremstvu številnih ujetnikov grünwaldske bitke, ki so jih pripeljali iz Krakova. Iz Opatówa se je kraljevi par odpravil v Rodoszyce, kjer sta praznovala praznik sv. treh kraljev, na kar se je Jagielo odpravil nazaj v Prusijo, Ana pa se je vrnila v prestolnico. Ponovno sta se srečala v Sandomierzu – kralj je tja prišel 24. februarja 1411, da bi skupaj z ženo praznoval začetek pustnega časa. Po srečanju se je Ana vrnila v Krakov, kralj pa se je podal v Chełm na lov.⁶⁴

⁶¹ »... ut ipsi prefatum Rudlonem liberum dimittant, bona sua et quevis sibi recepta plenarie eidem restituant et fideiussores ipsius a fideiussoria absolvant caucione, nobis in eo, princeps serenissime et frater carissime, singularis dileccionis indicium ac specialem benivolenciam ostensurus.« CE I, nr. 32.

»Scribimus serenissimo principi domino Sigismundo regi Ungarie etc. fratri nostro carissimo in facto Rudlonis Reger civis nostri Cracoviensis ... Supplicamus igitur magnitudini vestre studiosis precibus sub confidencia speciali, quatenus nostri contemplacione apud serenissimum principem prefatum dominum regem Ungarie alibi, ubi oportunitum et profuturum fore cognoscitis, pro dicto Rudlone partes vestras interponere dignemini efficaces et effectualiter intercedere, ut prefatus civis noster mediante auxilio excellencie vestre ...« CE I, nr. 33.

⁶² Świeboda, Tajemniczy list, str. 86.

⁶³ Transkripcijo pisma z natančno vsebinsko analizo najdemo v: Świeboda, Tajemniczy list, str. 85–95. Skenirano pismo je dostopno v elektronski obliki na: <http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=325048&from=publication&showContent=true>, 25. junij 2016.

⁶⁴ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 175, 181.

V letu 1411 Długosz ponovno poroča o domnevem prešuštvu na kraljevem dvoru – tokrat je bil glavni krivec gniezniški nadškof Nikolaj Kurowski, ki naj bi ga kraljica Ana obtožila veleizdaje, češ da jo je poskušal zapeljati. Kralj ga je septembra poklical v kraj Gliniany, kjer se je sestel z Vytautasom, da bi razsodil o tej kočljivi zadevi. Do končnega obračuna ni prišlo, saj je Kurowski na poti padel s konja in še isto noč, 7. septembra 1411, umrl.⁶⁵ O resničnosti in vzrokih Aninih obtožb lahko le ugibamo, saj je Długosz edini vir, ki poroča o tem incidentu. Kurowski je bil med Jagielovimi najbližjimi spremljevalci in z zapeljevanjem kraljice bi zagotovo izgubil kraljevo naklonjenost. Morda je prišlo do zamere med Ano in Kurowskim, ker kralj v času svoje odsotnosti zaradi vojne s križniki vodenja kraljestva ni zaupal svoji ženi, ampak nadškofu. Najverjetneje pa se zdi, da je pri obtožbah šlo le za (ne)spretno potezo političnih nasprotnikov Kurowskega, ki so želeli uničiti njegovo kariero.⁶⁶ Incident med kraljevim parom ni pustil vidnih posledic, saj je Ana kot običajno spremljala Jagiela na jesenskem potovanju po Rdeči Ruteniji,⁶⁷ konec novembra pa ju skupaj najdemo v Wiślici, Stopici in Opatówu.⁶⁸

Potovanje na Ogrsko

Na začetku leta 1412 se je v Krakovu odvila poroka med avstrijskim nadvojvodo Ernestom Železnim in Jagielovo nečakinjo Cymbarko, hčerko mazovskega kneza Siemowita IV. in Jagielove sestre Aleksandre. Čeprav so ambicije Ernestovega starejšega brata Viljema Habsburškega po poljski kroni in poroki z Jadvigo neslavno propadle, se je Ernest Železni po smrti prve žene odločil obnoviti povezave s Poljsko in pritegniti Jagiela v zvezo proti Sigismundu Luksemburškemu. Do poroke je prišlo 25. januarja 1412 na Wawelu v prisotnosti kraljevega para.⁶⁹ Spomniti velja, da je bil Ernest Železni zadnji koroški vojvoda, ki je bil ustoličen na Gosposvetskem polju in je skupaj s svojo ženo Cymbarko postal prednik vseh kasnejših habsburških cesarjev.

Jagielo in Ana sta po poroki iz Krakova odpotovala v Nowy Sącz, da bi praznovala začetek pustnega časa skupaj s knežjo družino Mazovije (starši in sorodniki pravkar poročene Cymbarke), litovskim knezom Sigismundom, ratiborsko

⁶⁵ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 184–185. Długosz poda napačen datum smrti. Točno datacijo najdemo v Krakovskem koledarju, kjer se podatki o okoliščinah nadškofove smrti skladajo z Długoszevim poročilom. KalKatKraK, str. 665; Dąbrowski, *Rozbiór krytyczny*, str. 136.

⁶⁶ Duczmal, *Jogailaičiai*, str. 365.

⁶⁷ V Ilovskih računih je zabeleženo bivanje kraljevega para leta 1411, a brez natančnega datuma. Kralj naj bi se mudil v Ruteniji nekje med septembrom in oktobrom, zato se zapis brez dvoma nanaša na ta čas. PomLw, 104; Rutkowska, *Itineraria*, str. 69.

⁶⁸ Rach, str. 392–393; Rutkowska, *Itineraria*, str. 69–70.

⁶⁹ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 188–189. Długosz Anine prisotnosti na poroki izrecno ne navaja, a nekaj strani kasneje zapiše, da sta se tako Jagielo kot Ana po poroki odpravila v Nowy Sącz. Posledično lahko sklepamo, da je bila na tako pomembni svečanosti zagotovo prisotna tudi kraljica. Rutkowska dokazuje njeno prisotnost z dokumentom, ki naj bi ga Ana izdala 28. januarja 1412, a gre za napačno datiranje listine, ki je bila dejansko izdana 7. marca 1412. Rutkowska, *Itineraria*, str. 70.

vojvodinjo Heleno⁷⁰ in množico baronov ter vitezov.⁷¹ Lokacija blizu ogrske meje je bila verjetno izbrana zato, da so lahko ohranjali stike z ogrskimi sli, ki so poskušali organizirati srečanje med Jagielom in Sigismundom. Po bitki pri Grünwaldu se je okrepil Jagielov mednarodni položaj, zato je ogrski kralj spremenil svojo politično držo in s Poljsko želel skleniti sporazum. Leta 1411 je bil Sigismund izvoljen za nemškega kralja, zato si je še toliko bolj prizadeval za opredelitev interesnih sfer s poljskim kraljestvom in omehčati napet odnos z Jagielom. Diplomatska aktivnost med Poljsko in Ogrsko se je povečala že v zimi 1411/12 in kljub občasnemu rožljanju z orožjem, ki je izboljšalo pogajalsko izhodišče zdaj ene, zdaj druge strani, sta se oba monarha zavedala nuje, da najdeta dolgoročno rešitev.⁷²

Spravljivo razpoloženje je s svojim posredovanjem ustvaril papeški legat, kardinal Bran Castiglione, ki je skupaj s transilvanskim vojvodo Sciborjem nekajkrat obiskal Nowy Sącz, kot poroča Długosz.⁷³ Hoenschevo domnevo, da sta bila v pogajanjih udeležena tudi Herman II. Celjski in Nikolaj Garai, potrjujejo računi kraljevega dvora, ki poročajo, da sta se 26. februarja in 1. marca 1412 oba gospoda pridružila kralju in kraljici v Nowem Sączu.⁷⁴ Jagielo naj bi bil sprva do sodelovanja s Sigismundom zadržan zaradi škode, ki jo je slednji povzročil na poljskem ozemlju v času, ko so poljsko-litovske čete oblegale Marienburg. Medtem ko so potekala pogajanja, je kraljica Ana od Sigismunda prejela številna vabila in prošnje za srečanje z njegovo ženo Barbaro – ogrski kralj je preko obeh kraljic očitno želel zgladiti teren za sporazum, morda pa je preko Ane in Barbare celo želel vplivati na Jagiela. Slednji se je končno nekoliko omehčal in 6. marca so v Nowy Sącz zopet prišli ogrski odposlanci s Hermanom II. Celjskim na čelu. Že naslednji dan, 7. marca, so se pred kosilom opravili nazaj na Ogrsko,⁷⁵ Ana pa je dva dneva kasneje v sijajnem spremstvu vitezov odpotovala proti Kežmaroku.⁷⁶

O njenih pripravah na odhod priča ohranjen mandat, ki ga je Ana izdala 7. marca 1412.⁷⁷ Dokument je bil namenjen sodnikom, komornikom in drugim sodnim uradnikom krakovske dežele. V njem kraljica pojasni, da jo bo »*familiaris noster fidelis dilectus Jacobus de Baranow*« spremljal na srečanje s Sigismundom in Barbaro, ter zahteva, da naslovljeni vse zadeve, pri katerih bi moral omenjeni Jakob sodelovati,

⁷⁰ Gre za Jagielovo nečakinjo in soprogo Jana II. Ratiborskega, kneza, ki ga je Jagielo pismeno povabil na svojo poroko z Ano (pismo je obravnavano v prvem delu razprave).

⁷¹ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 190; Gąsiorowski, *Itinerarium*, str. 59.

⁷² Hoensch, *Kaiser Sigismund*, str. 162.

⁷³ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 190–191.

⁷⁴ Rach, str. 586; RK, str. 150–154; Hoensch, *Kaiser Sigismund*, str. 162.

⁷⁵ RK, str. 159–160; Rach, str. 568.

⁷⁶ »*Quo tractatu pendente Wladislaw regis permissu Anna regina Polonie variis precibus et literis Sigismundi regis expugnata, visura consobrinam suam Barbaram Sigismundi regis consortem, cum splendida et notabili militum Polonie comitiva in Keszmark accesit, magno honore atque charitate regi set regine except.*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 190–191.

⁷⁷ Rutkowska odlok napačno datira z 28. januarjem 1412 in tako dokazuje Anino prisotnost v Krakovu v tistem času. Pismo je bilo napisano na *die s. Thomae de Aquino*, kar pade na 7. marec, 28. januarja pa se praznuje *translatio* istega svetnika, zato je pri Rukowski najverjetneje prišlo do zamenjave datumov.

zadržijo do njegove vrnitve v Krakov.⁷⁸ Istega dne je Ana izdala še en dokument, v katerem potrjuje, da lahko *Ioanne de Maloszw* svoje posle ureja preko zastopnika, a ta zadeva se ne zdi neposredno povezana z njenim odhodom na Ogrsko.⁷⁹

Dva dneva po izdanih mandatih, 9. marca 1412, je bila kraljica Ana že na poti v Kežmarok, kjer sta jo Barbara in Sigismund sprejela z veliko častjo in naklonjenostjo.⁸⁰ Ta obisk je edino izpričano srečanje Ane in Barbare, sestričen v drugem kolenu, ki sta skupaj preživeli otroštvo oziroma mladost. Nazadnje sta se najverjetneje videli leta 1401, ob Aninem odhodu s celjskega dvora. O njunem srečanju Długosz ne poroča natančneje, a verjetno sta se kraljici sestali na štiri oči in razpravljali o načrtovanem sporazumu med Poljsko in Ogrsko ter o družinskih zadevah, ki so ju vezale.

Medtem se je Jagiello pustil prepričati v srečanje s Sigismundom in 12. marca 1412 sta se kralja sestala v Lubowli (sk. Lubovňa), kjer sta ju že čakali njuni kraljici Ana in Barbara. Že tri dni kasneje, 15. marca, je bila sklenjena pogodba, ki je opredelila položaj spornih ozemelj (ozemlje današnje Moldavije je pripadlo Poljski s pridržkom, da moldavski vojvoda v primeru boja z Osmani priskoči na pomoč Ogrski). Długosz poroča tudi o posebni klavzuli, ki naj bi govorila o uničenju nemškega viteškega reda in razdelitvi njegovega ozemlja.⁸¹ Po tednu uspešnih pogovorov v Lubowli se je celotna delegacija premaknila v Košice, kamor so prispeli 21. marca in nadaljevali pogajanja, ki so jih prekinjali razni turnirji, zabave in pojedine. Na tej točki naj bi prišlo do skrivnega sestanka med kraljema in njunimi zaupniki – na ogrski strani

⁷⁸ »*Fidelibus nostris dilectis iudici, subiudici, camerariis ceterisque officialibus iudiciorum terre nostre Cracovie, presidentibus presentibus requirendis. Graciam reginalem et omne bonum. Fideles nostri dilecti, quia Jacobus de Baranow familiaris noster fidelis dilectus nostris serviitiis prepeditus et signanter nobiscum ad conventionem proxime celebrandam cum serenissimo principe domino Sigismundo rege Hungariae profecturus, terminos iudiciales seu colloquia generalia nequit ista vice attemptare nec ipsis quovismodo interesse, unde vobis precipimus et mandamus, quatenus omnes terminos, quos idem Jacobus Baranowskij coram vobis optinet vel habiturus existit etiam cum quacumque persona, differre et prorogare debeatis tamdiu, quousque de convencione predicta feliciter revenientes pro hac vice Cracoviam ingressum faciemus personalem, efficientes, ne predictus Jacobus ratione sue absencie aliquod detrimentum paciatur vel gravamen. Datum Cracovie, ipso die sancti Thome de Aquino, anno Domini Mo CCCCco duodecimo.*« Elementa II, nr. 3.

⁷⁹ »*Anna, Dei gracia regina Poloniae, etc. Significamus quibus expedit universis, quod Iohannes de Maloszw aliis intentus negociis terminos iudiciales nequit personaliter attemptare, unde gracia mea ad id specialiter accedente fecit, constituti et prout melius potuit, ordinavit suum verum et legitimum procuratorem, actorem factorum et negotiarum suorum gestorum hunc videlicet, qui presens procuratorium exhibuerit, demonstrandum in omnibus suis causis, quas habet vel habuiturus est. Coram quocumque iudice seu quibuscumque iudicibus regni nostri dans et concedens dictus constituens, predicto suo procuratori plenum mandatum et omnimodam potestatem agendi, defendendi, tuendi, gubernandi, regendi et alia omnia et singula faciendi, que ipsemet constituens faceret vel facere posset, si huiusmodi terminis personaliter interesset. Promittens ratum, gratum atque firmum perpetuo tenere et inviolabiliter observare, quicquid per dictum procuratorem cuius actum, factum et ordinatum fuerit in premissis. Datum Cracoviae, feria secunda in die sancti Thome de Aquino, anno Domini millesimo quadringentesimo duodecimo, presentibus ad unius anni decursum terminum valiturum etc. et sic est procuratorium in forma.*« Elementa II, nr. 2.

⁸⁰ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 191.

⁸¹ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 193–194; Hoensch, *Kaiser Sigismund*, str. 162–163.

je sodeloval tudi Herman II. Celjski. Po Długoszu naj bi Sigismund iz že sklenjene pogodbe poskušal umakniti določilo o uničenju tevtonske države in »*Jagiela tako dolgo prepričeval, dokler ta ni poslal kraljice Ane nazaj v Krakov*«, kralja pa sta se nato odpravila proti Váradu.⁸² Zakaj naj bi si Sigismund želel Aninega odhoda, lahko le ugibamo, je pa verjetno ta zapis spodbudil v literaturi prisotne domneve, da je bila Ana nasprotnica nemškega viteškega reda.⁸³ Hoensch meni, da posebna klavzula, o kateri govori Długosz, ni obstajala, saj je Sigismund obvestil velikega mojstra o vsebini pogodbe isti dan, ko je bila ta podpisana.⁸⁴

Ostaja dejstvo, da se je kraljica Ana 25. marca 1412 v družbi številnih prelatov, veljakov in plemičev odpravila nazaj na Poljsko. Długosz poroča, da jo je pospremil tudi kralj Sigismund, ki naj bi na poti padel s konja in se zaradi udarca »*zdel skoraj mrtev*«. Ogrski plemiči so med seboj po tiho začeli razpravljati, da v primeru Sigismundove smrti ne želijo za kralja nikogar drugega kot Jagiela. A Sigismund si je po padcu hitro opomogel, zato takšni radikalni ukrepi niso bili potrebni.⁸⁵ Ali gre za resničen dogodek, ni znano, saj ga ni mogoče potrditi z dodatnimi viri. Po prihodu na Poljsko se je Ana med 31. marcem in 4. aprilom 1412 zadržala v Nowem Sączu in Lipnici. V juliju je sama odpotovala do Svetega križa na Łysi Góři; verjetno je šlo za romanje, saj je na gori stal benediktinski samostan, v katerem naj bi bil shranjen fragment Kristusovega križa. Nato se je preko Wiślice in Przemykówa najverjetneje vrnila v prestolnico.⁸⁶

Jagielo je svoje skoraj petmesečno potovanje po Ogrskem zaključil konec julija. Sigismund mu je po skupnem romanju na grob sv. Štefana izročil poljsko krono in kraljeve insignije, ki jih je Ludvik Anžuski štiri desetletja pred tem prevzel skupaj s poljskim kraljestvom in jih dal prepeljati na Ogrsko.⁸⁷ Po Długoszu naj bi Jagielo prijezdil v Krakov 7. avgusta, kraljeve insignije je ukazal nositi vsem na očeh, nasproti pa mu je prišla kraljica Ana s procesijo, ki je radostno praznovala njegovo vrnitev. Na praznik Marijinega vnebovzetja naj bi kralj poslušal sveto mašo v cerkvi sv. Marije v Krakovu in nato ukazal, da krono, meč, jabolko in žezlo postavijo na vidno mesto, da bi se ljudstvo ob pogledu nanje veselilo in jih občudovalo.⁸⁸

⁸² »*Dum autem iuxta condiciones pactorum minute literarum forent confecte et articulus primus de exterminio Cruceferorum, quorum nuncii pro eo tempore ad Sigismundum regem venerant, et de Prussie terra dividenda, tanquam principalis, propter quem cetere inconveniencie fuerant admissae, positus notatusque fuisset, Sigismundus Romanorum et Hungarie rex tali caliditate eum obrinuit apud Wladislaum Polonie regem ex literis principalibus aboleri. Petivit siquidem Wladislaum regem, quatenus Anna Polonie regina in Cracoviam remissa ...*« Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 194.

⁸³ Rutkowska, *Itineraria*, str. 86; Rudzki, *Polskie królowe*, str. 86; Besala, *Małżeństwa królewskie*, str. 35.

⁸⁴ Hoensch, *Kaiser Sigismund*, str. 163.

⁸⁵ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 201.

⁸⁶ Rach, str. 403–404; Rutkowska, *Itineraria*, str. 70.

⁸⁷ Hoensch, *Kaiser Sigismund*, str. 164.

⁸⁸ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 207–208. Jagielo se je v Krakov vrnil najkasneje do 10. avgusta 1412, kar je potrjeno tudi z drugimi viri. Gąsiorowski, *Itinerarium*, 59. Ukaz o razstavljenih insignijah v cerkvi sv. Marije ni preverljiv. Dąbrowski, *Rozbiór krytyczny*, str. 142.

V jeseni se je kraljevi par kot običajno odpravil na potovanje v Rdečo Rutenijo, nekaj časa sta preživela v Lvovu, do 25. novembra 1412 pa sta že bila nazaj na Poljskem, saj ju takrat najdemo v Wiślici.⁸⁹

Razglasitev Jadvige za prestolonaslednico in potovanje v Litvo

Po enajstih letih zakona med Ano in Jagielom se je rojstvo moškega potomca zdelo malo verjetno, zato so marca 1413 tedaj petletno kraljično Jadvigo na zboru v Jedlni razglasili za dedinjo poljskega kraljestva in velike kneževine Litve. Stanovi so ji prisegli, knez Vytautas pa je postal njen soskrbnik.⁹⁰ Temu pomembnemu dogodku je brez dvoma prisostvovala tudi Ana.⁹¹

Z določitvijo nasledstva je bilo verjetno povezano tudi potovanje celotne kraljeve družine v Rdečo Rutenijo in Litvo, saj je bilo Jadvigo treba predstaviti podanikom kot bodočo monarhinjo. Dodaten razlog za odhod bi lahko bila epidemija kuge, ki je ravno takrat pustošila po kraljestvu.⁹² V času potovanja je med 2. in 4. oktobrom prišlo do shoda v Horodlu, kjer je bil sklenjen sporazum, ki je dodatno uredil odnose med Poljsko in Litvo; slednja je dobila večjo avtonomijo s pravico, da po Vytautasovi smrti sama izbere novega velikega kneza, namesto da se nasledstvo prenese na Jagiela oziroma njegove dediče. Ali je bila na zboru prisotna tudi Ana, ni znano.⁹³ Iz Horodla se je kraljeva družina s številnim spremstvom odpravila proti Litvi. Ana se je s hčerjo namestila v Kaunasu, medtem ko se je kralj na dan sv. Martina vkrcal na ladjo in po rekah Nemunas in Dubyssa odplul v Samogitijo, kjer je vse napore usmeril v pokristjanjevanje še vedno številnega poganskega prebivalstva (prav tu so se trije Celjani leta 1377 v imenu križa in časti bojevali na strani nemškega viteškega reda). Čez čas se mu je pridružila tudi kraljica Ana, ki je kasneje pokristjanjevanje Samogitije omenila v pismu koncilu v Konstanci.⁹⁴ Po Długoszu naj bi se Jagielo, Ana in Jadviga v Vilno vrnili decembra in tam skupaj s knezom Vytautasom praznovali božič.⁹⁵ Na začetku leta 1414 se je kuga na Poljskem umirila in po štirimesečnem potovanju se je kraljeva družina odpravila nazaj. Zakonca sta potovala ločeno – Jagielo preko Mazovije, Ana s hčerjo pa preko Pińska in Chelma (preko današnje Belorusije).⁹⁶

⁸⁹ Rutkowska, *Itineraria*, str. 70.

⁹⁰ Poročilo o sporazumu glede nasledstva Jadvige najdemo v nedatirani listini. KLitwy, str. 385–386. Čas ureditve sukcesije potrjuje dejstvo, da je 18. aprila 1413 Mikołaj Cebulka v imenu Zofije, hčerke Vytautasa in žene velikega moskovskega kneza Vasilija I., protestiral pri nemškem viteškem redu, ki je brez pravic uporabljalo naslove Samogitije. Podoben protest so 1413 poslali tudi v imenu kraljične Jadvige, kar ne bi bilo mogoče, če bi ne bila že poprej uradno razglašena za naslednico prestola. Regesta, nr. 1923.

⁹¹ Rutkowska, *Itineraria*, str. 70.

⁹² Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 26.

⁹³ Rutkowska, *Itineraria*, str. 71.

⁹⁴ Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 21; Rutkowska, *Itineraria*, str. 71. O Aninem pismu očetom iz Konstance v *Elementa II*, nr. 58.

⁹⁵ Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 26.

⁹⁶ Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 27–28. V PomLw najdemo zapis o bivanju Jagiela v Lubomlu 2. februarja 1414 in podatek o darilu, ki ga je mesto podarilo kraljici. Długosz ne

Spomladi 1414 sta se Ana in Jagielo za kratek čas srečala v mestu Nowy Korczyn,⁹⁷ morda sta nato skupaj odpotovala v Krakov. Marca se je kraljica sama mudila v Słomnikih,⁹⁸ mestecu blizu Krakova, septembra pa jo prav tako samo najdemo v kraju Proszowice,⁹⁹ kjer je bil kraljevi dvor. Mesto je ravno v tistem času začelo svoj vzpon in kasneje postalo znano kot »zlato mesto« krakovske dežele.

Poleti 1414 je Jagielo vodil bojni pohod v Prusijo, ki je postal znan pod imenom *vojna lakote*, saj sta obe strani uporabili taktiko požgane zemlje. Spopad, ki se je začel zaradi nedorečene meje v Samogitiji, se je končal s premirjem, Jagielo in Vytautas pa sta se strinjala, da nastali problem predstavita na koncilu v Konstanci.¹⁰⁰ Podatke o naslednjem srečanju kraljevega para nam računske knjige in Długosz ponudijo šele za jesen 1414 – Ana se je med 2. in 3. novembrom v hitrem tempu podala preko Wiślice, Skotnikov in Dobrowa do Opatówa, kjer se je srečala s Jagielom, nato pa naj bi skupaj odpotovala v Sandomierz.¹⁰¹ Długosz poroča, da se je Jagielo nato odpravil v Biecz, kjer ga je pričakal nadškof Gniezna, ki je prišel po navodila in darila za koncil v Konstanci.¹⁰² Ali je z njim potovala tudi kraljica, ni znano, je pa povsem mogoče, da je ravno v tistem času napisala že omenjeno pismo za *patres concilii Constantiensis*, ki ga je nato poljska delegacija verjetno dostavila na sam koncil.

V Konstanci se je med Poljsko, Litvo in nemškim viteških redom razplamtel spor zaradi ozemlja Samogitije in nasilnih misijonarskih metod, ki so jih križniki uporabljali pri pokristjanjevanju poganškega prebivalstva. Za podkrepitev argumentacije je najverjetneje služilo tudi Anino pismo, v katerem je zapisala, da je že dvanajst let soproga kralja Jagiela, gorečega kristjana, zaslužnega za širjenje krščanske vere, in opisala vse grozote nasilnega pokristjanjevanja križnikov.¹⁰³ Koncil je zavrnil pruske zahteve po Litvi, Jagiela in Vytautasa pa imenoval za generalna vikarja v Pskovu in Velikem Novgorodu v znak zaupanja v njuno vero. Ustanovljena je bila tudi nova škofija v Samogitiji, ki je postala sufragana nadškofije v Vilni; tako je bila naloga pokristjanjenja Samogitije tudi uradno prenesena na Poljsko in Litvo. Kljub temu so se poljsko-litovsko-pruski konflikti nadaljevali še naslednjih sto let, vse do sekularizacije in razpustitve redu leta 1525. Tako je reformacija dosegla udarec, ki ga združenim poljsko-litovskim silam ni uspelo stoletje in pol.¹⁰⁴

Ana in Jagielo sta se ponovno srečala med 24. in 28. novembrom 1414 v Przemykówu, Nowem Korczynu in Stopnici ter nato 16. decembra v Opatówu.¹⁰⁵

poroča o postanku kraljice v Lubomli, je pa možno, da se je kraljevi par na poti nazaj srečal in je Ana osebno prevzela darilo. PomLw, str. 131.

⁹⁷ Rach, str. 450–454; Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

⁹⁸ PodwKaz, str. 402; Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

⁹⁹ PodwKaz, str. 403; Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

¹⁰⁰ Kiaupa in Kiaupienė in Kunevičius. *The History of Lithuania*, str. 142–143.

¹⁰¹ Długosz poroča, da naj bi kraljevi par v Sandomierzu praznoval praznik vseh svetih, a računske knjige temu nasprotujejo. Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 43; Rach, str. 445; Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

¹⁰² Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 43.

¹⁰³ Elementa II, nr. 58.

¹⁰⁴ Christiansen, *The Northern Crusade*, str. 224; Davies, *God's Playground*, str. 97.

¹⁰⁵ Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

Na začetku leta 1415 je kraljevi par skupaj preživel obdobje posta v Parczewu in se 27. februarja preko Połaniec podal v Nowy Korczyn, kjer sta ostala nekaj dni. Kralj je nato odpotoval v Rdečo Rutenijo in tam praznoval veliko noč, vendar ni znano, ali je Ana potovanje preživela ob boku kralja.¹⁰⁶ Długosz poroča, da se je v Sniatynu kralju Jagielu poklonil moldavski vojvoda Aleksander, in omenja Anino prisotnost pri svečanostih, a do omenjenega poklona je prišlo šele leta 1419.¹⁰⁷ Iz Sniatyna naj bi se Ana vrnila v Krakov, medtem ko je kralj na povabilo velikega kneza odpotoval v Litvo.

Junija 1415 je kraljica sama izpričana v Bochniji in Słomnikih,¹⁰⁸ konec avgusta pa je preživela s kraljem v Wiślici in Nowem Korczynu.¹⁰⁹ Še zadnjič sta se z Jagielom srečala med 24. in 26. novembrom v Przemykówu, kar je Anino poslednje izpričano potovanje.¹¹⁰ Nato se je verjetno vrnila v Krakov, Jagielo pa se je podal na zimsko pot v Litvo.

Smrt

Novico o Anini bolezni je kralj Jagielo prejel konec februarja 1416 v Lublinu. Od tam se je po običajni poti odpravil proti Jedlni, kjer je preživel postni čas, nato pa se je podal v samostan Svetega križa na Łysi Góři, morda s priprošnjo, da se soprogi povrne zdravje. Ko je dobil še eno vest, da kraljica postopoma slabi, je razburjen odhitel v Krakov, kamor je prispel 16. marca. Nekaj dni kasneje je kraljica Ana v njegovi prisotnosti preminila. Ob smrti je štela največ šestintrideset let.

Tako o Ani zadnjič poroča Długosz, ki je njeno smrt umestil na dan sv. Benedikta, 21. marca 1416.¹¹¹ V Krakovskem koledarju se pojavita dva zapisa o Anini smrti; prvi prav tako govori o 21. marcu, drugi, z začetka 15. stoletja, pa poroča o 20. marcu in naj bi bil po mnenju izdajateljev Koledarja verjetnejši.¹¹² Svetokriški letopis Anino smrt umesti na nekoliko kasnejši datum, 30. marec 1416, a prav v

¹⁰⁶ Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

¹⁰⁷ Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 54–55; Dąbrowski, *Rozbiór krytyczny*, str. 159. Kljub Długoszevemu napačnemu datiranju je Anina prisotnost na potovanju možna, saj je Jagiela spremljal kraljičin dvorni upravitelj in podkomornik Jakusz z Boturzyna, kar bi posredno lahko potrjevalo Anino prisotnost. ZDM VI, str. 391–393; Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

¹⁰⁸ PodwKaz, str. 404; Rutkowska, *Itineraria*, str. 72.

¹⁰⁹ Rach, str. 463–484; Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 56; Rutkowska, *Itineraria*, str. 73.

¹¹⁰ Rach, str. 485–489; Rutkowska, *Itineraria*, str. 73.

¹¹¹ »... deinde in Lublin veniens nunciam Anna reginam languore incurrisse referentem offendit. Ex Lublin posthec solitis locis in Jedlnam pro Carnisprivio ivit, ex Jedlna ad monasterium Sancte Crucis Calvi Montis divertit. Et altero nuncio, in Annam reginam rensim morbum grassari denunciante, percussus propterea nimis Cracoviam transit, quo illic presente Anna regina predicta in die sancti Benedicti faro absumpta est.« Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 59.

¹¹² Prvi zapis: »Anno Dni MCCCC sexto decimo dna Anna Regina Polonie moritur et in Cracoviensi ecclesia sepelitur, consors domini Wladislai regi set filia comitis Czilie.« KalKatKraK, str. 917; Drugi zapis: »Obitus serenissime principis dne regine Polonie feria sexta post dominica Reminiscere, in vigilia Benedicti, hora XVI in castro Cracoviensi, anno Dni millesimo CCCC decimo sexto.« KalKatKraK, str. 919.

teh analih se največkrat pojavljajo z datacijami povezane napake, zato se zdi ta datum najmanj verjeten.¹¹³ V literaturi prevladuje podatek, da je Ana umrla 21. marca 1416.¹¹⁴

Zapis v Krakovskem koledarju dodaja podrobnost, da je kraljica umrla ob štirih popoldne v krakovskem gradu.¹¹⁵ Po Długoszu je žalujoči kralj v solzah naročil in plačal za njen pogreb v krakovski katedrali ter ukazal, da se po celotnem kraljestvu praznuje pogrebne svečanosti. Potem ko je pokopal kraljico, se je v žalnih oblačilih odpravil na Velikopoljsko.¹¹⁶ Svetokriški letopis dodaja, da so Ano pokopali pod oltar sv. Doroteje.¹¹⁷ Petnajst let kasneje so ob mater položili še hčer Jadvigo, ki je umrla v starosti triindvajsetih let.

Anin in Jadvigin grob je predstavljala nagrobna plošča v tlaku tik pod ograjo kora wawelske katedrale, nekoliko dvignjena nad površino tal.¹¹⁸ Danes o njej ni sledu, na tem mestu pa stoji spominska plošča z napisom, ki so jo ob šeststoti obletnici smrti Ane Celjske darovali meščani Celja.

Slika 1: Spominska plošča, posvečena Ani Celjski ob šeststoti obletnici njene smrti (Wawel, Krakov). (Foto: Maja Lukanc)

A memorial plaque commemorating Anna of Celje on the occasion of the sixth centenary of her death (Wawel, Krakow). (Photo by Maja Lukanc)

¹¹³ »Anno Domini MCCCCXVI feria Ila post dominicam Letare obiit serenissima princeps domina Anna regina Polonie uxor secunda Wladislai regis que genita fuit ex regis Kazimiri et comitte Cilicie.« RŚwięt, str. 85–86.

¹¹⁴ V PSB je kot datum smrti zapisan 21. maj – verjetno je prišlo do tiskarskega škrafa. PSB I, s. v. »Anna Cyllejska.«; Sikora, W sprawie małżeństwa, str. 100; Duczmal, Jogailaičiai, 367; Orožen, Zgodovina Celja in okolice, str. 144.

¹¹⁵ KalKatKraK, str. 919.

¹¹⁶ »Cuius excessum rex lugubriter deflens in Cracoviensi exlesia iusta illi persolvens sepulture mandavit ac per universum Regnum Polonie agi illi in ecclesiis celeberrimas iussit. Tamulato regine corpore, de Cracovia egressus et vester atram cum omnibus curiensibus suis gestans in Maiorem Poloniam ...« Długosz, Annales: Liber XI, str. 59–60.

¹¹⁷ »Tandem Anna regina moritur et penes altare sancte Dorothee sepelitur.« RŚwięt, str. 85.

¹¹⁸ Wojciechowski, Kościół katedralny w Krakowie, str. 64.

Anina potovanja

V poznem srednjem veku se centralni državni aparat še ni uveljavil in kralj je svojo oblast lahko vzdrževal le z nenehnimi obhodi po kraljestvu. Na teh potovanjih so včasih v večji, drugič v manjši meri sodelovale tudi kraljice. Jagielova prva žena Jadwiga se je v času svojega kraljevanja raje zadrževala v Krakovu in le sporadično zapuščala Malopoljsko, medtem ko je bila Ana kot kraljica precej mobilna, saj se je skoraj vsako leto odpravila na eno ali dve daljši potovanji, ki so jih dopolnjevale še številne krajše poti po Malopoljskem.

Daljše poti so dokaj dobro dokumentirane in zahvaljujoč računskim knjigam Lvova vemo, da je Ana skoraj vsako leto spremljala Jagiela med jesenskimi obiski Rdeče Rutenije.¹¹⁹ Njena pogosta prisotnost v rutenskih deželah je imela pomembno simbolno vlogo, saj je poudarjala Jagielovo nadoblast in pripadnost območja, ki ga je poljskemu kraljestvu priključil Anin ded Kazimir Veliki. Viri redkeje poročajo o Aninih potovanjih po Velikopoljskem, a glede na navdušenost Poljakov nad vrnitvijo piastovskega orliča v domovino se zdi skoraj nemogoče, da Kazimirjeva vnukinja tega območja ne bi pogosteje obiskovala.¹²⁰ Druga daljša potovanja niso bila redna, Ana se je nanje odpravljala le izjemoma. Takšni so bili obisk Ogrske leta 1412, potovanje v Litvo na prehodu iz 1413 v 1414 in njeno zadnje daljše potovanje v bližino moldavske meje leta 1415.¹²¹

Ana se na daljša potovanja ni odpravljala samostojno, ampak je vedno spremljala kralja. Iz virov je možno razbrati, da sta do končne destinacije pogosto potovala ločeno – lep primer je potovanje na Ogrsko, ki sta ga opravila drug za drugim, prav tako sta se na pot iz Litve v Samogitijo podala po različnih poteh ter se naslednje leto posamezno vračala nazaj na Poljsko. Ločena potovanja je le deloma mogoče razložiti z možnostmi prehranjevanja in prenočevanja na posameznih postojankah potovanja – ne nazadnje ni bilo nobenih ovir za skupne poti Jagiela in njegove tretje žene, Elizabete Granowske. Zato lahko sodimo, da je o izboru načina potovanja v največji meri odločal osebni odnos, ki je vladal med kraljem in kraljico.¹²²

Poleg omenjenih daljših potovanj se je Ana vsako leto odpravila tudi na več krajših poti po Malopoljskem, ki so bile močno odvisne od razporeda Jagielovih stalnih obhodov političnih središč. Kraljeve poti so se zaključile s postankom na domenah v okolici Krakova, navadno na prelomu februarja in marca v času pusta, med polovico avgusta in koncem septembra ter okrog praznika sv. Martina v no-

¹¹⁹ Zagotovo v letih 1404, 1406, 1408, 1411 in 1412, morda tudi v letih 1402, 1403, 1413 in 1414. PomLw, str. 2–5, 32, 39, 62, 104, 115, 131; Rutkowska, *Itineraria*, str. 84.

¹²⁰ Ana je zagotovo bila na Velikopoljskem spomladi 1404 in 1407, možno pa je, da je kralja spremljala tudi v letih 1402 in 1403, takoj po poroki oziroma kronanju. Leta 1407 je Ana najverjetneje prisostvovala zaroki meißenskega mejnega grofa Viljema II. s hčerjo mazovskega kneza Siemovita. Do njune poroke je prišlo šest let kasneje, leta 1413, kar je bil najverjetneje razlog za še eno daljše potovanje kraljice – tokrat v kraj Brześć Kujawski, kjer bi lahko s svojo prisotnostjo počastila poročni obred. Rutkowska, *Itineraria*, str. 84.

¹²¹ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 191–194, 201, 207–208; Długosz, *Annales: Liber XI*, str. 21, 26–27.

¹²² Rutkowska, *Itineraria*, str. 86.

vembru. V omenjenih terminih se je kraljica iz Krakova po najkrajši poti odpravila na srečanje s soprogom, končni cilj poti pa je po navadi bil grad v mestu Nowy Korczyn ali dvor v kraju Wiślica. Viri poročajo, da se je kraljevi par občasno srečal tudi v Jedlni, kjer je imel Jagielo kot navdušen lovec svojo lovsko postojanko. Najpogosteje sta zakonca na kraljevih domenah skupaj preživela le nekaj dni, včasih pa so se srečanja zavlekla tudi do okoli dveh tednov.¹²³ Po Jagielovi vrnitvi z daljših potovanj se je kraljevi par občasno najprej srečal v kakšnem manjšem kraju ob poti in se nato skupaj odpravil na katero od kraljevih domen.¹²⁴ Ko se je kralj po koncu srečanj odpravil na večje obhode, ga je Ana nemalokrat pospremila manjši del poti in se nato sama vrnila v Krakov.¹²⁵ Ana (sama ali skupaj z Jagielom) je kot počivališča na poti do končnega cilja uporabljala predvsem kraljeva mesta,¹²⁶ nekajkrat pa se v virih omenjajo tudi cerkvene posesti. Navadno je na postojankah preživela del dneva, se okrepčala in občasno tudi prenočila.

Čeprav se je Ana prilagajala razporedu kraljevih potovanj (govorimo lahko celo o rednih bivanjih na določenih domenah, ki so bila posledica stalnih kraljevih obhodov) viri nekajkrat poročajo tudi o popolnoma samostojnih poteh kraljice. V računski knjigi mesta Kazimierz najdemo podatek, da se je Ana okoli 12. aprila 1409 odpravila proti mestu Olkusz, ki leži približno 37 kilometrov severozahodno od Krakova ob glavni cesti proti Wrocławu in je bilo znano po svojih rudnikih srebra.¹²⁷ Namen njene poti je žal neznan, je pa razdaljo do mesta in nazaj verjetno premagala v dveh dneh, če se ni spotoma mudila še drugod. O Aninem naslednjem samostojnem potovanju viri poročajo šele leta 1412, ki je bilo za kraljico nadpovprečno aktivno¹²⁸ – spomnimo, da se je spomladi na Ogrskem srečala z Barbaro Celjsko, v jeseni pa je soproga spremljala na potovanju po Rdeči Ruteniji. Iz računov kraljevega dvora lahko razberemo, da je Ana aktivno preživela tudi poletje, saj je pred 19. julijem odšla na romanje do Svetega križa na Łysi Góři, kjer je stal že omenjeni benediktinski samostan z relikvijami. Ob vrnitvi se je ustavila na dvoru v Wiślici, kjer je preživela tri dni, nato pa se je najverjetneje odpravila nazaj v

¹²³ Nowy Korczyn, 1.–10. marec in 16. avgust–1. september 1405; Wiślica in Nowy Korczyn, 20. avgust–1. september 1412; Wiślica in Nowy Korczyn, 14.–30. avgust 1413; Wiślica in Nowy Korczyn, 18.–1. september 1415. Rutkowska, *Itineraria*, str. 88.

¹²⁴ Novembra 1405 sta se Jagielo in Ana dobila v Przemikowu in se nato skupaj odpravila v Nowy Korczyn, enako novembra 1414. Na začetku leta 1410, po vrnitvi kralja iz Litve, se je kraljevi par srečal v mestu Kozienice, nato sta skupaj preživela pust v Jedlni. Konec februarja 1415 je Ana pričakala Jagiela v mestu Polaniec, potem sta se skupaj odpravila v Nowy Korczyn. Rutkowska, *Itineraria*, str. 89.

¹²⁵ Novembra 1405 je Ana pospremila kralja iz Nowega Korczyna do mesta Stopnica, nato pa se je sama vrnila v Krakov. Na začetku leta 1411 je spremljala kralja do mesta Radoszyce, od koder je on odšel v Kujavijo, kraljica pa se je vrnila v prestolnico. Konec leta 1411 in 1414 je s kraljem potovala do Opatówa, od koder je on šel v Litvo, Ana pa se je vrnila v Krakov. Rutkowska, *Itineraria*, str. 89.

¹²⁶ Na poti iz Krakova do Nowega Korczyna in Wiślice so to vlogo izpolnjevala kraljeva mesta Podolany, Proszowice, Przemyków in Słomniki; na poti do Opatówa pa Stopnica in Skotniki. Rutkowska, *Itineraria*, str. 91.

¹²⁷ PodwKaz, str. 8.

¹²⁸ Ali pa se tako zdi le zaradi nadpovprečno ohranjenih virov.

prestolnico.¹²⁹ V zadnjih letih življenja je Ana opravila še dve znani samostojni poti; prvo spomladi 1414, ko se je podala do kraja Słomniki, pogoste postojanke na poti do Nowega Korczyna in Wiślice. Poleti 1415 je opravila pot med mestom Bochnia, dan ježe oddaljenim od Krakova, in že omenjenimi Słomniki.¹³⁰ Namen njenih potovanj tudi tokrat ni znan.

Opazimo lahko, da se poročila o samostojnih potovanjih kraljice začnejo pojavljati šele v drugi polovici njene vladavine, ko je že rodila hčer. Zaradi precejšnjih sivin v Aninem itinerarju ni znano, ali gre za naključno ohranjene vire ali pa je rojstvo hčere dejansko okrepilo njeno pozicijo na dvoru, kar bi se lahko odrazilo tudi v pogostosti njenih potovanj. Zaradi pomanjkanja zgovornejših dokumentov lahko tako o pravi naravi Aninih samostojnih poti le ugibamo.

Na svojih poteh je morala kraljica Ana premagati precejšnje razdalje, zato je na mestu vprašanje, na kakšen način je potovala. Iz dvornih računov lahko razberemo, da se je na krajše poti odpravljala s konjem,¹³¹ na daljših potovanjih je uporabljala potniške vozove (Rutkowska piše, da se je eden izmed Aninih vozov imenoval *zibelka* in je v dvornih računih sicer omenjen, a nikjer ni eksplicitno zapisano, da je pripadal kraljici),¹³² na poti v Samogitijo pa je plula z ladjo, o čemer poroča Długosz.

Poti kraljic so bile venomer skrbno načrtovane in organizirane. Dvorni računi iz časa kraljice Jadvice pričajo, da so nakupili živila in drugo blago še pred njenim prihodom na določeno destinacijo. Za organizacijo potovanj je bil odgovoren uradnik, imenovan *magnus procurator* (pol. *wielkorzadcy*), s katerim so se posvetovali o trasi poti in pripravi postaj za sprejem kraljic. Podobno kot v času kraljice Jadvice so tudi druge žene kralja Jagiela na pot iz prestolnice pospremili s konji in z različnimi vozovi.¹³³

¹²⁹ Rach, str. 403.

¹³⁰ PodwKaz, str. 11, 13.

¹³¹ 28. novembra 1405 je prijezdila iz Stopnice do Nowega Korczyna (približno 35 km), od tam pa se je naslednji dan prav tako s konjem odpravila do Opatowieca (približno 10 km): »*Item stacio dne Regine, quando equiauit a dno Rege versus Cracouiam, sabatho in vigilia s. Andree apost. anno Domini quinto.*« (Rach, str. 319); 9. marca 1412 je iz Novega Sącza odjezdila proti Staremu Sączu (približno 7 km): »*D. regina cum sua curria ad prandium in Antiqua Sandecz recessit equitando Ungar(iam).*« (RK, str. 161); 16. decembra 1414 je prijezdila z Opatowa do Wiślice (približno 70 km, najverjetneje je na konju preživela le del poti): »*Dominica proxima post festum b. Lucie virginis dna Regina eodem die venit Wisliciam de Magno Oppathow, equitando a dno Rege ...*« (Rach, str. 449); dva dni kasneje pa je iz Wiślice odjezdila do Podolan (približno 20 km): »*Feria III dna Regina equitauit de Wislicia in Podolany et fecit ibi prelibacionem ...*« (Rach, str. 450).

¹³² »*Item eodem die familiaribus, qui venerant de Cracovia cum curro dicta colebka wlgariter, et eisdem, et eisdem pro expensis et equis ipsorum tot exposuimus pro toto VII sc. XII den.*« Rach 338. O prevoznih sredstvih v: Rutkowska, Itineraria, str. 96.

¹³³ Rutkowska, Itineraria, str. 96–97.

Dvor in prehrana

Spremlstvo, ki je spremljalo kraljice na njihovih potovanjih v tujino, je odražalo moč in blišč poljskega dvora. Tako je Długosz posebej izpostavil veličastno množico vitezov, cerkvenih dostojanstvenikov in gospodov, ki so Ano spremljali na njenem potovanju na Ogrsko leta 1412.¹³⁴ Nasprotno so v času potovanj znotraj države kraljici delali družbo zgolj njeni uradniki,¹³⁵ dvorjani, dvorne dame¹³⁶ in morebitni gostje.¹³⁷ Ano so na potovanjih brez dvoma spremljali tudi duhovniki, ki so zanje dnevno opravljali obrede – vsak njen dan, tako na potovanjih kot v Krakovu, se je začel s sveto mašo. O tem pričajo omembe duhovnikov v dvornih računih, kot tudi nekaj papeških notic, ki so bile poslane kraljevemu paru ali Ani sami.¹³⁸

Kolikšna je bila velikost Aninega spremlstva na potovanjih ali na Wawelu, nam viri neposredno ne poročajo. A v računskih knjigah kraljevega dvora se je ohranilo dovolj zapisov, da lahko na podlagi količine porabljenih prehrabnih proizvodov (predvsem mesa) določimo število ljudi za kraljičino mizo. Rutkowska je izračunala, da je Anin dvor na postankih v Nowem Korczynu in Wislici obsegal v povprečju 45 oseb (najmanj 32 in največ 56), v Nowem Sączu, pred odhodom na Ogrsko, pa so se številke vrtele med 80 in kar 186 oseb. Več kot 40 ljudi je kraljico spremljalo tudi takrat, ko je potovala sama, brez kralja.¹³⁹

¹³⁴ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 191, 201.

¹³⁵ Dvorni uradniki so Ano spremljali na vseh daljših potovanjih in v času postankov na kraljevih domenah. Vse od njenega prihoda v Krakov pa do njene smrti ji je kot podstrežaj služil Andrej iz Trzewelina. Hitreje so se menjali njeni komorniki; med leti 1403 in 1406 je to funkcijo opravljal Gniewosz iz Dalewic, med 1407 in 1408 pa Klemens iz Moskorzowa. Jakob iz Boturzyna je bil med 1402 in 1415 kraljičin podkomornik, med 1412 in 1415 pa je opravljal še funkcijo komornika. V zadnjih letih Aninega življenja sta ji kot komornika služila tudi Bartocz iz Charbinowic (med 1413 in 1414) in Jan Boruta iz Konina (med 1411 in 1415). Krakovski kanonik Jasiek je bil med leti 1413 in 1414 kraljičin zakladnik; Jan Ligęza iz Bobrka je med 1415 in 1416 opravljal funkcijo dvojnega točaja, leta 1415 pa je služil tudi kot podstrežaj. Nekateri od teh uradnikov so pogosteje spremljali kralja Jagiela, spet drugi so bili tesno povezani z dvorom kraljice, ki je predstavljal tudi odskočno desko za njihovo kasnejšo kariero. Rutkowska, *Itineraria*, str. 94–95.

¹³⁶ Od Aninih dvornih dam je znana le Hanka, soproga Jana z Gruszowa. Rutkowska, *Itineraria*, str. 93.

¹³⁷ Na potovanjih so Ano pogosto spremljali različni gostje, a računske knjige dvora večkrat nejasno pričajo o njih. Poimensko sta omenjeni le mazovska vojvodinja Aleksandra, Jagielova sestra, ki je kraljici novembra 1411 in novembra 1412 delala družbo v Wislici ter februarja in marca 1412 v Nowem Sączu; ter ratiborska vojvodinja Helena, Jagielova nečakinja, ki je prav tako izpričana v Novem Sączu februarja, marca in aprila 1412 (pred Ananim obiskom na Ogrskem in po njem). Rach, str. 392–393, 402; RK, str. 131–160, 166–167.

Februarja 1404 je skupaj s kraljevim parom v Nowem Korczynu prebivala neimenovana vojvodinja; Rutkowska meni, da je bila to Ofka, žena opolskega vojvode Boleslawa, a slednji je bil poročen z Margareto Goriško, zato gre najverjetneje za Eufenijo Mazovsko, ženo opolskega vojvode Vladislava. Rutkowska, *Itineraria*, str. 90.

¹³⁸ 23. aprila 1401 je papež Bonifacij IX. dovolil Jagielu in njegovi bodoči ženi uporabo prenosnega oltarja. Nato je papež Inocent VII. 6. januarja in 7. novembra 1405 kraljici ponovno podelil to dovoljenje, vključno s pravico do poslušanja maše na lokacijah, kjer opravljanje božje službe praviloma ni bilo dovoljeno. BulPol III, nr. 754, 996, 1058.

¹³⁹ Rutkowska, *Itineraria*, str. 92–93.

Računske knjige kraljevega dvora so izjemen vir, saj iz njih ni mogoče razbrati le tega, koliko ljudi je sedelo za kraljičino mizo, ampak tudi, kaj so na njej postregli. Ohranjeni so podatki za daljša obdobja bivanja kraljevega para v Nowem Korczynu in Wiślici med leti 1403 in 1405, 1411 in 1415 ter za postanek v Nowem Sączu leta 1412. V knjigah so zabeleženi ločeni sezname dnevno nabavljene hrane tako za kralja in kraljico kot za prisotne goste in dvorno spremstvo.¹⁴⁰ Iz omenjenih zapisov ni mogoče rekonstruirati natančnih jedilnikov, saj ne vemo, v kakšnih kombinacijah so sestavine uporabljali, lahko pa si vsaj približno predstavljamo, kaj se je znašlo v kraljevih želodcih.

Ob nepostnih dneh so na kraljičini mizi navadno postregli tri vrste mesa, najpogosteje perutnino (piščanca, gos ali kopuna), svinjino in meso drobnice (jagnjetino, ovčetano ali kozletino), redkeje se pojavljata govedina in divjačina. Redno so bili na jedilniku jajca, sir, mleko in maslo. V spomladanskem in poletnem času se pojavlja tudi nekaj sezonske zelenjave in sadja, najpogosteje grah, zelje, repa in hruške. Kralj, v nasprotju z Ano, očitno ni bil velik ljubitelj zelenjave, saj se na njegovem jedilniku namesto slednje po navadi pojavi slanina.

Ob postnih dneh, ki jih je bilo letno kar med 145 in 165, so se na Anini mizi znašle ribe, najpogosteje sveže, pa tudi soljene, sušene in gojene. Pogosto je jedla rakce, nekajkrat naletimo tudi na jeguljo. Vse skupaj sta tako kraljica kot kralj venomer poplaknila s kakšno od različic lokalnega piva.

V Nowem Korczynu in Wiślici so bili predvsem postni jedilniki včasih zelo skromni – le ribe in pivo. Na nekoliko drugačno sliko naletimo v računih iz Nowega Sącza, kjer je tri do štiri vrste mesa ali rib (pogosto se omenja losos) dopolnila raznovrstna zelenjava – od solate, redkvice, peteršilja, česna in čebule do zeli, ki jih dandanes ne uporabljamo več v prehrani (*cruczmorka*, lat. *sium sisarum*). Kralj in kraljica sta občasno jedla lečo, Ani so nekajkrat pripravili jurčke. Obroke so popestrili z različnimi semeni, predvsem makovimi in konopljinimi, občasno tudi z orehi.

V Nowem Sączu se je kraljevemu paru za nekaj dni pridružil Herman II. Celjski – Długosz je upravičeno trdil, da je doživel kraljevsko dobrodošlico. Medtem ko sta kralj in kraljica jedla običajno postno hrano, se je Herman II. konec februarja gostil z lososom, ribjo omako, višnjami in figami, priprava njegovega obroka pa je zahtevala tudi vino.

Po vrnitvi s srečanja z Barbaro in Sigismundom na Ogrskem je Ana nekaj dni sama bivala v Nowem Sączu. V tem času med nabavljeno hrano edinkrat naletimo na vino in omembo kolačev iz maka in semen. Bogastvo kraljičine mize v teh dneh prav posebej izstopa, saj so na njej poleg zelenjave in mladega sira postregli obilo mesa – od odojkov, jagnjet, kozličev in teleta, do piščancev, kopunov in slanine.

Iz računskih knjig lahko razberemo, da je na jedilniku kraljevega para prevladovalo meso, ki je predstavljalo privilegij in statusni simbol. Plemstvo je iz njega naredilo glavno razpoznavno znamenje svojega prehranjevalnega sistema. Ob

¹⁴⁰ Rach, str. 286–288, 290–299, 301–306, 317–319, 392–393, 402–419, 421–450, 450–454, 456–489, 568–569; RK, str. 131, 134–135, 137, 139, 140–142, 144–160, 166–167.

postnih dneh so ga nadomestile ribe, za razkošje so veljale predvsem sveže, a v kulturnem pomenu so predstavljale le nadomestek za meso.¹⁴¹ Med prehrabnimi artikli se pogosto pojavlja tudi raznovrstno žito (pšenica, oves, proso), iz katerega so najverjetneje pripravljali kruh in razne pogače. V zapisih preseneča popolna prevlada piva nad vinom, ki ga zelo pogosto najdemo v krakovskih računskih knjigah za namen raznih slovesnosti. Prehrana večine gostov, ki so ob različnih priložnostih spremljali kraljevi par, je bila skromnejša, a še vedno raznovrstnejša od tiste, ki se je znašla na mizi dvornega spremstva.¹⁴²

Bivanje v Krakovu

Od leta 1038 je bil Krakov prestolnica poljskega kraljestva in s tem tudi glavni sedež kraljic. Vsa Anina potovanja so se začela in končala v prestolnici in tukaj je kraljica v nasprotju s kraljem preživela tudi največ svojega časa. Jagiello se je v Krakovu zadrževal le kratka obdobja, po navadi nekaj dni okrog četrte postne nedelje in novembra. Bila so tudi leta, ko v prestolnico sploh ni prišel. Kljub pogosti in dolgi kraljevi odsotnosti je Wawel ostal sedež kraljeve družine in dvora, prisotnost kraljic v Krakovu pa je krepila položaj mesta kot prestolnice.¹⁴³

Zmotno je misliti, da je Ana v času Jagielove odsotnosti le pasivno čakala na njegovo vrnitev. V Krakovu je izstavila tistih nekaj ohranjenih dokumentov, in čeprav je preživelo le deset Aninih pisem, je med njene pomembnejše aktivnosti zagotovo spadala korespondenca. Eno izmed pisem je bilo namenjeno Barbari Celjski in v njem ji je Ana priporočila svojega zvestega viteza H. Slednje dokazuje, da je med obema celjskima kraljicama obstajal osebni stik in to pismo zagotovo ni bilo edino, ki sta si ga sorodnici izmenjali.¹⁴⁴ Na Anino vpetost v upravno življenje kraljestva opozarja še eno nedatirano pismo, v katerem je kraljica priporočila svojega notarja za upravitelja neke župnije.¹⁴⁵

V določeni meri je Ana sodelovala pri vzgoji svoje hčere Jadvice, na kar kaže pismo, v katerem je sodnikom pojasnila, da je njena varuška K. de G. zaposlena s skrbjo za njeno hčer in posledično ne more upoštevati določenih sodnih rokov. Da

¹⁴¹ Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 109.

¹⁴² Za pomoč pri prevajanju prehrabnih živil se iskreno zahvaljujem dr. Mateju Hriberšku.

¹⁴³ Rutkowska, *Itineraria*, str. 97–100.

¹⁴⁴ »Serenissima princeps, soror nostra carissima. Validi H. nostri fidelis dilecti presencium ostensoris maiestatis potentia promota, Sinceritatem Vestram studioso petimus affectu, quatenus apud serenissimum principem, dominum regem Ungarie, consortem vestrum carissimum, suffragancis et petitorias solite veletis iterponere partes vestras, ut eidem fideli nostro, pro serviciis suis fidelibus, multis hominibus bene notis condignam dignaretur facere recompensam, quod ipsum optinere posse per vestra suffragia minime dubitamus.« Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 70.

¹⁴⁵ »Fidelis nosti dilecti. Quanto vos ad servicia quicumque nostra diligentes credimus, tanto vos ad exequenda postulacionis nostre beneplacita promptos existimare minime dubitamus. Idcirco fidelitates vestras reginali petimus ex affectu, quatenus regimen ecclesie vestre collacionis nunc vacantis, P. nostro fideli dilecto conferre velitis efficaciter causa nostri, quod vobis singulariter rependimus.« Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 71.

varuška zaradi svoje odsotnosti ne bi utrpela kakšne škode ali obsodbe, je kraljica zahtevala predstavitev omenjenih rokov.¹⁴⁶

Zaradi pomanjkljivih virov ni mogoče natančneje določiti Aninih preostalih aktivnosti v Krakovu. Predvidevamo lahko, da je podobno kot Jagielova tretja žena Elizabeta Granowska čas preživljala v družbi povabljenih gostov, ki so bili še posebej številčni ob prazničnih dneh, se posvečala dobrodelnosti in verskim fundacijam, prisostvovala dvornim slovesnostim in se udeleževala verskih obredov.¹⁴⁷ Morda se je zanimala tudi za usodo ponovno ustanovljene krakovske univerze,¹⁴⁸ na kar opozarja upodobitev celjskega grba na najstarejšem rektorskem žezlu jagielonske univerze. Njegova prisotnost bi lahko nakazovala na njeno donacijo univerzi ali enostavno na izkaz spoštovanja in poklon kraljici.¹⁴⁹

Slika 2: Upodobitev celjskega grba na najstarejšem rektorskem žezlu jagielonske univerze. (Muzeum Uniwersytetu Jagiellońskiego Collegium Maius, Krakov)

A depiction of the Celje coat of arms on the oldest rectoral scepter of the Jagiellonian University. (The Jagiellonian University Museum Collegium Maius, Krakow)

¹⁴⁶ »Anna dei gracia regina etc. Fidelibus nostris iudici, subiudici, nec non camerariis, terrestri iudicio Cracoviensi presidentibus, graciam reginalem. Quia K. de. G. nostris occupata serviciis circa custodiam filie nostre, iudiciales, quos coram vobis habet nequit terminos attemptare, idcirco mandamus vobis, quatenus ipsus K. terminos huiusmodi, quos coram vobis habet assignatos differatis, tamdiu quousque peractis nostris serviciis, ad propria venire facientes, ne ipsa in causis suis dapnum aliquod aut iudicium paciatur.« Klimecka, *Formularz ciechanowski*, str. 71.

¹⁴⁷ Rutkowska, *Itineraria*, str. 97–100.

¹⁴⁸ Krakovsko univerzo je kot prvo univerzo na poljskem ozemlju leta 1364 ustanovil Kazimir III. Veliki, a je po njegovi smrti prenehala z delovanjem. Za njeno obnovo si je prizadevala že kraljica Jadviga – med drugim ji je darovala vse svoje dragulje – a njenega ponovnega odprtja ni dočakala.

¹⁴⁹ Na Poljskem se je ohranilo vsega skupaj pet celjskih grbov, ki jih lahko povežemo z Ano Celjsko ali njeno hčerjo Jadvigo. Poleg že omenjenega grba na rektorskem žezlu so identificirani še: na enem od stebrov župnijske cerkve v Gosławicach na Velikopoljskem, na krstilniku cerkve sv. Štefana v Krakovu (staro srednjeveško cerkev je nadomestila istoimenska nova), na pečnici grbovne peči iz Jankówa na Velikopoljskem in v heraldičnem frizu stolne cerkve v kraju Sandomierz, ki bo obravnavan nekoliko kasneje. Giergiel in Ptak, *The Heraldic Frieze*, str. 20–22.

Anina vloga v javnem življenju

Zaradi maloštevilnih virov, ki bi pričali o Aninem političnem in upravnem udejstvovanju, se je uveljavilo mnenje, da kot kraljica ni imela posebnega vpliva niti na svojega moža niti na politično dogajanje v kraljestvu. Iz Anine korespondence se je ohranilo le deset pisem in dva mandata; na podlagi tega ni mogoče presoditi, ali je pomanjkanje virov posledica njene neaktivnosti ali je material enostavno podlegel zobu časa. Zato je Anino vlogo in njen vpliv v javnem življenju poljskega kraljestva nemogoče realno ovrednotiti.

Ana ni nikoli prevzela Jadviginega mesta, saj to niti ni bilo mogoče – Jadvigo so od rojstva pripravljali na vlogo kraljice, ki jo je kasneje na vseh področjih z odliko opravljala. Nasprotno Ana ni bila vzgojena kot bodoča kraljica in je imela za pripravo na tako pomemben položaj le malo časa. Kljub temu so jo na Poljskem toplo sprejeli in vse življenje je kralja vestno in pogosto spremljala na njegovih potovanjih ter tako opravljala svojo reprezentativno vlogo, ki je zaradi njenega piasstovskega porekla predvsem na pridruženih poljskih ozemljih dobila tudi političen značaj. Ana je iz ozadja prisostvovala številnim političnim dogodkom, saj Jagielovi postanki na malopoljskih domenah niso služili le počitku po dolgi potovanjih in druženju s soprogo, ampak so se predvsem v Wislici in Nowem Korczynu zbirali kraljevi svetovalci. Tukaj je kralj sprejemal številne goste in odposlance iz tujine. Prisotnost kraljice ne pomeni, da je sodelovala v političnih odločitvah, njena vloga ob kralju je bila verjetno predvsem prestižnega pomena. Tako lahko sklepamo, da je bilo Anino javno udejstvovanje v večini primerov le formalnost, a določeni namigi kažejo, da le ni bila tako pasivna, kot se zdi na prvi pogled.

Že leta 1404 najdemo v križarski korespondenci zaznamek o pismu, ki je bilo naslovljeno neposredno na Ano in je vsebovalo pritožbo pruskih trgovcev proti mestu Krakov.¹⁵⁰ Ali se je kraljica nanj odzvala, ni znano, ji je pa v takšnih primerih zagotovo koristilo znanje nemškega jezika, ki ga Jagielo ni obvladal. Tri leta kasneje, 11. maja 1407, je bila Ana prisotna v Złatoryji na Velikopoljskem, kjer so potekala poljsko-tevtonska pogajanja. Beseda je tekla med drugim o trgovskih odnosih med podaniki nemškega viteškega reda in krakovskimi trgovci. Glede na zgoraj omenjeno pismo je kraljico zadeva verjetno zanimala, morda je v prid domačih trgovcev celo sama intervenirala. Prav to je storila nekaj let kasneje, ko je v času poljsko-litovsko-tevtonskega obračuna pri Grünwaldu v korist enega izmed krakovskih trgovcev osebno posredovala pri papežu, ogrskem kralju Sigismundu in Hermanu II. Celjskem.¹⁵¹ Ana je bila pogosto prisotna tudi pri pogajanjih med Jagielom in ogrskimi odposlanci; leta 1405 je kraljevi par nekajkrat obiskal Nikolaj Garai,¹⁵² leta 1410 pa je pri poljskem kralju posredoval Herman II. Celjski. Anina navzočnost je političnim razgovorom zaradi sorodstvenih povezav zagotovo dala manj uraden in spravljivejši ton.¹⁵³ Leta 1412 se je kraljica Ana osebno odpravila

¹⁵⁰ Regesta, nr. 778.

¹⁵¹ CE I, nr. 32, 33.

¹⁵² Rach, str. 297–298, 317–318. Rutkowska, Itineraria, str. 66.

¹⁵³ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 49.

na Ogrsko in pred odhodom izdala dva dokumenta, ki urejata tekoče zadeve njenih podanikov, kar kaže, da se je kot kraljica v določeni meri ukvarjala tudi z birokratskimi posli.¹⁵⁴ Na Ogrskem je Ana v družbi Barbare Celjske spremljala pogajanja med Jagielom in Sigismundom; zanimiva se zdi Długoszeva omemba, da naj bi ogrski kralj ob odprtju razprave o odnosu do nemškega viteškega reda prepričal Jagiela, naj Ano pošlje nazaj v Krakov.¹⁵⁵ Ta opazka skupaj s prej omenjenim križniškim pritožbenim pismom govori v prid v literaturi prisotni domnevi, da je bila Ana sovražno nastrojena do nemškega viteškega reda.¹⁵⁶ Najtrdnější temelj za ta sklep pa nam ponudi eden izmed pruskih letopiscev, ki je po Posilgovi smrti nadaljeval pisanje njegove kronike. V zapisu poudari že omenjeni prijateljski odnos, ki ga je do nemškega viteškega reda gojila kraljica Jadвига in nadaljuje, da je po njeni smrti poljski kralj za ženo vzel hčer celjskega grofa, ki je nasprotovala redu ter potegnila kralja in Poljsko v vojno z njim. Zaključi z zadovoljstvom, da je kmalu umrla, saj bi drugače nad red priklicala še več nesreč.¹⁵⁷

Odkrito sovražna opazka pruskega kronista o domnevno tihi in pasivni kraljici preseneča. Mogoče jo je postaviti v kontekst časa, ki je ženskam zlahka pripisal številne slabe lastnosti (lep primer je Barbara Celjska) in jih okrivil za marsikatero nesrečo. Že v 14. stoletju je izginil pozitiven odnos do ženskih junakinj in zaradi počasi razkrajajočega se viteškega etosa so žensko z močno osebnostjo obravnavali kot grožnjo ter jo posledično stigmatizirali.¹⁵⁸ Ana ni nadaljevala Jadvigine prijateljske politike do nemškega viteškega reda, kar je pri piscu kronike očitno vzbudilo zamero, a vsekakor ni imela dovolj moči, da bi nad Poljsko priklicala vojno, ki je bila posledica številnih drugih dejavnikov. Ključni vzrok za kronistovo nenaklonjenost najverjetneje leži v pismu, ki ga je kraljica poslala koncilu v Konstanci. V njem poskuša osvetliti poljski pogled na problem pokristjanjenja Litve in Samogitije. Izpostavi, da si z Jagielom močno prizadevata za krepitev in širjenje katoliške vere, ter meni, da njunih naporov ne cenijo dovolj. Dodaja, da sta s kraljem že dvanaest let srečno poročena in uspešno obvladujeta poljsko državo. Zato jo toliko bolj preseneča kleветanje, ki ga na račun Poljske in njenega soproga širi nemški viteški red. V nadaljevanju Ana pojasni, da prav križniki sejejo grozo med na novo pokristjanjenim prebivalstvom, zažigajo pravkar zgrajene cerkve ter v litovske dežele prinašajo trpljenje in bolečino. Pod njihovim mečem padejo vsi, otroci, starci in duhovniki. Ana opozori, da zaradi teh grozot, ki se jih ne da opisati z besedami, ravnanje nemškega viteškega reda meče slabo luč na celotno krščansko občestvo in prisotne v Konstanci pozove, naj glede tega nekaj ukrenejo.¹⁵⁹

¹⁵⁴ Elementa II, nr. 4, 5.

¹⁵⁵ Długosz, *Annales: Liber X/XI*, str. 194.

¹⁵⁶ Rutkowska, *Itineraria*, str. 87; Rudzki, *Polskie królowe*, str. 87, 89; Besala, *Małżeństwa królewskie*, str. 35.

¹⁵⁷ »*Noch erim (Jadwiga) tode nam her zcu wibe des graven tochter von Zcele; dy was weder den ordin und herte den konyng und dy Polen zcu dem krie; und sy vorstarb korczlich, sy hette anders mer ungeluckes gebruwın.*« Posilge, *Chronik*, str. 370.

¹⁵⁸ Golob, *Barbara of Celje (Cilli)*, str. 108–109.

¹⁵⁹ Celotno pismo obsega okoli dve strani. Elementa II, nr. 57.

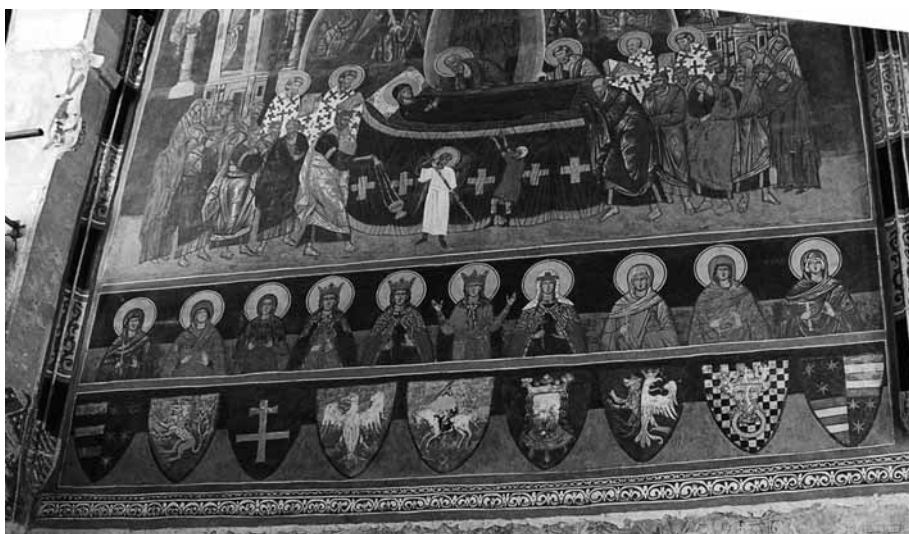
Podrobnejši pregled vsebine pisma in težke besede, ki jih je Ana uperila proti nemškemu viteškemu redu, osvetlijo njen odnos do tevtoncev in ponudijo razlago za kronistovo neprijazno opazko. Komu v Konstanci je bilo pismo dostavljeno in kakšen vpliv je imelo, ni znano. Poljska stališča je na koncilu zastopal rektor jagielonske univerze Paweł Włodkowic (*Paulus Vladimiri*)¹⁶⁰ in morda mu je pismo služilo pri pripravi argumentacije za proces. Tako v Konstanci niso bili prisotni le Herman II. Celjski ter njegova otroka Friderik II. in ogrska kraljica Barbara, ampak se je s pomočjo pisane besede slišal tudi Anin glas.

Dodaten namig na Anino protikrižniško usmerjenost bi lahko predstavljala upodobitev celjskega grba v stolni cerkvi v Sandomierzu, kjer naj bi se vsako leto ob obletnici grünwaldske bitke slovesno spominjali zmage nad največjim sovražnikom kraljestva. Anin grb je del heraldičnega friza devetih grbov na severni steni prezbiterija. Sedem od teh grbov najdemo tudi v Jagielovem majestetnem pečatu, medtem ko sta v frizu še dva dodatna: Jagielov križ in celjske zvezde. Dodatna grba naj bi predstavljala oblast kraljevega para, simbolizirala dinastično kontinuiteto in hkrati opozarjala na spremembo oblasti na poljskem prestolu. Heraldčni friz v sakralni ustanovi pomeni tudi vključitev simbolov oblasti v religiozno naracijo poslikav, katerih del je bil. Na južni strani prezbiterija (nasproti heraldičnega friza) je freska z motivom Jezusa, ki razpošlje svoje učence, katera se ne ujema s preostalimi, Mariji posvečenimi freskami. Grünwaldska zmaga je bila izbojevana 15. julija, ravno na dan, ko se je praznoval praznik *dispersio apostolorum* (Jezus razpošlje svoje učence), zato naj bi prisotnost omenjene freske dokazovala, da je bila sandomierzka stolna cerkev namenjena prav obletnici praznovanja zmage nad nemškim viteškim redom, Anin grb pa naj bi domnevo še podkrepil.¹⁶¹

Glede na zapisano lahko zaključimo, da je Ana v diplomatski igri z nemškim viteškim redom odigrala določeno vlogo, vsekakor pa zgoraj omenjeno pismo koncilu v Konstanci predstavlja najpomembnejšo manifestacijo njenega političnega udejstvovanja.

¹⁶⁰ Christiansen, *The Northern Crusades*, str. 221–231.

¹⁶¹ Giergiel in Ptak menita, da naj bi celjski grb nakazoval na enakovredno obravnavanje kraljice in njeno tesno sodelovanje z možem. Tako naj bi bila izražena Anin kraljevski položaj kot tudi njeno plemenito poreklo. Giergiel in Ptak, *The Heraldic Frieze*, 3–38; Giergiel in Ptak, *The newly-discovered*, str. 365–384.

Slika 3: Grbovni friz v prezbitoriju stolne cerkve v kraju Sandomierz. Celjski grb spodaj na skrajni desni. (iz Lukanc in Fugger Germadnik, *Ana Celjska – Anna Cylejska*, str. 37).

*The heraldic frieze in the presbytery of the cathedral in Sandomierz. The Celje coat of arms is below on the far right-hand side. (From Lukanc and Fugger Germadnik, *Ana Celjska – Anna Cylejska*, p. 37).*

Sklep

V nasprotju z Barbaro Celjsko ali Veroniko Deseniško se Ana Celjska ni ohranila v slovenskem zgodovinskem spominu. Razumljivo, saj je Celje zapustila kot mlado dekle in se tja ni nikoli več vrnila. Čeprav ni delovala na slovenskem ozemlju, je z njim preko stikov s Hermanom II. in Barbaro ostala na neki način povezana. Njena poroka z Jagielom je znatno dvignila ugled celjske hiše in hkrati predstavljala pomemben dejavnik pri zaroki Sigismunda Luksemburškega z Barbaro Celjsko, ki je zopet spletla sorodstveno vez med poljskim in ogrskim prestolom. Omenjena povezava je Hermanu II. omogočila tudi razširitev diplomatskega delovanja na dežele poljske krone in tako še utrdila njegov položaj pomembnega Sigismundovega sodelavca.

Zaradi redkih sledi Anine podobe ne moremo zaokrožiti v takšnih podrobnostih, kot bi si jo želeli, a sklenemo lahko, da je spregledana kraljica zagotovo imela nezanemarljiv vpliv tako pri vzponu grofov Celjskih kot na življenjski utrip poljskega kraljestva. Zagotavljal ji ga je sam kraljevi položaj, kot tudi večja ali manjša lastna angažiranost, ki se je morala gibati v okviru poznosrednjeveške predstave o splošni vlogi kraljice. Bistveni pomen pa je imelo predvsem Anino plemenito poreklo, ki je ustvarilo dinastični most med piastovsko preteklostjo in jagielonsko prihodnostjo poljskega kraljestva.

Priloga: **Itinerar Ane Celjske**

Itinerar je povzet po Rutkowski (*Itineraria žon króla Władysława Jagielly*) s popravki in dopolnitvami.

1380–1388 – 1401		Celje	/	HHStA AUR, 23. junij 1396.
1401	po 23. april	pot na Poljsko preko panonskih dežel	/	BulPol III, nr. 753; Dł X, str. 237.
	16. julij	Zator →	/	KKaz, 538.
	16. julij	Krakov	K	KalKatKraK, str. 156; NKMK, str. 267, 329; Dł X, str. 238 (1400).
1402	29. januar	Krakov	K	RMiech, str. 129–130; SRP: Posilge, str. 245; SRP: Annalista Thorunensis, str. 255; RŚwięt, str. 83 (1401); Dł X, str. 243–244 (1401); NKMK, str. 269; Formularz Jerzego, nr. 18–19.
	do 31. januar	Krakov	K	Terr. Crac. 3a, str. 430–431.
	do 8. marec	Krakov	K	IWJ, str. 43.
	marec – maj	Velikopoljska	K	IWJ, str. 43.
	pred 8. junij	Krakov	K	IWJ, str. 43.
	september – oktober	Rdeča Rutenija	K	AS, nr. 23.
1403	25. februar	Krakov	K	RMiech, str. 130; Terr. Crac. 3b, str. 25; NKMK, str. 273, 335, 338; Dł X, str. 247 (1402); RŚwięt, str. 83 (1402).
	do 15. marec	Krakov	K	IWJ, str. 44.
	april – junij	Velikopoljska	K	IWJ, str. 44.
	19.–21. junij	Lublin	K	KmK I, nr. 103 = Vitoldiana nr. 178.
	oktober	Rdeča Rutenija	K	IWJ, str. 44; MatArch, nr. 19 (11. 10.); ZDM VI, nr. 1661 (17. 10.).
	6. november	Biecz	K	KDW V, nr. 38.
	10.–12. november	Nowy Korczyn	K	Rach, str. 286–288.
1404	16.–17. in 19. februar	Nowy Korczyn	K	Rach, str. 290–291.
	4.–9. marec	Krakov	K	IWJ, str. 45.
	12., 13. maj	Oborniki	K	KPozn, nr. 1838, 1850; IWJ, str. 45.
	20.–26. julij	Nowy Korczyn	K	Rach, str. 292–296.
	7.–8. oktober	Lvov	K	PomLw, 2–5; IWJ, str. 46.

1405	7.–10. marec	Nowy Korczyn →	K	Rach, str. 296–299.
	noč 10./11. marec	Przemików	K	Rach, str. 299.
	19.–26. marec	Krakov	K	IWJ, str. 46.
	16. avgust–1. september	Nowy Korczyn	K	Rach, str. 301–316.
	20. november	Przemików	K	Rach, str. 317.
	21.–22. november	Nowy Korczyn →	K	Rach, str. 317–318.
	noč 22./23. november	Stopnica	K	Rach, str. 318.
	28.–29. november	Nowy Korczyn →		Rach, str. 319.
	noč 29./30. november	Opatowiec →		Rach, str. 319.
	po 30. november	Krakov		Rach, str. 319.
1406	7.–20. marec	Krakov	K	IWJ, str. 47; KM, nr. 1096.
	november	Lvov	K	PomLw, str. 32, 39.
1407	3.–7. marec	Krakov	K	IWJ, str. 48.
	pred 11. maj	Złotoria	K	Czacharowski, Rola króla Władysława Jagiełły, str. 69–70.
	3.–10. junij	Poznań	K	IWJ, str. 48.
	junij/julij	Łęczyca – Inowłódy	K	IWJ, str. 49.
	pred? 16. avgust	Krakov	K	IWJ, str. 49.
1408	februar/marec	Jedlnia	K	NKMK, str. 282. IWJ, str. 49. PodwKaz, str. 398.
	18.–22. marec	Krakov	K	IWJ, str. 49.
	8. april	Krakov		Dł X/XI, str. 23; SRP: Annalista Thorunensis, str. 290; RŚwięt, str. 83 (1409); NMKM, str. 279–282; Elementa II, nr. 34, 35; Klimecka, <i>Formularz ciechanowski</i> , str. 61, 63–64.
	8. ali 20. maj ali 25. julij	Krakov	K	Dł X/XI, str. 23; BulPol III, nr. 1196; Klimecka, str. 63–64.
	oktober	Lvov	K	PomLw, str. 62; IWJ, str. 50.
1409	3., 12.–20. marec	Krakov	K	IWJ, str. 50.
	23. marec ali november	Żarnowiec	K	NKMK, str. 284. IWJ, str. 50, 52.
	ok. 12. april	Olkusz		PodwKaz, str. 399.
	ok. 5. november, 21. november	Krakov	J K	NKMK, str. 284. IWJ, str. 52.

1410	pred 30. januar	Krakov →		Dł X/XI, str. 49.
	ok. 30. januar	Kozienice →	K	Dł X/XI, str. 49.
	začetek februarja	Jedlnia	K	Dł X/XI, str. 49; CE II, nr. 29.
	22. april – 8. maj	Krakov	K	IWJ, str. 54.
	11., 18., 22. maj	Nowy Korczyn	K J	Dł X/XI, str. 60.
	27.–29. maj	Krakov	K	IWJ, str. 54.
	12. december	Krakov		Świeboda, Tajemniczy list, str. 86.
1411	po 27. december	Opatów → Łagów →	K	Dł X/XI, str. 175.
	3. januar	Kielce →	K	Dł X/XI, str. 175; IWJ, str. 57.
	6. januar	Radoszyce →	K	Dł X/XI, str. 175.
	po 6. januar	Krakov		Dł X/XI, str. 175.
	24. februar – 2. marec	Sandomierz →	K	Dł X/XI, str. 181; IWJ, str. 57.
	začetek marca	Krakov		Dł X/XI, str. 181.
	september – oktober	Lvov	K	PomLw, str. 104; IWJ, str. 58.
	18.–27. november	Krakov	K	IWJ, str. 58.
	29.–30. november	Wiślica →	K	Rach, str. 392–393; IWJ, str. 58.
	30. november	Stopnica	K	Rach, str. 393.
	pred 5. december, 2. december	Opatów →	K	Rach, str. 393; IWJ, str. 58.
	5.–7. december	Wiślica →		Rach, str. 393.
	7. december	Proszowice		Rach, str. 393.
1412	17.–29. januar do okrog 12. februar	Krakov →	K	IWJ, str. 59.
	13., 14. februar – 9. marec	Nowy Sącz →	K	RK, str. 131–161; Rach, str. 568; Dł X/XI, str. 190; IWJ, str. 59.
	9. marec	Stary Sącz →		RK, str. 161 = Rach, str. 568.
	9. marec	pot na Ogrsko		RK, str. 161 = Rach, str. 568.
	marec	Kežmarok		Dł X/XI, str. 191.
	marec	Lubowla	K	Dł X/XI, str. 191.
	do ok. 25. marec	Košice	K	Dł X/XI, str. 201.
	31. marec – 4. april	Nowy Sącz →		RK, str. 165–167 = Rach, str. 568–569.
	4. april	Lipnica		RK, str. 167 = Rach, str. 569.
	pred 19. julij	Świętż Krzyż (Łysa Góra) →		Rach, str. 403.
	19.–21. julij	Wiślica →		Rach, str. 403.
	21. julij	Przemyskow		Rach, str. 403–404.
	7., 10.–18. avgust	Krakov	K	Dł X/XI, str. 208; IWJ, str. 59.
	20. avgust – 1. september	Wiślica in Nowy Korczyn →	K	Rach, str. 404–419; IWJ, str. 59.
	1. september	Pacanów		Rach, str. 419.
	oktober – november	Lvov	K	PomLw, str. 115.
	25.–26. november	Wiślica	K	Rach, str. 402–403.

1413	5.–10. marec	Jedlnia	K J	IWJ, str. 60. KLitwa, str. 386.
	18.–22. marec	Nowy Korczyn →	K	Rach, str. 421–424.
	22. marec	Przemków	K	Rach, str. 424.
	28.–31. marec	Krakov	K	IWJ, str. 60.
	16. maj	Brześć Kujawski	K	CV, nr. 1152.
	14.–30. avgust	Wislica in Nowy Korczyn →	K J	Rach, str. 425–444.
	po 30. avgust	odhod v Rutenijo	K	Rach, str. 444.
	september – oktober	Rdeča Rutenija	K	Rach, str. 444; IWJ, str. 61.
	po 4. oktober	odhod v Litvo	K J	Dł XI, str. 21; IWJ, str. 61.
	november	Kaunas →	K J	Dł XI, str. 21.
	november	Samogitija	K J	Dł XI, str. 21.
	po 19., a pred 23. november	Rumszyszki →	K J	CV, nr. 567.
	po 23. november, 25. december	Vilna	K J	CV, nr. 567; Dł XI, str. 26; IWJ, str. 62.
1414	januar – februar	nazaj na Poljsko: Pińsk → Łuck → Włodzimierz → Hrubieszów → Luboml (2. 2.) → Chełm	J	Dł XI, str. 27–28.
	4.–7. marec	Nowy Korczyn	K J	Rach, str. 450–454.
	12.–22. marec	Krakov	K	IWJ, str. 62.
	po 11. marec, pred 21. april	Słomniki		PodwKaz, str. 402.
	ok. 19. september	Proszowice		PodwKaz, str. 403.
	2. november	Wislica		Rach, str. 445.
	3. november	Skotniki →		Rach, str. 445.
	3. november	Dobrow		Rach, str. 445.
	po 3. november	Opatów	K	Dł XI, str. 43; IWJ, str. 63.
	24.–25. november	Przemków →	K	Rach, str. 445–446.
	25.–27. november	Nowy Korczyn →	K	Rach, str. 446–449
	noč 27./28. november	Stopnica	K	Rach, str. 449.
	pred 16. december	Opatów →	K	Rach, str. 449.
	16.–18. december	Wislica →		Rach, str. 449–450.
	18. december	Podolany		Rach, str. 450.

1415	(3.?) 4. februar	Parczew	K	Dł XI, str. 54. KKK, nr. 558.
	27. februar	Połaniec →	K	Rach, str. 456.
	27. februar – 5. marec	Nowy Korczyn	K	Rach, str. 456–463. KM, nr. 1146.
	19. april	Sanok	K	ZDM VI, nr. 1794.
	ok. 19.–21. maj	Śniatyn →	K	Dł XI, str. 54–55.
	maj	Krakov		Dł XI, str. 54–55.
	ok. 8. junij	Bochnia		PodwKaz, str. 404.
	ok. 8. junij	Słomniki		PodwKaz, str. 404.
	18.–27. avgust	Wiślica →	K	Rach, str. 463–476; Dł XI, str. 56.
	27. avgust – 1. september	Nowy Korczyn	K	Rach, str. 476–484.
	17. september	Proszowice		PodwKaz, str. 404.
	24.–26. november	Przemków	K	Rach, str. 485–489.
1416	februar – marec	Krakov		Dł XI, str. 59.
	20. ali 21. marec	Krakov	K	KalKatKraK, str. 917, 919; Dł XI, str. 59; RŚwięt, str. 85–86.

Legenda:

ležeče – domneven kraj in čas bivanja, ki se ga ne da dokončno potrditi z viri

→ – premik kraljice iz enega kraja do drugega

K – prisotnost kralja Jagiela

J – prisotnost Anine hčere Jadvige

Dodaten seznam kratic in okrajšav, uporabljenih v itinerarju¹⁶²:

Dł – *Długosz: Annales seu cronicae incliti regni poloniae*

IWJ – *Gąsiorowski: Itinerarium króla Władysława Jagiełły*

AS – *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie¹⁶³*

Vitoldiana – *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386-1430¹⁶⁴*

MatArch – *Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku¹⁶⁵*

KDW – *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski¹⁶⁶*

KM – *Kodeks dyplomatyczny Małopolski¹⁶⁷*

KKK – *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława¹⁶⁸*

¹⁶² Nekateri v itinerarju navedeni viri niso umeščeni v bibliografijo, saj niso bili vključeni v raziskavo. Povzeti so po Rutkowski za potrebe itinerarja in v celoti zapisani v sledečih opombah.

¹⁶³ Skobielski, Piotr in Zygmunt Luba Radziwiński in Bronisław Gorczak, ur, *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. I, 1366-1506. Lwów: Nakładem właściciela, 1887.

¹⁶⁴ Ochmański, Jerzy, ur, *Vitoldiana: Codex privilegiorum Vitoldi Magni ducis Lithuaniae 1386-1430*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Nauk., 1986.

¹⁶⁵ Prochaska, Antoni, ur, *Materiały archiwalne, wyjęte głównie z Metryki Litewskiej od 1348 do 1607 roku*. Lwów: Jerzy Sewer Dunin Borkowski, 1890.

¹⁶⁶ Gąsiorowski, Antoni, ur, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. V. Warszawa: Państw. Wydawn. Naukowe, 1908.

¹⁶⁷ Piekosiński, Franciszek, ur, *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. IV. Krakow: Nakł. Akademii Umiejętności Krakowskiej, 1905.

¹⁶⁸ Piekosiński, Franciszek, in Ksawery Piekosiński, ur, *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej ś. Wacława*, t. II. Kraków: nakł. Akademii Umiejętności, 1883.

Viri in literatura

Kratice

- BulPol – *Bullarium Poloniae*
 CDP – *Codex Diplomaticus Prussicus*
 CE – *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*
 Elementa – *Elementa ad fontium editiones*
 Formularz Jerzego – *Liber folmularum Georgii, castri Cracoviensis notarii ca 1399-1415* =
Formularz Jerzego pisarza grodzkiego krakowskiego
 KalKatKraK – *Kalendarz Krakowski (Calendarii Cracoviensis) in Kalendarz katedry krakowskiej*
(Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz)
 KmK – *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa*
 KKaz – *Księgi radzieckie Kazimierskie 1369-1381 i 1385-1402*
 KLitwy – *Kodeks dyplomatyczny Litwy*
 KPozn – *Księga ziemska poznańska 1400-1407*
 MDC – *Monumenta historica ducatus Carinthie*
 MGH – *Monumenta Germaniae Historica*
 NKMK – *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400*
 PodwKaz – *Podwody kazimierskie 1407-1432*
 PomLw – *Księga przychodów i rozchodów miasta 1414-1426*
 PSB – *Polski słownik biograficzny*
 Rach – *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*
 Regesta – *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198-1525*
 RMiech – *Rocznik miechowski*
 RK – *Rachunki krolewskie z lat 1393-1395 i 1412*
 RŚwięt – *Rocznik świętokrzyski*
 SRP – *Scriptores rerum Prussicarum*
 ZDM – *Zbiór dokumentów małopolskich*

Neobjavljeni viri

- ANK – Archiwum Narodowe w Krakowie, Krakov.
 Terrestria Cracoviensia: Terr. Crac. 3a, str. 430–431; Terr. Crac. 3b; str. 25.
 ARS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana.
 AS 1063 – Zbirka listin (ZL): 4327, 4335, 4384, 4629, 4630, 4633, 4640.
 CKCL – Centralna kartoteka srednjeveških listin, ur. Božo Otorepec (tipkopis). Zgodovinski
 inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Ljubljana.
 HHStA – Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Dunaj.
 AUR – Allgemeine Urkundenreihe: 1377 V 19; 1377 XI 23; 1396 VI 23.

Elektronski viri

- Biblioteka Jagiellońska Uniwersytetu Jagiellońskiego, Krakov.
<http://jbc.bj.uj.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=325048&from=publication&showContent=true>,
 25. junij 2016.

Objavljeni viri

- Andrej iz Regensburga, Cronica inedita de expeditionibus in Bohemiam contra Husistas ha-
 ereticos. *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*, Janez Mlinar. Ljubljana: Historia

- 11, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2005, str. 296–297.
- Annalista Thorunensis, *Scriptores rerum Prussicarum: die Geschichtquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft III.*, ur. Theodor Hirsch in Gottfried Ernst Wilhelm Strehlke in Max Pollux Töppen. Leipzig: Hirzel, 1866, str. 57–316.
- Bielowski, August, ur., Kalendarz Krakowski (Calendarii Cracoviensis). *Monumenta Poloniae Historica II*. Lwów: Nakładem własnym, 1872.
- Chmiel, Adam, ur., *Księgi radzieckie Kazimierskie 1369–1381 i 1385–1402*. Krakow: W druk. Uniw. Jag., 1932.
- Czołowski, Aleksander, ur., Księga przychodów i rozchodów miasta 1414–1426. *Pomniki dziejowe Lwowa, t. II. in III*. Lwów: Gmina król. stoł. miasta Lwowa, 1905.
- Długosz, Jan, *Annales seu cronicae incliti regni poloniae, Liber X, 1370–1405*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1985.
- Długosz, Jan, *Annales seu cronicae incliti regni poloniae, Liber X/XI, 1406–1413*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1997.
- Długosz, Jan, *Annales seu cronicae incliti regni poloniae, Liber XI, 1413–1430*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 2000.
- Górski, Karol, ur., *Liber folmularum Georgii, castri Cracoviensis notarii ca 1399–1415 = Formularz Jerzego pisarza grodzkiego krakowskiego*. Toruń: Towarzystwo Naukowe, 1950.
- Hirsch, Theodor, in Gottfried Ernst Wilhelm Strehlke in Max Pollux Töppen, ur., *Scriptores rerum Prussicarum: die Geschichtquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft III*. Leipzig: Hirzel, 1866.
- Iodocus, Decius Ludovicus, *De vetustatibus Polonorum liber I. De Jagellonum familia liber II. De Sigismundi (I) regis temporibus liber III*. Krakow: Wietor Hieronim, 1521.
- Joachim, Erich, in Walther Hubatsch, ur., *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum, 1198–1525*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1948.
- Kaczmarczyk, Kazimierz, in Karo Rzyński, ur., *Księga ziemską poznańską 1400–1407*. Poznań, 1840.
- Klimecka, Grażyna, *Formularz ciechanowski: z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich*. Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1997.
- Kozłowska-Budkowa, Zofia, ur., Kalendarz katedry krakowskiej (Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz). *Monumenta Poloniae Historica s. n. V*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1978.
- Kozłowska-Budkowa, Zofia, ur., Rocznik miechowski. *Studia Źródłoznawcze V*. Warszawa: Poznań: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1960.
- Krones, Franz, ur., *Die Freien von Saneck und ihre Chronik als Grafen von Cilli*. Graz: Leuschner und Lubensky, 1883; Prevod: Golia, Ludvik Modest, ur., *Kronika grofov Celjskih*. Maribor: Obzorja, 1972.
- Krzyżanowski, Stanisław, ur., *Podwody kazimierskie 1407–1432*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1913.
- Kuraś, Stanisław, in Irena Sułkowska-Kurasiowa, ur., *Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 6, Dokumenty króla Władysława Jagiełły z lat 1386–1417*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1974.
- Kuraś, Stanisław, in Karol Buczek in Irena Sułkowska-Kurasiowa, ur., *Zbiór dokumentów małopolskich. Cz. 4, Dokumenty z lat 1211–1400*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich - Wydaw. Polskiej Akademii Nauk, 1969.
- Maurice, Michael, prev., *The annals of Jan Długosz: annales seu cronicae incliti regni*. Chichester, Sussex: IM Publications, 1997.
- Piekosiński, Franciszek, in Józef Szujski, ur., Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa

- od r. 1300 do 1400. *Monumenta Poloniae Historica s. n. IV*. Kraków: Nakł. Akademii Umiejetnosci Krakowskiej, 1878.
- Piekosiński, Franciszek, ur., *Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa, t. I, 1257–1506*. Krakow, 1879.
- Piekosiński, Franciszek, ur., *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejetności, 1896.
- von Posilge, Johann, Chronik des Landes Preussen. *Scriptores rerum Prussicarum: die Geschichtquellen der preußischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft III.*, ur. Theodor Hirsch in Gottfried Ernst Wilhelm Strehlke in Max Pollux Töppen. Leipzig: Hirzel, 1866, str. 79–316.
- Raczyński, Edward, ur., *Kodeks dyplomatyczny Litwy*. Wrocław: Nakładem Zygmunta Schlettera, 1845.
- Rutkowska-Płachcińska, Anna, ur., Rocznik swietokrzyski. *Monumenta Poloniae Historica s. n. XII*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejetności, 1996.
- Seemüller, Joseph, in Johann Seffner, ur., Österreichische Chronik von den 95 Herrschaften: Wiener Annalen von 1348–1404. *Monumenta Germaniae Historica VI*. Hannover: Hahn-sche Buchhandlung, 1909.
- Sekño, Władisław, ur., *Piotr Wysz z Radolina i jego dzieło »Speculum aureum«*. Warszawa: Inst. tomistyczny ojców dominikanów, 1995.
- Sokołowski, August, ur., *Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. I, 1384–1444*. Kraków, 1876–1891.
- Suchenwirt, Peter, Von graff Ulreichen von Tzilli. *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*, Janez Mlinar. Ljubljana: Historia 11, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2005, str. 199–202.
- Sułkowska-Kuraś, Irena, in Stanisław Kuraś, ur., *Bullarium Poloniae, t. III, 1378–1417*. Romae, 1988.
- Voigt, Johannes, ur., *Codex diplomaticus Prussicus VI*. Königsberg: Bornträger, 1861.
- Wajs, Hubert, ur., *Rachunki królewskie z lat 1393–1395 i 1412. Rachunki podrzęctwa krakowskiego, rachunki stacji nowosądeckiej*. Warszawa: Wydawn. DiG, 1993.
- Weissner, Hermann ur., Die Kärntner Geschichtsquellen, 1335–1414. *Monumenta historica ducatus Carinthie XI*. Klagenfurt: Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, 1968.
- Winkler, Emond, ur., *Elementa ad fontium editiones, t. II*. Romae: Institutum historicum Polonicum Romae, 1960.

Literatura

- Balzer, Oswald, *Genealogia Piastów*. Kraków: Avalon, 2005.
- Besala, Jerzy, *Małżeństwa królewskie. Jagiellonowie*. Warszawa: Bellona: Muza SA, 2006.
- Bizjak, Matjaž, Denarni sistemi in razmerja v 14. in prvi polovici 15. stoletja. *Vitezi, najemniki in smodnik: vojskovanje na Slovenskem v poznem srednjem veku*, Tomaž Lazar. Ljubljana: Viharnik, 2012, str. 143–145.
- Christiansen, Eric, *The Northern Crusade*. London; New York: Penguin Books, 1997.
- Curk, Jože, *Topografsko gradivo I. Sakralni spomeniki na območju občine Celje*. Celje: Zavod za spomeniško varstvo, 1966.
- Czacharowski, Antoni, Rola króla Władysława Jagiełły w pertraktacjach polsko krzyżackich przed wielką wojną. *Acta Universitatis Nicolai, Copernici*, Historia 24 (1990), str. 51–71.
- Dąbrowski, Jan, *Rozbiór krytyczny Annalium Poloniae Jana Długosza*. Wrocław: Zakł. Narodowy im. Ossolińskich, 1961.
- Davies, Norman, *God's Playground: A History of Poland. Vol. 1: The Origins to 1795*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

- Deveike, Jone, The Lithuanian Diarchies. *The Slavonic and East European Review*, 28 (1950), str. 392–405.
- Domenig, Christian, „Tuon kunt“. *Die Grafen von Cilli in ihren Urkunden (1341–1456)*. Doktorska disertacija – tipkopi, Universität Klagenfurt, 2004.
- Dopsch, Heinz, Die Grafen von Cilli – Ein Forschungsproblem? *Südostdeutsches Archiv*, 17/18 (1974/75), str. 9–49.
- Duczmal, Małgorzata, *Jogailaičiai: biografijų žinynas*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012.
- Eidintas, Alfonsas, in Antanas Kulakauskas in Mindaugas Tamošaitis, *The History of Lithuania*. Vilnius: „Eugrimas“ Publishing House, 2013.
- Engel, Pál, *The Realm of St Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*. London; New York: I.B. Tauris, 2001.
- Föbel, Amalie, Barbara von Cilli. Ihre frühen Jahre als Gemahlin Sigismunds und ungarische Königin. *Sigismund von Luxemburg. Ein Kaiser in Europa. Tagungsband des internationalen historischen und kunsthistorischen Kongresses in Luxemburg, 8–10. Juni 2005*. Mainz am Rhein: P. von Zabern, 2006, str. 95–112.
- Friedrich, Karin, *The Other Prussia: Royal Prussia, Poland and Liberty, 1569–1772*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Fugger Germadnik, Rolanda, *Barbara Celjska*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2010.
- Fugger Germadnik, Rolanda, *Groffe in knezi Celjski*. Celje: Pokrajinski muzej Celje, 2014.
- Fugger Germadnik, Rolanda, Podobe Barbare Celjske v slovenskem zgodovinopisju. Ženske skozi zgodovino. Zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, str. 37–48.
- Gąsiorowski, Antoni, *Itinerarium króla Władysława Jagiełły, 1386–1434*. Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1973.
- Giergiel, Tomisław, Anna Cylejska i jej związki z Sandomierzem. *Zeszyty Sandomierskie*, 36 (2013), str. 23–29.
- Girergiel, Tomisław, Herb Cylejski, podstawa rozpoznania czasu fundacji malowideł bizantyńsko-ruskich oraz polski materiał porównawczy. *Zeszyty Sandomierskie*, 35 (2013), str. 5–9.
- Giergiel, Tomisław, in Jan Ptak, The Heraldic Frieze Discovered in Sandomierz Cathedral. *The Polish Heraldry Society Yearbook, new series*, 10 (2011), str. 3–38.
- Giergiel, Tomisław, in Jan Ptak, The newly-discovered heraldic frieze from the reign of Władysław Jagiełło. *Questiones Medii Aevi Novae*, 16 (2011), str. 365–384.
- Gieysztor, Aleksander, et al., *Zgodovina Poljske*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1982.
- Golob, Nataša, Barbara of Celje (Cilli), In Search of Her Image. *Art and Architecture around 1400. Global and Regional Perspectives = Umetnost okrog 1400. Globalni in regionalni pogledi*. Maribor: Faculty of Arts, 2012, str. 103–118.
- Grđina, Igor, in Peter Štih, *Spomini Helene Kottanner: ženski glas iz srednjega veka*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Grotefend, Hermann, *Taschenbuch der Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*. Hannover: Hahnsche Buchhandlung, 1960.
- Halecki, Oscar, *Jadwiga of Anjou and the Rise of East Central Europe*. New Jersey: Columbia University Press, 1991.
- Halecki, Oskar, *A History of Poland*. London: Henley: Routledge & Kegan Paul, 1978.
- Hoensch, Jörg K., *Kaiser Sigismund: Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit, 1368–1437*. München: Beck, 1996.
- Ivinskis, Zenonas, *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*. Rome: Lietuvių katalikų mokslo akademija, 1978.

- Katanec, Sara, *The Perquisite of a Medieval Wedding: Barbara of Cilli's Acquisition of Wealth, Power, and Lands*. Magistrsko delo – tipkopis, Central European University Budapest, 2014.
- Kiaupa, Zigmantas, in Jūratė Kiaupienė in Albinas Kunevičius, *The History of Lithuania Before 1795 (English ed.)*. Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000.
- Kienzler Iwona, *Wierny mąż niewiernych żon, Władysław Jagiello*. Warszawa: Dom Wydawniczy „Bellona”, 2012.
- Kijak, Stanisław, *Piotr Wysz, Biskup Krakowski*. Kraków: Gebethner i Wolff, 1933.
- Klubówna, Anna, *Cztery panie Jagiellowe*. Olsztyn: Wydawn. Pojezierze, 1983.
- Koczerska, Maria, *Łaska królewska, czyli kontakty władcy z poddanymi w Polsce późnośredniowiecznej. Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*. Warszawa: Wydawn. DIG, 1997, str. 437–452.
- Kos, Dušan, *Vitez in grad: vloga gradov v življenju plemstva na Kranjskem, slovenskem Štajerskem in slovenskem Koroškem do začetka 15. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.
- Kosi, Miha, *Potujoči srednji vek: cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Krones, Franz, *Die zeitgenössischen Quellen zur Geschichte der Grafen von Cilli; mit einschluß der sogenannten „Cillier chronik,“ 1341–1456*. Graz: Verlag des verfassers, 1871.
- Kuczyński, Stefan M., *Król Jagiello*. Warszawa: Wydawn. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1985.
- Lukanc, Maja, in Rolanda Fugger Germadnik, *Ana Celjska: celjska grofica na poljskem prestolu = Anna Cylejska: cylejska hrabianka na polskim tronie*. Celje: Pokrajinski muzej, 2016.
- Lukowski, Jerzy, in Hubert Zawadzki, *A Concise History of Poland*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Maleczyńska, Ewa, *Społeczeństwo polskie pierwszej połowy XV wieku wobec zagadnień zachodnich: (studia nad dynastyczną polityką Jagiellonów)*. Wrocław: Nakł. Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego: Skład Główny w Księgarni J. Lacha, 1947.
- Marolt, Marijan, *Dekanija Celje I*. Maribor: Zgodovinsko društvo, 1931–1932.
- Mečislovas, Jučas, *Lietuvos ir Lenkijos unija, XIV a. vid. –XIX a. pr.* Vilnius: Aidai, 2000.
- Mečislovas, Jučas, *The Battle of Grünwald*. Vilnius: National Museum Palace of the Grand Dukes of Lithuania, 2009.
- Mlinar, Janez, *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Historia 11, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2005.
- Montanari, Massimo, *Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba /*cf., 1998.
- Neue Deutsche Biographie*. Berlin: Duncker & Humblot, 1953–.
- Nowak, Zenon Hubert, *Polityka północna Zygmunta Luksemburskiego do roku 1411*. Toruń: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1964.
- Orožen, Ignacij, *Das Bisthum und die Diözese Lavant. Theil 3*. Marburg: Selbstverlag, Cilli: J. Rakusch, 1880.
- Orožen, Janko, *Zgodovina Celja in okolice, I. del: Od začetka od leta 1848*. Celje: Kulturna skupnost, 1971.
- Pflicneris, Jozefas, *Didysis Lietuvos kunigaikštis Vytautas kaip politikas*. Vilnius: Mintis, 1989.
- Polski Słownik Biograficzny*. Kraków: Polska Akademia Nauk., 1935–.
- Ravnikar, Tone, *V primežu medplemiških prerivanj*. Elektronski vir. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2010.
- Rowell, Stephen Christopher, *Unexpected Contacts: Lithuanians at Western Courts. The English Historical Review*, 111 (1996), str. 557–577.
- Rudzki, Edward, *Polskie królowe*. Warszawa: Instytut Prasy i Wydawnictw „Novum“, 1990.
- Rutkowska, Grażyna, *Itineraria żon króla Władysława Jagiełły. Roczniki Historyczne*, 64 (1998),

- str. 59–104.
- Sedlar, Jean W., *East Central Europe in the Middle Ages, 1000–1500*. Seattle: London: University of Washington Press, 1994.
- Sikora, Franciszek, W sprawie małżeństwa Władysława Jagiełły z Anną Cylejską. *Personae colligationes facta*. Toruń: Zakład Nauk Pomocniczych Historii Instytutu Historii i Archiwistyki UMK w Toruniu, 1991, str. 93–103.
- Sruogienė-Sruoga, Vanda, Jogaila (1350–1434). *Lituanus: Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences*, 33/4 (1987).
- Stone, Daniel, *The Polish-Lithuanian state, 1386–1795*. Seattle: University of Washington Press, 2001.
- Sulkowska-Kurasiowa, Irena, *Dokumenty królewskie i ich funkcja w państwie polskim za Andegawenów i pierwszych Jagiellonów: 1370–1444*. Warszawa: Państw. Wydawnictwo Naukowe, 1977.
- Štih, Peter, Celjski grofje, vprašanje njihove deželnoknežje oblasti in dežele Celjske. *Grafenauerjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti: Znanstvenoraziskovalni center SAZU: Filozofska fakulteta 1996, str. 227–256.
- Świeboda, Wojciech, Tajemniczy list królowej Anny Cylejskiej w sprawie Mikołaja astrologa. *Studia Źródłoznawcze*, 48 (2010), str. 85–95.
- Tęgowski, Jan, *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. Poznań, Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999.
- Turnbull, Stephen R., *Tannenberg, 1410: disaster for the Teutonic Knights*. Westport, Conn.: Praeger, 2005.
- Wdowiszewski, Zygmunt, *Genealogia Jagiellonów*. Warszawa: Pax, 1968.
- Wojciechowski, Tadeusz, *Kościół katedralny w Krakowie*. Kraków: Nakł. Akademii Umiejętności, 1900.
- Zawadzky, Max, *Die Cillier und ihre Beziehungen zu Kaiser Sigmund und König Albrecht*. Doktorska disertacija. Halle: Philosophische Fakultät der Vereinigten Friedrichs-Universität Halle-Wittenberg, 1911.
- Zeissberg, Heinrich, *Die polnische Geschichtsschreibung des Mittelalters*. Leipzig: Hirzel, 1873.

SUMMARY

Anna of Celje

Maja Lukanc

Anna of Celje went down in history with her marriage to King of Poland and Grand Duke of Lithuania Władisław II Jagiełło, which was not the result of a deliberate and planned operation on the part of the House of Celje, but rather of an exceptionally fortunate turn of events. Following the death of the last King of Poland, Casimir the Great of the Piast dynasty, the throne was ascended by his nephew Louis of Anjou, who along with the kingdom also got guardianship of Casimir's two daughters. To eliminate the older daughter Anna as a possible contender for the Polish throne, which he intended for his own daughter, he found a suitable husband for the Piast princess in William I of Celje. The marriage between Anna of Poland – as she is known in Slovenian historiography – and William of Celje was concluded before 6 April 1380, and the union resulted in a single child, a daughter named Anna. She was born between 1380 and 1388, a more precise date cannot be pinpointed due to the lack of sources. Practically nothing is known about her youth; however, it can be assumed that the Counts of Celje were aware of their descendants' dynastic potential and provided them with an education that enabled their smooth integration into noble elites through strategic marriages. Anna's father William I died already in 1392 and her mother remarried two years later, at the latest, the Duke of Teck, leaving her only child under the guardianship of Hermann II of Celje. Polish popular historiography states that after the loss of her parents Anna was neglected in the Celje court; however, Hermann II's hitherto overlooked testament of 1396 paints a different picture. It includes detailed instructions concerning Anna's substantial dowry that were most probably provided by her late father William, which indicates Anna's firm embeddedness into the Celje family.

Following the death of Louis of Anjou, the Polish throne was ascended by his younger daughter Jadwiga, who married Jagiełło, Grand Prince of Lithuania, in 1386. Queen of Poland died in 1399 after giving birth, leaving Jagiełło's position on the throne shaken. The sources state that Jadwiga had been aware of the unfavourable circumstances and that she had expressed the wish that Jagiełło marry the only remaining descendant of the Piasts, Anna of Celje. The concerns turned out to be unfounded, since Jagiełło ruled the kingdom for sixteen years and Polish nobility did not wish to break off the only just formed union with Lithuania. The need for legitimisation was not necessary but it was certainly much desired, and the sources give the impression that her contemporaries viewed Anna as a legitimate heiress to the Polish throne. The news of Polish plans reached Vienna already in 1399, while Polish emissaries arrived in Celje with a marital proposal in the second half of the year 1400. The prenuptial agreement has not been preserved; nevertheless, by the merit of the chronicler Jan Długosz it is known that it was signed in the Polish town of Biecz, in the presence of eight Polish magnates and seven emissaries from Celje. The period of its conclusion remains unknown; an analysis of Polish witnesses points to 4 or 5 November 1400, while data on Albert of Kozjak, an emissary from Celje, bring this date into question, placing it on the same day in 1401. Due to blood ties between the late Jadwiga and the future queen Anna a papal dispensation was needed to conclude the marriage. The pope issued it on 23 April 1401, thus removing all obstacles to the marriage. Accompanied by her entourage, Anna left Celje and arrived in Krakow about a month later, on 16 July 1401 via Pannonian lands.

Surprisingly, half a year would pass before Anna's and Jagiełło's wedding took place. The reasons for the delay are impossible to explain from today's point of view. Most probably this was due to a combination of factors; unstable political conditions in Lithuania and Hungary required Jagiełło's attention, but we should not exclude the king's displeasure with his fiancée's appearance and the linguistic barrier, as reported by Długosz. If Jagiełło in fact had wanted to break off the engagement, he would not have been able to do so without unpleasant consequences; he would have been forced to face the discontent of the Polish public and would have relinquished the reestablished family ties with the Hungarian throne, which came about through the engagement

of Sigismund of Luxembourg to Barbara of Celje. Eventually, the wedding took place on 29 January 1402, a year later, on 25 February 1403 Anna was anointed Queen of Poland.

From the beginning Anna accompanied her husband on his numerous journeys, by means of which he maintained his authority in the kingdom. She set off to one or two longer journeys, most often to Red Ruthenia and Greater Poland, almost every year. Long journeys were complemented by many shorter ones around Lesser Poland, which were contingent upon Jagiełło's plan of constant visits of political centres. Anna's and Jagiełło's meetings were scarce and brief, most of the time they travelled separately to the final destination. This could imply that the relationship between the spouses was rather cold and characterised by occasional outbursts of jealousy. In 1407, just as it became clear that Anna was with child, Jagiełło accused her of adultery; however, the public sided with her and the king was accused of thoughtlessness. The memory of this episode has been preserved in two letters written by Anna, defending herself from these accusations. Two other Jagiełło's wives were faced with similar accusations, and it appears that in view of the great age differences in his marriages and his long-term absence he was easily convinced of his wives' adultery. The royal couple's only daughter was born on 8 April 1408 and was named Jadwiga. There is a possibility that this was not Anna's first pregnancy and that the child was born after a series of miscarriages. Judging from the preserved letters, it appears that the birth of their child brought about a warmer relationship between the spouses and that it somewhat solidified Anna's position at court, since she proved that she was still able to produce the much desired heir to the throne.

During her reign Anna witnessed many important events in Poland; one of the most important ones is certainly the victory of the united Polish-Lithuanian army against the Teutonic Order on 15 July 1410 near Grunwald. Several months before the battle Hermann II of Celje arrived in Poland in the spirit of more intense diplomatic activities; he led the negotiations in the Polish-Prussian dispute on behalf of Sigismund of Luxembourg. It appears that this was not his first diplomatic intervention in Polish matters, since an annotation from the Krakow account book states that Jagiełło sent him a letter in 1405. Hermann II visited Poland at least on two other occasions in 1412, when he led the negotiations in which the Hungarian king wanted to come to an agreement with Jagiełło, who solidified his international position after the victory over the Teutonic Order. Both sovereigns' wives, Anna and Barbara of Celje, also participated in this diplomatic game. Invited by Sigismund of Luxembourg, on 9 March 1412 Anna set off to Hungary and met the Hungarian royal couple in Kežmarok. This is the only attested meeting of the two queens from Celje, who must have kept in touch, since a letter written by Anna to Barbara has been preserved and which cannot have been the only one exchanged by the two relatives.

Owing to scarce sources that would attest Anna's political and administrative participation, the opinion prevailed that she exerted no particular influence on her husband or on political developments in the kingdom. Merely ten letters and two mandates have been preserved from her correspondence, on the basis of which we cannot tell if lack of sources is the result of her inactivity or if the material was ruined by the ravages of time. Consequently, Anna's role and her influence in the public life of the Kingdom of Poland cannot be realistically evaluated. On her journeys she carried out a representative role that was, particularly in the territories of Red Ruthenia, due to her Piast origin given a political character. She was often present at Jagiełło's negotiations with Hungarian emissaries, where her familial bond with Barbara of Celje, Queen of Hungary, and Hermann II of Celje as Sigismund's emissary played an important role. In the period of Jagiełło's absence due to the Battle of Grunwald she did not act as his deputy; however, a tiny trace of her diplomatic activity has been preserved. She intervened with the pope, Sigismund of Luxembourg, and Hermann II of Celje in the case of a Krakow burgher who was captured in Hungary, and at a later point she turned to the pope once again to justify the actions of the Krakow City Council in the case of a certain heretic by the name of Nicholas. To a certain degree she also participated in the kingdom's administration; two mandates regulating her subordinates' administrative matters from the period of her departure for the meeting with Barbara of Celje have been preserved.

The most important manifestation of Anna's political activities is certainly represented by her letter directed against the Teutonic Order and written for the Council of Constance. In her letter she sheds light on the Polish view of the Christianisation of Samogitia, which she witnessed herself during her journey to Lithuania in the winter of 1413/14. Having taken a firm stand in her letter, she received a negative annotation in one of Prussian chronicles, which is indicative of the fact that she played a certain role in the diplomatic game with the Knights of the Cross. An additional hint of Anna's anti-Teutonic orientation could be represented by a depiction of the Celje coat of arms at the Sandomierz Cathedral, where the victory over the kingdom's greatest enemy is believed to be commemorated each year, marking the anniversary of the Battle of Grunwald. A total of five (Anna's) Celje coats of arms have been preserved in Poland to date.

Anna of Celje died on 20 or 21 March 1416 at four p.m. at Krakow Castle, not exceeding thirty-six years of age. She was buried in the Wawel Cathedral, where a memorial plaque was unveiled in the spot of her former burying place on the occasion of the 600th anniversary of her death. The Celje Regional Museum Collection marked the occasion with the publication of a bilingual Slovene-Polish booklet on Anna of Celje and her family (Lukanc and Fugger Germadnik, *Ana Celjska – Anna Cylejska*). To conclude, we can state that the position of Anna of Celje as Queen of Poland largely improved the reputation of the House of Celje, contributed to the engagement of Barbara of Celje to Sigismund of Luxembourg, and enabled Hermann II to expand his diplomatic activities to the territory of Polish lands. Anna's influence in the Kingdom of Poland is, alongside her own major or minor involvement, characterised primarily by her noble Piast origin.

Anton Snoj

»Maščevano bo tudi naše Kosovo!« Govori na osnovnošolskih patriotskih slovesnostih v kraljevi Jugoslaviji

SNOJ, Anton, diplomirani etnolog in kulturni antropolog in diplomirani zgodovinar, SI-1000 Ljubljana, Pod brezami 16, anton.snoj@yahoo.com

»Maščevano bo tudi naše Kosovo!« Govori na osnovnošolskih patriotskih slovesnostih v kraljevi Jugoslaviji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 428–448, cit. 91

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Naloga narodnih šol v prvi Jugoslaviji je bila vzgoja učencev v zavedne jugoslovanske državljane. Govori, ki so jih imeli učitelji v sklopu šolskih slovesnosti na ljubljanskih šolah, kažejo, kako nejasna je bila uradna opredelitev novega naroda. Razkrivajo tudi motive, na katere so se opirali učitelji, ki so vzgajali osnovnošolce. Otroke so učili, da se morajo nad sovražniki naroda maščevati po srbskem zgledu in združiti vse Slovence, ki so še vedno živeli v različnih državah. V tem sta se obetali srečna prihodnost in resnično zedinjenje Jugoslavije.

Ključne besede: šolske slovesnosti, nacionalna vzgoja, prazniki, maščevanje, Kraljevina SHS/Jugoslavija

SNOJ Anton, BA in Ethnology and Cultural Anthropology and BA in History, SI-1000 Ljubljana, Pod brezami 16, anton.snoj@yahoo.com

“Our Kosovo Shall Be Avenged as Well!” Speeches Held in Primary Schools at Patriotic Ceremonies in the Yugoslav Kingdom

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 428–448, 91 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

Primary schools in Yugoslavia were tasked with turning pupils into nationally conscious Yugoslav citizens. Speeches given by teachers at ceremonies in schools of Ljubljana demonstrate the vagueness of the official definition of the new nation. They also convey the motifs from which teachers drew when educating primary school students. Children were taught that the nation's enemies must be avenged by way of the Serbian example and that Slovenes living in different states must be united, which brought the promise of a bright future and a true unification of Yugoslavia.

Key words: school ceremonies, national education, holidays, revenge, the Kingdom of SHS/Yugoslavia

Aleksandrova obljuba

Delegacija Narodnega sveta Države SHS je 1. decembra 1918 v adresi, namenjeni regentu Kraljevine Srbije Aleksandru Karađorđeviću, zaprosila za združenje njegove monarhije z Državo SHS, »ki bi obsegala ves sklopljeni etnografski teritorij Jugoslovanov«.¹ Poslanci so izrazili željo, da se po združitvi ustanovi enoten parlament. Nadvse žgoč pa je bil tedaj problem etničnih in državnih meja. Spomenica namreč izrecno omenja kraljevino Italijo, ki je zasedla slovensko in hrvaško etnično ozemlje, in nakazuje, da ne bodo spoštovali londonskega pakta, »po katerem bi bili prisiljeni v nasprotju z narodnim načelom in principom samoodločbe, da odstopimo del našega naroda tuji državi.«² Aleksander je v odgovoru na poslanico obljubil splošno volilno pravico in si skupaj z vlado zadal prednostno nalogo, »da se pobriga, da se meje naše države ujemajo z etnografskimi mejami celokupnega našega naroda.«³ Verjel je, da bodo srbske žrtve iz svetovne vojne poplačane in da bo Srbija oziroma Jugoslavija proti Italiji v boju za meje obveljala kot enakopravna članica antante:

Nadejam se, da se bodo naši veliki prijatelji pridružili tej pravici, ker odgovarja načelom, katera so sami proglasili in za katera so prelili toliko krvi. Prepričan sem, da se delo osvoboditve sveta ne bo omadeževalo s tem, da se izroči tuji lasti toliko naših častitih, naprednih in zavednih bratov.⁴

Dva tedna po nastanku nove države je bila ob narodnem prazniku združitve prva šolska prireditev, in sicer na ukaz oddelka za uk in bogočastje Narodne vlade SHS v Ljubljani.⁵ Po zahvalni sveti maši so otrokom v cerkvi zrecitali prav poslanico, ki jo je Narodno vijeće namenilo Aleksandru. Potem so prebrali še odgovor Njegovega kraljevega Veličanstva.

Priključitev »neodrešene domovine«, kot so v javnosti imenovali Koroško in Primorsko, je bila cilj, ki se ga je kralj Aleksander zaobljubil doseči in te zaobljube (mladi) Slovenci na njegovo veliko nezadovoljstvo niso nikdar pozabili. Želja po maščevanju nad Nemci in Italijani ter osvoboditev izgubljene zemlje in tam

¹ SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 18. Šolska kronika – *Vrtača* (1918/19), str. 31.

² SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 18. Šolska kronika – *Vrtača* (1918/19), str. 34.

³ SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 18. Šolska kronika – *Vrtača* (1918/19), str. 38.

⁴ SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 18. Šolska kronika – *Vrtača* (1918/19), str. 38–39.

⁵ SI ZAL LJU 24, t. e. 58, a. e. št. 1451.

živečega naroda sta postali frazi, ki so ju izrekli na vsaki pomembni osnovnošolski slovesnosti, namenjeni utrjevanju patriotske ideje nove jugoslovanske države.

Smoter narodne šole

Z uvedbo obveznih izobraževalnih institucij so moderne družbe v Evropi ustanovile enega najpomembnejših integracijskih mehanizmov, ki je vzgajal zavedne in vestne državljane.⁶ Tudi v kraljevi Jugoslaviji je bila vsa šolska vzgoja v temelju podrejena temu cilju. Z vidovdansko ustavo leta 1921 je bil uveden nov narodno-vzgojni smoter, ki naj bi otrokom priučeval jugoslovansko narodnost. Domoljubje je bilo v novi državi tesno povezano z nacionalno idejo. *Zakon o narodnih šolah*, ki je bil sicer sprejet šele leta 1929, je v uvodnih stavkih povzel namen osnovne izobraževalne institucije:

Narodne šole so državne naprave, ki imajo nalogo: da s poukom in vzgojo v duhu državnega in narodnega edinstva in verske strpnosti pripravljajo učence za moralne, vdane in aktivne člane državnega, narodnega in društvenega občestva.⁷

Do prve svetovne vojne se je (osnovno) šolstvo na Slovenskem pod Avstrijo utrdilo. Pismena je bila že večina, boj za slovenski jezik pa je bil čedalje uspešnejši. Marija Terezija je že leta 1770 »proglasila šolstvo za politicum, tj. politično zadevo, v kateri ima pravico odločati država«,⁸ in počasi se je začela sekularizacija. Pomembnejši korak k preureditvi sistema je bil *Zakon o splošnih pravicah državljanov* iz leta 1867, ki je določal, »da država prevzema vodstvo in nadzor nad vzgojo in izobraževanjem«.⁹ Vzgoja pa je kljub temu ostala nravno-verska in je vključevala zahtevo, naj vsak predmet v šoli odraža katoliški pogled na svet.¹⁰

Med prvo svetovno vojno so avstrijske oblasti zaradi kriznih razmer uvedle vojaško-patriotsko vzgojo.¹¹ Ta je dajala prednost domoljubni vzgoji ter poudarjala zvestobo cesarju Francu Jožefu I. in dinastiji Habsburžanov.

Vzgojni smoter je po vojni in ustanovitvi Kraljevine SHS postal naroden, čeprav se šolski sistem na Slovenskem ni bistveno spremenil. Vzgojo, ki jo je prinesel, lahko prav tako imenujemo narodno-patriotska, njena usmeritev pa je bila problematična zaradi nacionalnega vprašanja, ki se je nakazovalo že v imenu nove države. *Načrt preustrojitve šolstva in narodne vzgoje*, ki sta ga leta 1919 napisala Pavle Fleré in Engelbert Gangl, je sicer poudarjal močno nacionalno vzgojo in spodbujanje narodne zavesti, toda avtorja nista nikjer opredelila, o katerem

⁶ Stugu in Vodopivec, *Narratives of the Nation*, str. 125. O vlogi pouka zgodovine gl. tudi Vodopivec, *Zakaj in kako otrokom pripovedujemo zgodovino?*, str. 1259–1261.

⁷ Fleré, *Zakon o narodnih šolah s kratko razlago*, str. 13.

⁸ Gabrič, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*, 2009, str. 13.

⁹ Okoliš, *Zgodovina šolstva na Slovenskem*, 2009, str. 79.

¹⁰ Bergant, *Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih*, str. 82–83.

¹¹ SI ZAL LJU 24, t. e. 50, a. e. št. 1305.

narodu govorita. Naroda sploh nista imenovala, temveč sta govorila le o »vsem ujedinjenem narodu«. ¹²

Vidovdanska ustava je leta 1921 uzakonila (kompromisni) unitarizem. Jugoslovanski narod so po njej sestavljala tri plemena, Srbi, Hrvati in Slovenci, z uvedbo diktature kralja Aleksandra I. leta 1929 pa je nacionalni značaj Kraljevine Jugoslavije postal integralno unitarističen. ¹³ Uradno je obstajal le še en sam, nesestavljjen jugoslovanski narod.

Temeljna vzgojna paradigma v Jugoslaviji, ki so se je morali držati v šoli, je državo izenačila z narodom, čeprav dogovora o notranji ureditvi države niso nikoli dosegli. Enostransko vsiljeno jugoslovanstvo je zato kmalu postalo nezaželeno vsaj v slovenskem in hrvaškem delu države. Poleg tega so vse obdobje med svetovnima vojnama na Slovenskem v šolah uporabljali izključno slovenski jezik. ¹⁴ Takšne nedorečenosti so učiteljem tudi v času diktature dopuščale relativno veliko svobode pri interpretaciji državljanske vzgoje otrok.

Šolske slovesnosti

Patriotske šolske slovesnosti so v jugoslovanski monarhiji potekale podobno kot v avstro-ogrski. Temeljni sestavni deli slovesnosti so bili: sveta maša v bližnji cerkvi in nato proslava v šoli, kjer so otroci recitali pesmi, peli himno(e) in poslušali govore učiteljev. Besedila na šolskih praznovanjih so bila ponekod skoraj enaka, saj so »iste slavlne obrazce namesto za cesarja preprosto uporabili za kralja.« ¹⁵ Šolske slavnosti so se v novi državi hitro množile. Njihov namen je bil spodbujati »enotnost« ljudstva, a hkrati posebej poudariti srbsko zgodovinsko pomembnost.

Naj omenim, da je nadzor nad verskimi zadevami spadal pod cerkveno oblast, vendar svetih maš, ki so jih darovali ob najpomembnejših domoljubnih slovesnostih, niso imeli za verske zadeve. ¹⁶ Nadziralo jih je učiteljstvo, ker so rabile predvsem za narodno vzgojo. Te zahvalne maše so bile zapovedane za vse učence tudi v obdobju do leta 1929, ko so bile druge verske vaje prostovoljne. ¹⁷

Tri najpomembnejše domoljubne proslave so na šolah prirejali vsako leto. Ob koncu leta 1919 so 1. december razglasili za »dan ujedinjenja našega troimenskega naroda«, 28. junij Vidov dan za »spominski dan preminulim boriteljem za vero in domovino« in 12. julij Petrov dan kot proslavo, za obhajanje vladarjevega rojstnega dne. ¹⁸ Prireditveni programi so bili večinoma sestavljeni iz različnih recitacij,

¹² Bergant, *Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih*, str. 94–95.

¹³ Dolenc, *Kulturni boj*, str. 107.

¹⁴ Okoliš, *Zgodovina šolstva na Slovenskem*, str. 92.

¹⁵ Jezernik, *Temeljni kamen kot kamen spotike*, str. 38.

¹⁶ Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 5, str. 195.

¹⁷ Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 5, str. 195. V šolskih kronikah pod verske vaje spadajo spovedi, prva sveta obhajila, procesije Svetega rešnjega telesa in tedenske šolske maše.

¹⁸ Jezernik, *Politika praznovanja*, str. 8–9. Kasneje so 17. decembra praznovali Aleksandrov rojstni dan in še kasneje 6. septembra rojstni dan Petra II.

krajših in daljših govorov ter pesmi, na dekliških šolah pa tudi iz plesov, različnih iger in predstav.¹⁹

Vsak od teh državnih praznikov je imel svoj simbolni pomen, vendar ga javnost ni nujno dojemala tako kot država. »Dan ujedinjenja« naj bi spominjal na ustanovitev nove države in pretrgal s starimi (avstroogorskimi) izročili, Vidov dan naj bi simboliziral upor proti sovražnikom in tradicijo jugoslovanske državnosti, vladarjev rojstni dan pa naj bi slavil moč in zaslužnost vodje, ki s popolno podporo vlada narodu in državi.

Toda »dan ujedinjenja« v resnici ni pretrgal vseh starih tradicij, zlasti ne verskih. Nove praznike so kljub sekularizaciji praznovali z mašami, enako kot v stari Avstriji. Vidov dan je povezoval Jugoslavijo skoraj izključno s srbsko zgodovino. Kraljevi nadzor pa je bil pogosto bolj vsiljen kot zaželen. Kljub temu pa menim, da so v kraljevi Jugoslaviji dokaj uspešno gradili občutek skupne pripadnosti.

Kljub pomembnosti velikih praznikov njihovih praznovanj niso nikoli dokončno poenotili. Čeprav so bila na sporedu vsako leto, je bila njihova izvedba prepuščena šolam, njihovim učiteljem in učiteljicam, ki so ravnali, kakor so vedeli in znali. Zopovedano je bilo le čim bolj slovesno praznovanje.²⁰ Programe so vse do leta 1924 sestavljale posamezne šole brez navodil mestnega šolskega sveta ali drugih instanc. Edina zahteva sveta je bila, da po izvedbi slovesnosti pošljejo poročilo o njej in njen spored. Problem je tičal v nedorečenem narodnem vprašanju. Veliko nam pove to, da je bila kraljevina v skoraj enaindvajsetih letih obstoja uradno brez državne himne.²¹ Na šolah (in drugod) so zato kratek čas v eno pesem združili posamezne kitice srbske, hrvaške in slovenske himne »Bože pravde«, »Lepa naša domovina« in »Naprej zastava slave«. ²² 12. decembra 1921 je Višji šolski svet sicer izdal odredbo, da naj na cerkvenih šolskih praznovanjih pojejo zgolj himno »Bože pravde«. ²³ Nikjer pa ni pisalo, da učenci ne smejo peti drugih pesmi, ko so slovesnost nadaljevali v šolskih prostorih.

Praznovanja velikih treh praznikov so bila najpomembnejše slovesnosti, zato je še toliko bolj presenetljivo, da med pomembnejšimi odredbami šolskih oblasti najdemo en sam natančnejši opis, kako naj bi jih šole praznovale. V odredbi Prosветnega oddelka za Slovenijo z dne 5. decembra 1924 je zapisano, da državni prazniki niso počitniški dnevi, vendar »se morajo na vseh šolah izdatno, smotreno in dosledno uporabiti v patriotično-vzgojne svrhe v smislu veljavnih predpisov in teženj v pogledu na konsolidacijo države, na ustavno državno obliko, narodno in kulturno ujedinjenje jugoslovanskih plemen itd.«²⁴

Kritike so letele na nekatere šole, ki naj bi imele nepravilne prireditvene programe, in na nekatere druge, ki so dan proslavile samo z »bogoslužnim opravilom.«²⁵

¹⁹ Ivan Lah je spisal štiri kratke predstave za šole in jih izdal leta 1928 v knjižici z naslovom *Na narodni praznik*, Manica Koman pa je leta 1934 napisala besedilo za praznovanje Vidovega dne in »ujedinjenja«.

²⁰ SI ZAL LJU 24, t. e. 57, a. e. št. 1420.

²¹ *De facto* je država kljub temu uporabljala himno »Bože pravde«.

²² Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 2, str. 134.

²³ Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 2, str. 152.

²⁴ Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 5, str. 49–50.

²⁵ Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 5, str. 50.

V prihodnje naj bi se šole strogo držale smernic, ki jih je podajala odredba. Zgled vseh treh državnih praznovanj je bilo praznovanje rojstnega dne kralja Aleksandra:

1. Po običajnem cerkvenem opravilu se zbere vsa mladina z vsemi učitelji(cami) vred v primerno s kraljevo sliko okrašenem prostoru. Kjer ni dvorane za vse udeležence skupaj, naj se razdele v večje skupine v 2 ali 3 šolskih sobah. Okrasitev prostora naj zbujala slavnosti primerno ubranost.
 2. Ravnatelj (šolski upravitelj) ali član učiteljskega zbora nagovori mladino s slavnostnim govorom, trajajočim od 10 do 30 minut. Snov teh govorov se mora prilegati značaju praznika. Primerne teme bi bile:
 - a) Kraljevska rodbina Karagjorgjevičev – jedro razvoja Srbije in sedanje Kraljevine SHS.
 - b) Pomen in koristi ujedinjenja Srbov, Hrvatov in Slovencev (z gospodarskih vidikov, z vidika mednarodne varnosti, škodljivosti razcepljenosti, pogubnosti plemenske ali verske sovražnosti).
 - c) Heroična zgodovina naše kraljevske rodbine: 1. pred svetovno vojno, 2. tekom zadnje vojne.
 - d) Žrtve za idejo in udejstvitev jugoslovanske kulturne in državne enote.
 - e) Narodni čut v službi višjih državnih interesov.
 - f) Kako najbolje služimo naši domovini?
 - g) Državlanske pravice in dolžnosti.
 - h) Skrb za zdravje – naša narodna in državna dolžnost (boj proti alkoholu, skrb za sestavno telesno vzgojo itd.).
 - i) Neodrešeni rojaki in naša država.
 - j) Itd.
 3. Ena ali dve prazniku primerni deklamaciji učencev (učenk).
 4. Kratek govor učenca (učenke) od 4. razreda dalje.
 5. Krajša igra ali dramatični prizor (kjer je to izvedljivo).
 6. Petje državne himne – v organski zvezi s poprednjo točko sporeda.
- Ves spored mora vključevati vsaj točke 1, 2, 3 in 6.²⁶

Po poročilih in kronikah sodeč lahko sklepamo, da so se učitelji predpisanih okvirov držali. Upoštevati moramo tudi, da so šole mestnemu šolskemu svetu pogosto poslane zelo minimalističen dopis, češ da je bila primerna slovesnost izvedena. Videli pa bomo, kako spretno so učitelji izpolnjevali zahteve oblasti in hkrati izkoriščali priložnost, da so pri slovenskih otrocih poleg jugoslovanskega utrjevali tudi slovenski nacionalizem, ne da bi ga kdaj tako imenovali.

Nepopolno zedinjenje

Ohranjen je rokopis učiteljskega govora, ki so ga poslušali učenci Druge mestne deške osnovne šole na Grabnu decembra 1925. Govorec je otrokom poskušal »dan ujedinjenja« predstaviti kot praznik svobode.²⁷ Slovenci, je dejal, so svobodo izgubili pred tisočletjem in nato so nad njimi kruto gospodovali Nemci:

²⁶ Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 5, str. 50–51.

²⁷ SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, str. 1.

Naselili so Nemce med naše pradede, katerih glavna naloga je bila ponemčevati Slovence, jih zaslužniti. Nemec je bil gospod, Slovenec bitje, ki po njih mislih nima pravice do življenja. Ugonobiti jih, zatreti slovenski jezik to je bil njihov smoter. Ko so napadali Turki naše pokrajine, braniti se je moral slovenski kmet sam, kaj je bil Nemcem slovenski kmet! Kaj so bili kmetški upori v 16. stol., upor proti tlačanstvu nemških grajščakov, boj za »staro pravdo.« [...] Tisočletno delo je prinašalo Nemcem obilo uspeha. Posest slovenskega naroda se je skrčila za polovico.²⁸

Hrvatje in Srbi so prav tako šli po trnovi poti »robtva«, prvi pod Madžari, drugi pod Turki. »Več stoletji je tlela v srcu Srbov iskra po osveti – svobodi.«²⁹ Osvobodili so se Turkov, nato pa so jih napadli Nemci, ki so se grozovito znašali nad njimi. Nemci so tudi Slovence in Hrvate med vojno pošiljali na najhujša bojišča in jih predvsem preganjali kot Slovane: »Vklepali so jih v verige, tirali v grozne ječe, streljali in obešali. Marsikateri je bil umorjen edino zaradi tega, ker je bil Slovenec ali Hrvat.«³⁰ Ti plemeni sta se šolarjem zaradi uradne interpretacije, ki jih je pogosto predstavljala kot zelo pasivni v procesu združevanja, morda zdeli manjvredni od srbskega. Govornik je zato Slovence skušal predstaviti kot drznejše in trdil, da je Janez E. Krek v Majniški deklaraciji zahteval »samostojno, svobodno državo združenih Jugoslovanov«, ³¹ čeprav je ta predvidevala (zgolj) trializem znotraj Avstro-Ogrske.

»Ujedinjenje« po vojni je pomenilo začetek »zlate svobode«, saj je bilo vseh tisoč let »kakor težka bolezen.«³² Govorec je učencem v imenu prednikov predstavil štiri načine, kako naj služijo svoji domovini, da bo poplačana žrtev za njeno svobodo. »1. da dobro poznate svojo domovino – zemljepis, zgodovina, 2. da ljubite svojo domovino, materni jezik nad vse, 3. vsak posameznik mora domovini staviti na razpolago svoje duševne in telesne moči, če zahteva tudi žrtve, 4. Neodrešeni brati.«³³

Pravici slovenskega naroda do obstoja in blaginje sta v govoru utemeljeni s tisočletnim trpljenjem pod tujim jarmom. Srhlijivi opisi namišljene nemške raznarodovalne politike v srednjem veku danes učinkujejo nadrealistično, če pomislimo, da so se dve desetletji po tem, ko so bili izgovorjeni, iz nočne more spremenili v resničnost. Ali so takšne besede odzvanjale v spominu mladeniča ali mladenke aprila 1941, ko je nacistična Nemčija napadla Jugoslavijo?

Poznavanje t. i. zgodovine³⁴ je bil skupni imenovalec nacionalnovzgojnega smotra, ki je od (bodočega) državljana zahteval brezpogojno žrtev za domovino. Vsa strast pa se je na osnovnošolskih slovesnostih vsakič znova zlila v željo po maščevanju za vse resnične in namišljene krivice, ki jih je v sedanjosti simbolizirala neodrešena domovina.

²⁸ SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, str. 2.

²⁹ SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, str. 3–4.

³⁰ SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, str. 4.

³¹ SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, str. 5.

³² SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, str. 6.

³³ SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, str. 7.

³⁴ Takratno zgodovinopisje je srednjemu veku zmotno pripisovala narodne in druge moderne koncepte.

Mi se još ne poznamo, mi ni Jugoslavije ne poznamo! I kako se možemo voleti, ako se ne poznamo?! Vreme gradi i to će dograditi! Mi još nismo jedno, i ako o jedinstvu mnogo govorimo i pišemo. To jedinstvo moramo stvoriti!³⁵

Srbski avtor, čigar misli je julija 1921 natisnil *Slovenski učitelj*, je imel v temelju prav, vendar za to, da bi se spoprijateljila vsa jugoslovanska plemena, ni bil potreben samo čas. Aleksander namreč ni izpolnil svoje najpomembnejše obljube, ki jo je s tako samozvestjo namenil slovenskim in hrvaškim delegatom Države SHS decembra 1918. Slovenci bi mu morda odpustili ukinitve parlamenta in strank z vsiljeno ustavo vred ter še vedno z veseljem peli »Bože pravde«, če bi jim pomagal pridobiti Koroško in Primorsko.

V slovenskem delu kraljevine so jugoslovansko zedinjenje videli kot nepopolno, saj so državne meje kršile etnične. Oktobra 1925 so se šole s predavanji spominjale »nesrečnega koroškega plebiscita«, ³⁶ ko pa je leta 1930 prišla njegova deseta obletnica, je bila reakcija oblasti ostra: »Kraljeva banska uprava za Dravsko banovino je z dopisom z dne 2. oktobra 1930 sporočila, da je Ministrstvo za notranje zadeve prepovedalo vsakeršno prireditve v zvezi z desetletnico koroškega plebiscita.« Toda zapis v kroniki Prve deške osnovne šole (Ledine) se s tem ni končal.

Ta prepoved se nanaša seveda tudi na učiteljstvo in na šole, v katerih se pri tej priliki ne morejo vršiti nikake prireditve.

Z ozirom na to prepoved so razredniki v svojih razredih seznanili učence po svojem preudarku z zemljo in z zgodovino Koroške dežele.³⁷

Morda zveni milo, vendar pri branju šolskih kronik ponavadi ne naletimo na neposredno nasprotovanje ukazu, ki ga je izdala državna oblast. Odziv kronista je uporniški in kaže, kako močna čustva so nekateri učitelji gojili v zvezi s tem.

Nekateri učitelji so čutili, da je državno vodstvo prepoved izreklo, ker je spomin na plebiscit spodbujal predvsem slovensko zavest, in ne jugoslovanske. Iz Beograda je že več kot pol leta pred obletnico prispel razglas:

[...] učitelji (so) pozvani, da v pouku in vzgoji ter vobče, kjer se za to kaže prilika, razvijajo in gojijo jugoslovansko ideologijo: en narod, ena država, en kralj.

V to svrho bodo učitelji posebno pri obravnavi nacionalne grupe predmetov obrnili pažnjo na ona dejstva, katera največ pomorejo pri ustvaritvi omenjene naloge.³⁸

Obujanje slovenske nacionalne nesreče je bilo v očeh cenzorjev očitno manj koristno kot škodljivo za »jugoslovansko ideologijo«, ki je po letu 1929 in uvedbi diktature vse bolj izključevala nekatere razsežnosti slovenske in hrvaške zgodovine. Morda so menili, da opominjanje na ponesrečeni plebiscit med državljane vriva neslogo. Obenem je Aleksandrova obljuba iz leta 1918 cenzorje morda spravljala v čedalje večjo zadrego, saj jim je bilo jasno, da so nekatere dežele trajno izgubljene.

³⁵ *Slovenski učitelj*, 15. 7. 1921, str. 112.

³⁶ SI ZAL LJU 225, t. e. 1, MF–18. Šolska kronika – *Ledina* (1925/26), SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 24. Šolska kronika – *Vrtača* (1925/26).

³⁷ SI ZAL LJU 225, t. e. 1, MF–18. Šolska kronika – *Ledina* (1930/31)

³⁸ Fink, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb*, Zv. 10, str. 32.

Kralj Mučenik

Učiteljski tovariš je kralja Aleksandra med njegovim obiskom Ljubljane 28. junija leta 1920 navdušeno pozdravil in ga imenoval »predstavnik našega narodnega jedinstva in naše državne misli.« Učitelji so prisegli, da mladino učijo ljubezni do domovine in to utrjujejo tako v duhu kot telesu. Hkrati pa so ga opomnili na obljube preteklih let:

Iz mraku, žalosti in trpljenja prihaja Aleksandrova pot v sedanje dneve, ki se nad njimi popenja kupola naših uresničenih sanj. Ta kupola raste iz krvi in grobov: spomeniki žrtvovanja za svobodo in življenje! Onkraj sijaja in vzhičenja teh trenutkov — mrak, žalost in trpljenje! Gosposvetsko polje, bleskovitost goriškega solnca in razbesnela pena Jadrana — hočete li novih spomenikov žrtvovanja za svobodo in življenje?! In ako prihaja ena pot iz mraku, žalosti in trpljenja do uresničenih sanj — ali ne gre junaštvu bodočih dni isto plačilo, ker hoče in mora samo to, kar zahteva pravica?! Naše šole uče, da je vse naše, koder naši bratje žive; zato so naše šole orožarnice, kjer se napajajo duše z voljo in vztrajnostjo, potrebno borcev pravice, svobode in življenja! Sleherni dan odmeva iz mladih duš zaprisega: Domovina vedno mislim nate in na neosvobojene brate!³⁹

9. oktobra 1934 je jugoslovanskega kralja ubil atentator. Na Tretji deški osnovni šoli (Vrtača) je že ob dveh zjutraj visela črna zastava.⁴⁰ Pogreb »viteškega kralja« Aleksandra I., kot so ga imenovali po smrti, so na ljubljanskih šolah pospremili z branjem poslanice bana Dravske banovine Draga Marušiča. Izguba se je, tako kot v primeru neodrešene domovine, spreobrnila v napoved maščevanja.

Spremljali smo našega Mučenika na njegovih zgodovinskih potih in v glavnih potezih očrtali lik tega nesmrtnega Kralja-človeka, Kralja-junaka in Kralja-državnika. [...] Ugrabili so nam skrbnega Očeta, ubili od Boga nam poslanega Vodnika, misleč, da s tem gnusnim zločinom zrušijo stavbo, ki jo je gradil vse Svoje življenje s srcem, umom in krvjo. [...] »Čuvajte mi Jugoslavijo!« S temi besedami Si izdihnil Svojo dušo, naš Veliki Mučenik. Ne samo čuvali, složno jo bomo gradili in delali, da postane močna in silna, da postane veličasten spomenik Tvojega nesmrtnega življenjskega dela. Pred prestolom Tvojega Prvorojenega Sina se Ti zaklinjamo, da bo Tvoja nedolžno prelita kri maščevana.⁴¹

»Praznik osvete«

Vidov dan je v Kraljevini Jugoslaviji veljal za najpomembnejši praznik.⁴² Že od druge polovice 19. stoletja je bil za Srbe simbol upora proti osmanskem imperiju, od leta 1919 so se tega dne spominjali tudi padlih borcev iz prve svetovne vojne.⁴³ 18. junija tega leta je iz višjega šolskega sveta prišel ukaz, naj šole

³⁹ *Učiteljski tovariš*, 26. 6. 1920, str. 1.

⁴⁰ SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 24. Šolska kronika – *Vrtača* (1934/35).

⁴¹ *Zvonček*, oktober 1934, str. 42–43.

⁴² SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643.

⁴³ Jezernik, *Temeljni kamen kot kamen spotike*, str. 17.

organizirajo slovesnost prvega Vidovega dne v skupni državi. Dan spomina na bitko na Kosovem polju dopis imenuje »dan hipnega poraza, a končne zmage«:⁴⁴

Ponuja se prilika, da zbudimo in utrdimo v šolski mladini državno misel, jo opojimo s čustvom državne enotnosti, ji odkrijemo zgodovinski pomen tega dne ter pokažemo na junaške borbe bratov Srbov za naše osvobodjenje.⁴⁵

Vidovdanske slovesnosti so bile v slovenskem javnem diskurzu predvsem zgodovinska lekcija o izvoru srbskega plemena ter njegovi vodilni vlogi pri lomljenju okovov zavojevalcev in združevanju jugoslovanskega naroda.⁴⁶ Hkrati so državne proslave zanikale ali vsaj spregledovale slovensko in hrvaško vlogo pri »ujedinjenju«. Vse to je bilo tudi izhodišče govorov, ki so jih poslušali otroci na ljubljanskih osnovnošolskih slovesnostih Vidovega dne. Nekateri učitelji in učiteljice pa so v svoje govore prav spretno vključili tudi domačo čustveno vez z zgodbo o Kosovem polju, ki je hkrati z jugoslovansko močno utrjevala tudi slovensko nacionalno podobo.

Primerjal bom štiri govore, tri iz leta 1925 in četrtega iz leta pozneje. Prvega je sestavil Josip Mihelič z Druge deške osnovne šole (Graben), avtorica drugega je učiteljica Marta Andolšek s Četrte dekliške osnovne šole (Spodnja Šiška), tretjega je spisal upravnik Prve deške osnovne šole (Ledina) Friderik Repovš, zadnji pa je delo učitelja Milana Vovka, ki je prav tako poučeval v šoli na Grabnu.

Vsi govori so imeli nekatere skupne poudarke, tri enake teme, ki se pojavijo celo v enakem zaporedju, razlikujejo pa se podrobnosti obravnave posameznih tem. Začenjajo se s srednjeveško podobo srbskih dežel, bitko in porazom na Kosovem polju ter s padcem v turško suženjstvo. Opisi teh dogodkov vsakokrat obsegajo vsaj polovico celotnega govora, pri Repovšu in Vovku pa celo večino besedila.

V drugem delu vsi govori opisujejo srbsko zgodovino v devetnajstem stoletju in na začetku dvajsetega stoletja. Govorijo o Črnem Juriju, srbskih uporih in končni zmagi ter maščevanjem nad Turki leta 1912 pri Kumanovem, ko je zmagoslavno vojsko vodil mladi Aleksander Karađorđević. Sem sodita tudi srbska vloga v prvi svetovni vojni in njihovo vojaško maščevanje proti drugim sovražnikom – Nemcem.

Marta Andolšek dogodke, zajete v drugem delu govora, opisuje najbolj natančno. S srbsko zgodovino na prelomu stoletja se veliko ukvarja tudi Mihelič, vendar največ pozornosti posveti bistvu Vidovega dneva za Slovence. Svoboda je bila po njegovem dosežena za vse Jugoslovane razen za tiste, ki so obtičali onstran meje v Avstriji in Italiji. Sonarodnjaki, ki živijo v neodrešeni domovini, bi morali biti osvobodjeni in maščevani.

Sploh sta po mnenju govorcev ta pojma sopomenki. Dejanje, ki bi zares zedinilo Jugoslavijo, je zmaga na »našem« Kosovem polju, kot je Marta Andolšek imenovala Koroško, Notranjsko in Primorsko, in dejala, da bo »naš pravi Vidov dan« prišel šele, ko bodo v skupni državi živeli prav vsi Slovenci/Jugoslovani.⁴⁷ Vidov dan je bil torej praznik potrpežljivosti, vitalnosti, upora, »osvete«, a vprašljivega naroda.

⁴⁴ SI ZAL LJU 24, t. e. 57, a. e. št. 1420.

⁴⁵ SI ZAL LJU 24, t. e. 57, a. e. št. 1420.

⁴⁶ Jezernik, *Temeljni kamen kot kamen spotike*, str. 28.

⁴⁷ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 7).

Narodno vprašanje

Učitelji so narod dojemali primordialistično, kot prirojeno in nespremenljivo tvorbo, ki je bila v srednjem veku taka kot v dvajsetem stoletju. V govorih med letoma 1925 in 1926 so poleg tega nejasno opredeljevali jugoslovanski narod in plemena, ki naj bi ga sestavljali. Besedo »pleme« in uradno definicijo kompromisnega narodnega unitarizma zasledimo enkrat samkrat, v govoru Marte Andolšek.⁴⁸ Ta je Srbe pozneje v govoru vendarle imenovala narod, kar kaže na nedoslednost in protislovnost razlag tega, kaj narod je. Tako »srbski« kot »jugoslovanski narod« je v govoru imenovala po petkrat, slovenskega, hrvaškega ali turškega naroda pa sploh ni omenila in je govorila le o »Slovincih«, »Srbih«, »Jugoslovanih« itn., ne da bi jih delila v narode in plemena.

Učitelji besedne zveze »slovenski narod« bržkone niso rabili zaradi strahu pred političnimi sankcijami, saj bi s tem prišli navzkriž z uradno razlago jugoslovanske narodnosti. Toda »srbski narod« je kljub temu ostal sprejemljiva izjema.

»Mi Jugoslovani« je v svojem uvodu zapisal Vovk, ki tega poimenovanja v govoru sicer ni več uporabil. Prav nasprotno je v zadnjem odstavku s taistim zaimkom »mi« namignil na Slovence, in ne na Jugoslovane:

In kakor ni srbski narod nikdar i to v najhujših trenutkih i trpljenju zgubil vere in upanja, tako tudi mi pričakujemo skupno s Srbi i Hrvati onega dne – onega »Sv. Vida« dneva, ko bodo osvobojeni vsi naši pod tujčevo peto trpeči bratje i združeni v okrilju naše slavne i junaške dinastije Karadjordjevičev.⁴⁹

Z besedo »narod« je Vovk označeval skoraj izključno Srbe. Zvezo »srbski narod« je uporabil kar desetkrat in kot edini drug narod omenil le še turškega. Besedo »Slovenec« v njegovem govoru najdemo le enkrat in besedo »Hrvati« dvakrat, na »Turke« pa naletimo tridesetkrat in na »Srbe« kar devetintridesetkrat. Vsi vidovdanski govori so si po teh poimenovanjih zelo podobni.⁵⁰

To v resnici ni presenetljivo, saj je Vidov dan spominjal predvsem na srbsko zgodovino.⁵¹ Slovenci pač niso imeli državniške tradicije, znamenitih vojskovodij in zmagoslavnih bitk, zato naj bi prevzeli srbsko junaško mentaliteto, učitelji pa naj bi simboliko izgube in ponovnega zavzetja Kosovega polja prevedli v slovenski kontekst.

Toda s slovenskega gledišča je bila situacija bolj zapletena. Po letu 1918 so bili Slovenci razdeljeni med več držav in so se v tem oziru znašli celo v slabšem položaju kot v času Avstro-Ogrske. Šele združitev vseh Slovencev v eni državi bi

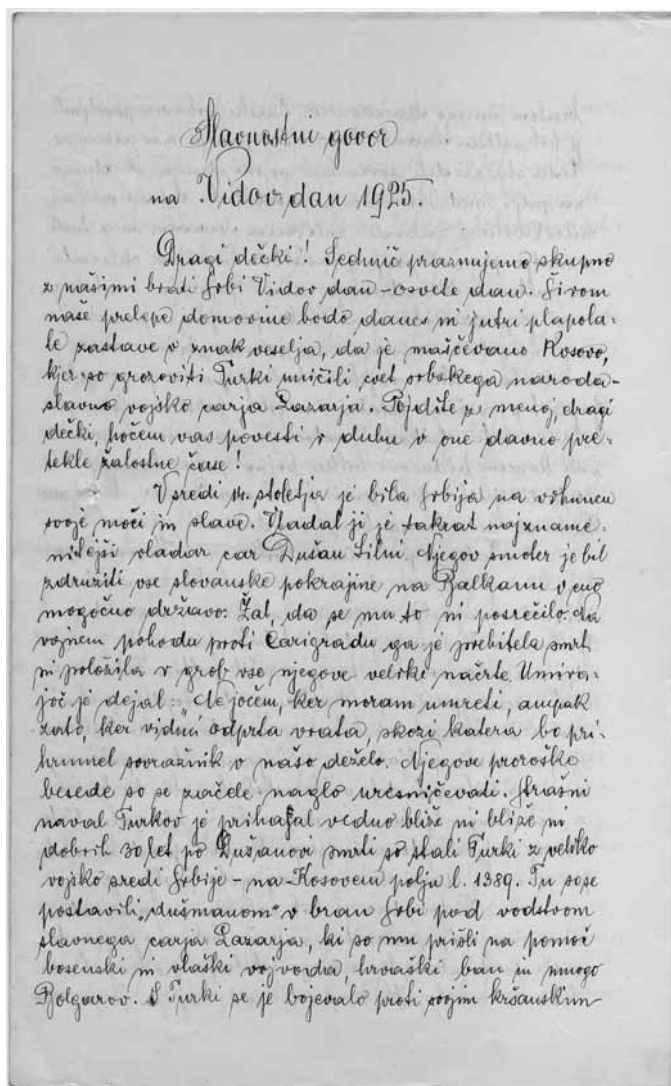
⁴⁸ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 1).

⁴⁹ SI ZAL LJU 24, t. e. 63, a. e. št. 1669 (Vovk, str. 7).

⁵⁰ Npr. Mihelič je govoril o Nemcih in Madžarih po dvakrat, Jugoslovanih trikrat (enkrat od tega o Kraljevini SHS), Hrvatih petkrat, Slovincih šestkrat, Turkih dvajsetkrat in Srbih dva-inštiridesetkrat.

⁵¹ Razmerje med narodi je bilo drugačno že v zgoraj omenjenem govoru za dan »ujedinjenja« na Drugi mestni deški ljudski šoli (Graben) leta 1925, ki je precej več pozornosti posvečal Slovincem kot Srbom.

potemtakem pomenila tudi združitev jugoslovanskega naroda. Morda zaradi tega govorci večinoma niso izrecno omenjali Jugoslovancev ali Slovencev in so govore zaključevali s splošnimi besedami o narodu, ki se bori za srečno prihodnost in zedinjenje. Nejasno formuliranje je spodbujalo cilje obeh nacionalnih ideologij in hkrati ostajalo politično nevtrarno. Ko so učitelji v govorih rabili besedo »mi«, so lahko govorili o Slovencih ali Jugoslovanih ali o obojih hkrati – ali pa so se natančnim oznakam izogibali, ker se niso upali ali želeli opredeliti.

Slika 1: Prva stran govora, s katerim je nastopil Josip Mihelič na Drugi deški osnovni šoli v Ljubljani leta 1925.⁵²

The first page of the speech held by Josip Mihelič at the boys' primary school Druga deška osnovna šola in Ljubljana in 1925.

⁵² SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643.

»Popoln poraz«

»Vidov dan praznujemo kot spomin nesrečne bitke na Kosovem polju, kjer je podlegla hrabra srbska vojska turški premoči leta 1389,«⁵³ je govoril Repovš. Učitelji so nadaljevali enotno. Srbska vojska je pogumno branila svojo domovino, bila je blizu zmage, a na koncu doživela grozovit poraz. Uničila pa je ni turška sila, čeprav je Bajazit v boj prinesel svežo moč, temveč nesloga naroda, ki je bil razdeljen na majhne dežele.⁵⁴

Mihelič in Marta Andolšek sta govorila tudi o izvoru velike srednjeveške Srbije. Za Andolškovo se je Srbija začela v Boki Kotorski z imenom Zeta, kateri so nato sledili Raška in Nemanjiči. Vrhunec je bilo carstvo Srbije v 14. stoletju,⁵⁵ ki ga je Mihelič opisal takole:

Vladal ji je takrat najznamenitejši vladar car Dušan Silni. Njegov smoter je bil združiti vse slovanske pokrajine na Balkanu v eno mogočno državo. Žal, da se mu to ni posrečilo. Na vojnem pohodu proti Carigradu ga je prehitela smrt in položila v grob vse njegove velike načrte. Umirajoč je dejal: »Ne jočem, ker moram umreti, ampak zato, ker vidim odprta vrata, skozi katera bo prihrumel sovražnik v našo deželo.«⁵⁶

Turki so bili najstarejši sovražniki srbskega naroda, ker so ga zaslužnili za petsto let, so trdili vsi govorci. »Podjarmljeni Srbi so jim bili bitja, nižja od živali, rojena za večno suženstvo.«⁵⁷ Bitko na Kosovem polju je najbolj podrobno opisal Vovk. Balkanske Slované so, kot je dejal, izdali Bolgari, ki so se borili na strani Turkov (pri Miheliču so bili izdajalci Makedonci).⁵⁸ Tako Vovk kot Repovš sta govorila o pogumnem knezu Lazarju, a največ pozornosti je bila deležna prav žrtev Miloša Obilića, ki je bil popolnoma predan domovini in zato ideal za mlade državljane. Za Repovša je bil Obilić nasprotje strahopetnega Vuka Brankovića, ki se je s svojimi četami uklonil pritisku in se umaknil iz bitke.⁵⁹ Nasprotno je ujeti Lazar pokončno odgovoril osvajalcu Bajazitu: »Ves narod bo hvaležen Obiliću za njegovo junaško delo. Sedaj si ti zmagovalec; stori z menoj kar hočeš. Znano mi je kaj znate Turki.«⁶⁰

Vovk je v slogu protiosmanskih govorov humanistov iz zgodnjega novega veka⁶¹ opisal, kakšen narod so Turki. Kot je dejal, so mohamedance učili, da bo vsak umorjeni kristjan na onem svetu njihov suženj. Bili so divji azijati, nekulturen in

⁵³ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Repovš, str. 1).

⁵⁴ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 3) in SI ZAL LJU 24, t. e. 63, a. e. št. 1669 (Vovk, str. 2).

⁵⁵ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 2).

⁵⁶ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 1).

⁵⁷ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 3).

⁵⁸ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 2) in SI ZAL LJU 24, t. e. 63, a. e. št. 1669 (Vovk, str. 2).

⁵⁹ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Repovš, str. 1–2).

⁶⁰ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Repovš, str. 2).

⁶¹ Npr. govor »Constantinopolitana clades«, ki ga je sredi 15. stoletja sestavil Enea Silvio Piccolomini.

krvoločni narod: »Najljubše delo jim je bilo plenjenje, ropanje, moritev in požigi. Kristijane so imenovali djaure tj. pse.«⁶²

Na primeru srbske nesloge pred kosovsko bitko so učitelji opozarjali na nevarnost v neenotnosti med jugoslovanskimi plemeni. Poraz pa naj bi bil lahko preprečil Dušan Silni, če ne bi umrl, preden mu je uspelo preventivno napasti Turke in jim preprečiti vzpon. Je Mihelič namigoval, da je treba sovražnike napasti, preden oni prevzamejo pobudo in nam odvzamejo svobodo?

Kosovska prisega

Srbi so ves čas suženjstva, ki je sledilo usodni bitki, trpeli ponižanje in žalovali, vendar so ohranili vero v božjo pravičnost »in bili trdno prepričani, da mora priti zanje dan osvete, plačilo za storjeno jim krivico«.⁶³ Vsaka krivica se maščuje, je bila prepričana Andolškova. Po Miheličevem mnenju je osmanski imperij za sabo puščal pravo apokaliptično sliko in (skoraj) uničil celotno regijo:

Nastopila je strašna doba turškega robstva za ves slovanski Balkan. Bujne srbske poljane so se izpremenile v puščave, saj ni bilo več delavnih srbskih rok, ki bi jih z nekdanjo ljubeznijo negovale in blagoslavljele. Ubogi seljak-domačin se je skrival pred krvoloki po gorah, da si ohrani vsaj golo življenje.

Vidov dan je bil srbskemu narodu da(n) največje narodne nesreče, bil mu je pa k sreči tudi dan, ki ga je stoletja podžigal na krvavo osveto. Kako tudi ne? Saj ga je ravno Vidov dan najbolj živo spominjal stare moči in slave, mu vlival v žile novih moči.⁶⁴

Spomin na trpljenje pod Turki in na boljše čase srednjeveške Srbije je po mnenju Miheliča Srbe gnalo, da so vztrajali in čakali na priložnost, ko bodo z bojem dosegli svoje pravice. Tudi Marta Andoljšek je dejala, da so si ob spominu na padle vojake želeli »maščevati prelito kri in si priboriti zopetno svobodo«.⁶⁵ Na začetku 19. stoletja pa se je Turkom uprl Črni Jurij – Karađorđe in s tem sprožil proces osvoboditve Srbije.

Po omembi tega podatka govorniki navadno preskočijo del dogajanja, morda omenijo samostojno Srbijo leta 1882 in se ustavijo pri kralju Petru I. Karađorđeviću. Andolškova je omenila tudi »izdajalca« Miloša Obrenovića in njegovega potomca Aleksandra, ki ga je leta 1903 odstranil »srbski narod«.⁶⁶ »In sedaj šele – s kraljem Petrom, začela se je za vso Srbijo in tudi za ves jugoslovanski narod nova, srečna doba.«⁶⁷ Osrednjega pomena naj bi bila bitka pri Kumanovem leta 1912, ki je pomenila obrat sicer krivične usode in večno zmago Srbije nad Turki: »Kosovo

⁶² SI ZAL LJU 24, t. e. 63, a. e. št. 1669 (Vovk, str. 1). *Gávur* je v turščini slabšalen izraz za nevernika, nemuslimana in pogosto kristjana.

⁶³ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 3).

⁶⁴ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 2–3).

⁶⁵ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 3).

⁶⁶ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 4).

⁶⁷ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 4). Drugi govorniki so uporabili zvezo »zlata svoboda«.

je bilo maščevano! [...] En del kosovske prisege je bil torej z balkansko vojno izpolnjen. Turki so bili pregnani iz Evrope za vedno.«⁶⁸

Kosovska prisega, kot jo predstavljajo omenjeni učitelji, spominja na kraljevo prisego iz leta 1918. Zmagovito vojsko je namreč vodil mladi Aleksander in s tem postal obljubljeni sin, vreden, da izpolni sanje carja Dušana in prvič maščuje svoj rod. Pokazal se je nov sovražnik, ki je prav tako hotel zaslužniti Srbe. Vzel si je že za svoji »dve popolnoma srbski deželi« Bosno in Hercegovino.⁶⁹ »Vrsta je prišla na Nemce, naše najhujše sovražnike,« je dejal Mihelič. »L. 1914. je bil zopet Vidov dan – osvete dan.«⁷⁰ Srbija je v svetovni vojni, ki jo je začela stara Avstrija, ponižala njo in Nemčijo ter tako izpod nemško-madžarskega jarma osvobodila Slovence in Hrvate. Bratje, ki jih je »nemila usoda ločila celih 1400 let,«⁷¹ so bili končno združeni.

Nobeden od petih učbenikov, napisanih v dvajsetih letih do uvedbe diktature, ne omenja kosovske prisege, maščevanja nad sovražnimi Turki ali pa kakršnekoli povezave med dogodki leta 1389 in srbskimi zmagami v 20. stoletju. Brinar leta 1922,⁷² Bučar leta 1924⁷³ in Melik istega leta (ter drugič, z Orožnom, leta 1928)⁷⁴ so učbenike napisali za srednje šole, Neratovo berilo iz leta 1924 pa je bilo namenjeno osnovnošolcem.⁷⁵ Le v učbeniku, ki sta ga napisala Melik in Orožen, lahko preberemo, da se Srbi spominjajo bitke na Kosovem polju in ob tem hrepenijo po svobodi. Interpretacija v učiteljskih govorih med letoma 1925 in 1926 torej ni bila podprta z razlago v učbenikih.

Toda učbeniki iz obdobja po letu 1929 so se vendarle približali prej omenjeni razlagi zgodovine.⁷⁶ Tako Lazarevič leta 1934 kot Binter in Štrukelj leta 1938 so zapisali, da je med srbskim prebivalstvom več stoletij tlela želja po maščevanju za poraz na Kosovu.⁷⁷ Pečjak in Baukart sta v svoji zgodovini novejšje dobe iz leta 1939 trdila, da je (tedaj še bodoči) kralj Aleksander I. Kosovo maščeval leta 1912 v bitki pri Kumanovem,⁷⁸ vendar Kosova nista omenila, ko sta obravnavala vlogo Srbov v prvi svetovni vojni. Najbolj podobno tezam učiteljskih govorcev je nedavne zgodovinske dogodke opisal Polákov učbenik iz leta 1932, edini namenjen osnovnošolcem: »V balkanski in svetovni vojni pa je bilo Kosovo maščevano in osvobojeno.«⁷⁹

⁶⁸ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 5).

⁶⁹ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 5).

⁷⁰ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 4).

⁷¹ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 5).

⁷² Brinar, *Zgodovina za meščanske šole*, str. 96–97.

⁷³ Bučar, *Zgodovina srednjega veka*, str. 265–266.

⁷⁴ Melik, *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev*, str. 76–77, ter Melik in Orožen, *Zgodovina Jugoslovanov*, str. 118–120.

⁷⁵ Nerat, *Zgodovinska čitanka*, str. 30–31.

⁷⁶ Izjema je Orožnov učbenik, v katerem avtor trdi, da je bilo maščevanje za Kosovo bitka za Grahovac leta 1858, ko je vojska Kneževine Črne gore premagala osmansko. Orožen, *Zgodovina najnovejše dobe*, str. 111.

⁷⁷ Lazarevič, *Zgodovina Jugoslovanov*, str. 90–91, ter Binter in Štrukelj, *Zgodovina Jugoslovanov*, str. 117–118.

⁷⁸ Pečjak in Baukart, *Zgodovina za četrti razred meščanskih šol*, str. 147.

⁷⁹ Polák, *Zgodovina za učence III. razreda*, str. 41.

Ideja maščevanja za Kosovo se je v učbenikih pojavila šele po učiteljskih govorih in uvedbi diktature, a še takrat v omejenem obsegu. Njihovi avtorji nikjer ne govorijo o pomenu te ideje za prihodnost niti je ne povezujejo z »neodrešeno domovino«. Idej o treh Vidovih dneh ali o slovenskem Kosovem polju v učbenikih prav tako ne najdemo.

Prihodnji Vidov dan

V zaključku govorov so učitelji poskušali združiti pomen srbskega Vidovega dneva s prihodnostjo celega jugoslovanskega naroda in še posebno slovenskega plemena:

Ko se veselimo svobode mi, zdi huje velik del Slovencev in Hrvatov še pod tujim jarmom, to so Slovenci ob sinji Soči in deroči Dravi tam v tužnem Korotanu, to so Hrvati tam v kršni Istri. Preko 600.000 naših bratov in sestra!

Naš narod, ki živi v svoji svobodni domovini, je slovesno prisegel, da svojih neodreženih bratov in sestra nikoli ne pozabi. Primorje in Koroška sta bili naša last in naša last ostaneta. Njiju osvoboditev živi v našem pričakovanju in pride z našim delom.

Kosovo je bilo maščevano. Nista pa še maščevani naša Koroška in Primorska.⁸⁰

Miheličev bojeviti ton so dopolnile melanholične besede hrvaškega pesnika Rikarda Katalinića Jeretova: »Propadla nam je mučeniška Istra s solčno Liburnijo, ovenela je cvetoča Gorica, Zoraničev Zader, biser Reka, ovenelo Gospodstvo polje, zibelka slovenstva.«⁸¹ Andolškova je prav tako ugotovila, da »ujedinjenje« ni bilo popolno. »Naš pravi, veliki Vidov dan bo prišel, ko bodo združeni z nami v skupni hišici še naši neodrešeni bratje na Koroškem, Notranjskem in v Primorju.«⁸² Oba z Miheličem sta evolucionistično ugotavljala, da morajo Slovenci slediti srbskemu zgledu, če hočejo doseči naslednjo stopnjo v svojem narodnem razvoju.

Če bomo posnemali vse danes že navedene vrline naših bratov Srbov, njih vztrajnost in trdno zaupanje v Boga in svojo lastno moč, njih požrtvovalnost in iskreno ljubezen do domovine in vladarja, če se bomo v zavesti, da smo vsi Jugoslovani en sam bratski narod, tudi resnično kot pravi bratje ljubili in spoštovali – potem bo brez dvoma prišel tudi ta naš veliki Vidovdan – morda preje kakor mislimo! Maščevano bo tudi naše Kosovo!⁸³

Besede Marte Andolšek razkrivajo tudi samopodobo novega naroda. Jugoslovanov v resnici še ni bilo. Srbi, Hrvati in Slovenci bodo postali narod, ko se bodo zavedali, da so bratje. Šele ko bodo začeli verjeti v novi narod, bo izpolnjena obljuba Vidovega dne. Miheličev nagovor je potekal podobno. Le enkrat je izrekel besedo »Jugoslavija«, pa še takrat je govoril o prihodnosti, »ko bomo vsi Jugoslo-

⁸⁰ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 5).

⁸¹ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 6).

⁸² SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 7).

⁸³ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 7).

vani združeni pod eno streho»,⁸⁴ kot da je Jugoslavija zgolj ideja, in ne realnost. Ves preostali čas je govoril ločeno o Srbih, Slovencih in Hrvatih ali o nedoločnem narodu oziroma domovini.

V vseh štirih govorih pa se je kot osrednja vez med Slovenci in Srbi pojavljalo Kosovo polje, ki je v preteklosti (srbskega) naroda simboliziralo boj za svobodo. Zato so bile t. i. neodrešene slovenske pokrajine označene za »naše Kosovo«. Kosovo je v prihodnosti predstavljalo enotno jugoslovansko državo in idejo. Bila sta že dva Vidova dneva, je poudaril Repovš, prvi leta 1912 pri Kumanovem in drugi leta 1914, ko je bil v Sarajevu ubit Franc Ferdinand. Toda to še ni vse:

Še en Vidov dan nas čaka. Dal Bog, da skoro pride! Vidov dan – dan svobode in vstajenja naših do sedaj zaslužjenih bratov Primorcev in Korošcev. Komu bo pač sojeno, da tretjič maščuje Kosovo?

Pravijo, da je naš kralj mislil na osvobojenje teh naših bratov na Blejskem otoku, ko je prvič v svojem življenju potegnil za vrv zvona, o katerem gre glas, da izpolni vsako željo. V njega stavimo svoj upe in nade.⁸⁵

Vsi govorniki so si boj in prihodnost predstavljali pod vodstvom rodbine Karađorđević in kralja Aleksandra I. Mihelič ga je v sklepu simbolično imenoval tudi »naš kralj Matjaž«.⁸⁶ Kralj Aleksander I., vojskovodja v bitki pri Kumanovem in veliki zmagovalac svetovne vojne, je ostal pglavitni obet za tretje maščevanje Kosovega polja, saj je to maščevanje obljubil tudi sam, ko je delegatom Države SHS leta 1918 zagotovil brezkompromisen boj. Morda je bil favorit zgolj na papirju, saj druge možnosti ni bilo, morda pa so bili govorniki nad njim razočarani. Kralj, ki zvoni z zvoncem kot otrok in upa na ugoden izid, nikakor ne učinkuje kot vodja. Speči kralj ni ravno najbolj tvorna prisposoba, saj poležava, medtem ko zvesti narod nestrpnost čaka, da se bo prebudil. Vseeno pa moramo upoštevati, da so bili govorniki namenjeni osnovnošolcem in so novo figuro morda zgolj želeli povezati s pravljičnim junakom, ki so ga otroci že poznali.

Govorniki so pomen Vidovega dne videli v maščevanju srbskega naroda nad Turki in Nemci. V tem dejanju so videli prihodnost slovenskega plemena oziroma naroda, ki se bo prav tako maščeval svojim dolžnikom, Nemcem in Italijanom, ker so ugrabili njegovo zemljo ter brate in sestre na Koroškem in Primorskem. Takrat bo slovenski narod dobil svoj Vidov dan (za Jugoslovane tretji) in se izenačil s srbskim. Združitev Jugoslovancev bo naposled popolna: »Velik je ta praznik osvete, a lahko bi ga praznovali s še večjim sijajem, ako bi bilo naše ujedinjenje popolno.«⁸⁷

⁸⁴ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 7).

⁸⁵ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Repovš, str. 2).

⁸⁶ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 8).

⁸⁷ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 7).

Sklep

Postavljata se dve vprašanji. Prvo je, ali so šolske slovesnosti v Ljubljani gradile prihodnost jugoslovanskega naroda ali pa so izražale prikrit slovenski nacionalizem. Zgled iz preteklosti in politični primat sta vsekakor pripadala Srbom, kar se močno kaže v Repovševem in Vovkovem govoru. Prihodnost »naroda« so učitelji povezovali predvsem z bojem za slovenske/jugoslovanske meje. Toda o katerem narodu so govorili? Jugoslovanskih narodov v tem kontekstu pravzaprav sploh ne moremo razdeliti v povsem samostojne kategorije, saj teh ni rabila niti uradna politika. Tudi če govorci niso imeli namena spodbujati predvsem slovensko zavest in so menili, da s tem, ko otrokom govorijo tudi o domačih (in ne le srbskih) temah, krepijo idejo o skupni jugoslovanski identiteti, so pri njih vendarle razvijali željo po združitvi t. i. slovenskih dežel. Celo jugoslovanske oblasti od slovenskih učiteljev niso mogle zahtevati več, saj so bili državni zakoni dovolj prilagodljivi. Obenem tudi nihče ni mogel trditi, da jugoslovanska narodno patriotska vzgoja v teh govorih ni bila dovolj izčrpna in pristna.

Drugo vprašanje pa je, kako so si učitelji predstavljali maščevanje, o katerem so govorili na proslavah. So verjeli, da bo Jugoslavija z vojsko zasedla ozemlje Koroške in Primorske? V svojih govorih otrok niso izrecno pozivali, naj zgrabijo orožje ter se pripravijo na vdor v Avstrijo in Italijo, po drugi strani pa so razpredali o bitki na Kosovem polju in jo povezovali z vojnami, v katerih je Srbija širila svoje ozemlje, dokler ni nastala Jugoslavija. Leta 1389 so t. i. Srbi izgubili Kosovo, vendar so ga po bitki pri Kumanovem (balkanskih vojnah) dobili nazaj in ga s tem prvič maščevali. Drugič so potem Kosovo maščevali z zmago nad Habsburško monarhijo, t. i. zatiralko jugovzhodnih Slovanov, v prvi svetovni vojni in z ustanovitvijo Kraljevine SHS. Tretji Vidov dan pa naj bi Slovenci/Jugoslovani po mnenju govorcev oznanili z osvoboditvijo rojakov, ki so živeli onstran meja nove države.

Že leta 1920 je *Učiteljski tovariš* pozdravil Aleksandrov prihod v Ljubljano z naznanilom, da so naše šole »orožarnice«, saj so Slovenci pripravljeni na junaštvo. Mihelič je trdil, da je srbski narod skozi stoletja na Vidov dan gojil misel na krvavo osveto.⁸⁸ Andolškova je tudi mladenke spodbujala, naj maščujejo prelito kri in narodu priborijo svobodo,⁸⁹ ter navrgla, da bo veliki Vidov dan prišel šele, ko bodo vsi rojaki iz »neodrešene domovine« zaživel v skupni domovini s svojimi brati.⁹⁰ S sorodnimi mislimi sta svoja govora zaključila tudi Vovk in Repovš.⁹¹ Navsezadnje ne smemo pozabiti, da so bili poslušalci teh govorov otroci od prvega razreda naprej, na katere so krepke besede zagotovo naredile močan vtis.

Uveljavitev Slovencev/Jugoslovanov so govorci na osnovnošolskih slovesnostih spodbujali s pozivi h krvavemu maščevanju in osvojitvi dežel, ki so jih imeli za svoje. Čeprav bi bilo spodbujanje k takšnim dejanjem v današnjih osnovnih

⁸⁸ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Mihelič, str. 2–3).

⁸⁹ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 3).

⁹⁰ SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Andolšek, str. 7).

⁹¹ SI ZAL LJU 24, t. e. 63, a. e. št. 1669 (Vovk, str. 7) in SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643 (Repovš, str. 2).

šolah nepojmljivo in se nam morda zdi pogubno, pa se moramo zavedati, da je bila takšna retorika v tedanji Evropi nekaj vsakdanjega. Razen Grčije so jo proti Jugoslaviji uperjale vse sosednje države (največ sosedov je v Evropi za Nemčijo imela Jugoslavija). Slovenska vloga v zgodovini in posebno pri zedinjenju Jugoslavije, ki je bila v uradnih virih pogosto prikazana kot zelo pasivna, je pri učiteljskih govornikih izzivala občutek nemoči in sramu. Zato so v prihodnji vlogi Slovencev zrl aktivnost in celo radikalno bojevništvo – in taka je po razpadu kraljevine v različnih oblikah in na različnih straneh tudi dejansko postala.

Viri in literatura

Arhivski viri

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana

- SI ZAL LJU 24, t. e. 50, a. e. št. 1305, Vojaško patriotska vzgoja šolske mladine
- SI ZAL LJU 24, t. e. 57, a. e. št. 1420, Proslava – Vidov dan
- SI ZAL LJU 24, t. e. 58, a. e. št. 1451, Praznovanje narodnih praznikov – poročila
- SI ZAL LJU 24, t. e. 62, a. e. št. 1643, Vidovdanska proslava
- SI ZAL LJU 24, t. e. 63, a. e. št. 1669, Vidovdanska proslava
- SI ZAL LJU 24, t. e. 64, a. e. št. 1695, Praznovanje 1. decembra – ujedinjenje
- SI ZAL LJU 225, t. e. 1, MF–18, Šolska kronika – Ledina (1923/24–1945/46)
- SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 18, Šolska kronika – Vrtača (1918/19)
- SI ZAL LJU 233, t. e. 1, a. e. št. 24, Šolska kronika – Vrtača (1924/25–1945/46)

Časopisni viri

- Učiteljski tovariš, 26. 6. 1920
- Slovenski učitelj, 15. 7. 1921
- Zvonček, oktober 1934

Drugi viri

- Binter, Bogdan in Vojteh Štrukelj, *Zgodovina Jugoslovancev za tretji razred srednjih šol*. Ljubljana: Jugoslovansko profesorsko društvo, 1938.
- Brinar, Josip, *Zgodovina za meščanske šole: I. del: stari in srednji vek*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1922.
- Bučar, Josip, *Zgodovina srednjega veka: za višje razrede srednjih šol*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1924.
- Fink, Franc, *Zbirka važnejših novih naredb in odredb za osnovne in meščanske šole ter učiteljišča v Sloveniji*, Zv. 1–19. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1921–1940.
- Fleré, Pavel, *Zakon o narodnih šolah s kratko razlago in stvarnim kazalom ter z dodatkom predpisov drugih zakonov, ki so v zvezi z zakonom o narodnih šolah*, priredil Pavel Fleré. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1929.
- Koman, Manica, *Naš Vidov dan: slavnostna slika v proslavo Vidovega dne; Ujedinjenje: slavnostna slika za 1. december: posvečeni šolski in sokolski mladini*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1934.
- Lah, Ivan, *Na narodni praznik: štirje prizori za slavnostne prilike*. Ljubljana: Jug, 1928.
- Lazarevič, Đorđe B., *Zgodovina Jugoslovancev: (s pogloblitimi dogodki iz obče zgodovine): za srednje in strokovne šole*, slovensko besedilo priredil po sedmi srbo-hrvatski izdaji Pavle

- Flerè. Beograd: Narodna Prosveta, 1934.
- Melik, Anton, *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev: za višje razrede srednjih šol*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1924.
- Melik, Anton in Janko Orožen, *Zgodovina Jugoslovanov za nižje razrede srednjih šol: I. del*. Ljubljana: Jugoslovanska tiskarna, 1928.
- Nerat, Anton, *Zgodovinska čitanka: namenjena učencem višje stopnje osnovnih šol*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1924.
- Orožen, Janko, *Zgodovina najnovejše dobe: za VIII. razred srednjih šol: (1815–1920)*. Ljubljana: Tiskarna Merkur, 1933.
- Pečjak, Rudolf in Jan Baukart, *Zgodovina za četrti razred meščanskih šol: življenje Slovanov v novem veku*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1939.
- Polák, Janko Evangelist, *Zgodovina za učence III. razreda osnovnih šol: (po novem učnem načrtu)*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1932.

Literatura

- Bergant, Milica, *Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih: 1919–1929: od prevrata do uvedbe diktature*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.
- Dolenc, Ervin, *Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Gabrič, Aleš, *Sledi šolskega razvoja na Slovenskem*. Ljubljana: Pedagoški inštitut, 2009.
- Jezernik, Božidar, *Politika praznovanja. Politika praznovanja: prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem* (ur. Božidar Jezernik). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zupaničeva knjižnica, 2013, str. 7–15.
- Jezernik, Božidar, *Temeljni kamen kot kamen spotike. Vidovdan med Slovenci. Politika praznovanja: prazniki in oblikovanje skupnosti na Slovenskem* (ur. Božidar Jezernik). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Zupaničeva knjižnica, 2013, str. 17–46.
- Okoliš, Stane, *Zgodovina šolstva na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2009.
- Stugu, Ola Svein in Peter Vodopivec, *Narratives of the Nation History Textbooks and National Identities in Norway and Slovenia. Small states, big challenges: Norway and Slovenia in comparative perspective* (ur. Kristen Ringdal, Sabrina P. Ramet, Danica Fink-Hafner). Baden-Baden: Nomos, Edition Sigma, 2016, str. 125–145.
- Vodopivec, Peter, *Zakaj in kako otrokom pripovedujemo zgodovino? Nova revija: mesečnik za kulturo* št. 89/90 (8), 1989, str. 1258–1265.

SUMMARY

“Our Kosovo Shall Be Avenged as Well!” Speeches Held in Primary Schools at Patriotic Ceremonies in the Yugoslav Kingdom

Anton Snoj

State elementary schools in the first Yugoslavia aimed to provide students with patriotic education so that they become nationally conscious and committed Yugoslavs. The underlying theme of speeches held at ceremonies in Ljubljana's primary schools was alongside the emphasis on the Serbian history also the battle for the Littoral and Carinthia that remained outside the borders of the new state. Teachers cleverly linked Serbian history through the motif of revenge on hostile nations with Slovene and Yugoslav future. Almost a third of the Slovene population lived in foreign countries; consequently, speech-makers considered the Yugoslav unification to be flawed. They regarded revenge and incorporation of much-desired territories as a materialization of freedom for their “unredeemed countrymen” and for themselves.

In December 1918, when Alexander I promised to sort out the so-called ethnographic borders of the kingdom that were transgressed by foreigners, teachers informed their students about it. From that point onwards, they were reminded of revenge on many important occasions, e.g. during the celebration of the “Unification Day” or on the day of King Alexander's assassination. Teachers had to follow general instructions for patriotic celebrations that came from Belgrade. Due to the unsolved national question they were allowed to improvise in the case of subject matters that were not defined in detail or forbidden. The nation could only be Yugoslav, and Slovenes were merely a tribe. Teachers were thus not allowed to use the term “the Slovene nation” in their speeches, but they were allowed to refer to ordinary “Slovenes”.

Speeches held on Vidovdan (St. Vitus Day) in 1925 and 1926 summarized fervent thoughts used when teaching children. This holiday was pronouncedly celebrated as the day of vengeance on oppressors. Serbs avenged their victims twice already, and Slovenes were yet to avenge theirs. Teachers thus wanted to demonstrate to the pupils that Slovenes were ready for a new world which was heralded by the end of the World War. They attempted to justify their inactivity in the formation of their own state, with which the official propaganda reproached Slovenes and Croats, and thus directly encourage children to defend the whole of Yugoslavia, which was under threat along the greater part of its border. All this led to an education that taught primary school students that taking blood-stained revenge on Germans and Italians will solidify Slovenes/Yugoslavs and bring them final unification and happiness. Slovenes demonstrated in full their great political activity and fighting spirit only after the disintegration of the Kingdom of Yugoslavia.

Ivan Smiljanić

Spomenik Ulriku II. Celjskemu v Beogradu in njegova usoda

SMILJANIĆ Ivan, univ. dipl. zgodovinar in rusist, SI-4000 Kranj, Tuga Vidmarja 2, ivansmil.is@gmail.com

Spomenik Ulriku II. Celjskemu v Beogradu in njegova usoda

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 450–472, cit. 91

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

V članku je predstavljen spomenik zadnjemu celjskemu knezu Ulriku II., ki je stal v Beogradu. Ulrik je bil leta 1456 ubit v beograjski trdnjavi, zato je slovenski diplomat Ivan Švegel v njegov spomin leta 1931 beograjski občini podaril kip *Molitev* hrvaškega kiparja Frana Kršinića, ki so ga kot del Ulrikovega spomenika postavili v parku Kalemegdan. Po drugi svetovni vojni je bil kip zrušen in dvakrat prestavljen, danes pa je spravljen v muzejskem depoju. Ker gre za prvi poskus zaokroženega prikaza podatkov o tem spomeniku, marsikatera podrobnost še naprej ostaja neznana.

Ključne besede: spomenik Ulriku II. Celjskemu, Beograd, spomeniki, Celjski grofje.

SMILJANIĆ Ivan, BA in History and Russian, SI-4000 Kranj, Tuga Vidmarja 2, ivansmil.is@gmail.com

Monument to Ulrich II of Celje in Belgrade and Its Fate

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 450–472, 91 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article discusses the monument to Ulrich II, the last princely count of Celje, that was set up in Belgrade. Ulrich was killed in 1456 in the fortress of Belgrade; to commemorate him, the Slovene diplomat Ivan Švegel gifted the statue *Prayer* by the Croatian sculptor Frano Kršinić to the Municipality of Belgrade in 1931. The statue was erected in the park Kalemegdan as a part of the monument to Ulrich. It was demolished and relocated twice after World War II, at present it is stored at the National Museum's depository. Since this is the first attempt to provide a rounded view of the data on this monument, many details remain unknown.

Key words: monument to Ulrich II of Celje, Belgrade, monuments, the Counts of Celje

Uvod

Že vrsto let se v srbski literaturi in uradnih dokumentih, ki se ukvarjajo z zgodovino in kulturno dediščino Beograda, bolj ali manj mimogrede omenja podatek, da je Ulrik II. Celjski, ubit v mestni trdnjavi, tam nekoč imel tudi svoj spomenik. Podatek ni bil nikjer podkrepjen z dodatnimi informacijami, ponekod je bil že sam obstoj takega spomenika označen kot nekoliko vprašljiv ali odpisan kot nepotrjena zgodbica, ki kroži med zgodovinarji. Sčasoma so v Srbiji začeli iskati, zbirati in objavljati podatke o spomeniku, v Sloveniji pa obstoj tega obeležja v dosedanjih raziskavah ni zabeležen, četudi je znanstveno zanimanje za mitotvorno plat grofov Celjskih v zadnjih letih precej poraslo. Ulrikov spomenik je še en kamenček v mozaiku teh raziskav, ki dodatno osvetljuje različno doumevanje vloge Celjskih v različnih družbenih in političnih okoliščinah.

V uvodu naj navedemo nekaj temeljnih podatkov o Ulriku II. Celjskem. Leta 1406 se je rodil Frideriku II. in Elizabeti Modruško-Krčki in se kasneje aktivno vključil v sooblikovanje srednjeevropske politike. Leta 1434 se je poročil s Katarino (prvotno Kantakuzino) Branković, hčerjo srbskega despota Đurađa Brankovića, vendar so njuni trije otroci umrli še pred Ulrikom. Leta 1436 ga je cesar Sigismund Luksemburški skupaj z očetom povzdignil v državnega kneza, s čimer so Celjani postali enakovredni Habsburžanom, leta 1443 pa so z njimi podpisali obojestransko dedno pogodbo. Ulriku je uspelo pridobiti skrbništvo nad mladoletnim ogrskim kraljem Ladislavom Posmrtnim, s čimer je načenjal oblast madžarske družine Hunyadi.¹

Julija 1456 je med krščansko vojsko in Osmani potekal spopad za Beograd, v katerem so bili slednji premagani. Obrambo je vodil János Hunyadi, nasprotnik Celjanov, vendar je že tri tedne po zmagi umrl za kugo, ki je izbruhnila zaradi množice nepokopanih trupel. S tem je Ulrikova moč še narasla, saj je postal kraljevi namestnik na Ogrskem. Dne 8. novembra 1456 je na križarskem pohodu skupaj z Ladislavom in vojsko križarjev preko Zemuna pripotoval v Beograd. Slovesno ga je sprejel Ladislav Hunyadi, Jánosev sin, ter ga pospremil do Beograjske trdnjave.² Že prej je mladi Hunyadi skoval zaroto zoper Ulrika, ki se je izvršila naslednjega

¹ *Slovenika*, s. v. Ulrik II. Celjski.

² Uradno ime za beograjsko mestno trdnjavo nad sotočjem Save in Donave je preprosto Beograjska trdnjava (srb. Beogradska tvrđava), zato je v nadaljevanju članka ta besedna zveza pisana z veliko začetnico.

dne zjutraj. Med mašo so odposlanci Ulriku povedali, da mora priti na posvet s Hunyadijem. Ulrik je počakal do konca obreda in se nato odpravil k Hunyadiju, ki je verjetno uprizoril prepir in Celjanu očital, da je vedno omejeval delovanje njegovega očeta. Verbalni spopad je prerasel v fizičnega. Orožje je verjetno prvi uporabil Ulrik v samoobrambi, vendar so ga napadli Madžari. Ranili so ga v nogo, nato pa pobili in mu že mrtvemu odsekali glavo. Posmrtno ostanke so kasneje predali celjskim vitezom, ki so jih prenesli v Celje.³

Atentat na Ulrika, ki je Celjske odstranil z zgodovinskega prizorišča, je postal najbolj znan dogodek iz zgodovine rodbine. »Izmed vseh opisov dogodkov se v narativnih virih najpogosteje pojavlja omemba uboja Ulrika II. v beograjski trdnjavi. Kar 27 različnim avtorjem se je v 32 spisih zdelo vredno omeniti ta dogodek.«⁴ Pri sodobnikih je dogodek vzbujal pozornost zaradi naraščajoče turške nevarnosti, povezane s križarskim pohodom, ki se ga je udeležil Ulrik, pri Madžarih zaradi povezav s Hunyadiji, v avstrijskih deželah pa zaradi Ladislava Posmrtnega.⁵

Prvi načrti za Ulrikov spomenik

Prva znana omemba Ulrikovega spomenika v Beogradu spada v pozno poletje leta 1930. V tistem času so se v časopisju pojavili komentarji, ki so Beograd kritično označevali za »vas brez spomenikov«, kar so imeli za sramoto in veliko pomanjkljivost.⁶ Beograjska občina je v odziv ustanovila odbor, ki naj bi odločil, katerim osebnostim bodo postavili spomenike ter na katerih lokacijah v prestolnici naj bi stali. Odbor, sestavljen iz uglednih srbskih znanstvenikov, zgodovinarjev, književnikov in novinarjev, je na prvi seji (verjetno 25. avgusta 1930) določil znanega komediografa in književnika Branislava Nušića, da sestavi seznam spomenikov, ki naj bi jih odkrili, ter upokojenega generala Milivoja Nikolajevića, da predlaga lokacije za te spomenike. Nušić in Nikolajević sta nalogo opravila že do začetka septembra in o sklepih poročala podpredsedniku občine dr. Miloslavu Stojadinoviću.⁷

Nušić je v svojih dramskih in proznih delih dokazal, da je na zgodovino znal pogledati tudi s humorne plati, vendar je k sestavljanju seznama pristopil resno. Spomenike je razdelil v pet skupin. V prvo so spadali najbolj monumentalni spomeniki, kot so Panteon ter kipa kralja Petra I. in Karađorđa, v drugo spomeniki velikim osebam, npr. Vuku Karadžiću, Filipu Višnjiću, Vasu Čarapiću in Radimirju Putniku, v tretjo doprsni kipi zaslužnih Srbov, v četrto spomeniki pomembnim dogodkom, npr. branju hatišerifa leta 1830, predaji ključev Beograjske trdnjave v srbske roke leta 1867 in sprejemu premirja leta 1918, in v peto spominske plošče. Na lokacije iz četrte skupine naj bi postavili večje ali manjše spominske piramide.⁸

³ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 175–177.

⁴ Prav tam, str. 173–174.

⁵ Prav tam, str. 177.

⁶ Пандуровић, *Поглед на културни напредак*, str. 990.

⁷ *Коме треба подићи споменик*, str. 4.

⁸ Prav tam.

Kot navaja beograjski časopis *Politika* (drugi časopisi pa ne), je Nušić v četrto skupino spomenikov uvrstil tudi lokacijo smrti Ulrika II.⁹ Zgodovinarica Olga Manojlović Pintar je opozorila, da so vsa predlagana imena, z edino izjemo Ulrika II., označevala pripadnike srbskega etnosa.¹⁰

Od kod torej pobuda za Ulrikovo obeležje, če se ni vklapljala v tedanjo nacionalno podobo beograjske memorialne krajine? Razloge zanjo je treba iskati v teorijah, po katerih so Celjski grofje s svojo politiko povezovanja slovenskega prostora s Hrvaško, Srbijo in z Bosno v »veliko državno tvorbo na jugu«¹¹ že stoletja pred nastankom Kraljevine SHS zastopali svojevrstno protojugoslovansko usmeritev. Popularnost te teorije je rasla paralelno z razvojem slovenskega občutka povezanosti z južnoslovanskimi narodi od 1870. let dalje. Prve konkretne omembe jugoslovanske usmerjenosti Celjskih najdemo ob koncu 19. stoletja, npr. v podlistkih Antona Fekonje v *Domu in svetu* med letoma 1895 in 1897.¹² Najbolj natančno je to tezo elaboriral profesor, klasični filolog in politik Karel Verstovšek na predavanju *Celjski grofje in jugoslovansko ozemlje* na zborovanju Zgodovinskega društva za Spodnji Štajer, ki je potekalo 22. oktobra 1905 v Celju. V referatu je predstavil trditve o povezovalnih težnjah Celjskih na prostoru južnih Slovanov, s čimer je idejo lansiral v javnost.¹³ Četudi je Verstovšek v predavanju zagrešil »kar nekaj nenatančnosti in interpretacij, ki ne prenesejo kritičnega pretresa,«¹⁴ so njegove ideje za Slovence predstavljale uteho in podporo, ki so z mitizirano predstavo o nacionalni preteklosti blažile takratno nelahko politično in kulturno stanje Slovencev v Avstro-Ogrski.¹⁵ Verstovškove trditve je nekritično prevzelo tudi slovensko zgodovinopisje. Josip Gruden jih je vključil v drugi zvezek svoje *Zgodovine slovenskega ljudstva*, ki je izšel v izjemni nakladi 79 tisoč izvodov, s čimer »je ideja prišla v tako rekoč vsak slovenski dom.«¹⁶ Zanimiv derivat mita je tudi (dolgo časa izgubljeni) srbski film *Ulrik Celjski i Vladislav Hunjadi*, ki ga je že leta 1911 posnel Ilija Stanojević.¹⁷

Nastanek Kraljevine SHS leta 1918 je prinesel nov porast popularnosti teze o jugoslovanskosti Celjskih. Zagovarjali so jo zgodovinar Janko Orožen, filozof in zgodovinar Fran Kovačič¹⁸ ter dramatik in politik Anton Novačan, avtor drame *Herman Celjski*. Večina podpornikov je bila po prepričanju liberalcev, torej zagovornikov jugoslovanskega unitarizma, medtem ko se klerikalci, pristaši slovenske avtonomije, s Celjskimi v glavnem niso identificirali.¹⁹ Od konca 1920. let so se začeli oglašati prvi skeptiki. Novačanu sta ugovarjala Lojze Ude in Bratko Kreft,²⁰

⁹ Подизање споменика у Београду, str. 7.

¹⁰ Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, str. 101.

¹¹ Voje, *Prikaz zgodovine Celjskih grofov*, str. 51.

¹² Fugger Germadnik, *Mit o jugoslovanski državotvornosti*, str. 127.

¹³ Mlinar, *Celjski grofje – zgodovinski mit?*, str. 109.

¹⁴ Fugger Germadnik, *Mit o jugoslovanski državotvornosti*, str. 127.

¹⁵ Prav tam, str. 128.

¹⁶ Mlinar, *Celjski grofje – zgodovinski mit?*, str. 109.

¹⁷ Fugger Germadnik, *Grofje Celjski med zgodovino in mitom*, str. 74.

¹⁸ Fugger Germadnik, *Mit o jugoslovanski državotvornosti*, str. 128–129.

¹⁹ Fugger Germadnik, *Grofje Celjski med zgodovino in mitom*, str. 87.

²⁰ Mlinar, *Celjski grofje – zgodovinski mit?*, str. 110.

avtor igre *Celjski grofje: drama iz življenja srednjeveških fevdalcev, katerim so tlačani naši predniki*. Dokončno je trditve o jugoslovanskosti Celjskih pokopal zgodovinar dr. Milko Kos. Leta 1933 je v beograjskem časopisu *Pravda* na to temo objavil članek, v katerem je opozoril, da so številne zapise o Celjskih objavili literati, in ne zgodovinarji. Razložil je, da Celjski niso pogledovali le proti hrvaškim, bosenskim in srbskim pokrajinam, ampak da so se povezovali tudi z Madžarsko, Avstrijo in Češko. Takrat aktualne razprave o nacionalni pripadnosti Celjskih, ki so jim pripisovali bodisi nemški bodisi (jugo)slovanski izvor, je prekinil s trditvijo, da o nacionalni identiteti v sodobnem pomenu besede za časa te rodbine še ni mogoče govoriti. Na osnovi znanih virov, je zaključil Kos, ne moremo sklepati ničesar o državno-političnih ciljih grofov Celjskih.²¹ Svoje stališče je ponovil na predavanju o Celjskih leta 1937, kjer je »z jasno besedo ovrge vse namigovanja o prisotnosti jugoslovanskih državnih idej v političnem planiranju Celjskih«.²²

Predlog za Ulrikov spomenik v Beogradu se je pojavil nekaj let pred Kosovim člankom, torej v času, ko ideja o jugoslovanski usmerjenosti grofov Celjskih še ni izgubila zagona, vendar je bila že postavljena pod vprašaj. Morda je tudi to vplivalo na odločitev, sprejeto na diskusiji med drugo sejo odbora za postavljanje spomenikov, ki je bila 9. septembra 1930 v knjižnici beograjske občine, da bodo namesto predlaganega Ulrikovega spomenika raje postavili obeležje grškemu patriotu Rigasu Feraiosu,²³ ki je bil leta 1798 ubit v stolpu Nebojša pod Beograjsko trdnjavo.

Donator Švegel in kipar Kršinić

Zaradi odločitve odbora je nekoliko ironično, da je Ulrik pozneje dobil spomenik, številni drugi Srbi z Nušičevega seznama pa ne. Postavitev spomenika je omogočil slovenski diplomat in politik dr. Ivan Krizostom Švegel (tudi Schwegel, Žvegel idr.), rojen leta 1875 v Zgornjih Gorjah pri Bledu. Po študiju na Dunaju je leta 1899 začel delovati v avstrijski konzularni službi v ZDA, Južni Afriki, Grčiji in Kanadi. Med prvo svetovno vojno se je bojeval na fronti, leta 1919 pa je kot član jugoslovanske delegacije sodeloval na pariških mirovnih pogajanjih ter zagovarjal pripojitev Blejskega kota h Kraljevini SHS. Kasneje se je vrnil v ZDA, kjer je deloval v gospodarstvu, leta 1927 pa je bil v domovini izvoljen za poslanca na listi Hrvaške kmečke stranke. Med letoma 1930 in 1931 je kot minister brez listnice deloval v vladi Petra Živkovića, med 1931 in 1933 pa kot veleposlanik v Buenos Airesu. Po vrnitvi se je upokojil in do smrti leta 1962 živel v svoji blejski graščini Grimšče.²⁴

Časopis *Vreme* je konec maja 1931, devet mesecev po objavi Nušičevega predloga, prvi najavil, da bo na manjši terasi pod obzidjem Beograjske trdnjave čez

²¹ Kos, *Јесу ли целјски грофови*, str. 31.

²² Fugger Germadnik, *Mit o jugoslovanski državotvornosti*, str. 129–130.

²³ *Друга седница Одбора*, str. 1032.

²⁴ *Slovenika*, s. v. Švegel, Ivan Krizostom.

nekaj dni v spomin Ulriku II. odkrita bronasta skulptura dekleta, delo hrvaškega kiparja Frana Kršinića. Kip je beograjski občini podaril Ivan Švegel, takratni veleposlanik v Argentini.²⁵

Švegel pri odločitvi za Frana Kršinića nedvomno ni izbral slabo, saj ta kipar velja za enega najbolj priznanih hrvaških umetnikov, ki se večkrat omenja kot drugi največji hrvaški kipar 20. stoletja, takoj za Ivanom Meštrovićem.²⁶ Rodil se je leta 1897 v Lumbardi na Korčuli in se šolal v Pragi, kjer je leta 1920 diplomiral. Po vrnitvi v Hrvaško se je naselil v Zagrebu. Nekaj časa je delal samo kot kipar, nato pa je začel poučevati na zagrebški akademiji likovnih umetnosti, kjer je učil tudi tri slovenske kiparje, brata Borisa in Zdenka Kalina ter Frančiška Smerduja.²⁷ Umrli je leta 1982.

Kako in zakaj se je Švegel odločil ravno za Kršinića, ni znano, vendar je kiparja očitno poznal in cenil, saj je imel v lasti vsaj dva njegova kamnita kipa: *Zbujanje (Buđenje)* in *Dekle, ki plete lase (Djevojka koja plete kosu)*. Morda je posedoval tudi skulpturo za Ulrikov spomenik, ki bi jo lahko kupil na kateri od kiparjevih razstav, in se pozneje odločil, da jo bo podaril Beogradu.²⁸ Postavitev Ulrikovega spomenika je bila, namenoma ali ne, vsedrjavni projekt, saj je vključeval vse tri konstitutivne narode oz. »plemena« Jugoslavije: mecena iz Slovenije, kiparja iz Hrvaške in kraj postavitve v Srbiji.

Kršinić je najpogosteje upodabljal lirske in intimne ženske akte ter materinske motive. Četudi je ustvaril na stotine plastik manjših dimenzij, je danes najbolj znan po svoji spomeniški plastiki (zanimivo je, da je bil kipar do spomenikov v splošnem precej kritičen, saj je menil, da zaradi pritiska naročnikov in časovne stiske običajno niso dobro izdelani ali postavljeni).²⁹ Iz obdobja pred drugo svetovno vojno sta markantna njegova zagrebška spomenika Franu Buliću (1935) in Eugenu Kumičiću (1937), po njej pa je mdr. ustvaril relief ustreljenih talcev za spomenik v Zagrebu (1954), monolitno bronasto figuro Josipa Broza - Tita v Užicu (1961) in sedeči lik zamišljenega Nikole Tesle (1956), ki je bil odlit v več primerkih ter postavljen v Beogradu, v bližini Niagarskih slapov ter v Gospiću (upodobljen je bil tudi na bankovcu za 500 dinarjev). Kot je jedrnato zapisal umetnostni zgodovinar in Kršinićev vnuk Maro Grbić: Kršinić ni težil k monumentalnosti ali imel želje, da s svojim delom osupne, vendar je znal izdelati dober spomenik.³⁰

Skulptura *Molitev* in odkritje spomenika

Švegel je beograjski občini doniral Kršinićev kip z naslovom *Molitev (Molitva)*. Šlo je za kiparjev priljubljeni motiv v molitev zamaknjenega dekleta, ki ga

²⁵ Један скромни споменик, str. 4.

²⁶ Gagro, *Hrvatska skulptura građanskog perioda*, str. 40.

²⁷ Breščak, *Umetnost za nove dni*, str. 9–10.

²⁸ Korespondenca z Marom Grbićem, 12. 3. 2017.

²⁹ Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 231.

³⁰ Grbić, *Kršinićevi spomenici*, str. 143.

je večkrat upodobil v številnih različicah iz brona, marmorja in terakote, ki so se med sabo razlikovale pri položaju telesa.³¹ Kritiki so v teh kipih cenili zlasti izraz Kršinićeve mirnosti pri ustvarjanju.³² Prvič je bil eden od teh kipov razstavljen na skupinski razstavi v Novem Sadu med 25. in 30. majem 1924, nato pa še v Salonu Galić v Splitu v prvi polovici oktobra 1924 ter na skupinski razstavi, ki je na začetku leta 1925 potovala po vojvodinskih mestih. Sledile so še druge razstave po Kraljevini SHS in v tujini, mdr. v Kunsthausu v Zürichu med 14. februarjem in 10. marcem 1926 ter v Philadelphii konec istega leta. Aprila 1929 ter oktobra 1932 so bile različice kipa razstavljene v zagrebški galeriji, ki se je po naključju imenovala Salon Ulrich. Po letu 1932 Kršinić teh kipov ni več razstavljal.³³

Različica *Molitve*, ki jo je Švegel podaril Beogradu, je bila največja od vseh Kršinićevih kipov s tem naslovom ter obenem njegova prva skulptura, postavljena na javnem mestu³⁴ (če odmislimo nagrobna spomenika Blanki Novak in Lazu Popoviću na Mirogoju v Zagrebu iz 1930).³⁵ Kot navaja eden izmed katalogov Kršinićevega dela, je kipar to različico kipa zmodeliral leta 1930,³⁶ vendar je s fotografskega gradiva razvidno, da je bil mavčni odlitek istega kipa razstavljen že na razstavi Jadranske straže v dvorani realke v Splitu med 25. julijem in 25. avgustom 1925. Posledično se zdi verjetneje, da Kršinić kipa za Beograd ni zmodeliral na novo, temveč ga je na osnovi te predloge leta 1930 le odlil v bronu. Kdaj točno je kip nastal, ni jasno; čas nastanka *Molitve* je zapletel že sam kipar, ki je v seznamih svojih del ob njem navajal različne letnice (1927, 1930),³⁷ avtorica knjig o beograjskih spomenikih Neda Kovačević pa trdi, da je kip nastal leta 1922.³⁸ Mavčni odlitek *Molitve* od konca 1970. let hranijo Kršinićevi potomci v Zagrebu, pred tem pa ga je kipar posodil Gliptoteki HAZU. Tja je domnevno prišel konec 1940. let kot eden zgodnejših eksponatov, saj je imel nizko evidenčno številko. Po mnenju Mara Grbića ga je v ustanovo, takrat imenovano Gipsoteka, prinesel njen pobudnik in ustanovitelj dr. Antun Bauer, ki so mu kiparji mnogokrat posojali svoja dela, za katera sami niso imeli prostora.³⁹

Bronasta različica *Molitve*, izdelana za Beograd, je bila najverjetneje visoka okoli 92 cm (mavčni odlitek kipa je visok 95,4 cm, bronasti odlitek pa je vedno nekoliko manjši od mavčne predloge),⁴⁰ četudi drugi viri navajajo tudi 85 cm⁴¹ ali 68 cm.⁴² Kršinić je upodobil na tleh sedečo mladenko z dolgimi lasmi, oblečeno v nagubano haljo, ki prekriva večino telesa razen rok, bosih nog in glave. Mladenka

³¹ Šegedin, *Kršinić*, str. 98.

³² Delalle, *Nezavisna grupa*, str. 3.

³³ Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 215–216.

³⁴ Šegedin, *Kršinić*, str. 112.

³⁵ Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 206.

³⁶ Šegedin, *Kršinić*, str. 112.

³⁷ Korespondenca z Marom Grbićem, 12. 3. 2017.

³⁸ Neda Kovačević: *Spomenici kao sekundarne sirovine*.

³⁹ Korespondenca z Marom Grbićem, 12. 3. 2017.

⁴⁰ Prav tam.

⁴¹ Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 58.

⁴² Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 236.

pogled upira v tla, roke pa so sklenjene v tihi molitvi. Kip je modeliran v slogu lirskega realizma, njegova forma je reducirano poduhovljena.⁴³

Slika 1. Skulptura Molitev kiparja Frana Kršinića. Foto Nenad Gattin, 1967. (Vir: Fotoarhiv Nenad Gattin, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb (inventarna številka negativa 2544A))

Frano Kršinić's sculpture *Prayer*. Photo by Nenad Gattin, 1967. (Source: Fotoarhiv Nenad Gattin, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb (Inventory number of the negative 2544A))

⁴³ Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 58.

Več umetnostnih kritikov je v kipu opazilo vpliv Ivana Meštrovića, hrvaškega kiparja, ki je na jugoslovanskem prostoru v tem obdobju imel izrazito močan vpliv. Mlajše generacije kiparjev so v epigonskem sledenju temu mojstru mnogokrat izgubile lastni kiparski izraz. Kršinić ni bil med njimi, saj meštrovičevske vplive prepoznava- vajo le v redkih njegovih delih.⁴⁴ Tonko Maroević je v *Molitvi* prepoznal uspešno asimilacijo Meštrovićevih vplivov,⁴⁵ Žarko Domljan pa je omenil meštrovičevsko poglobljenost in manierizem detajlov kipa.⁴⁶ Številne podobnosti lahko opazimo v primerjavi *Molitve* z Meštrovićevo secesijsko plastiko *Vestalka* iz leta 1917, ki so jo umetnostni zgodovinarji ocenjevali za pomembno delo evropskega kiparstva.⁴⁷ Po mnenju Grga Gamulina je Kršinić v *Molitvi* predelal Meštrovićeve vplive in prevpraševal veličastno stilizacijo *Vestalka*.⁴⁸

Ob novici o Šveglovem darilu so v Beogradu začeli izbirati lokacijo za postavitve spomenika. *Politika* je najprej poročala, da še ni znano, ali bo kip postavljen na kalemegdanski terasi ali v bližnjem Gornjem gradu, tj. ravnem prostoru v osrednjem delu Beograjske trdnjave.⁴⁹ Spomenik so na koncu postavili na manjšo teraso pod trdnjavskim obzidjem, okrašeno z živo mejo. Stal je v osi kamnitih stopnic, ki so dvignjeno teraso pravokotno povezovala z glavnim sprehajališčem. Ta promenada, ki so jo urejali ravno v času postavitve spomenika, se še danes razteza od stavbe francoskega veleposlaništva, poteka skozi park Veliki Kalemegdan ter se po širokem stopnišču, ki ga krasi kip leva, spusti do bližine spomenika *Zmagovalec (Pobednik)*, dela Ivana Meštrovića. Poročevalec dnevnika *Vreme* je menil, da bo Kršinićev kip, obdan s cvetličnim okrasjem, na tem nekoliko skritem mestu med zidovjem ne zgolj lep dekorativni umetniški objekt, ampak tudi spominsko obeležje, ki bo Beograjčane opominjalo na tragično smrt ene izmed najslavnejših oseb slovenske zgodovine ter predhodnika združitve južnih Slovanov.⁵⁰

O Šveglovem darilu in nameravanem odkritju spomenika so poročali tudi slovenski časopisi, ki so podatke v glavnem povzemali po beograjskih časnikih. *Jutro*,⁵¹ *Slovenski list*,⁵² *Nova doba*,⁵³ *Jugoslovan*⁵⁴ in *Kmeti list*⁵⁵ so predstavili nekaj osnovnih podatkov o kipu, medtem ko je *Slovenec*⁵⁶ dodal še krajši zgodovinski ekspozé o Ulrikovi vlogi. Novica je odmev doživela tudi na drugi strani Atlantika v časopisu clevelandskih Slovencev.⁵⁷

⁴⁴ Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 18.

⁴⁵ Maroević, *Kršinić*, str. 241.

⁴⁶ Domljan, *Obljetnica Frane Kršinića*, str. 228.

⁴⁷ Gamulin, *Hrvatsko kiparstvo*, str. 160.

⁴⁸ Prav tam, str. 340.

⁴⁹ *Поклон г. Швегла*, str. 12.

⁵⁰ *Један скромни споменик*, str. 4.

⁵¹ *Poslanik dr. Shvegl*, str. 4; *Spomenik grofu Ulriku Celjskemu*, str. 6.

⁵² *Spomenik Ulriku Celjskemu*, str. 2.

⁵³ *Kip v spomin Ulriku Celjskemu*, str. 1.

⁵⁴ *Spomenik zadnjemu celjskemu grofu*, str. 4.

⁵⁵ *Jugoslovanski poslanik*, str. 6.

⁵⁶ P., *V spomin Ulrihu Celjanu*, str. 3.

⁵⁷ *Kakor doznava "Politika"*, str. 6.

Konec junija 1931 je bilo napovedano odkritje spomenika, ki naj bi se »na slavnosten način izvršilo v bližnjih dneh.«⁵⁸ Podatki o odkritju niso znani, saj iz neznanega razloga ne srbski ne slovenski časopisi o njem niso poročali. Na marmornato ploščo, ki so jo pritrdili na kamniti podstavek kipa, so bile vklesane besede: »На успомену Улриха Целског, претече Уједињења јужних Словена, који погибе у овом граду године 1456 од непријатељске руке, ово дело кипара Франа Кршинића из Загреба дарова Општини града Београда Иван Швегл, са Бледа, 1931 године.«⁵⁹ V prevodu: »V spomin na Ulrika Celjskega, predhodnika Združitve južnih Slovanov, ki je umrl v tem mestu leta 1456 pod sovražnikovo roko, je to delo kiparja Frana Kršinića iz Zagreba daroval Občini mesta Beograda Ivan Švegl z Bleda, leta 1931.«

Izbrani kraj za Ulrikov spomenik seveda najverjetneje ni točno tista lokacija, na kateri je umrl Ulrik. Iz zgodovinskih virov je težko sklepati, kje znotraj trdnjave je prišlo do atentata, vendar se je umor še najverjetneje zgodil v palači Celjskih, ki je stala v prej omenjenem Gornjem gradu. Ob palači je nekaj dni po atentatu ležalo tudi Ulrikovo obglavljeno truplo.⁶⁰ Stavbo naj bi postavili v 1440. letih,⁶¹ stala pa je do osmanskega obleganja Beograda leta 1521. Takrat so oblegovalci pod Gornjim gradom kopali rov, da bi čim prej osvojili trdnjavo, vendar se je palača med njihovim delom zrušila in pod sabo pokopala vse v rovu.⁶² Tudi Nušić je v svojem elaboratu trdil, da se je umor zgodil v palači, in dodal, da je njena lokacija še danes okvirno znana, ker so na njej pozneje postavili konak.⁶³ Verjetno je s konakom mislil na današnji sedež zavoda za zaščito kulturnih spomenikov v Beogradu ali pa na sosednjo stavbo, ki je bila pozneje porušena.⁶⁴

Šveglovo darilo, »prijetna skulptura, kip mlade deklice,« naj bi bilo po predvidevanju beograjske občine »nekak pendant Meštrovičevemu Pobedniku, če ne oblikovno, pa vsaj po ideji. Na ta način bo kalemegdanska trdnjava dobila še en spomenik več, ki bo odgovarjal terenu in simbolično označeval kos trnjevo pletene zgodovine južnih Slovanov.«⁶⁵ Fizično gledano je bilo seveda iluzorno pričakovati, da bo intimna *Molitev* konkurirala *Zmagovalcu*, skoraj petmetrskemu bronastemu moškemu aktu na desetmetrskem dorskem stebru, ki so ga odkrili leta 1928 v spomin na preboj solunske fronte. Kljub temu je Ulrikov spomenik postal ena od pomembnih simbolnih točk v parku. Kalemegdan so že od konca 19. stoletja začeli oblikovati v nekakšen panteon zaslužnih Srbov z doprskimi kipi. Prvi je spomenik leta 1894 dobil filolog Đuro Daničić. Leta 1896 so odkrili še kipe pesnika ter slikarja Đura Jakšića in politika Jovana Gavrilovića, 1904 pesnika Vojislava Ilića ter književnika Jovana Subotića in 1906 radikalnega politika Koste Taušanovića.⁶⁶ Krona

⁵⁸ *Spomenik grofu Ulriku Celjskemu*, str. 6.

⁵⁹ *Један скромни споменик*, str. 4.

⁶⁰ Fugger Germađnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 113.

⁶¹ Voje, *Balkanska politika*, str. 112.

⁶² Бајаловић–Хаџи–Пешић, *Угарски пећњаци*, str. 23.

⁶³ *Друга седница Одбора*, str. 1030.

⁶⁴ Вујовић, *Београд: културна ризница*, str. 177–178.

⁶⁵ P., *V spomin Ulrihu Celjani*, str. 3.

⁶⁶ Вујовић, *Београд: културна ризница*, str. 189–192.

teh aktivnosti je bilo odkritje celopostavnega spomenika vodju prve srbske vstaje Đorđu Petroviću – Karađorđu leta 1913, delo Paška Vučetića, vendar so spomenik že leta 1916 zrušili v času avstrijske okupacije.⁶⁷ Tudi po nastanku Kraljevine SHS so novi spomeniki v glavnem označevali zlasti srbsko preteklost (Ulrikov spomenik je seveda izjema). Leta 1926 so odkrili doprsni kip kneginje Zorke, zgodaj umrle žene prvega jugoslovanskega kralja Petra I. Karađorđevića, leta 1930 pa monumentalni spomenik hvaležnosti Franciji (delo kiparja Ivana Meštrovića, pri klesanju reliefov na podstavku je poleg Antuna Augustinčića sodeloval tudi Kršinić) v spomin na pomoč, ki jo je Francija med prvo svetovno vojno nudila Srbiji.⁶⁸ Na težko usodo Srbije med prvo svetovno vojno je spominjalo tudi obeležje, ki je prvotno imelo protisrbsko konotacijo, namreč granitna spominska plošča nemškemu cesarju Viljemu II., postavljena ob njegovem obisku Beograda med avstrijsko okupacijo. Po koncu vojne plošče niso odstranili ali uničili, temveč so jo kot opomin pustili *in situ* ter jo dopolnili z interpretacijo, da je cesar ob obisku razmišljal o zločinih svojega naroda proti Srbom.⁶⁹ Po drugi strani so se omenjali načrti, da bi Gornji grad spremenili v jugoslovansko nacionalno akropolo z grobom neznanega junaka ter drugimi spomeniki.⁷⁰ Gornji grad so prav v času postavitve *Molitve*, 14. junija 1931, kot park odprli za javnost,⁷¹ akropole pa na njem niso uredili.

Terasa s spomenikom je postala priljubljena točka za oddih med sprehajalci in drugimi obiskovalci parka. Skoraj vse znane fotografije spomenika iz medvojne časa, ki so edine ohranile njegov tedanji videz, so pravzaprav skupinske fotografije sorodnikov ali prijateljev, ki so za slikanje pozirali pred obeležjem.

Problemi upodobitev Celjskih

Spomenik Ulriku II. ni vključeval njegovega kiparskega portreta. Odločitev za to je bila morda zavestna, saj Ulrikova prava podoba kljub številnim poskusom rekonstrukcije za zdaj ni znana. Še najboljše, četudi ne laskave namige je ponudil Enej Silvij Piccolomini (papež Pij II.), ki je zapisal, da je bil Ulrik visok in da je imel privzdignjene prsi ter velike okrvavljene oči.⁷² Najbolj znan Ulrikov portret, delo neznanega avtorja (morda Luka Markgrafa), ki ga hrani Hrvatski povijesni muzej v Zagrebu, se resda pojavlja v številnih učbenikih in leksikonih, vendar naj bi nastal šele okoli leta 1700,⁷³ četr tisočletja po upodobljenčevi smrti. Pri razrešitvi vprašanja Ulrikove podobe bi lahko pomagal izjemni materialni vir, namreč njegova lobanja, ki je bila skupaj z ostanki drugih pripadnikov rodbine pokopana v minoritski cerkvi v Celju. Po požaru v cerkvi so lobanje leta 1811 shranili za

⁶⁷ Јевтовић, *Споменик Карађорђу*, str. 181–191.

⁶⁸ Вујовић, *Београд: културна ризница*, str. 192.

⁶⁹ Стојадиновић, *Једна шетња*, str. 399.

⁷⁰ Prav tam, str. 396.

⁷¹ *Један део Горњег града*, str. 6.

⁷² Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 168.

⁷³ Fugger Germadnik, *Groffe Celjski: katalog razstave*, str. 119.

Slika 2. Ženske pred spomenikom Ulriku II. na Kalemegdanu. Neznani fotograf, 1930. leta. (Vir: Beograd koga više nema.)

Women in front of the monument to Ulrich II at Kalemegdan. By an unknown photographer, the 1930s. (Source: Beograd koga više nema.)

glavnim oltarjem, 1956 pa jih je prevzel Pokrajinski muzej Celje.⁷⁴ Forenzične in somatske raziskave so z veliko verjetnostjo potrdile, da ena od lobanj pripada Ulriku, kar dodatno potrjujeta napis na listku, ki je prilepljen na čelo lobanje, ter huda poškodba manjkajočega levega dela lobanje, domnevno posledica udarca z mečem ob obglavljenju.⁷⁵ Leta 1999 je akademski slikar Rudi Španzel na podlagi znanstvenih izsledkov narisal podobo Ulrika II.,⁷⁶ vendar so zaradi spremenljivosti mehkih delov obraza vse tovrstne rekonstrukcije v stroki najpogosteje vprašljive.

⁷⁴ Zupanič Slavec, *Družinska povezanost grofov Celjskih*, str. 82–84.

⁷⁵ Prav tam, str. 201.

⁷⁶ Prav tam, str. 244.

Švegel in Kršinić sta se torej – namenoma ali ne – izognila problemom Ulrikove podobe in za motiv spomenika raje izbrala njegovo soprogo, kneginjo Katarino (Kantakuzino) Branković. Ta pomembna akterka bojev za celjsko dediščino, ki ji je po moževi smrti uspelo začasno prevzeti oblast na posesti Celjskih, je bila hči srbskega despota Đurađa Brankovića, njuna poroka pa je bila sklenjena zaradi utrditve političnih odnosov med Celjani in srbsko despotovino.⁷⁷ V tem je Švegel morda prepoznal simbol povezave med Slovenci in Srbi ter zato izbral ta motiv, četudi kneginja Katarina s samim atentatom ni imela posebne povezave.

Da naj bi Kršinićeva skulptura predstavljala Ulrikovo soprogo, je potrdil poročevalec *Jutra*.⁷⁸ Iz časa njenega življenja je za razliko od Ulrika ohranjen vsaj en portret, ki se nahaja na Esfigmenski spomenici iz leta 1429,⁷⁹ Piccolomini pa je o Katarininem videzu zapisal le, da je bila po zunanosti in značaju pravična.⁸⁰ Njena lobanja se ne nahaja v Celju, saj je umrla med bivanjem pri sestri v Makedoniji in bila pokopana v cerkvi sv. Štefana v vasi Konče.⁸¹ Tudi njo so v stoletjih po smrti upodabljali številni umetniki, npr. Johann Caspar Weinrauch na bakrorezu iz leta 1796,⁸² neznani kipar na marmornatem reliefu s konca 18. stoletja⁸³ in Ivan Vavpotič leta 1935 na skici za nikoli realizirano sliko prihoda Ulrika in Katarine v Celje.⁸⁴ Na Kršinićevem kipu ne moremo prepoznati posebnih fiziognomskih značilnosti, primerljivih s Katarininimi portreti, saj kiparska upodobitev ne izstopa posebej iz množice drugih ženskih portretov, ki jih je izdeloval kipar. Tudi iz zgornjega opisa nastanka kipa je razvidno, da je Kršinić osnovo za kip v Beogradu oblikoval že dolgo pred Šveglovo donacijo, zato ni imel razloga, da bi se pri kiparjenju trudil upodobiti Katarino. Skulptura torej ni poskus rekonstrukcije kneginjine podobe, temveč njena simbolna upodobitev, nemara v času težkih trenutkov po atentatu na njenega moža.

Zrušenje in prva selitev kipa

Ulrikov spomenik je nepoškodovan preživel drugo svetovno vojno, vendar je po partizanski osvoboditvi mesta 20. oktobra 1944 v očeh nove oblasti postal spomenik izkoriščevalskemu fevdalcu. Kot priča ohranjena fotografija, so neznani storilci že marca 1945 kip zrušili s podstavka, kamne podstavka pa razmetali po okolici. Vseeno so kip ponovno postavili, vendar brez tablice z napisom, da je posvečen Ulriku, s čimer je dobil vlogo parkovne dekorativne skulpture. Prestavljen je bil kakih trideset metrov od stare lokacije, tako da je, obrnjen proti jugovzhodu, stal v osi glavnega sprehajališča in stopnišča s kipom leva. Na tem mestu ga lahko

⁷⁷ Pajagič Bregar, *Današnja dediščina*, str. 409.

⁷⁸ *Spomenik grofu Ulriku Celjskemu*, str. 6.

⁷⁹ Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 97.

⁸⁰ Mlinar, *Podoba Celjskih grofov*, str. 168.

⁸¹ Krones, *Kronika grofov Celjskih*, str. 107.

⁸² Fugger Germadnik, *Groffe in knezi Celjski*, str. 116–117.

⁸³ Fugger Germadnik, *Groffe Celjski: katalog razstave*, str. 127.

⁸⁴ Fugger Germadnik, *Groffe Celjski med zgodovino in mitom*, str. 108.

vidimo v prizoru iz filma *Besmrtna mladost* (režiser Vojislav Nanović) iz leta 1948 (posnetki so verjetno nastali 1947).⁸⁵ Prav leta 1948 so skulpturo verjetno dokončno umaknili s Kalemegdana⁸⁶ in prevzel jo je Narodni muzej v Beogradu.

Slika 3. Skulptura Molitev na novi lokaciji na Kalemegdanu. Neznani fotograf, konec 1940. let. (Vir: zasebni arhiv Mara Grbića.)

The sculpture Prayer in the new location at Kalemegdan. By an unknown photographer, late the 1940s. (Source: Maro Grbić's private archive)

Na terasi, na kateri je okoli petnajst let stal spomenik, so po vojni uredili grobnico narodnih herojev, delo arhitekta Bogdana Ignjatovića, ki je temeljito spremenila videz ambienta in njegovo ideološko predznačenost. Medtem ko npr. ljubljanska grobnica narodnih herojev z obdajajočim rastjem tvori »skoraj skrit kotiček, da gre tujec lahko mimo, ne da bi postal pozoren nanj«, je beograjska »pomaknjena v pobočje Kalemegdana in mnogo bolj odprta; prostor je namenjen

⁸⁵ Korespondenca z Milanom Tlačincem, 14. 3. 2017.

⁸⁶ Korespondenca z Ano Rajlić, 13. 3. 2017.

tudi slavnostnim komemoracijam.«⁸⁷ Dne 27. marca 1948 so vanjo pokopali Iva Lola Ribarja in Ivana Milutinovića ter nad grobova postavili njuni bronasti doprsji. Svečanosti ob pokopu se je udeležilo več deset tisoč ljudi, v častni straži krst pa je sodeloval tudi Tito.⁸⁸ Na dvajseto obletnico umora Đura Đakovića, 29. aprila 1949, so v grobnico prenesli tudi njegove posmrtno ostanke. S posebnim vlakom so jih prepeljali iz Maribora, v bližini katerega je bil Đaković ubit pri insceniranem pobegu iz države, preko Ljubljane v Beograd, kjer so se pokopa ponovno udeležile široke množice in politično vodstvo.⁸⁹ Na grobnico je bilo dodano tudi njegovo doprsje, ki ga je, tako kot že prejšnji dve, izdelal kipar Stevan Bodnarov. Kot zadnjega so v grobnici marca 1957 pokopali še Mošo Pijadeja. Njegov doprsni kip je leta 1959 izdelal Slavoljub Vava Stanković.⁹⁰

Druga selitev kipa in njegovo novo okolje

Kršinićeva *Molitev* je to obdobje preživela spravljena v depoju Narodnega muzeja, nato pa je bila ponovno postavljena na novi javni lokaciji, ki je bila od stare oddaljena dobra dva kilometra. Šlo je za prostor pred vhodom v Teatar Bojan Stupica, ki je deloval v prizidku dramskega gledališča (Jugoslovensko dramsko pozorišče – JDP) na Ulici kralja Milana 50. Mimogrede omenimo, da je arhitekt Momčilo Belobrk leta 1947 fasado gledališča preoblikoval v raven neokrašen zid,⁹¹ ki naj bi jo skupaj s slikarjem Đorđem Andrejevićem Kunom okrasil ravno Kršinić, vendar načrt ni bil uresničen.⁹² Za hrbtom Kršinićevega kipa se je nahajal park Manjež. Kip je bil postavljen na 145 centimetrov visok podstavek iz lomljenega kamna.⁹³ Ni znano, zakaj je bila izbrana ravno ta lokacija, vendar je skulptura, ki je bila darilo iz Slovenije, s tem (verjetno nenamerno) pristala pred gledališčem, imenovanem po slovenskem igralcu in režiserju, ki je bil prvi umetniški vodja JDP.

Do postavitve Kršinićeve plastike na novo lokacijo naj bi po navedbi enega izmed turističnih vodičev po Beogradu prišlo leta 1989.⁹⁴ Druga strokovna literatura časa postavitve ne omenja. Katalog Kršinićevih del, ki je izšel leta 1969, potrjuje, da je kip še vedno v lasti Narodnega muzeja.⁹⁵ Knjiga Darka Šarenca o beograjskih javnih skulpturah iz leta 1990 letnice postavitve ne navaja,⁹⁶ četudi je ta podatek naveden pri veliki večini od okoli petstotih predstavljenih kipov. Šarenca je v svojem članku o zgodovini Manježa citiral Hranislav Milanović in zato prav tako ni omenil časa

⁸⁷ Čopić, *Javni spomeniki*, str. 178.

⁸⁸ V. S., *Čast narodnim herojem*, str. 341.

⁸⁹ *Žrtve herojev – poroštvo naše bodočnosti*, str. 316.

⁹⁰ Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 19.

⁹¹ Vujović, *Beograd: kulturna riznica*, str. 330.

⁹² Сретеновић, *Зграда Југословенског драмског позоришта*, str. 80.

⁹³ Vujović, *Beograd: kulturna riznica*, str. 331.

⁹⁴ Ћоровић, *Водич кроз Београд*, str. 178.

⁹⁵ Šegedin, *Kršinić*, brez pag.

⁹⁶ Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 58.

postavitve.⁹⁷ Tudi Radojka Božović-Lopičić in Marko Popović, ki sta na selitev in istovetnost kipa kot prva opozorila v članku iz leta 1999,⁹⁸ tega podatka ne navajata.

Kakorkoli že, ko je bil Kršinićev kip postavljen pred gledališče, je dobil povsem nov umetniško-ideološki kontekst, ki so ga sestavljali spomeniki, posejani po okolici. V neposredni bližini je že od leta 1949 stala druga bronasta skulptura, razgibani partizanski *Ranjenec* (*Ranjenik*), delo Vanje Radauša. V Manježu se je v letih po drugi svetovni vojni formiral panteon socialističnih mislecev oz. prvakov nove politične misli v Jugoslaviji.⁹⁹ V 1950. letih so tu postavili doprsja organizatorjev srbske socialdemokratske stranke Dušana Popovića in Radovana Dragovića ter proletarskega pesnika Koste Abraševića, do novembra 2016 pa je sredi bližnjega krožišča na trgu Slavija stalo še orjaško doprsje voditelja socialističnega gibanja v Srbiji pred prvo svetovno vojno Dimitrija Tucovića. Leta 1981 je bil v parku zaradi bližine fakultete za glasbo postavljen doprsni kip skladatelja Josifa Marinkovića,¹⁰⁰ kar je napovedovalo konec političnega monopola pri spomenikih v Manježu. V letih 2010 in 2011 so blizu Marinkovićevega kipa odkrili še doprsji Frédérica Chopina in Franza Liszta, tako da je Manjež danes po polovici razdeljen med socialiste in skladatelje. V novejšem času poskušajo parku ponovno dati državotvorni značaj, prilagojen današnjemu stanju, saj je konec 2015 srbski premier Aleksandar Vučić predlagal, da se v njem postavi spomenik velikemu županu Raške ter ustanovitelju dinastije Nemanjić Stefanu Nemanji. Leta 2016 se je pojavila še ideja, da v Manježu postavijo spomenik v Beogradu delujočemu ruskemu arhitektu Nikolaju Krasnovu.

Kršinićeva skulptura je bila tudi na novi lokaciji reducirana zgolj na dekorativno funkcijo, saj plošče z napisom o Ulriku ni bilo več, pa tudi na zgodovino kipa se je bolj ali manj pozabilo. Prelom s preteklostjo je jasno nakazovala sprememba naslova, pod katerim se *Molitev* pojavlja v mlajših virih, saj je postala znana kot *Ženska, ki razmišlja* (*Žena koja razmišlja*),¹⁰¹ v enem primeru pa tudi kot *Žalost* (*Tuga*).¹⁰² Težko je reči, ali je temu botroval namerni izbris ali preprosto pozaba. Da se stroka v tem obdobju ni posebej ukvarjala s kipom, nakazuje dejstvo, da se v vseh monografskih pregledih Kršinićevega dela od konca 1960. let do začetka novega stoletja pojavlja ena in ista fotografija kipa.¹⁰³ Zanimivo je, da so v 1970. letih *Molitev* na osnovi mavčnega izvornika razmnožili v več odlitkih, ki so jih kot nagrobne plastike postavili na pokopališčih v Koprivnici in Žrnovu na Korčuli, obenem pa je nastalo tudi nekaj ilegalnih odlitkov, ki se nahajajo v Zagrebu, Samoborju in Žrnovski Banji.¹⁰⁴

⁹⁷ Милановић, *Парк Мањеж*, str. 181.

⁹⁸ Божовић-Лопичић, Поповић, *Савско шеталиште*, str. 56 in 71.

⁹⁹ Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, str. 103.

¹⁰⁰ Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 58–60.

¹⁰¹ Prav tam, str. 58; Вујовић, *Београд: културна ризница*, str. 331.

¹⁰² Божовић-Лопичић, *Савско шеталиште*, str. 70.

¹⁰³ Šegedin, *Kršinić*, str. 4; Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 58; Gamulin, *Hrvatsko kiparstvo*, str. 330.

¹⁰⁴ Korespondenca z Marom Grbićem, 12. 3. 2017.

Nova, precej skrita lokacija kipa ni bila posebej posrečena niti zato, ker sta v neposredni bližini že stali dve dekorativni skulpturi ženskih aktov. Ob vodnjaku v atriju gledališča je od leta 1956 stal (kasneje odstranjen) bronasti kip *Petnajstletna*, delo slovenskega kiparja Borisa Kalina iz leta 1946, za katerega je bil nagrajen s Prešernovo nagrado,¹⁰⁵ leta 1957 pa so v Manježu postavili še bronasti sedeči ženski akt, delo srbskega kiparja Rista Stijovića.¹⁰⁶ Kršinićev kip je bil torej že tretja variacija podobnega motiva.

Morda je na vrnitev kipa posredno vplival tudi kipar Kršinić, ki je po vojni ohranil svojo popularnost pri oblasti. Kot kaže njegov preostali opus v Beogradu, je bil blizu tako monarhični kot tudi socialistični oblasti: skupaj s hrvaškim kiparjem Vanjo Radaušem je konec 1930. let za interjer beograjske skupščine izdelal kipa *Pravica (Pravda)* in *Izobraževanje (Prosvjeta)*, samostojno pa še celopostavni kip Karađorđa,¹⁰⁷ po vojni pa so vsaj sedem njegovih dekorativnih plastik postavili v spominskem centru okoli Hiše cvetja ter v prostore nekdanje Titove vile na Užički ulici 15.¹⁰⁸

O »recikliranju spomenikov«

Usoda spomenika Ulriku II. je zgovoren primer za pojav, ki bi ga lahko poimenovali »recikliranje spomenikov«. Gre za to, da ob velikih družbeno-političnih spremembah, kot je nastanek nove države, nekdanjih spomenikov ne zrušijo do temeljev in postavijo nove, temveč posamezne dele starih spomenikov inkorporirajo v nove. V ozadju teh teženj so pogosto finančne omejitve ali preprosto nekakšna varčnost, zaradi katere se, denimo, zdi škoda zavreči že obdelan podstavek ali alegorično figuro. Na Slovenskem obstaja množica primerov spomenikov, ki so jih po prvi svetovni vojni predelali v nova, ustrežnejša obeležja: ljubljanski spomenik cesarju Francu Jožefu je postal spomenik slavistu Francu Miklošiču, ki pa je na podstavku ohranil monarhično okrasje,¹⁰⁹ na prazne podstavke cesarjevih kipov v Mariboru¹¹⁰ in Otočcu¹¹¹ so namestili kipe kralja Petra I. Karađorđevića, mariborski spomenik »očetu gimnastike« Friedrichu Ludwigu Jahnu pa so posvetili Majniški deklaraciji.¹¹² Nerealiziranih idej in predlogov za tovrstno »recikliranje« je bilo še več (npr. za predelavo spomenika osuševanju Ljubljanskega barja v Ilirski steber),¹¹³ vendar skoraj vsi spadajo v obdobje prehoda iz Avstro-Ogrske v Kraljevino SHS. V tem kontekstu je primer Ulrikovega spomenika specifičen, saj se je njegova predelava in reinterpretacija zgodila na prelomu med monarhično in socialistično

¹⁰⁵ Вујовић, *Београд: културна ризница*, str. 330; Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 57.

¹⁰⁶ Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 59.

¹⁰⁷ Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 209.

¹⁰⁸ Šarenac, *Parkovi, ljudi, događaji*, str. 80–83; Đurin, *Memorijalni centar*, brez pag.

¹⁰⁹ Smiljanić, *Spaminska obeležja Francu Miklošiču*, str. 438.

¹¹⁰ Rakovec, *Mariborski spomeniki*, str. 198–199.

¹¹¹ *Spomenik kralju Petru*, str. 4.

¹¹² Čopič, *Javni spomeniki*, str. 274.

¹¹³ Platon, *Napoleonov spomenik*, str. 2.

Jugoslavijo. Seveda se je predelovanje spomenikov dogajalo tudi ob tem prehodu – zgled je spomenik ob moskovskem Kremlju, postavljen leta 1913 v spomin na 300. obletnico vladavine dinastije Romanov, ki ga je dal Lenin čez pet let predelati v spomenik pomembnim marksističnim mislecem¹¹⁴ –, vendar v precej manjši meri. Takrat se je »recikliranje« preselilo med kiparje, ki so za spomenike NOB včasih uporabljali predvojne spomeniške skulpture. To je nekoč, denimo, storil hrvaški kipar Antun Augustinčić, ki je identično žensko figuro uporabil leta 1938 na natečaju za spomenik kralju Aleksandru v Nišu in 1947 za spomenik padlim rdečearmejem v Batini.¹¹⁵

Nekdanji Ulrikov spomenik je, kot že rečeno, prav tako zgled opisanega »recikliranja«, vendar je poseben po tem, da je do njega prišlo ob prehodu v socialistično državo. Kršiničev kip je bil neškodljiv, saj sam po sebi (brez plošče z napisom) ni spominjal na nič, zato se je lahko vrnil na javno mesto. Kljub temu se zdi nenavadno, da je bilo pod novo oblastjo to omogočeno ravno kipu, ki je bil v ostrem nasprotju z državno ideologijo, saj ni upodabljal samo molitve, ampak je nekoč bil del spomenika, posvečenega plemiču iz fevdalne dobe. Vse to – iz takega ali drugega razloga, ki za zdaj ni znan – očitno ni igralo ključne vloge. Skulptura je bila moteča le toliko časa, kolikor je na njej še obstajala plošča z napisom o tem, komu je posvečena; ko je bila plošča odstranjena, je postala povsem sprejemljiva dekorativna parkovna plastika. Tudi zamaknjeno stanje molitve, ki ga odraža upodobljena mladenka, je bilo po novem interpretirano zgolj kot stanje globoke zamišljenosti, s čimer je odpadel še zadnji zadržek. Pomen je kipu dajal njegov kontekst.

Umik kipa z javnega mesta in obuditev zanimanja

Kip je bil v 1990. letih ponovno umaknjen z javnega prostora in vrnjen v depo Narodnega muzeja. Točnejša datacija tega dogodka ni znana, različni avtorji pa navajajo različne letnice. Milan Tlačinac, nekdanji ravnatelj javnega podjetja, ki skrbi za Beograjsko trdnjavo, je za časopis *Politika* povedal, da je do odstranitve prišlo leta 1993, ko se je pričela obnova parka Manjež,¹¹⁶ Neda Kovačević pa je trdila, da je bil kip umaknjen po 17. oktobru 1997, ko je stavba JDP zaradi napake v napeljavi pogorela do tal.¹¹⁷ V katalogu Kršiničevega dela iz leta 1998 je res navedeno, da se kip nahaja v muzeju,¹¹⁸ vendar sta vsaj dve knjigi, ki sta izšli v letih 2003¹¹⁹ in 2007,¹²⁰ iz neznanega razloga implicitno trdili, da kip še vedno stoji na javnem mestu. Po podatkih kustosinje Narodnega muzeja Vere Grujić je

¹¹⁴ Кожевников, *Скульптурные памятники Москвы*, str. 38–39.

¹¹⁵ Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja*, str. 267–268.

¹¹⁶ Мучибабић, *Потрага за изгубљеним скулптурама*, str. 15.

¹¹⁷ Neda Kovačević: *Spomenici kao sekundarne sirovine*.

¹¹⁸ Kličinović, *Frano Kršinić*, str. 236.

¹¹⁹ Вујовић, *Београд: културна ризница*, str. 331.

¹²⁰ Ђоровић, *Водич кроз Београд*, str. 178.

kip muzeju odstopilo javno komunalno podjetje za urejanje beograjskih parkov, ki je bilo pristojno zanj v času, ko se je nahajal na javni površini.¹²¹

Molitev je tako še drugič pristala v muzejskem depoju. Vrsto let je bila pozabljena, dokler se niso leta 2011 za spomenik in njegovo usodo začeli zanimati obiskovalci spletnega foruma *Beograd koga više nema*, delujočega pod okriljem revije *Politikin zabavnik*, na katerem laiki in strokovnjaki objavljajo svoje ugotovitve s področja zgodovine, arhitekture in urbanističnega razvoja Beograda. Uporabniki so več let po drobcih zbirali podatke o Kršiničevem kipu in objavili vrsto fotografij kipa na različnih lokacijah, niso pa odkrili, da je bil kip prvotno del Ulrikovega spomenika. Njihova raziskava je sčasoma pritegnila tudi pozornost uradnih ustanov, ki so imele o kipu le skromne podatke (zaradi tega so se napake pojavljale tudi v uradnih zapisih, kjer so *Molitev* denimo zamenjali z ženskim aktom, ki krasi vodnjak pred beograjskim hotelom Metropol in je delo kiparja Petra Palavičinića).¹²² Leta 2013 se je na forumu oglasil prej omenjeni Milan Tlačinac, ki je razložil, da si v vodstvu upravnikov Beograjske trdnjave prizadevajo najti izginule spomenike s Kalemegdana in jih po možnosti vrniti v park. Angažma uporabnikov spletnega foruma pri iskanju podatkov o *Molitvi* je po daljši stagnaciji ponovno zagnal projekt in Tlačinac je v depoju Narodnega muzeja našel kip, ga fotografiral in slike objavil na forumu.¹²³ Šlo je za prve fotografije kipa po skoraj dveh desetletjih.

Za *Politiko* je Tlačinac pojasnil, da so pri projektu iskanja izgubljenih spomenikov poleg vrnitve *Molitve* načrtovali ponovno postavitve spomenikov Karađorđu in kneginji Zorki. Izkazalo se je, da sta ta spomenika izgubljena oz. ohranjena le fragmentarno, tako da je edini ohranjeni in najdeni kip *Molitev*. Ker se je kip nahajal v dobrem stanju, bi bilo treba po Tlačinčevi oceni v sodelovanju s pristojnimi organi izdelati samo še podstavek in obeležje bi lahko vrnili v bližino prvotne lokacije. Najavil je, da bi se lahko odkritje kipa zgodilo že do konca leta 2013,¹²⁴ vendar do tega ni prišlo, raziskava pa ni bila zaključena. Zdaj ponovna postavitve *Molitve* ni več v načrtu uprave Beograjske trdnjave.¹²⁵

Sklep

Danes si v Beogradu ni mogoče ogledati ne spomenika Ulriku II. ne kipa *Molitev*. Prvotno lokacijo, na kateri je stal spomenik, zdaj, kot že omenjeno, zaseda grobnica narodnih herojev, na sosednjem prostoru, kjer je kip stal nekaj let po drugi svetovni vojni, pa je bil leta 2010 odkrit vodnjak, postavljen v zahvalo državljanom Japonske in njihovi vladi, ki so se izkazali z materialno pomočjo Srbiji in Beogradu. Na tretji lokaciji kipa, pred gledališčem, se danes ne nahaja nič. Atentat na Ulrika, ki velja za pomemben trenutek slovenske zgodovine in usoden dogodek

¹²¹ Korespondenca z Vero Grujić, 13. 3. 2017.

¹²² Генерални план Београда 2021., str. 12.

¹²³ *Beograd koga više nema*.

¹²⁴ Мучибабић, *Потрага за изгубљеним скулптурама*, str. 15.

¹²⁵ Korespondenca z Ano Rajlić, 13. 3. 2017.

za Celjske, je za zdaj v Beogradu brez vsakršnega obeležja. Na Gornjem gradu se od leta 1986 nahaja le spominsko obeležje – kamnit blok z napisom v srbsčini in madžarščini, ki spominja na bitko in Hunyadijevo zmago nad Osmani leta 1456.

Četudi je bil Ulrikov spomenik odstranjen, v Beogradu še danes stoji nekaj spomenikov, povezanih s slovenskimi osebnostmi. Največji med njimi je leta 1963 postavljeni štirimetrski spomenik Borisu Kidriču, delo srbskega kiparja Nikole Koke Jankovića. Prvotno je stal v parku ob Ulici kneza Miloša, leta 1997 pa je bil prestavljen v park skulptur ob Muzeju savremene umetnosti na levem bregu Save. Na Franceta Prešerna spominja bronasto doprsje pred beograjsko osnovno šolo, ki nosi pesnikovo ime, ime skladatelja Davorina Jenka, ki je vrsto let deloval v Beogradu, pa je vklesano v spominsko ploščo v avli fakultete za glasbo. Najmlajše je obeležje, ki je bilo leta 2012 postavljeno na kraju smrti letalca Edvarda Rusjana pod Kalemegdanom. Tudi v Ljubljani lahko najdemo nekaj spomenikov znanim Srbom. Na Vegovi ulici se med doprsji glasbenikov nahaja kip skladatelja Stevana Stojanovića Mokranjca iz 1932, delo Lojzeta Dolinarja; s postavitvijo njegovega kipa, prvega v državi, je Glasbena matica želela poudariti, da je slovenska glasba tesno povezana s srbsko.¹²⁶ Leta 2016 so pred ljubljansko pravoslavno cerkvijo odkrili še bronasti kip jezikoslovca Vuka Stefanovića Karadžića (kip, darilo iz Beograda, je kopija izvirnika iz 1889, ki je delo Petra Ubavkića). Omembe vreden je tudi celopostavni spomenik izumitelju in fiziku Mihajlu Pupinu, odkrit leta 2015 na Bledu (tudi ta kip je bil darilo iz Srbije, gre za odlitek spomenika iz Pupinovega rojstnega kraja Idvor, delo Aleksandra Zarina), saj je Pupin na pariški mirovni konferenci leta 1919 prispeval k sprejemu odločitve, da je bil Blejski kot priključen h Kraljevini SHS. Gre torej za isti cilj, za katerega si je prizadeval domačin Ivan Švegel. Naj s tem zaokrožimo zgodbo o Ulrikovem spomeniku.

Viri in literatura

Časopisni viri

Delalle, Ivo, Nezavisna grupa. *Novo doba*, 4. 10. 1924, str. 3.

Друга седница Одбора за подизање споменика у Београду. *Општинске новине*, 15. 9. 1930, str. 1029–1031.

Један део Горњег града, који је већ паркиран и пошумљен, биће у недељу, први пут, отворен за публику. *Време*, 12. 6. 1931, str. 6.

Један скромни споменик Улриху Цељском, поборнику уједињења Јужних Словена, погубљеном у београдској тврђави. *Време*, 31. 5., 1.–2. 6. 1931, str. 4.

Jugoslavanski poslanik. *Kmeti list*, 10. 6. 1931, str. 6.

Kakor doznava "Politika", *Nova doba (New Era)*, 24. 6. 1931, str. 6.

Kip v spomin Ulriku Celjskemu v Beogradu. *Nova doba*, 5. 6. 1931, str. 1.

Коме треба подићи споменик у Београду. *Време*, 4. 9. 1930, str. 4.

Мучибабић, Д., Потрага за изгубљеним скулптурама са Београдске тврђаве. *Политика*, 14. 6. 2013, str. 15.

Naš prvi glasbeni festival. *Jutro*, 15. 5. 1932, str. 10.

¹²⁶ *Naš prvi glasbeni festival*, str. 10.

- P., V spomin Ulrihu Celjanu. *Slovenec*, 12. 6. 1931, str. 3.
- Пандуровић, Сима, Поглед на културни напредак и културне задатке Београда. *Општинске новине*, 15. 9. 1930, str. 985–990.
- Platon, Napoleonov spomenik v Ljubljani. *Slovenski narod*, 21. 6. 1929, str. 2.
- Подизање споменика у Београду. *Политика*, 5. 9. 1930, str. 7.
- Поклон г. Швегла на спомен Урлика Цељског. *Политика*, 31. 5., 1.–2. 6. 1931, str. 12.
- Poslanik dr. Shvegl poklonil Beogradu kip Ulriha Celjskega. *Jutro*, 2. 6. 1931, str. 4.
- Spomenik grofu Ulriku Celjskemu. *Jutro*, 28. 6. 1931, str. 6.
- Spomenik kralju Petru v Otočcu. *Jutro*, 7. 10. 1926, str. 4.
- Spomenik Ulriku Celjskemu v Belgradu. *Slovenski list*, 1. 6. 1931, str. 2.
- Spomenik zadnjemu celjskemu grofu v Beogradu. *Jugoslovan*, 2. 6. 1931, str. 4.
- Стојадиновић, Милослав, Једна шетња по београдском Граду. *Београдске општинске новине*, 15. 3. 1931, str. 393–404.
- V. S., Čast narodnim herojem. *Tovariš*, 9. 4. 1948, str. 341.
- Žrtve herojev – poroštvo naše budoćnosti. *Tovariš*, 6. 5. 1949, str. 316.

Elektronski viri

- Beograd koga više nema. <http://politikin-zabavnik.co.rs/pz/content/beograd-koga-vise-nema?page=4018> (Pridobljeno 19. 3. 2017).
- Генерални план Београда 2021. Посебне евиденције и спискови. http://nekretnine.bizhat.com/beograd/generalni_plan_beograda/gpb_posebne_evidencije_i_spiskovi.pdf (Pridobljeno 14. 3. 2017).
- Neda Kovačević: Spomenici kao sekundarne sirovine. <http://medijasfera.com/neda-kovacevic-spomenici-kao-sekundarne-sirovine/> (Pridobljeno 12. 7. 2017.)

Ustni viri

- Korespondenca z Ano Rajlić, 13. 3. 2017.
- Korespondenca z Marom Grbićem, 12. 3. 2017.
- Korespondenca z Milanom Tlačincem, 14. 3. 2017.
- Korespondenca z Vero Grujić, 13. 3. 2017.

Literatura

- Бајаловић–Хаџи-Пешић, Марија, Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору. *Годишњак града Београда* 23, 1976, str. 19–32.
- Божовић–Лопичић, Радојка, Марко Поповић, Савско шеталиште са великим степеништем на Калемегдану. *Наслеђе* 2, 1997, str. 53–72.
- Breščak, Mateja, *Umetnost za nove dni. Kipi iz Vladne umetnostne zbirke*. Ljubljana: Narodna galerija, 2015.
- Čopič, Špelca, *Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana: Moderna galerija, 2000.
- Ђоровић, Љубица, *Водич кроз Београд*. Београд: Креативни центар, 2006.
- Domljan, Žarko, Obljetnica Frane Kršinića. *Život umjetnosti* 7-8, 1968, str. 225–230.
- Ђурин, Љилјана et al., *Memorijalni centar Josip Broz Tito*. Београд: Memorijalni centar Josip Broz Tito, Jugoslovenska revija, 1984.
- Fugger Germadnik, Rolanda, ur., *Groffe Celjski: katalog razstave*. Celje: Pokrajinski muzej, 1999.
- , Mit o jugoslovanski državotvornosti grofov Celjskih. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 19.-21. oktober 2006*. Ljubljana, 2008, str. 117–130.

- , *Grofje Celjski med zgodovino in mitom*. Celje: Zgodovinsko društvo, Pokrajinski muzej, 2013.
- , *Grofje in knezi Celjski*. Celje: Pokrajinski muzej, 2014.
- Gagro, Božidar, *Hrvatska skulptura građanskog perioda. Jugoslovenska skulptura 1870–1950*. Beograd, 1975, str. 33–41.
- Gamulin, Grgo, *Hrvatsko kiparstvo XIX. i XX. stoljeća*. Zagreb: Naprijed, 1999.
- Grbić, Maro, Kršinićevi spomenici. *Refleksije vremena 1945.–1955*. Zagreb, 2012, str. 143.
- Јевтовић, Мила, Споменик Карађорђу Пашка Вучетића. *Наслеђе* 3, 2001, str. 181–191.
- Kličinović, Božena, *Frano Kršinić*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998.
- Кос, Милко, Јесу ли целски грофови били Југославени?. *Правда*, 6.–9. 1. 1933, str. 31.
- Кожевников, Ролд Федорович, *Скульптурные памятники Москвы*. Москва: Московский рабочий, 1983.
- Krones, Franz, *Kronika grofov Celjskih*. Maribor: Obzorja, 1972.
- Manojlović Pintar, Olga, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918 – 1989*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, Čigoja, 2014.
- Maroević, Tonko, Kršinić. Predgovor: Petar Šegedin, izbor iz djela i prilozi: Žarko Domljan, izdanje: Grafički zavod Hrvatske Zagreb, 1968. *Život umjetnosti* 7-8, 1968, str. 241.
- Милановић, Хранислав, Парк Мањез. *Наслеђе* 6, 2005, str. 175–182.
- Mlinar, Janez, *Podoba Celjskih grofov v narativnih virih*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005.
- , Celjski grofje – zgodovinski mit?. *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja Zveze zgodovinskih društev Slovenije, Kranj, 19.-21. oktober 2006*. Ljubljana, 2008, str. 107–115.
- Pajagić Bregar, Gojka, Današnja dediščina po Katarini Celjski. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27. - 29. maj 1998*. Celje, 1999, str. 409–418.
- Rakovec, Andreja, Mariborski spomeniki znanim osebnostim: o vlogi naročnikov in umetnikov v drugi polovici 20. in na začetku 21. stoletja. *Acta historiae artis Slovenica* 20/1, 2015, str. 197–235.
- Slovenika: slovenska nacionalna enciklopedija*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Smiljanić, Ivan, Spominska obeležja Francu Miklošiču. *Slavistična revija* 63, 2015, str. 434–444.
- Сретеновић, Ирена, Зграда Југословенског драмског позоришта: од мањеза до савременог театра. *Наслеђе* 5, 2004, str. 71–88.
- Šarenac, Darko, *Parkovi, ljudi, događaji: beogradska skulptura u slobodnom prostoru*. Beograd: Ekspres, 1990.
- Šegedin, Petar, *Kršinić*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1969.
- Voje, Ignacij, Prikaz zgodovine Celjskih grofov v Kosovih delih. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, str. 47–53.
- , Balkanska politika celjskih grofov. *Zbornik mednarodnega simpozija Celjski grofje, stara tema – nova spoznanja, Celje, 27. - 29. maj 1998*. Celje, 1999, str. 103–113.
- Вујовић, Бранко, *Београд: културна ризница*. Београд: Издавачка кућа ИДЕА, Војноиздавачки завод, 2003.
- Zupanić Slavec, Zvonka, *Družinska povezanost grofov Celjskih: identifikacijska in epigenetska raziskava njihovih lobanj*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2002.

SUMMARY

Monument to Ulrich II of Celje in Belgrade and Its Fate

Ivan Smiljanić

In 1456, Ulrich II, the last princely count of Celje, was murdered in the fortress of Belgrade. This was a watershed with a manifold impact on the future of the extensive estates of the House of Celje. In the 19th and in the first quarter of the 20th century, the theory that the Counts of Celje sought to connect South Slavic territories into a single state formation and were thus regarded as predecessors of Yugoslavdom, took root among Slovenes. Although rejected by many historians, the idea was attractive enough to give a boost to popularity of the House of Celje and to facilitate the unveiling of Ulrich's monument in Belgrade. Initially, the Municipality of Belgrade rejected the proposed erection of the monument in 1930; nevertheless, the monument was set up with the help of the Slovene politician and diplomat Ivan Krizostom Švegel. He gifted a bronze sculpture of a young girl in prayer to the Municipality of Belgrade in 1931. The statue entitled *Prayer* was created by the well-known Croatian sculptor Frano Kršinić, the author of many statuettes and public monuments. We still do not know why Švegel's choice fell precisely on Kršinić. The statue had been made several years before it was erected, for prayer was one of Kršinić's favourite motifs that he used in many sculptures. The sculpture's motif is not directly associated with the assassination, since it does not depict Ulrich, whose actual appearance has remained unknown to this day. According to one interpretation, the young woman depicted is Ulrich's wife Katarina (Kantakuzina) Branković, daughter of the Serbian Despot Đurađ Branković, whom Švegel probably regarded as a suitable symbol of Serbs' historical connectedness with Slovenes, i.e. the Counts of Celje. The depiction is merely of a symbolic nature, since at the time of its creation Kršinić could not have known that his work would be used as a monument to Ulrich. It was probably unveiled in summer 1931; it was placed on the terrace along the main promenade in Belgrade's park Kalemegdan that encircles the fortress in which Ulrich was murdered. The base of the statue was fitted with a plaque bearing an inscription explaining whom the monument commemorates and who donated it. After World War II and with the Partisan occupation of Belgrade, a memorial to a feudal nobleman became undesirable. The monument was demolished in 1945; however, soon afterwards it was once again set up in the immediate proximity of its former location. The inscription at the base was removed and the monument thus degraded to the level of a decorative park statue. The Tomb of People's Heroes was built on its pre-war location. Around 1948, Kršinić's sculpture was irrevocably removed from Kalemegdan and stored in the Belgrade National Museum's depository. Subsequently, supposedly in 1989, it was returned to a public spot and placed next to the entrance of a theatre named after the Slovene director Bojan Stupica, in the proximity of the street Ulica kralja Milana. Its role was exclusively decorative also in this spot and its past forgotten. Instead of its actual title, the statue is in literature referred to as *Woman in Contemplation*. The statue is an interesting example of "recycling monuments"; originally a monument to a murdered nobleman, it was in the new political context turned into a decorative statue void of any commemorative or ideological function. In the 1990s, the statue was once again removed and returned to the National Museum's depository. Two decades later, the statue and its fate aroused the interest of users of an online message board focusing on Belgrade's history and architecture, who began to gather data on the statue's fate and its photographs. Their research prompted the administration of the fortress of Belgrade to show interest in the statue. The statue was found in the Museum's depository and they sought to return it to its original location; however, the project died down and was not realised. At present there are no public monuments commemorating Ulrich II's assassination in Belgrade; nevertheless, several memorials commemorating important Slovenes are located in the Serbian capital.

Sašo Cmrečnjak

Slovenska sprava: kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom

CMREČNJAK Sašo, univerzitetni diplomirani filozof in zgodovinar, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 103, saso.cmrecnjak@gmail.com

Slovenska sprava: kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 474–510, cit. 111

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava spravo kot enega izmed pristopov k tranzicijski pravičnosti ter poskuša podati odgovor na vprašanje, ali je mogoče koncepcije sprave, kot se pojavljajo v slovenskem spravnem diskurzu, smatrati za javno upravičene. Z namenom iskanja možne podlage te upravičitve je predstavljena razprava med dvema vejama sodobne politične filozofije, komunitarizmom in liberalizmom, o vprašanjih pravičnosti, družbene enotnosti in politične legitimnosti. Na podlagi razprave avtor poda oceno primernosti sprave kot posebnega pristopa k popravni krivic, izhajajočih iz druge svetovne vojne, za demokratično in pluralno politično družbo.

Ključne besede: sprava, tranzicijska pravičnost, komunitarizem, liberalizem.

CMREČNJAK Sašo, BA in Philosophy and History, SI-1000 Ljubljana, Celovška cesta 103, saso.cmrecnjak@gmail.com

Slovene Reconciliation: Critique in the Context of Discussion between Communitarianism and Liberalism

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 474–510, 111 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with reconciliation as one of the approaches to transitional justice and seeks to provide an answer to the question of whether the conceptions of reconciliation, as they appear in the Slovene reconciliatory discourse, can be regarded as publicly justified. Aimed at seeking possible underpinnings of this justification, a discussion related to the question of justice, social unity, and political legitimacy between two branches of contemporary political philosophy, communitarianism and liberalism, is presented. Based on the discussion, the author evaluates reconciliation's suitability as a specific approach to redressing grievances stemming from World War II for a democratic and pluralist political society.

Key words: reconciliation, transitional justice, communitarianism, liberalism.

1 Sprava kot vprašanje politične filozofije¹

Razmisleki, ki bi analizo diskurza sprave postavili v kontekst politične filozofije, so v slovenskem javnem prostoru zelo redki. Razlog za to je prepričanje, ki se je uveljavilo v javnem mnenju, da je sprava nekakšna splošna dolžnost oziroma moralni imperativ, ki je onkraj kritike. Sprava kot političen projekt se je tako večinoma izognila kritičnemu premisleku, ki bi analiziral vsebino njenih pobud in njeno utemeljitev, s tem pa tudi najbolj bistveni presoji: ali je sprava kot cilj javne politike sploh upravičljiva.

A prav zato, ker je sprava v javnosti že desetletja tako pomembna tema, je ta razmislek nujno potreben. Pri tem je bistveno, da jo prepoznamo kot politično vprašanje, s tem pa tudi kot temo politične filozofije. Spravne izjave naslavljajo vse člane družbe – pozivajo jih, kako naj dojemajo in obravnavajo druge, kakšen pogled na preteklost naj imajo, kako naj razumejo svojo vlogo v družbi ter določajo, kako naj delujejo institucije države. Posegajo torej na področje urejanja skupnih odnosov, na področje politike. Ta poudarek je, čeprav se zdi očiten, v javnih razpravah večinoma umanjkal. Kot politična tema je sprava razumljena kvečjemu v smislu, da jo »politika« (politične stranke) izrablja za svoje partikularne cilje. Ta očitek o politični izrabi izhaja iz razumevanja, da obstaja nekaj takšnega kot »čista«, nepolitična sprava. A vse spravne izjave, ne glede na njihovo vsakokratno ideološko ozadje, predlagajo določene posege v javno sfero in v odnose v družbi. Vse so torej politične.

Sprava kot političen projekt potrebuje upravičenje. Če naj jo sprejmemo kot cilj, h kateremu lahko upravičeno pozivamo vse člane družbe, moramo dokazati, da je utemeljena z načeli, ki so sprejemljiva za vse. Tej preiskavi se je pojem sprave v slovenskem javnem diskurzu skozi leta izmikal prav zaradi značaja družbenega imperativa, ki ga obdaja. Kritično podvomiti o njegovi vrednosti je postalo moralno sporno dejanje, ki se enači z zagovarjanjem razdora; vsako izražanje dvoma o spravi kot relevantnem cilju torej pomeni tveganje, da bo tisti, ki ga izreka, moralno diskvalificiran.²

¹ Članek je predelana različica drugega, filozofskega segmenta diplomskega dela *Slovenska sprava: zgodovinski pregled in kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom*, ki je bilo v letu 2015 nagrajeno s Prešernovo nagrado Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Avtor se ponovno zahvaljuje mentorjema dr. Igorju Pribacu in dr. Božu Repetu za strokovno pomoč in nasvete. Za prvi segment diplomskega dela, v katerem je predstavljen razvoj slovenskega spravnega diskurza, gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*.

² Močnik, *Posprava*, str. 178.

Še toliko bolj je pojem sprave kot političen pojem treba analizirati zaradi njegove vsebinske nejasnosti. Medtem ko se zdi, da v javnosti obstaja konsenz, da je sprava potrebna, pa predstave o tem, kaj naj bi sprava sploh pomenila, nikakor niso enotne. Že to, da je ena izmed domnevno temeljnih nalog slovenske družbe, ki je stalnica javnih razprav, tako ohlapno opredeljena, je jasen pokazatelj, da se je spraven diskurz večinoma razvijal zunaj okvirov kritičnega razmisleka.

Analizo slovenskega pravnega diskurza bomo umestili v širši kontekst spora med liberalizmom in komunitarizmom. Ob soočenju argumentov bomo ocenili, ali zahteva po spravi zadošča pogoju javne upravičitve, torej če je kot političen pojem primerna, da jo privzamemo kot cilj družbe. A preden se lotimo te analize, je treba uvesti razlikovanje, za katero se zdi, da je v slovenskem javnem prostoru neupoštevano – namreč razlikovanje med pojmovanjem sprave kot opredelitvijo problema in pojmovanjem sprave kot enim izmed pristopov k reševanju tega problema.

Vsebinsko diskurz sprave v Sloveniji zajema vprašanje poprave krivic, povezanih z drugo svetovno vojno in njenimi posledicami. To je torej opredelitev problema, ki se ga morata družba in država lotiti. Treba je poudariti, da je sprava le eden izmed možnih pristopov k reševanju tega problema in da si lahko zamislimo tudi druge (bolj ali manj celovite) rešitve, ki pa sprave ne vključujejo – pristopov k tranzicijski pravičnosti, ki jih bomo obravnavali v nadaljevanju, je mnogo. Ta delitev je v Sloveniji večinoma opuščena; pojem sprave v slovenskem javnem prostoru zajema vse te pristope in se uporablja izmenično tako za označitev problema kot tudi njegove rešitve.

Razlikovanje med obema pomenoma je nujno predvsem zato, da se izognemo nesporazumu glede tega, upravičitev česa je predmet pričujočega razmisleka. Obravnavati spravo kot za demokratično državo primeren ali neprimeren pristop pomeni presojsati, ali je sprava primerna rešitev problema reševanja posledic druge svetovne vojne, ne pa presojanje, ali se je teh problemov sploh treba lotevati. V članku spravo obravnavamo kot enega izmed pristopov do reševanja te naloge, ne pa kot njeno opredelitev.

Ta poudarek bo postal jasen, ko bomo v nadaljevanju temo sprave umestili na področje tranzicijske pravičnosti, znotraj katerega spravo kot enega izmed možnih pristopov preučuje politična filozofija.

2 Tranzicijska pravičnost in sprava kot njen del

Pojem tranzicijske pravičnosti, kot se je razvil v politični teoriji, označuje problematiko, s katero se srečujejo družbe po oboroženih konfliktech (notranjih ali zunanjih) ali ob vzpostavitvi demokratičnega sistema po prehodu iz režima, ki je množično kršil človekove pravice.

Osnovni problem pri tem je, kako vzpostaviti demokratičen sistem, utemeljen na človekovih pravicah in vladavini prava, ter kako odpraviti krivice in njihove posledice, ne da bi v tranziciji povzročili nove. Dodatna težava je, da nov sistem ne more kar »začeti na novo«, torej zgolj izničiti nepravilne zakonodaje in odstraniti vzroke krivic, saj s tem zanemari bistveni aspekt krivičnosti, namreč to, da je, še

posebej v primeru dlje časa trajajočega sistematičnega izključevanja in odrekanja pravic nekaterim skupinam, vzpostavljena neenakost med člani družbe, ki se bo brez afirmativnih ukrepov ohranila tudi v prihodnje.

Cilji, ki jih zasleduje tranzicijska pravičnost, so torej mnogi. Med njimi najdemo: popis kršitev človekovih pravic pod prejšnjim režimom (ki je pomemben tako za sodni pregon krivcev kot tudi za javno pripoznanje, da je do kršitev sploh prišlo, saj je to s strani režimov nemalokrat zanikano); vzpostavitev delujoče pravne države (ki bo državljane obravnavala enako in bo s tem legitimna); pomoč žrtvam pri obnovi njihovih življenj (tako v materialnem kot psihološkem smislu); ustavitev nasilja in zagotovitev stabilnosti družbe.³

Zaradi mnogoterosti teh ciljev mora tranzicijska pravičnost upoštevati več vidikov pravičnosti: z vzpostavljanjem pravične delitve družbenih dobrin posega na polje distributivne pravičnosti, s kaznovanjem krivcev za kršitve človekovih pravic na področje kaznovalne oz. retributivne pravičnosti, s prizadevanjem za obnovo porušeni odnosov v družbi in pripoznanje žrtev kot enakovrednih članov družbe pa na področje obnavljalne oziroma restorativne pravičnosti.

Vsi ti aspekti pravičnosti imajo pomembno vlogo v tranziciji, problem pa je, kako naj se jih implementira. Vsak zase imajo namreč lahko v praksi velike probleme: odprava prejšnje, do nekaterih skupin pristranske razdelitve dobrin, lahko vodi v stanje, ki bo nepravilno do drugih; kaznovalna pravičnost se lahko spoprijema s problemom pomanjkljive pravne utemeljitve in prepovedjo retroaktivnosti zakonov, v situacijah, kjer v družbi še vedno obstaja možnost oboroženega konflikta, pa lahko kazenski pregon povzroči ponoven izbruh nasilja; obnavljalna pravičnost je nujno vezana na neko skupno identiteto – postavljena je torej pred vprašanje, kakšno identiteto in na kateri podlagi naj promovira, pri čemer pa tvega, da bo iz občestva izključila nekatere družbene skupine. Dodaten izziv za tranzicijsko pravičnost je tudi to, da se lahko pristopi v praksi medsebojno izključujejo: obnavljalna pravičnost na primer terja, da je kaznovanje do neke mere omejeno v imenu obnavljanja odnosov, kaznovalna pravičnost pa lahko, še posebej če je usmerjena proti prej prevladujoči skupini v družbi, omaja družbeno enotnost.⁴

Da so projekti tranzicijske pravičnosti nujno postavljeni pred izbiro, katerega izmed aspektov pravičnosti bodo poudarili oziroma v iskanje kompromisa med njimi, je vidno v različnih pristopih, ki so jih posamične države ubrale pri spoprijemanju s preteklimi krivicami. Medtem ko so se v zgodovini kot tipični pristopi k tranzicijski pravičnosti pojavljali predvsem retributivni ukrepi, kot sta kazenski pregon pred (posebnimi) civilnimi in vojaškimi sodišči ter prepoved opravljanja javnih in sodnih funkcij za pripadnike prejšnjega režima (lustracija), pa so se v osemdesetih letih, sprva predvsem v južnoameriških državah ob odpravi vojaških hunt, pojavile t. i. komisije resnice, katerih namen ni bil le razčiščevanje okoliščin kršitev človekovih pravic z namenom iskanja dokazov za sodni pregon njihovih povzročiteljev, temveč pristopiti k vprašanju odprave krivic predvsem

³ Eisikovits, *Transitional justice* (spletni vir; februar 2017).

⁴ Prav tam.

preko reintegracije žrtev z vzpostavitvijo javnega prostora, v katerem bi lahko žrtve izpovedale svoje trpljenje in preko javnega pripoznanja dosegle zadoščenje. Tak pristop naj ne bi učinkoval le individualno, temveč naj bi pripomogel tudi k procesu »nacionalne ozdravitve«. ⁵ Inherentna logika delovanja komisij resnice je torej ta, da je za uveljavitev tranzicijske pravičnosti treba vzpostaviti nekakšno skupno naracijo o (pol)pretekli zgodovini, ki bo osnova za skupno identifikacijo članov demokratične, vključujoče družbe. Na podlagi reafirmacije moralnega statusa žrtev naj bi se tudi odgovorni za zločine začeli zavedati zgrešenosti svojih dejanj in se pokesali, družba pa naj bi se poenotila v svojem obsojanju prejšnjega režima. Končni cilj iskanja resnice naj bi bila torej državljanska oziroma nacionalna sprava.

Zavezanost k spravi kot končnemu cilju svojega delovanja je eksplicitno navedla tudi najbolj znana tovrstna institucija, Komisija za resnico in spravo v Republiki Južni Afriki, ki je postala paradigmatski primer takega pristopa k tranzicijski pravičnosti. ⁶ Ker je zavestno razvijala pojem sprave in z njim tudi upravičevala svoje delovanje, si bomo v nadaljevanju ogledali njeno argumentacijo in tudi nekatere odgovore politične filozofije, ki se je s temo sprave v veliki meri ukvarjala prav preko obravnave implikacij in delovanja te komisije.

2.1 Primer Komisije za resnico in spravo v Republiki Južni Afriki

Komisija za resnico in spravo (*Truth and Reconciliation Commission*), ki jo je leta 1995 ustanovil parlament, ni bila prva take vrste, a je postala najbolj znana, saj naj bi ji uspelo zaustaviti konflikte v izredno težkih razmerah vzpostavljanja demokratične države po desetletjih sistematičnega kršenja človekovih pravic pod rasističnim režimom apartheida. Izhajala je iz zavedanja, da zgolj odprava izključevalne zakonodaje in sodni pregon zločincev (ki bi zaradi obsežnosti režimskega nasilja tudi nujno ostal nedokončan) ne bosta mogla odpraviti vseh krivic v družbi, ki je bila desetletja prizadeta s segregacijsko politiko. Ta je za seboj pustila razdeljeno družbo, v kateri mora zatirana večina sedaj mirno soobstajati z manjšino, ki je bodisi sodelovala pri krivicah ali pa imela od njih neupravičene koristi. Da bi po odpravi apartheida demokratičen in egalitaren sistem sploh lahko zaživel, je bilo po mnenju komisije treba med obema stranema »zgraditi most« oziroma ju povezati v enotno družbo. Kot svojo poglobitveno nalogo si je zato komisija zastavila »spodbujanje narodne enotnosti in sprave«. ⁷

Poročilo komisije glede sprave ugotavlja, da jo je težko opredeliti: sama razločuje več »ravnih sprave«, med katerimi našteva individualno pomiritev glede krivic, spravo med žrtvami in storilci in spravo na ravni skupnosti. ⁸ Bistveno za vse ravni sprave je bilo po mnenju komisije odkriti resnico, pri tem pa je razločevala

⁵ Hayner, *Unspeakable truths*, str. 82.

⁶ Johnson, *Transitional Truth*, str. 69.

⁷ Truth and Reconciliation Commission of South Africa, *Report, Volume One* (spletni vir; februar 2017), str. 106.

⁸ Prav tam, str. 106–108.

med štirimi »pojmi resnice«: faktično oz. forenzično resnico (odkrivanje dokazov zločinov na individualni in sistemski ravni), osebno oz. »narrativno« resnico (osebni pogled žrtev in storilcev na dogodke), socialno oz. »dialoško« resnico (resnica, ki se izoblikuje na podlagi javne deliberacije) in »obnavljalno« resnico, ki jo je komisija opredelila kot umestitev preteklih dejstev v kontekst medosebnih odnosov in pomeni javno priznanje trpljenja žrtev.⁹ Kot predstavlja tranzicijska pravičnost posebno problematiko pojma pravičnosti v kontekstu prehoda iz nedemokratičnega režima v demokratično družbo, torej tudi pojem resnice v tranziciji po mnenju komisije pridobi nov pomen – resnica kot »metafizična kategorija« je odpravljena in nadomeščena s pojmom »tranzicijska resnica«, katere vrednost se presoja glede na njen doprinos k vzpostavljanju družbene enotnosti oziroma sprave.¹⁰

Poudarek, ki ga je komisija dajala na obnavljalno pravičnost, je očiten na primeru njene najbolj kontroverzne pristojnosti – da osumljencem za kazniva dejanja podeli amnestijo. Prosilcem je bila odobrena, če so svojo odgovornost priznali na javnem zaslišanju, na katerem so se morali soočiti z žrtvami in njihovimi svojci, dokazati pa so morali tudi, da je bil njihov zločin motiviran politično, ne pa osebno koristoljubno.¹¹ Komisija se je jasno zavedala, da takšen način propagiranja sprave pomeni opuščanje kaznovalne pravičnosti, a je svoje delovanje utemeljevala s tem, da je to le eden izmed aspektov pravičnosti, ki k odpravljanju glavnega problema družbe (razdeljenosti in nevarnosti državljanske vojne) ne bi pripomogel v zadostni meri. Podeljevanje amnestije je argumentirala s tem, da je zločinec po javnem zaslišanju sicer res oproščen kazni, a mu je istočasno naložena pomembna odgovornost; za svoje dejanje ni več odgovoren državi, ampak celotni skupnosti.¹² Tako poudarjanje dolžnosti do drugih naj bi pri storilcih samih vzbudilo občutek dolžnosti do skupnosti, žrtve pa pozvalo, da svojim dolžnikom odpuščajo. S tem bi družba iz apartheida izšla kot trdna skupnost, doživela bi »moralno in duhovno renesanso«, ¹³ ki bi vzpostavila osebno in družbeno odgovornost. Odpoved individualnemu kaznovanju je tako morda res sporna, a po mnenju komisije je vztrajanje zgolj na kaznovanju formalizem, ki ne prispeva k temeljnemu cilju sprave. Ta bo dosežen, ko bo družba postala enotna skupnost. Ob tem argumentu za amnestijo se je komisija sklicevala tudi na njeno pragmatično vrednost: za spravo je potrebna resnica, do nje pa lahko pridemo le, če bodo krivci pri njenem iskanju sodelovali. Da bodo za to pripravljeni, je smiselno pričakovati le v primeru, če bodo za sodelovanje nagrajeni z amnestijo. Opuščanje kaznovanja naj bi tako po dveh poteh vodilo k istemu končnemu cilju sprave; k njej bo doprineslo s širjenjem resnice, istočasno pa se bo odgovornost krivcev prenesla s kazenskih institucij na celotno družbo, s čimer bo utrdila vezi med njenimi člani.

Argumentacija, ki jo je za svoja načela navedla komisija, je v politični filozofiji naletela na številne kritike, predvsem s strani liberalističnih avtorjev. Tako

⁹ Prav tam, str. 111–114.

¹⁰ Johnson, *Transitional Truth*, str. 81.

¹¹ Hayner, *Unspeakable truths*, str. 43.

¹² Johnson, *Transitional Truth*, str. 95.

¹³ Truth and Reconciliation Commission of South Africa, *Report, Volume One* (spletni vir; februar 2017), str. 132.

sta Amy Gutmann in Dennis Thompson opozorila, da je utemeljitev komisije z demokratičnega stališča nesprejemljiva, saj mora biti upravičitev v celoti izpeljana iz moralnih razlogov – komisija bi po njunem morala dokazati, da je moralna v principu (sklicevati bi se morala na dobro, ki je primerljivo s pravičnostjo, ki se deloma opušča), da je moralna v perspektivi (ponuditi bi morala razloge, ki so v največji možni meri sprejemljivi za člane družbe) in da je moralna v praksi (razloge, ki jih ponuja, bi morala udejanjati v lastnem delovanju, ne pa le zahtevati, da jih upoštevajo drugi).¹⁴ Če za katerega od svojih pristopov ne more navesti moralnih razlogov in se sklicuje le na zaželeno konsekvence, teh standardov upravičitve ni dosegla. Prav to pa velja za njeno obrambo amnestije: ob zavedanju, da je z njo žrtvovan zelo pomemben aspekt pravičnosti, je zanjo navedla le konsekvencialističen argument, da bo vodila do sprave, ki naj bi predstavljala vrhovno dobro.

Ne samo, da je takšna argumentacija nekonsistentna – napeljuje tudi na zaključek, da je sprava le pomožno in nezadostno sredstvo, s katerim se prikriva nezmožnost države, da bi v polni meri zagotovila pravičnost. Žrtvam v zameno za kaznovanje krivcev ponuja »obnovitev skupnosti«, s tem pa jih v resnici še dodatno obremeni, saj jih poziva, da se ne le odpovedo svoji legitimni zahtevi po kaznovanju, temveč krivcem celo oprostijo. Spravni projekt je s tem upravičeno odprt za očitek, da je »trojanski konj, s katerim se neprijetna preteklost in nekaznovanost prethotapita v trenutni politični red in spreminjata politične kompromise v transcendentalne moralne principe«.¹⁵

Navedeni pomislek ne prizadeva nujno vseh pristopov k spravi kot obliki tranzicijske pravičnosti, saj ta ni nujno vezana na opuščanje kaznovalne pravičnosti. Vsem pa je skupno, da imajo za cilj svojega prizadevanja družbeno enotnost – pri tem pa se postavlja vprašanje, na podlagi katerih vrednot naj bo ta enotnost vzpostavljena. Podoba družbe, ki jo je promovirala Komisija za resnico in spravo, je bila zamišljena kot skupna pripadnost ras, kultur in religij *mavričnemu narodu* (*rainbow nation*). Sprava, ki naj bi do nje pripeljala, se po opredelitvi komisije navezuje na »restorativne dimenzije raznih tradicij v Južni Afriki, kot sta judovsko-krščanska tradicija in afriške tradicionalne vrednote«.¹⁶ Med slednjimi ima poseben pomen pojem *ubuntu*, ki poudarja skupno človečnost in enotnost vseh narodov. Predsednik komisije, anglikanski škof Desmond Tutu, je videl njegovo vrednost predvsem v tem, da je sprejemljiv tako za črnsko kot tudi krščansko belsko populacijo, saj so njegove vrednote zelo podobne tistim, ki izhajajo iz krščanske doktrine.¹⁷ Krščanstvo pa je v delovanju komisije tudi navzven igralo pomembno vlogo: Tutu je v obravnave komisije uvedel krščansko obredje in molitve, mavrični narod pa je v njegovi recepciji »božje mavrično ljudstvo«.¹⁸

¹⁴ Gutmann, Thompson, *Why deliberative democracy*, str. 161–162.

¹⁵ VanAntwerpen, *Reconciliation Reconceived*, str. 43.

¹⁶ Truth and Reconciliation Commission of South Africa, *Report, Volume One* (spletni vir; februar 2017), str. 127.

¹⁷ Barkan, Karn, *Group Apology*, str. 15.

¹⁸ Truth and Reconciliation Commission of South Africa, *Report, Volume One* (spletni vir; februar 2017), str. 23.

Restorativna pravičnost, kot si jo je predstavljala komisija, je torej deloma utemeljena z verskimi vrednotami, prav tako pa tudi ideal družbe, ki jo tako dojeta sprava propagira; to je s stališča kriterijev upravičitve, ki sta jih navedla Gutmannova in Thompson, nesprejemljivo. Ocenjujeta, da je sprava, če pomeni pričakovanje, da bo celotna družba sprejela isti celovit moralni vidik, neliberalen in nedemokratičen cilj.¹⁹

Medtem ko se je komisija trudila pokazati, zakaj je upravičeno, da se retributivna pravičnost omeji v imenu pravičnosti, ki jo bo vzpostavila družbena harmonija, pa ni podala prepričljivega argumenta, ki bi razložil, zakaj je upravičeno izpeljevanje načel pravičnosti iz običajev skupnosti. S tem aspektom se kratko malo ni ukvarjala; narodno enotnost je privzela za vrhovno dobro, nato pa le poiskala vrednote, ki so po njenem mnenju za enotnost najbolj primerne. Vendar pa je argument za to nujen, če hočemo odgovoriti na ugovor o nedemokratični in nepravilni osnovi sprave; v nadaljevanju ga bomo poskušali najti z obravnavo razprave med komunitarizmom in liberalizmom.

A ker je namen članka v prvi vrsti analizirati slovenski pravni diskurz, bomo pred tem pregledali, kaj lahko na podlagi obravnave sprave kot teme tranzicijske pravičnosti zaključimo na primeru njene implementacije v Sloveniji in uvedli razločevanje pojmovanj slovenske sprave, ki bo omogočilo, da analiziramo njihovo upravičitev.

3 Slovenska sprava in razločitev njenih opredelitev

Medtem ko se je v drugih državah vprašanje tranzicijske pravičnosti odprlo po menjavi oblasti oziroma odpravi prejšnjega režima, se je slovenska sprava kot pristop k spoprijemanju s krivicami, povzročenimi s strani režima, pojavila že desetletja pred osamosvojitvijo. Še posebej v recepciji izseljenskih zagovornikov sprave²⁰ je vsebovala tudi idejo tranzicije – sprava naj bi delovala kot priprava oziroma kot predpogoj za izhod iz komunizma in ustanovitev suverene nacionalne države.

V delovanju civilne družbe se je sčasoma uveljavila tudi v domovini in postajala vse bolj pomembna politična tema, ki se je do druge polovice osemdesetih razvila do te mere oziroma prišla do tako širokega družbenega konsenza, da jo je morala vsaka politična opcija v času dejanske tranzicije in demokratizacije enostavno sprejeti, tudi če ni v celoti pristajala na njena izhodišča. V tej luči gre razumeti to, da je Predsedstvo v svoji prelomni izjavi leta 1990 vprašanje (narodne) sprave nasloвило, a istočasno poskušalo njen pomen preusmeriti z nacionalne na državljansko osnovo ter jo zamenjati z izrazom »umiritev«. Pristop k tranzicijski pravičnosti je bil torej v Sloveniji določen že vnaprej; vsebinsko ga niso opredelile in vodile državne institucije (kot smo videli na primeru Južne Afrike). Razvijal se je skozi dialog, ki so ga vodili posamezniki in organizacije civilne družbe med seboj in z državo, pri tem pa se nikoli ni vzpostavilo enotno pojmovanje sprave.

¹⁹ Gutmann, Thompson, *Why deliberative democracy*, str. 174.

²⁰ Gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*, str. 385–388.

Rezultat tega je, da slovenska sprava predstavlja kakofonijo izjav, ki sam pojem pušča odprt do te mere, da se njegova vsebina skozi čas spreminja tudi pri istih avtorjih. Vse pa se ujemajo v dveh segmentih, ki smo ju v prejšnjem poglavju izpostavili kot bistveni komponenti sprave kot pristopa k tranzicijski pravičnosti: vse izpovedujejo vrednoto resnice in terjajo družbeno enotnost.

Resnica, katere pripoznanje se zahteva, je bila izvorno resnica o povojnih pobojih. S to zahtevo se je tema narodne sprave pravzaprav začela razvijati – avtorji v emigraciji, prav tako pa tudi Edvard Kocbek in Spomenka Hribar, so kot osnovni imperativ postavili razkritje desetletja zamolčane usode domobrancev, ki naj se utrdi v kolektivnem spominu. S krepitvijo javnega delovanja predstavnikov protipartizanske strani je sčasoma zahteva po resnici začela vključevati tudi obsodbo komunizma kot totalitarnega in zločinskega sistema, istočasno pa tudi rehabilitacijo domobranstva kot upravičenega in častnega odpora. Medtem ko je to pri delu spravnih pozivov vodilo v zahteve po homogenizaciji kolektivnega spomina, pa so nekateri avtorji svarili prav pred tako zlorabo pojma sprave.²¹

Vsem slovenskim spravnim izjavam je skupno tudi, da kot bistveno zahtevo izpostavljajo obnovev porušenih odnosov v družbi. S tem je v slovenski spravi kot obliki tranzicijske pravičnosti dan primat restorativni pravičnosti. Tudi ko se v imenu sprave zahtevajo ukrepi, ki bi zadostili drugim aspektom pravičnosti, se to počne v imenu doseganja enotnosti družbe oziroma naroda. Ta cilj je torej intrinzičen, vse druge zahteve pa le sredstvo za njegovo doseganje. Vendar pa v Sloveniji za razliko od primera Republike Južne Afrike ni prišlo do širšega spoznanja o možni koliziji med restorativnim in retributivnim pristopom. Med vprašanji poprave materialnih krivic in posledic vojne, kaznovanja odgovornih, povrnitvijo moralnega statusa žrtvam in vzpostavitvijo enotnosti družbe ni postavljena nobena ločnica – vse te teme se umeščajo pod skupen, difuzen pojem sprave. Tako je možno, da so se v imenu istega cilja predlagali tudi diametralno nasprotni ukrepi; tako predlagatelji lustracije kot predlagatelji amnestije so se sklicevali na spravo.

Državlјanska oziroma narodna enotnost, kot jo propagirajo posamezni avtorji spravnih izjav, se seveda razlikuje glede na njihovo ideološko ozadje in politično provenienco, vse pa se strinjajo o izvoru razdora – ta naj bi bil v spopadu med drugo svetovno vojno. Za slovensko spravo je zato značilna diahronija, ki je posledica zgoraj omenjenega dejstva, da je vsebina slovenskega pojmovanja tranzicijske pravičnosti starejša od samega procesa tranzicije: sprava naj bi razreševala problem družbenih delitev v sedanjosti, vsebinsko pa je vezana izključno na dogajanje, ki je bilo že v letu 1990 oddaljeno 45 let. Razlaga tega neujemanja se običajno sklicuje na to, da se vse do pluralizacije v osemdesetih letih teme povojnih pobojev v javnosti ni smelo odpirati, s tem pa se njihovih posledic za družbo tudi ni moglo odpraviti. Čeprav to drži, pa s tem še ni razloženo, zakaj naj bi se spravni proces osredotočil le na to področje. Takšno razumevanje sprave je redukcioniistično – sprava naj bi pomenila celovito prenovo družbenih odnosov, govori pa le o delitvah, ki so posledica druge

²¹ Gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*, str. 394.

svetovne vojne.²² Teza, da je prav tragedija te vojne najpomembnejši izvor sporov v sedanji slovenski družbi, je bila kratko malo privzeta.

Vsekakor pa pri tem ne smemo zanemariti, da diskurz sprave sam spodbuja polarizacijo, ki jo nominalno poskuša presegati; to je jasno ob dejstvu, da tema druge svetovne vojne v javnosti najbolj razdvaja prav takrat, ko se obravnavajo izjave in dejanja, ki naj bi k njej doprinesli.²³ To se morda zdi paradoksalno, a postane smiselno, ko razmislimo o tem, kaj izražanje potrebe po spravi pomeni. Teza o nedoseženi spravi je namreč samouresničujoča. Kaže se kot deskriptivna, a je hkrati tudi normativna. Naslovnikom sporoča, da se motijo, če mislijo, da je v družbi dosežena zadostna mera enotnosti in sprave, ter jih s tem nagovarja, da naj se razumejo kot nespravljene s svojimi sodržavljani, s tem pa jih tudi navaja, da naj se identificirajo z eno izmed sprtih skupin. Povedano drugače: izjava o nujnosti sprave je lahko smiselna le na podlagi sprejetega mnenja, da je družba (usodno) razdeljena, to podlago pa si spravne izjave ustvarjajo kar same.

Projekt sprave je projekt vzpostavljanja družbene enotnosti, kot tak pa predstavlja obliko perfekcionizma, saj določa, kakšni so zaželeni odnosi v družbi, z aktivnim spodbujanjem tega ideala pa terja tudi paternalizem – državljanke poučuje, kako naj gledajo na sodržavljane, kako naj razumejo svojo vlogo v družbi in kako naj vrednotijo zgodovino. Zahtevana je torej omejitev osebne avtonomije v imenu družbene enotnosti, še posebej z ozirom na to, da se sprava vedno zahteva glede na vrednote, ki niso nujno skupne vsem članom družbe. S tem se pojmovanje družbe v pravem diskurzu približuje pojmu skupnosti. Pri obravnavi primera Republike Južne Afrike smo videli, da to lahko vodi v posledice, ki so s stališča demokracije nesprejemljive, zato je treba zagotoviti prepričljiv argument, ki bo dokazal, da je omejitev osebne avtonomije, ki jo sprava zahteva, pravična in s tem upravičeno privzeta kot oblika javne politike.

Preden poiščemo možne argumente upravičenja slovenske sprave in jih ovrednotimo, moramo uvesti razločevanje, saj je slovenski spraven diskurz, kot smo videli, zelo heterogen. V posameznih pozivih je sprava koncipirana na različne načine, s čimer je tudi njena upravičitev utemeljena glede na različne razloge. Argumentacija, ki velja za eno pojmovanje, zato ne velja nujno tudi za druga.

Ta pomislek ne velja le za slovenski primer; politična filozofija se je pred njim znašla tudi pri obravnavi drugih spravnih projektov. Bashir in Kymlicka sta tako predlagala razločevanje med tremi pristopi oziroma pojmovanji sprave: spravo kot religioznim projektom, spravo kot narodotvornim projektom in spravo kot projektom človekovih pravic, pri čemer pa poudarjata, da v tej delitvi niso zajeti vsi možni pristopi in da se navedeni med seboj velikokrat mešajo.²⁴

Takšna delitev spravnega diskurza se zdi smiselna in je, če jo nekoliko prilagodimo, uporabna tudi za obravnavo slovenskega primera. Vpliv katoliške religije na

²² Ta redukcionalizem slovenskega spravnega diskurza tudi onemogoča, da bi se vanj vključila odprava posledic drugih kršitev človekovih pravic, ki pa dejansko so stvar same tranzicije – najbolj očiten primer tega je izbris iz registra stalnega prebivalstva leta 1992.

²³ Gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*, str. 414–415.

²⁴ Bashir, Kymlicka, *Struggles for Inclusion*, str. 13.

pojmovanje sprave je v Sloveniji zelo prisoten, zato je ta kategorija uporabna tudi za naš namen. Sprava kot narodotvoren projekt je opredeljena glede na specifično vsebino prizadevanj južnoafriške komisije resnice, katere namen je bil spodbujati nastanek nove narodne identitete. V slovenskem primeru sprava ni imela teženj po uveljavitvi nove narodne zavesti, se je pa močno oprla na že obstoječo in jo poudarjala, pri čemer jo je poskušala deloma navezati tudi na druge identitete (na primer na versko pripadnost); to razumevanje bomo opredelili kot nacionalističen pristop. Tudi tretje pojmovanje, ki ga navajata Bashir in Kymlicka, torej sprava kot projekt uveljavitve človekovih pravic, najdemo v slovenskih spravnih izjavah. K navedenim kategorijam velja na primeru Slovenije dodati še eno, ki je močno prisotna: ker je sprava kot pristop k tranzicijski pravičnosti v Sloveniji pomenila prehod iz socialističnega sistema, se je pri nas uveljavilo tudi razumevanje sprave, po katerem ta pomeni celovito odstranitev posledic komunizma in revizijo zgodovine. V nadaljevanju bomo z namenom kasnejše analize njihove upravičitve opredelili te štiri koncepcije sprave ter pokazali, da niso nujno medsebojno izključujoče in se v obravnavanih spravnih izjavah velikokrat prepletajo.

3.1 Sprava kot verski projekt Katoliške cerkve

Sprava, koncipirana na tak način, temelji na odpuščanju, kot ga razume katoliška teologija. Ne predstavlja političnega kompromisa med nasprotujočimi si stranmi in tudi ne zgolj poprave krivic: »Prizadevanje za mir in narodno spravo mora torej iti dlje od meje, ki jo začrtuje pravičnost: je sad ljubezni.«²⁵ Sprava pomeni predvsem »vrniti dostojanstvo človeku, tako tistemu, ki je bil žrtev krivic, kot krivcu, ki ima dovolj poguma in moči, da prizna svoje slabo dejanje.«²⁶

Odpuščanje, ki je za to potrebno, je vernikova dolžnost, v kateri sledi Kristusovemu vzoru in izhaja iz božjega odpuščanja človeku. Sprava je zato utemeljena na spravi med človekom in bogom, »ki je osnova in vzor za ravnanje med ljudmi«,²⁷ in je brez vere nemogoča, saj je brez nje nemogoče krščansko odpuščanje. Po teološkem razumevanju je v človekovi naravi, da za krivice terja kaznovanje, in v njeni opustitvi vidi krivičnost, to pa vodi v večni krog maščevanja in povračil, ki ga je človek sam nezmožen prekiniti. Le z vero v Kristusa in s sledenjem njegovemu vzoru je mogoče spreobrnjenje od maščevalnosti in začetek ozdravitve.²⁸ Do sprave lahko po tem pojmovanju pride le v tem smislu:

»Sprava je možna zato, ker je najprej Božje, potem šele človekovo delo. Odpuščanje moramo razumevati iz njegove soteriološke (odrešenjske) korenine: obstaja namreč samo eno resnično in pristno odpuščanje, to je Božje odpuščanje. Sprava je mogoča, če vanjo pritegnemo Boga in če upremo pogled v Kristusovo smrt in vstajenje.«²⁹

²⁵ Rozman, *Vizije in meje*, str. 82.

²⁶ Jamnik, *Sprava, proces osvobajanja*, str. 81.

²⁷ Krašovec, *Obračun ali sprava*, str. 279.

²⁸ Dolenc, *Sprava kot krščanska obveza*, str. 14.

²⁹ Prav tam, str. 8.

A odpuščanje ni le pasivno dajanje odveze, ki bi krivca razbremenjevala odgovornosti, ampak ga, nasprotno, obvezuje, da »spremeni svoj odnos do žrtve in ji s tem prizna njeno pravico.«³⁰ Odpušča lahko samo prizadeti – »žrtev sama ali sožrtev«.³¹ Cerkev vidi svojo vlogo v spravnem procesu prav v tem, da je zagovornica in razlagalka volje žrtev povojnih pobojev, obenem pa tudi samo sebe razume kot žrtev. Brez njenega odpuščanja zato sprava, kot jo sama razume, ne more biti dosežena; z državo mora sodelovati kot enakovredna partnerica.³²

Ta vloga v družbi in v spravnem procesu ji je bila s strani države v veliki meri priznana. Slovesnost v Rogu leta 1990, ki naj bi bila temeljni spravni akt, je bila vsebinsko skoraj v celoti katoliški obred, primat Katoliške cerkve v spravnem diskurzu pa je viden tudi ob dejstvu, da sta obe večji spravni obeležji v Rogu in na Teharjah, ki ju je postavila država, sakralna objekta.

Odpuščanje, potrebno za spravo, pa za Cerkev ni brezpogojno – pogojeno je s poprejšnjim priznavanjem resnice. Ta zahteva je postajala skozi čas v cerkvenih spravnih izjavah vse bolj pomembna in vsebinska,³³ s tem pa se pozivi vrha Cerkve navezujejo na pojmovanje sprave kot obračuna s komunizmom, ki ga bomo opredelili kasneje. Povezani so tudi z nacionalistično opredelitvijo sprave, saj ima RKC v svojem samorazumevanju bistveno vlogo za skrb nad slovenskim narodom in njegovo duhovno blaginjo. Slovence razume kot »Marijin narod«, katerega zgodovino vodi bog.³⁴

3.2 Sprava kot nacionalističen projekt

Ta opredelitev sprave izhaja iz razumevanja slovenskega naroda in njegovih interesov kot osrednjega subjekta javne politike in temelji na enačenju slovenske družbe s slovenskim narodom; Republiko Slovenijo razume kot državo Slovencev, problem političnega razdora v družbi, ki naj se preseže s spravo, pa kot problem znotraj naroda. Nacionalizem v tej konceptiji sprave je etnonacionalizem, kot se je izoblikoval v osemdesetih letih 20. stoletja.³⁵

Odprava posledic druge svetovne vojne pomeni odpravo posledic, ki jih je vojna imela *za narod*. Krivice in zločini, ki so se zgodili med in po njej, imajo po tem razumevanju še posebej tragične razsežnosti, ker so jih deloma zakrivali Slovenci nad Slovenci. To naj bi ustvarilo v narodu razdor, ki ga je treba preseči, da bi slovenska družba in država lahko delovali ali sploh imeli prihodnost.

Sprava kot nacionalističen projekt je na različnih točkah svojega razvoja predstavljala uveljavitev vseh treh temeljnih idealov nacionalistične ideologije:

³⁰ Prav tam, str. 11.

³¹ Petkovšek, *Odpuščanje kot geopolitična sila*, str. 108.

³² Rode, *Spomin, zavest, načrt*, str. 137.

³³ Gl, Cmrečnjak, *Slovenska sprava*, str. 398–399 in str. 406–407.

³⁴ Kramberger, *Homilija ob posvetitvi*, str. 124.

³⁵ Kovačič, *Zagate z nacijo*, str. 224–225.

nacionalne avtonomnosti, nacionalne enotnosti in nacionalne identitete.³⁶ Pred osamosvojitvijo se je vprašanje sprave povezovalo z ustanovitvijo suverene nacionalne države, za to pa naj bi bila potrebna tudi uresničitev drugega ideala, torej nacionalne enotnosti, katere pomanjkanje, kot ga vidijo zagovorniki narodne sprave, ostaja temeljni nerešen problem še danes in se tako ohranja tudi v spravnih pozivih po osamosvojitvi. Tretji ideal – nacionalna identiteta – pomeni »skrb za kolektivni značaj in njegove zgodovinsko-kulturne temelje.«³⁷ V spravnih izjavah je ta ideal prisoten v tezah o narodovem karakterju, ki se mnogokrat navezuje na katoliško veroizpoved (kar to razumevanje prepleta s konfesionalnim tipom sprave), pogoste pa so tudi sodbe o neprimernosti komunizma kot ideologije za slovenski narodni značaj, kar se navezuje na revizionistični tip sprave, ki ga bomo opredelili kasneje.

Nacionalistično pojmovanje sprave pa nastopa tudi v sekularni obliki in v izjavah, ki zavračajo revizionizem. V slednjih je vrednost NOB nemalokrat poudarjena prav v njegovem doprinosu k zgodovinskemu interesu slovenskega naroda. Nacionalistična koncepcija sprave torej presega delitev na politično desnico in levico in je prisotna pri obeh. Iz tega razloga je tudi najbolj pogosta in zato je spravi diskurz v javnosti največkrat označen prav s sintagmo »narodna sprava«.

Pogosto se v izjavah to razumevanje poskuša uravnotežiti s pojmovanjem sprave kot uveljavitve človekovih pravic in ga s tem povezati s pojmom državljanstva, kar je značilno predvsem za izjave državnih institucij, pri čemer pa ostaja izražena nesimetričnost med obema pojmovanjema. Predmet spora, ki naj bi ga proces sprave presegal, je namreč vedno opredeljen kot *narodova* zgodovina, s čimer je določen tudi subjekt sprave, ki ostaja implicitno nespremenjen tudi takrat, ko je ob narodni enotnosti kot cilj sprave poudarjeno tudi enako upoštevanje interesov vseh državljanov. V tem smislu se za označevanje sprave, čeprav je razumljena kot stvar državne politike, ni uveljavil izraz »nacionalna sprava«, ki bi impliciral bolj odprto kategorijo identifikacije, kot je narod.³⁸

3.3 Sprava kot odprava komunizma in revizija zgodovine

Sprava, razumljena na ta način, vidi delitev, ki jo je treba preseči, kot izključno posledico komunistične revolucije. Preseganje delitve zato pomeni odpravo vsega, kar je označeno kot kontinuiteta revolucije in komunizma. S tem namenom naj bi se v imenu sprave izvedla lustracija, prepovedala uporaba komunističnih simbolov in na ravni države sprejela deklaracija, ki bi komunizem obsodila kot totalitaren in zločinski sistem.

³⁶ Vsebinsko opredelitev ideologije nacionalizma povzemamo po: Smith, *Nacionalizem*, str. 39.

³⁷ Smith, *Nacionalizem*, str. 41.

³⁸ Vladna izjava iz leta 2001 istočasno pravi, da je sprava »dejanje nacionalnega samospoštovanja in nacionalnega ponosa« in pogoji, da Slovenci postanejo »velik narod«. Vlada RS, Izjava (spletni vir, februar 2017), str. 1–2.

Opisani ukrepi, ki jih zagovorniki take sprave predlagajo, sodijo predvsem k retributivnim ukrepom, ki pa so, kot smo izpostavili pri obravnavi tranzicijske pravičnosti, z restorativno naravo sprave kot tranzicijskega projekta v neskladju. Razlog, da takšno pojmovanje kljub vsemu vztraja pri diskurzu sprave, je v tem, da teži tudi k odpravi posledic, ki naj bi jih komunizem imel na osebne odnose in mišljenje ljudi. Obnovitev odnosov je razumljena kot očiščenje od komunistične indoktrinacije, ki pa »ne zadeva le ljudi, direktno vpletenih v bivši totalitarni komunistični sistem, pač pa vse, saj smo tako ali drugače okuženi s tem virusom.«³⁹

Jože Pučnik, vodja Demosa in predsednik parlamentarne preiskovalne komisije, je spravo dojemal kot projekt odprave »duhovne deformiranosti«, ki se ga moramo lotiti »s konkretnimi ukrepi, da spremenimo posledice revolucionarnih posegov v bistvo slovenskega naroda«,⁴⁰ med te ukrepe pa je prišteval vsestransko kulturno prenovo, spremembo v razmerju političnih sil in inventuro obstoječega zgodovinopisja.⁴¹

S kulturno prenovo, ki jo zahteva protikomunistično razumevanje sprave, se to pojmovanje mnogokrat navezuje na konfesionalno spravo, s tem, ko za subjekt prenove razume narod, pa tudi na nacionalistično.

Osnova procesa prenove je revizija zgodovine, saj naj bi zgodovinopisje v desetletjih po vojni ustvarilo izkrivljeno in neresnično interpretacijo druge svetovne vojne v Sloveniji (ki jo ta pogled razume predvsem kot državljansko vojno) in povojnega obdobja. V prvi vrsti to pomeni razkritje zločinske in totalitarne narave komunizma, ki je NOB prevzel kot krinko za izvedbo revolucije, ter rehabilitacijo kolaboracije z okupatorjem kot legalnega in legitimnega dejanja obrambe pred komunizmom.⁴² Rehabilitacija domobranstva pomeni priznanje, da je bil njegov resnični interes zagotoviti demokratično in suvereno Slovenijo in da je kot tako predstavljalo gibanje, katerega cilji so se, kljub porazu v vojni, dovršili z demokratizacijo in osamosvojitvijo Slovenije:

»Vedno bolj postaja jasno, da je vse, kar je dotolčenec hotel, bilo to, da ostanemo v Evropi; da so tisti, ki so padli na Turjaku ali v Grčaricah (...) in tisti, ki ležijo po še ne prešteti brezni in jaških, padli za liberalno, krščanskodemokratsko, socialdemokratsko Slovenijo.«⁴³

Revizija torej vzpostavlja kontinuiteto med medvojnimi dogajanjem in političnim razvojem v osemdesetih letih, pri čemer implicira identiteto med opozicijo in medvojnimi protipartizanskim blokom. Tako pojmovana sprava pomeni homogenizacijo javnega mnenja na podlagi tega, kar smatra za *pravilno* interpretacijo druge svetovne vojne, in terja, da njen pogled privzame in predpiše tudi država.

³⁹ Juhant, *Sprava kot projekt*, str. 15.

⁴⁰ Pučnik, *Sprava kot izhodišče*, str. 137.

⁴¹ Prav tam, str. 146.

⁴² Gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*, str. 404–406.

⁴³ Stanovnik, *Slovenska sprava*, str. 54.

3.4 Sprava kot projekt uveljavljanja ideje človekovih pravic

Ta koncepcija spravo razume kot vzpostavljanje pluralizma in kulture človekovih pravic; stanje sprave naj bi pomenilo dejansko enakopravnost ljudi in pravno državo. Obnovitev družbenih odnosov kot cilj sprave si prizadeva doseči preko vztrajanja na z ustavo zajamčenih pravicah in svoboščinah, krivice iz preteklosti pa razume kot kršitve človekovih pravic.

Izrazita je v vseh državnih izjavah,⁴⁴ vsaj deloma pa se nanjo sklicuje večina spravnih deklaracij – vendar pa običajno ne nastopa samostojno. V večini primerov se navezuje tudi na druge vrednote, praviloma na narodno enotnost. Enakopravno upoštevanje pravic je torej v spravnih izjavah dojeta kot eden izmed aspektov sprave, ki pa je vsebinsko širša. Spomenka Hribar je to opredelila kot razločevanje ravni sprave: na družbeni ravni ta predstavlja dejansko enakopravnost ljudi, na politični pa pravno državo, vendar se s tem njen pomen še ne izčrpa, ker je »primarno zadeva srca in torej človekovega odnosa do sočloveka in sveta.«⁴⁵

To je tudi razlog, da to pojmovanje, čeprav je po svojih prizadevanjih istovetno z načeli pravne države, vztraja pri spravi kot posebnem diskurzu. Jamčenje enakih pravic in svoboščin šteje za nujen pogoj sprave, a politični odnos razume kot vsebinsko bolj opredeljen.

4 Liberalizem in komunitarizem o vprašanju pravičnosti

Koncepcije slovenske sprave, ki smo jih opredelili, kot subjekt sprave razumejo skupnost, utemeljeno bodisi na skupni veroizpovedi, skupni narodni pripadnosti ali skupnemu političnemu prepričanju; izjema v tem pogledu je četrti pristop k spravi, ki s poudarjanjem kategorije državljanstva in človekovih pravic spravo razume kot utrjevanje pravne države in državljanskih pravic, kot njen subjekt pa politično skupnost državljanov.

Večina spravnih izjav torej napeljuje k temu, da država opusti nevtralnost do posameznih pojmovanj dobrega in v imenu vrednote enotnosti družbo obravnava kot skupnost, katere skupno dobro je opredeljeno glede na versko, narodno ali politično pripadnost. Kot smo izpostavili zgoraj, je takšno ukrepanje s stališča demokratične države, ki naj bi branila družbeni pluralizem, sporno in potrebuje argumentacijo, ki se bo sklicevala na skupne politične vrednote. Da bi jo našli, bomo v nadaljevanju predstavili vsebino razprave med dvema skupinama teorij politične filozofije – komunitarizmom in liberalizmom. Ta izbira je smiselna, saj se je dialog med obema izoblikoval prav okrog vprašanja, kakšno naj bo razmerje med skupnostjo in državo. Ker pa je komunitarizem v veliki meri nastal kot reakcija na pojmovanje pravičnosti, ki ga je John Rawls opredelil in argumentiral v svojem temeljnem delu *A Theory of Justice*, bomo najprej predstavili njegovo vsebino.

⁴⁴ Gl. Cmrečnjak, *Slovenska sprava*, str. 396–397, str. 401–402 in str. 411–414.

⁴⁵ Hribar, *O razločevanju ravni*, str. 1668.

4.1 Rawlsova »pravičnost kot poštenost«

V sodobni ameriški politični filozofiji je vse do sedemdesetih let 20. stoletja prevladoval utilitarizem, ki družbeno ureditev presoja na podlagi načela koristi. V razpravi o njem se je izkazalo, da ga je, če naj bo moralno sprejemljiv, treba dopolniti z neko obliko teorije pravičnih deležev, ki bi prepričevala, da bi z utilitarizmom upravičevali žrtvovanje interesov posameznika v imenu koristi večine. Da bi lahko razvili politično teorijo, ki ljudi obravnava kot enake, jih je treba dojemati kot imetnike določenih pravic in svoboščin. Težišče razprave v politični filozofiji se je zato obrnilo k vprašanju, kakšna naj bo vsebina teh pravic, torej k iskanju utilitarizmu alternativnega pojmovanja pravičnosti.⁴⁶ Eden izmed bistvenih doprinosov k temu projektu je prišel z Rawlsovim delom *A Theory of Justice*.

Njegov namen je bil oblikovati pojmovanje pravičnosti, temelječe na načelih, ki bi bila sprejemljiva za vse člane družbe. Rawlsov pristop za oblikovanje teh načel je kontraktualističen – vpraša se, katera načela, po katerih naj bo urejena družba in njene institucije, bi sprejele svobodne in razumne osebe v izhodiščnem položaju. Da bi bila izbrana načela univerzalna, Rawlsov miselni eksperiment določa, da osebe, ki v njem izbirajo, ne poznajo svojega pojmovanja dobrega v življenju in svojih interesov, svojih naravnih danosti ter položaja, ki ga bodo zasedli v družbi, ki bo produkt dogovora v izhodiščnem položaju (da so torej za »tančico nevednosti«).⁴⁷ Iz tega izpelje, da bi osebe v taki situaciji izbrale dve temeljni načeli pravičnosti: prvo, načelo svobode, po katerem mora vsakdo imeti enako pravico do najboljše možnega celovitega sistema enakih temeljnih svoboščin, ki je združljiv s podobnim sistemom svoboščin za vse; in drugo, načelo razlike, po katerem morajo biti družbene in socialne neenakosti urejene tako, da so v največjo korist tistim, ki so v najslabšem položaju, ter so vezane na javne službe in položaje, ki so dostopni vsem pod pogoji nepristranske enakosti možnosti.⁴⁸

Dogovor o teh dveh načelih v izhodiščnem položaju je seveda hipotetičen. Rawls ne predpostavlja, da je do njega v zgodovini dejansko prišlo, vendar pa to na njegovo veljavnost tudi nima vpliva. Mišljen je kot kriterij, po katerem naj presojamo uveljavljene družbene institucije in njihovo delovanje ter odnose v njih. Pokaže nam, katera načela bi bila sprejeta, če bi ljudje o njih odločali v situaciji, v kateri bi bili popolnoma enaki, torej v popolnoma poštenih situaciji; posledično so poštena tudi načela pravičnosti, ki jih bodo izbrali. Iz tega razloga Rawls svoje pojmovanje pravičnosti imenuje *pravičnost kot poštenost*.⁴⁹ Takšno pojmovanje naj bi po njegovem mnenju ponujalo najbolj egalitarno in smiselno podporo temeljnim pojmom liberalizma in političnim vrednotam, iz katerih izhajajo ustavne ureditve modernih demokratičnih držav.

⁴⁶ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 91.

⁴⁷ Rawls, *A Theory of Justice*, str. 137.

⁴⁸ Prav tam, str. 60.

⁴⁹ Prav tam, str. 11–12.

4.2 Komunitaristična kritika liberalizma

A Theory of Justice je vse od prve objave leta 1971 bistveno zaznamovala področje politične filozofije. Vplivala ni le na liberalizem, kateremu je dala novo osnovo, temveč tudi na njegove kritike. Med te sodijo tudi komunitaristi, ki so kot bistveno napako izpostavili, da je Rawls v svojem razmišljanju spregledal izvor našega samorazumevanja, ki je v skupnosti, s tem pa neustrezno izpeljal svoje pojmovanje pravičnosti.

Poudarjanje ideala skupnosti v politični filozofiji ni bilo novost – najdemo ga tudi v marksistični teoriji. A medtem ko so marksisti skupnost dojemali kot nekaj, kar bo z izgradnjo socialistične družbe šele nastalo, so imeli komunitaristični avtorji, kot so Charles Taylor, Michael Sandel, Alasdair MacIntyre in Michael Walzer, v mislih že obstoječe skupnosti, dojete kot oblike skupnih družbenih praks, kulturnih tradicij in skupnih družbenih dojemanj.⁵⁰ Novi komunitarizem, ki se je razvil kot reakcija na liberalistično politično filozofijo, je bil torej konservativen v tem smislu, da si je prizadeval skupnost ohranjati in varovati. Pri tem se je naslanjal na Aristotelovo idejo pravičnosti, ki je ukoreninjena v skupnosti, katere primarna vez je skupno razumevanje dobrega, in Heglovo pojmovanje človeka kot zgodovinsko pogojenega bitja.⁵¹ Komunitaristična kritika sodobnega liberalizma se ujema s Heglovo kritiko klasičnega liberalizma v tem, da liberalni pristop kritizira kot preveč abstrakten in individualističen in namesto tega predlaga pojmovanje, po katerem je dobro posameznikov povezano z njihovo skupnostjo in družbenimi ter političnimi vlogami, ki jih v njej zasedajo.⁵² Naloga politične filozofije naj bi tako bila, da ljudem pokaže, da so vloge, ki jih zasedajo, upravičene, in da jih tako spravi z njihovim svetom.⁵³

Jedro komunitaristične kritike je torej v razumevanju sebstva. Liberalistično naj bi bilo zgrešeno, saj posameznika razume kot racionalnega individuuma, ki svobodno izbira, medtem ko komunitarizem trdi, da lahko »človeško vedenje razumemo le, če upoštevamo posameznike v njihovem socialnem, kulturnem in zgodovinskem kontekstu«,⁵⁴ torej tako, da jih obravnavamo kot člane skupnosti, ki jim pripadajo. Univerzalno razumevanje človekovih potreb in človeškega razuma, kot ga je izoblikoval liberalizem, je po mnenju komunitarističnih avtorjev abstraktno ter nezgodovinsko in zato nezadostno, da bi z njim lahko presojali obstoječe družbene in politične ureditve. Predvsem pa naj bi liberalizem spregledal, kako se sebstvo državljanov, okoli katerega oblikuje svojo politično teorijo, konstitu-

⁵⁰ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 300.

⁵¹ Gutmann, *Komunitaristična kritika liberalizma*, str. 114–115.

⁵² Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 300.

⁵³ Takšno spravno vlogo politične filozofije je v svojih kasnejših delih navajal tudi Rawls, a z bistveno razliko: medtem ko komunitarizem cilja na to, da bo »spravo s svetom« dosegel preko tega, da bo družbo razlagal kot skupnost, Rawls opozarja, da je tisto, s čimer se morajo ljudje sprijazniti prav to, da demokratična družba ni in ne more biti skupnost – politična filozofija mora pokazati, zakaj je to nujno in tudi politično dobro; gl. Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 22.

⁵⁴ Avineri, de-Shalit, *Uvod*, str. 2.

ira. Državljan kot svobodni individuum oz. avtonomni moralni dejavnik »lahko svojo identiteto doseže in ohrani le v določeni vrsti kulture«, ⁵⁵ torej le v odnosu do skupnih praks, značilnih za družbo, katere del je (to je t. i. družbena teza). Naše samorazumevanje in naše pojmovanje dobrega je vedno vezano na skupnost. Če je ta vez pretrgana, posameznik ostane brez osnove, na kateri lahko deluje in razvija svoje sposobnosti – kot pravi Michael Sandel:

»Zamisliti si osebo, nesposobno takšnih konstitutivnih vezi, ne pomeni zamisliti si idealno svobodnega in racionalnega akterja, ampak osebo popolnoma brez značaja, brez moralne globine. Imeti značaj namreč pomeni zavedati se, da se gibljem v zgodovini, ki je nisem niti izbral niti ji ne zapovedujem, a kljub temu prinaša posledice za moje izbire in vedenje.« ⁵⁶

Komunitarizem iz te osnove izpelje, da ima skupnost intrinzično vrednost, da je kot »telo s skupnimi vrednotami, normami in cilji, kjer ima vsak član skupne cilje za svoje lastne« ⁵⁷ dobro po sebi in kot taka vredna posebne obravnave in varovanja v družbi. Na normativni ravni je to pomenilo, da je komunitarizem poskušal prej prevladujoč primat pravic in načelo liberalne nevtralnosti, po katerem država ne daje prednosti nobeni skupnosti ali posebnemu pojmovanju dobrega, zamenjati s politiko skupnega dobrega. Torej s politiko, ki je perfekcionistična, saj predpostavlja neko določeno pojmovanje dobrega, in paternalistična, ker v imenu uveljavitve tega dobrega omejuje izbiro in v imenu državljanov presoja, kaj je dobro za njih. Prav v tem smislu so zahteve po spravi korelat komunitarizma: spravo razumejo kot skupno dobro skupnosti, ki ga naj privzame vsa politična družba, tudi s podporo države.

4.3 Komunitaristični pogled na odnos med skupnostjo in pravičnostjo

Vsem komunitarističnim avtorjem je skupno prepričanje, da je treba liberalna načela pravičnosti preoblikovati tako, da bi bile bolj upoštevane skupne prakse in razumevanja dobrega v družbi, razlikujejo pa se glede tega, v kakšni obliki in do katere mere naj bi skupnost diktirala politično družbo oziroma pojmovanje pravičnosti, glede na katerega delujejo njene institucije. V grobem lahko razločujemo tri teze: 1.) skupnost nadomešča potrebo po načelih pravičnosti; 2.) skupnost je vir načel pravičnosti (pravičnost bi morala temeljiti na skupnih družbenih pojmovanjih in ne na univerzalnih in nezgodovinskih načelih); 3.) skupnost bi morala imeti večjo vlogo pri določanju vsebine načel pravičnosti (pravičnost bi morala manj poudarjati pravice posameznika in bolj skupno dobro). ⁵⁸

V prvi, najbolj zaostreni obliki, kot jo najdemo na primer pri Michaelu Sandelu, naj bi kreposti, kot sta radodarnost in solidarnost znotraj skupnosti, zamenjale pravičnost, ki jo dojema kot zgolj »popravno krepost«. Pripadnost isti skupini

⁵⁵ Taylor, *Atomizem*, str. 43.

⁵⁶ Sandel, *Proceduralna republika*, str. 22.

⁵⁷ Avineri, de-Shalit, *Uvod*, str. 6.

⁵⁸ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 301.

torej sama vzpostavlja dobre odnose, pravičnost pa je nepotrebna, če so ti odnosi stabilni; njena funkcija je zgolj pomožna – je korektiv, če se odnosi v skupnosti zrušijo. Če pa pravičnost povzdignemo v načelo, ki naj vedno ureja medosebne odnose, po Sandelu pravičnost ni več krepost, ampak slabost, ki škoduje moralnemu položaju posameznikov, saj tam, kjer so prej njihovi motivi izhajali iz medsebojne naklonjenosti, uvaja dolžnost upoštevanja pravic.⁵⁹ Če se od medosebnih odnosov terja, da so pravični, je s tem narejena redukcija raznovrstnih pripadnosti (družini, skupnosti, narodu ...), saj te pripadnosti »dopuščajo, da nekaterim dolgujem več, kot od mene zahteva ali celo dovoljuje pravičnost, in to ne zaradi dogovorov, ki sem jih sam sklenil, ampak, ravno nasprotno, zavoľjo bolj ali manj trajnih vezi in pripadnosti, ki, vzete skupaj, delno definirajo, kakšna oseba sem.«⁶⁰ Pravičnost kot obče načelo se lahko po Sandelu uveljavi le na račun posebnih odnosov, ki pa so jedro skupnosti.

A tako zastavljena alternativa je, kot opozori Kymlicka, neosnovana: ne samo, da pravičnost ne onemogoča ljubečih odnosov in solidarnosti, temveč celo zagotavlja, da so pristni in da je odločitev za solidarnost res prostovoljna.⁶¹ Pravičnost in skupnostna solidarnost se torej ne izključujeta.

Komunitarizem zato ni nujno v nasprotju s pojmom pravičnosti, seveda pa je drugo vprašanje, kako določa njegovo vsebino. Po drugi komunitaristični tezi o pravičnosti je le-ta vedno nujno opredeljena glede na tradicionalne običaje, ki jih najdemo v neki družbi. Ljudje za pravično smatrajo tisto, kar za pravično velja v skupnosti, ki ji pripadajo. Podobno, kot si je po komunitaristični kritiki liberalnega razumevanja sebstva nemogoče predstavljati posameznika, ločenega od njegovega okolja, je nemogoče postaviti univerzalna načela pravičnosti, abstrahirana od vsakokratnih zgodovinskih okoliščin. Takšno razumevanje pravičnosti v svoji kritiki Rawlsa zagovarja Walzer. Abstraktna teorija pravičnosti po njegovem ni le nesmiselna, ker spregleda partikularnost družbenih pomenov in s tem kontekst, v katerem je razumljen pojem pravičnosti v družbah (k čemur sodi tudi vrednotenje družbenih dobrin, ki se od družbe do družbe razlikuje), ampak ima celo nedemokratske tendence, ker iskanje univerzalnega načela pravičnosti pomeni iskanje edine resnice, ki bi se ji naj pokoravali vsi.⁶²

Walzer torej zagovarja obliko kulturnega relativizma, ki pa hitro zaide v težave. Če je univerzalno pojmovanje pravičnosti nemogoče, je nemogoče tudi kritiziranje praks drugih družb, ki se nam zdijo že po intuiciji nepravilne. Isti problem se pojavlja tudi znotraj samih družb; te so namreč nujno sestavljene iz več skupnosti, torej iz več virov načel pravičnosti. Njihova presoja je mogoča le na podlagi nekega skupnega kriterija, katerega možnost pa Walzer zavrača. Prav zaradi heterogenosti družbe je vprašljivo, kaj naj bi Walzerjevo skupno družbeno pojmovanje pravičnosti sploh bilo. Ker po njegovem to izhaja iz skupnosti, se je torej treba odločiti za načela ene skupnosti, druge pa zavrniti. Očitek o nedemokratskih

⁵⁹ Sandel, *Liberalism*, str. 35.

⁶⁰ Sandel, *Proceduralna republika*, str. 22.

⁶¹ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 302.

⁶² Jamnik, *Komunitarizem*, str. 240–241.

tendencah se tako vrača nazaj proti Walzerju, le da je tokrat veliko bolj osnovan: medtem ko so načela pravičnosti kot poštenosti izbrana prav zato, ker so smiselna za vse, ne glede na njihove osebne okoliščine, pa Walzerjevi skupni družbeni pomeni ne morejo biti opredeljeni drugače kot tako, da pojmovanje nekaterih skupnosti privzamemo, druge pa zanemarimo. Drugega načina določanja načel pravičnosti iz prepričanj, lastnih samo nekaterim skupnostim, v pluralni družbi ni. A tudi če pustimo te pomisleke ob strani, lahko trdimo, da je Walzer zgrešil že v svoji osnovni trditvi, da je pojmovanje pravičnosti izpeljano iz skupnih družbenih pojmovanj. Tako razumevanje namreč obrača relacijo med pravičnostjo in skupnimi pomeni na glavo. Suženjstvo na primer ni krivično, ker ga obsojamo, ampak obratno – obsojamo ga, ker mislimo, da je krivično.⁶³

Tretja komunitaristična teza o pravičnosti ne zanika, da je pravičnost lahko skladna z ideali skupnosti in tudi ne, da so načela pravičnosti lahko univerzalna, vendar pa poudarja, da je pri presoji družbenih institucij nujno treba upoštevati, na kakšen način se oblikujejo naše vrednote in naši interesi – posameznike je torej treba upoštevati v kontekstu skupnosti, kateri pripadajo. Nevtralna liberalna država pa ljudi obravnava, kot da so izvzeti iz teh kontekstov. Politično družbo obravnava kot skupek samostojnih posameznikov, od katerih ima vsak svoje pojmovanje dobrega in trdi, da je treba ščititi vsakega od teh interesov, vendar na način, da ni poudarjen nobeden izmed njih, saj bi to pomenilo izključevanje drugih pojmovanj dobrega. Ta »atomizem«, kot ga imenuje Charles Taylor, pomeni primat pravic nad dobrim, kar pa je nedosledno: pravic po Taylorju namreč ni mogoče utemeljiti brez družbene teze. Tako izpelje, da:

»pomeni zagovarjanje pravice veliko več, kot le postaviti prepoved. Vključuje pomemben pojmovni temelj, idejo moralne vrednosti določenih lastnosti ali sposobnosti, brez katerega bi bilo nesmiselno. Tako bi bil, na primer, naš položaj nerazumljiv in nesmiseln, če bi človeškim bitjem pripisovali pravice glede na specifične človeške sposobnosti (kot je pravica do lastnega prepričanja ali svobodne izbire življenjskega stila ali poklica), obenem pa bi zanikali, da moramo te sposobnosti razvijati, ali celo menili, da je nepomembno, ali so bile v nas samih ali drugih realizirane ali zadušene.«⁶⁴

Liberalizem s primatom pravic poudarja le negativni vidik svobode, torej določa le omejitve poseganja v svobodo drugega. A da bi pravice sploh imele smisel, je treba po Taylorju omogočiti, da se sposobnosti in lastnosti, ki jih pravice varujejo, ohranjajo in razvijajo – to pa je v skladu z družbeno tezo mogoče le v družbi, ki te sposobnosti aktivno podpira, ne pa le prepušča »kulturnemu trgu«, tako kot nevtralna država.

⁶³ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 303.

⁶⁴ Taylor, *Atomizem*, str. 32.

4.4 Družbena enotnost in politična legitimnost v komunitarizmu

Iz družbene teze izpeljana nekonsistentnost primata pravic oziroma nevtralne politike vodi po komunitaristični kritiki v težave, ki jih ima liberalizem z zagotavljanjem dveh ključnih lastnosti, nujnih za delovanje družbe: enotnostjo družbe in legitimnostjo njenih institucij. Ker ideal nevtralne države po mnenju komunitarističnih kritikov ne poudarja skupne identitete, s katero bi se lahko državljani poistovetili, jim tudi ne daje dobrega razloga, da bi bili pripravljeni nositi bremena liberalne pravičnosti. Vsaka družba namreč od svojih članov terja, da se do neke mere žrtvujejo za druge: plačevati morajo davke, služiti v vojski in nasploh upoštevati nekatere omejitve svoje svobode. Avtoritarne države lahko ta red vzdržujejo s prisilo, svobodne družbe pa morajo najti drug način. Edino, kar še preostane, je to, da se državljani prostovoljno poistovetijo s svojo družbo, da imajo »njene politične institucije za podaljšek samih sebe«. ⁶⁵ To, kar zagotavlja, da so ljudje pripravljeni omejevati svojo svobodo v imenu svobode drugih in da institucije družbe smatrajo za legitimne, je torej neko skupno pojmovanje dobrega.

Liberalizem potrebe po neki obliki skupnega pojmovanja dobrega ne zanika. Rawls, ki družbo pojmuje kot sistem sodelovanja, ki podpira dobro njenih posameznikov, je oblikoval načeli pravičnosti na način, da v največji meri koristijo vsem članom družbe, ne glede na to, kakšni so njihovi interesi in pojmovanje dobrega. Državljani razumejo, da so nekatera bremena, ki jim jih ta načela nalagajo, upravičena z recipročno koristjo. ⁶⁶ Liberalna nevtralna država posameznih pojmovanj dobrega ne presoja kot bolj ali manj vredne, zato, ob pogoju, da so združljivi z načeli pravičnosti, vsi veljajo za enakovredne. Skupno dobro, kot ga razume liberalizem, je tako izpeljano iz povezave med preferencami državljanov. Povezuje jih skupen interes, da se ohranjajo institucije, ki varujejo njihovo pojmovanje dobrega. ⁶⁷ S tem liberalna identiteta ni prazna, kot ji očita komunitarizem; državljanom je skupno podpiranje ustave in njenih političnih vrednot.

A ključen problem take argumentacije je po mnenju komunitaristov prav v tem, da temelji na napačni razlagi tega, kako ljudje razumejo sami sebe in svoje interese – nasprotuje namreč družbeni tezi, kot smo jo opredelili zgoraj. Skupna politična načela, ki jih liberalizem smatra za garant enotnosti, tako sama po sebi nikakor niso zadostna; različni interesi in pojmovanja dobrega, ki jih imajo posamezniki, morda res lahko *soobstajajo* v družbi, a problem je v tem, da si jih posamezniki ne delijo. Prav to pa po komunitarizmu potrebujemo, če hočemo imeti družbeno solidarnost in enotnost ter politično legitimnost. ⁶⁸ S tem ko liberalizem poudarja posameznika, si sam izmakne podlago, na kateri bi lahko izpeljal dolžnosti državljanov drug do drugega. Sandel zato trdi, da liberalna politika dejansko ne more delovati po lastnih načelih, ampak se mora zanašati oziroma »parazitirati« na pojmu skupnosti, ki pa ga sicer zavrača. ⁶⁹

⁶⁵ Taylor, *Philosophical Arguments*, str. 187.

⁶⁶ Rawls, *A Theory of Justice*, str. 178–179.

⁶⁷ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 316–317.

⁶⁸ Prav tam, str. 364–365.

⁶⁹ Sandel, *Proceduralna republika*, str. 23.

V praksi to počne tako, da se ob tem, da poudarja pravice in svoboščine vseh državljanov, ne glede na njihovo siceršnje pripadnost različnim skupnostim, sklicuje na neko širšo pripadnost, način življenja oz. skupno dobro. Tipična oblika tega je nacionalna država, v kateri so posamezniki opredeljeni istočasno kot sodržavljeni in pripadniki istega naroda; državljanstvo zagotavlja posameznikom pravice in svoboščine, narodna pripadnost pa enotnost, ki je potrebna, da bi družba delovala. Liberalne nacionalne države tako iščejo ravnovesje med principom pravic in principom skupnosti,⁷⁰ saj zgolj iz liberalnih načel pravičnosti ne morejo izpeljati legitimacije, ki bi bila za državljane sprejemljiva.

Vendar pa takšna komunitaristična dopolnitev liberalne države z vrednotami, izhajajočimi iz skupnosti, ne rešuje težav, ki jih očita liberalizmu; proti njej lahko navedemo dva argumenta. Prvi je ta, da države pač niso nacionalno (ali drugače) homogene in da je zato lahko enotnost na ta način vzpostavljena in ohranjena le v eni skupini, medtem ko so druge marginalizirane. Ker pa je osnovni namen zagotoviti enotnost družbe kot celote, ta pristop ne more biti učinkovit, še manj pa pravičen, saj zapostavlja nekatere člane družbe.

Drugi argument postavlja pod vprašaj, ali je izpeljevanje enotnosti s poudarjanjem skupne pripadnosti sploh učinkovito, tudi če se osredotočimo na samo eno skupino v družbi. Zakaj naj bi do sodržavljana, ki je pripadnik iste skupnosti kot jaz, čutil kaj večjo moralno odgovornost kot do drugih sodržavljanov? Komunitaristi odgovarjajo, da zato, ker s tem, ko podpiram njegove pravice, posredno podpiram tudi svoje cilje, saj si jih deliva.⁷¹ Vendar, kot smo izpostavili zgoraj, imamo določene skupne cilje z vsemi sodržavljeni, tudi če ne pripadamo isti skupnosti oz. kulturi. Če je komunitarizem očital liberalizmu to, da so skupna prepričanja o pravičnosti preohlapna, da bi lahko bila družba enotna, mora dokazati, da so vezi, ki povezujejo člane skupnosti, dovolj močne, da enotnost v družbi zagotovijo. Vendar pa to, vsaj kar se tiče skupnosti naroda, očitno ne drži. Dober primer tega je prav pojem narodne sprave. Zahteva se jo na podlagi ugotovitve, da so odnosi v narodu propadli. Če bi bil narod res skupnost, v kateri je solidarnost zagotovljena že sama po sebi, ne bi mogel priti v situacijo, kjer je potrebna sprava. Ker si narodna skupnost, razen splošnih in ohlapnih idealov avtonomnosti, enotnosti in identitete, ne deli nobenega določenega pojmovanja dobrega, so lahko njeni pripadniki neenotni glede vseh ostalih vprašanj. Narod oziroma nacija sam iz sebe torej ne more izpeljati solidarnosti.

Sandel se strinja, da se je nacija izkazala za »preveliko enoto, da bi lahko v njej krepili skupno samorazumevanje, ki je nujno za skupnost v formativnem ali konstitutivnem smislu.«⁷² Seveda je moč povezovalnosti skupne nacionalne identitete

⁷⁰ Primer tega je tudi Ustava Republike Slovenije, ki se na poseben pomen slovenskega naroda sklicuje v preambuli, na več mestih pa ga izraža tudi v normativnem delu. Soobstoje državljanskega in nacionalnega principa je jasno izražen v prvem odstavku tretjega člena Ustave: »Slovenija je država vseh svojih državljanov in državljanek, ki temelji na trajni in neodtujljivi pravici slovenskega naroda do samoodločbe«.

⁷¹ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 370.

⁷² Sandel, *Proceduralna republika*, str. 25.

različna glede na to, kako je ta identiteta razumljena; ameriška nacionalna identiteta, o kateri piše Sandel, je zato, ker vključuje več etnij, bolj ohlapna kot na primer slovenska etnonacionalistična. A ne glede na to, kakšno nacionalno identiteto si zamislimo, ne moremo hkrati ovreči obeh zgoraj navedenih ugovorov: poudarjanje »močne« nacionalne identitete načenja družbeno enotnost z marginalizacijo drugih narodnih skupnosti v državi, »šibka« pa ne zagotavlja enotnosti niti v eni narodni skupini. Isto lahko trdimo tudi za katerokoli drugo skupnost, ki je lahko utemeljena na kakšni drugi pripadnosti. Utemeljevanje legitimnosti institucij in družbene enotnosti na podlagi ene same skupnosti bo vedno zapadlo istim problemom.

Morda pa bi lahko našli skupno, vsem sprejemljivo podlago solidarnosti, ki bi bila močnejša od skupnega prepričanja o pravičnosti, če bi namesto propagiranja vrednot ene skupnosti našli vsem skupne cilje, na katerih naj temelji komunitaristična politika skupnega dobrega; vendar Sandel in Taylor ne navajata, kateri cilji naj bi to bili. Pravita le, da naj bi jih našli v »naših zgodovinskih praksah«, ⁷³ pri tem pa zanemarljivo, da tudi te prakse niso skupne vsem članom družbe, ampak le njenim delom – torej spet posamičnim, že obstoječim skupnostim.

Komunitarizem se tako ne glede na svoje poskuse, da bi skupno dobro predstavil kot nekaj vsebinsko različnega od vrednot posameznih skupnosti, vedno znova znajde na izhodišču, da pravzaprav predstavlja apologijo primata ene skupnosti nad drugimi. Takšno pojmovanje je neprimerno za pluralno družbo in ne predstavi nobenega dobrega argumenta, zakaj naj bi liberalni ideal nevtralne države nadomestili s politiko skupnega dobrega, kot si jo zamišlja komunitarizem. Zdi se, da so do te ugotovitve prišli tudi nekateri komunitaristični avtorji, ko so kot primerno raven za pravo komunitaristično politiko izpostavili lokalno raven, saj je le na njenem omejenem področju smiselno pričakovati, da bi lahko prišlo do takega konsenza o dobrem, kot ga komunitarizem terja. ⁷⁴ A ker je bil cilj razprave z liberalizmom ves čas določiti pogoje, pod katerimi naj bo urejena celotna politična družba, pomeni ta komunitaristični »umik« na lokalno raven pravzaprav priznanje, da njegovi ugovori niso uspeli predlagati rešitve, ki bi bila na ravni celotne družbe bolj smiselna od politike pravic in nevtralnosti.

Če je komunitarizem izhajal iz kritike liberalizma, ker naj bi ta napačno razumeval naravo sebstva, lahko sedaj rečemo, da je komunitarizem neprepričljiv, ker napačno razume naravo politične družbe. Nezdružljiv je z modernimi državami, ki so sestavljene iz mnogih skupnosti, katerih prepričanja o dobrem in interesi so med seboj tako različni, da jih ne moremo urediti v enoten sistem vrednot, ne da bi s tem kršili načela vsaj ene izmed njih.

A čeprav smo argumente komunitaristov zavrnili, so ti pokazali na nekatere šibke točke liberalizma oziroma specifično njegove opredelitve, kot jo je izpeljal Rawls. Izpostavili so, da pravičnost kot poštenost temelji na nekaterih filozofskih in metafizičnih predpostavkah, ki pa ne morejo biti sprejemljive za vse in so s tem odprte za iste očitke kot komunitaristično skupno dobro. Če sta torej vera ali

⁷³ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 372.

⁷⁴ Prav tam, str. 383.

nacionalizem nesprejemljiva kot podlaga javne politike, ker temeljita na predpostavkah, ki jih v pluralnih družbah nujno ne bodo sprejeli vsi njihovi člani, mora isto veljati za liberalizem in njegove predpostavke o naravi individuuma. Rawls je v svojih kasnejših delih to prepoznal kot veliko hibo svoje izpeljave v *A Theory of Justice*. Da bi se temu problemu izognil, je moral poiskati argumentacijo, ki bi bila neodvisna od filozofskih in religijskih doktrin; moral je torej dokazati, da je pojmovanje pravičnosti kot poštenosti »politično in ne metafizično.«⁷⁵

4.5 Rawlsov politični liberalizem

V terminologijo, ki jo je uporabljal v svojih kasnejših delih (v tistih, ki so nastala deloma tudi kot odgovor na razpravo s komunitarizmom), predvsem v *Political Liberalism*, ki je izšlo leta 1993, je Rawls uvedel pojem celovitega nauka, ki pomeni artikuliran sistem vrednot, ki pokriva vse aspekte življenja ter določa, kaj so vredni cilji v življenju, kakšni naj bodo medosebni odnosi in druge določitve.⁷⁶ Sem sodijo tako filozofski kot tudi moralni in religiozni celoviti nauki. Vrednote skupnosti, ki jih je komunitarizem poskušal prikazati kot družbeno skupno dobro, so takšni celoviti nauki – na njihovi osnovi pa, zaradi argumentov, ki smo jih predstavili, ne moremo oblikovati pravil, ki bi zavezovala celotno politično družbo.

Problem s pravičnostjo kot poštenostjo, ki se je izpostavil v razpravi s komunitarizmom, je ta, da je mogoče njeno opredelitev v *A Theory of Justice* razumeti kot splošen moralni koncept, ki izhaja iz metafizičnih predpostavk o univerzalni resnici in naravi individuuma,⁷⁷ torej kot celovit moralni nauk. Nanjo je zato mogoče nasloviti iste ugovore, kot smo jih navedli proti komunitarizmu.

Tako razumljena pravičnost kot poštenost je neubranljiva tudi za Rawlsa samega in za njegovo opredelitev družbe, skupnosti in razmerja med njima. Politično družbo je definiral kot pošten sistem družbenega sodelovanja skozi čas iz generacije v generacijo, skupnosti pa so njeni deli; so skupine oseb, ki jih »združuje izpovedovanje istega celovitega ali delno celovitega nauka.«⁷⁸ Politične družbe ne moremo enačiti s skupnostjo, saj je tudi v najbolj etnično, versko ali drugače homogenih družbah nemogoče, da bi vsi pristajali na isti celoviti nauk. Rawls to imenuje »dejstvo umnega pluralizma« in ga postavi za temeljno dejstvo, ki ga moramo imeti pred očmi, ko razpravljamo o družbeni pravičnosti. Vsak poskus, da bi družbo poenotili na podlagi enega celovitega nauka, nujno vodi v zatiralsko uporabo državne oblasti, kar Rawls opredeli kot »dejstvo zatiranja.«⁷⁹ Družba tudi ni in ne more biti združenje, torej skupina, v katero posamezniki vstopajo prostovoljno, saj se vanjo rodimo in smo njeni člani do smrti; družba je v tem smislu »zaprta.«⁸⁰

⁷⁵ Rawls, *Pravičnost kot poštenost*, str. 178.

⁷⁶ Rawls, *Political Liberalism*, str. 13.

⁷⁷ Rawls, *Pravičnost kot poštenost*, str. 177.

⁷⁸ Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 22.

⁷⁹ Prav tam, str. 57.

⁸⁰ Rawls, *Political Liberalism*, str. 12.

Vsi smo torej nujno člani družbe in v tej družbi so nujno ljudje, ki imajo drugačno pojmovanje dobrega kot mi. Načela družbene pravičnosti morajo biti sprejemljiva za vse, saj tisti, ki jih morebiti ne bi sprejeli, nimajo izbire glede članstva v družbi. Prav zato, ker morajo biti sprejemljiva za vse, pa ne smejo nasprotovati celovitim naukom, ki so prisotni v družbi – to tudi pomeni, da ne smejo biti istovetna z načeli, ki so lastna samo enemu celovitemu nauku.

Če je Rawlsov liberalizem mogoče razumeti kot celovit moralni nauk, ne more zadostiti tem pogojem. Da bi svoj projekt ubranil, je moral Rawls zato dokazati, da je takšna interpretacija napačna in da so njegova načela pravičnosti skladna z umnim pluralizmom. S tem namenom je uvedel pojem »politični liberalizem« in izpostavil, da je pravičnost kot poštenost *politično* pojmovanje pravičnosti, ne pa celovit moralni nauk.⁸¹

To pomeni, da je mišljeno kot specifično pojmovanje pravičnosti, primerno za presojanje političnih, socialnih in ekonomskih institucij države ter načina, na katerega skupaj tvorijo enoten sistem družbenega sodelovanja iz generacije v generacijo – torej za to, kar Rawls imenuje »temeljna struktura družbe«.⁸² Na novo opredeljen, »politični« liberalizem, je torej omejen zgolj na presojanje temeljne strukture družbe. Kar je izven nje, je izven presoje političnega liberalizma.

Zaradi te omejitve na polje političnega politični liberalizem ne potrebuje nobenih metafizičnih predpostavk, torej se izogne temi, ki je bila prej jedro spora med liberalizmom in njegovim svobodnim subjektom ter komunitarističnim pojmovanjem vpetega sebstva. Politični liberalizem izpelje svoje pojmovanje oseb iz tega, »kako so državljani uzrti v javni politični kulturi demokratične družbe, v njenih temeljnih političnih besedilih (ustavah in deklaracijah o človekovih pravicah) ter v zgodovinski tradiciji interpretacije teh besedil«,⁸³ torej kot svobodni in enaki. Tako pojmovane osebe po Rawlsu premorejo dve moralni zmožnosti: sposobnost za čut za pravičnost (ki pomeni zmožnost uporabljati načela politične pravičnosti, ki opredeljujejo poštene pogoje družbenega sodelovanja) in sposobnost za pojmovanje dobrega (ki pomeni sposobnost, da premoremo in revidiramo pojmovanje dobrega in si zanj racionalno prizadevamo). Ti zmožnosti sta povezani z dvema idejama, ki sta v pravičnosti kot poštenosti komplementarni: čut za pravičnost z idejo *umnosti*, ki pomeni pristajanje na potrebo po poštenem družbenem sodelovanju, sposobnost za pojmovanje dobrega pa z idejo *racionalnosti*, ki pomeni zmožnost smiselnega zasledovanja lastnih ciljev.⁸⁴ Pri taki opredelitvi oseb se ni treba sklicevati na metafizične ali psihološke predpostavke – mišljena je normativno in politično obenem⁸⁵ in ne kot splošno veljavna antropološka trditev. Če si zadamo za nalogo najti primerno definicijo pravičnosti, na podlagi katere bi lahko urejali delovanje institucij države, je pravzaprav irelevantno, kako posamezniki razumejo svoj položaj – ali je njihov jaz vpet v razumevanje dobrega, ki izhaja iz skupnosti ali ne.

⁸¹ Prav tam, str. xviii-xix.

⁸² Prav tam, str. 11.

⁸³ Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 40.

⁸⁴ Rawls, *Political Liberalism*, str. 48–52.

⁸⁵ Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 39–40.

Zavezani smo le k upoštevanju dejstva, da v politični družbi obstajajo posamezniki z različnimi nazori in različnimi interesi, torej dejstva pluralizma. Najti moramo pojmovanje pravičnosti, ki bo sprejemljivo za vse te posameznike, vendar ne na celotnem polju možnega človekovega udejstvovanja, ampak le na ožjem področju, kjer se ti različni nazori (nujno) srečujejo – v družbi oz. v njeni temeljni strukturi.

Primerno politično pojmovanje pravičnosti za demokratično pluralno družbo je po Rawlsu pravičnost kot poštenost, kot jo je opredelil in zagovarjal v *A Theory of Justice*; a sedaj ga je treba še utemeljiti v skladu z definicijami in dejstvi, ki jih je Rawls izpostavil. Argumentacijo je treba oblikovati na tak način, da bo dokazala, da je o njej možen splošen konsenz kljub dejstvu pluralizma.

4.6 Javna upravičitev

Celoviti nauki iščejo versko, filozofsko in moralno resnico. Pri tem izhajajo iz različnih predpostavk in prihajajo do drugačnih zaključkov, ki pa med seboj niso in ne morejo biti skladni. Političen konsenz, ki ga lahko v družbi v imenu stabilnosti sprejmejo med seboj, je tako lahko le pragmatičen dogovor med dvema ali več stranmi, torej neke vrste *modus vivendi*. A tak dogovor ne more biti osnova za dlje časa trajajočo stabilno delovanje družbenih institucij. Ker je dosežen zaradi nemoči, da bi ena izmed strani v družbi prevladala, imajo vse stranke v takem dogovoru interes, da svoj vpliv razširijo in da prevladajo. Dogovor je tako lahko kvečjemu začasen in bo odpravljen takoj, ko se bo razmerje sil spremenilo. To je bil problem komunitaristične izpeljave legitimacije oblasti: trditev, da bi morala država privzeti in braniti skupno dobro, odpira boj za interpretacijo vprašanja, dobro katere skupnosti je »skupno«, kar pa lahko, kot smo izpostavili zgoraj, vodi v marginalizacijo manjšin.

Tak političen dogovor je zato, kot pravi Rawls, »političen na napačen način«.⁸⁶ Politični liberalizem si obeta, da bo lahko konsenz v družbi dosegel na za vse sprejemljiv način, torej da bo zagotovil takšno javno osnovo za upravičitev, »ki jo vsi državljani kot umni in racionalni lahko sprejmejo, izhajajoč iz lastnih celovitih naukov«,⁸⁷ ne pa v nasprotju z njimi. Tako izpeljana upravičitev ne bo le dogovor, odvisen od spreminjajočih se okoliščin, ampak trajno soglasje, ki bo prestalo tehtno refleksijo. Da bi takšno javno upravičitev izpeljal, se Rawls sklicuje na tri ideje: idejo refleksivnega ravnavesja, prekrivajočega se soglasja in svobodnega javnega uma.⁸⁸

Refleksivno ravnavesje pomeni stanje, v katerem posameznik kot nosilec obeh moralnih zmožnosti na podlagi razmisleka o alternativah privzame pojmovanje politične pravičnosti in z njim uskladi tudi svoje druge pretehtane sodbe. Rawls predvideva, da v dobro urejeni družbi⁸⁹ vsi državljani izpovedujejo isto politično

⁸⁶ Prav tam, str. 240.

⁸⁷ Prav tam, str. 51.

⁸⁸ Prav tam, str. 48.

⁸⁹ Torej družbi, katere temeljna struktura in državljani priznavajo in delujejo v skladu z istimi načeli politične pravičnosti.

pojmovanje pravičnosti, a ne vsi iz istih razlogov, saj vsak izhaja iz svojega celovitega nauka. Državljeni torej izpovedujejo dva različna, čeprav tesno povezana nazora: eden je vsem skupno pojmovanje politične pravičnosti, drugi pa eden od celovitih (ali delno celovitih) religioznih, filozofskih ali moralnih nauk. Ker so temeljne ideje pravičnosti kot poštenosti, ki jo Rawls predlaga kot najbolj smiselno pojmovanje pravičnosti, dobro znane in vzete iz javne politične kulture, omejene na temeljno strukturo družbe in ker za njihovo sprejetje ni treba predpostaviti nobenega določenega celovitega nauka, je za njih mogoče pričakovati, da se jim celoviti nazori ne bodo zoperstavljali, ampak jih podpirali. S tem je o načelih pravičnosti doseženo prekrivajoče se soglasje.⁹⁰

Tretja ideja, ki jo Rawls navezuje na javno upravičitev, je ideja javnega uma, ki je »oblika razmišljanja, primerna za enake državljane, ki kot kolektivno telo drug drugemu nalagajo pravila, za katerimi stoji državna oblast s svojimi sankcijami«.⁹¹ Določa dogovor o »smernicah za javno preiskavo ter o merilih za to, katere informacije in vednost so relevantne za razpravljanje o političnih vprašanjih, vsaj kjer te zadevajo ustavne temelje in vprašanja temeljne pravičnosti.«⁹² Razprava o teh temah je omejena s tem, da mora upoštevati dejstvo umnega pluralizma in liberalno načelo legitimnosti, po katerem morajo biti temeljne institucije in javne politike izpeljane v skladu z ustavo, »katere temelje lahko sprejmejo vsi državljani kot umni in racionalni«.⁹³ Celovitim naukom, bodisi religioznim ali filozofskim, je tako preprečeno, da bi jih opredelili kot javne razloge. Vendar pa to ne pomeni, da so iz javnega uma v celoti izrinjeni; razprava o njih in med njimi je zaželena, saj državljani tako drug drugega obveščajo o svojih stališčih in razlogih, zaradi katerih podpirajo javno politično pojmovanje pravičnosti. Prepoved celovitih nauk velja le v smislu, da niso javno sprejemljivi kot *edini* razlog, zaradi katerega naj bi uvedli neko politiko. Ko se odloča o bistvenih zadevah temeljne strukture, je treba izhajati iz razlogov, ki so zaobseženi v političnih vrednotah, kot jih izraža politično pojmovanje pravičnosti. V primeru pravičnosti kot poštenosti, kot jo predlaga Rawls, so to na primer politična in civilna svoboda, poštena enakost možnosti, družbena enakost in recipročnost, ustreznost temeljnih pojmov presojanja, sklepanja in dokazovanja, umnost ter nepristranskost.⁹⁴

V javni razpravi naj državljani torej ne bi le branili svojih osebnih, nejavnih prepričanj, temveč naj bi jih podali v skladu z načeli javnega uma in bili pri tem odprti za protiargumente ter zmožni sprejeti drugačne rešitve, kot so jih sprva zagovarjali. V bistvu ideje javnega uma torej ni podoba demokracije, v kateri se zgolj prešteva, katero mnenje je v družbi najbolj prisotno in se ga nato privzame kot javno politiko (t. i. agregativna demokracija), ampak svobodna javna razprava, v kateri se poskuša doseči skupen konsenz o skupnih zadevah na podlagi pravil,

⁹⁰ Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 52–56.

⁹¹ Prav tam, str. 126.

⁹² Prav tam, str. 123–124.

⁹³ Prav tam, str. 65.

⁹⁴ Rawls, *Political Liberalism*, str. 139.

kot so določena v ideji javnega uma; dobro urejena ustavna demokracija, ki jo ima Rawls v mislih, je zato deliberativna demokracija.⁹⁵

Rawls se zaveda, da bi bilo pretirano pričakovati, da je možno najti popolno soglasje o vseh političnih vprašanjih, izvedljivo in nujno pa je krčiti nestrinjanje glede vprašanj, ki se tičejo ustavnih temeljev, na primer o »temeljnih načelih, ki opredeljujejo splošno strukturo oblasti in političnega procesa; pristojnosti zakonodajne, izvršne in sodne veje oblasti; omejitve večinskega načela« ter o »enakih temeljnih državljanskih pravicah in svoboščinah, ki jih morajo spoštovati zakonodajne večine, denimo o volilni pravici in pravici do udeležbe v politiki, o svobodi misli in združevanja, svobodi vesti, pa tudi o varstvih vladavine prava.«⁹⁶

Vsak premislek o teh vprašanjih mora iti skozi sito javne upravičitve in mora biti podan v skladu z javnim umom; zaradi pobud in zahtev, ki jih pravne izjave naslavlja na družbene institucije ter državljane in ki segajo na temeljno področje odnosov v družbi, to velja tudi zanje. V nadaljevanju bomo zato pregledali, ali lahko koncepcije sprave, kot smo jih opredelili, smatramo za javno upravičene.

5 Je sprava kot političen projekt upravičljiva?

Ob obravnavi komunitarističnega pristopa k legitimaciji javnih politik smo izpostavili, da se le-ta izteče v izključevanje in marginalizacijo ter ga zaradi tega zavrnilo kot neprimerne za pluralno politično družbo in državo, ki naj bi v skladu z ustavo obravnavala vse državljane enako. Kot bolj smiselno smo privzeli idejo javne upravičitve, kot je izpeljana v političnem liberalizmu, in izpostavili, da jo potrebujejo tudi pravne izjave kot oblika javne politike.

Čeprav večina teh izjav izhaja iz celovitih nauk, upravičenje ni samo po sebi nemogoče – kot smo videli, ideja javnega uma ne prepoveduje, da bi se v predlogih javne politike sklicevali na take nauke, vendar pa je to upravičeno le pod pogojem, da so pobude skladne s političnimi vrednotami, kot izhajajo iz pravičnosti kot poštenosti. S stališča teh pogojev bomo v nadaljevanju preverili javno upravičitev slovenske sprave.

5.1 Upravičljivost verskega tipa sprave

Sprava kot verski projekt izhaja iz celovitega religioznega nauka; tak nauk lahko postavlja propozicije, ki so notranje koherentne, a so lastne le določeni skupnosti – katoličanom. Drugi državljani teh propozicij ne morejo sprejeti, saj ne pristajajo na njihove podmene. Če so naslovniki takih pozivov samo verniki, torej člani iste skupnosti kot tisti, ki izjavo daje, načela pravičnosti niso kršena, saj ne gre za vstop v javno politično sfero oziroma na področje temeljne strukture družbe, ki

⁹⁵ Rawls, *The Idea of Public Reason*, str. 138.

⁹⁶ Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 50.

je predmet presoje javne upravičitve. Pozivi, da naj verniki sledijo vzoru Kristusa in odpuščajo drugim, naslavljaajo zgolj tiste, ki se kot naslovniki prepoznajo sami.

A spravne izjave vrha Cerkve nikakor niso ostale zgolj pri tem. V skladu s pretenzijo cerkvenega vodstva, da govori v imenu celotnega naroda, se je množica naslovnikov razširila na vse Slovence, ob sodelovanju vrha države pa tudi na vse državljane Republike Slovenije. Spravna slovesnost leta 1990 je takšno stanje jasno vzpostavila; na komemoraciji, ki naj bi bila državnega pomena, je državniški vrh nastopil ob cerkvenem in tako versko skupnost priznal za partnerja pri reševanju tega vprašanja, s čimer se je država podredila Cerkvi kot moralni avtoriteti, v domeni katere je presojanje, kdaj bo pravici zadoščeno.⁹⁷ Tako vzpostavljeno razmerje je državne institucije postavilo v položaj, kjer je končni razsodnik njihovega delovanja verska skupnost, sprava kot cilj državne politike pa opredeljena glede na celovit religiozni nauk.

Takšen odnos je s stališča javnega uma seveda neupravičljiv, saj se Cerkev ne sklicuje na njegova načela, ampak na svoj celoviti nauk. Če ga poskuša uveljaviti v politični sferi, nasprotuje dejstvu umnega pluralizma. V Rawlsovi opredelitvi tak nauk ni umen:

»politično oblast javnosti – oblast, v kateri imajo vsi državljani enak delež – hoče uporabiti, da bi vsilil nazor, ki vpliva na ustavne temelje in za katerega je gotovo, da si bodo glede na bremena presoje (...) mnenja mnogih državljanov kot umnih oseb nespravljivo nasprotovala.«⁹⁸

Pri tem je irelevantno, ali imamo katoliško vero za »resnično« ali ne; »za idejo političnega liberalizma je ključnega pomena, da lahko povsem konsistentno trdimo, da bi bilo neumno uporabiti politično oblast za vsiljevanje našega lastnega celovitega religioznega, filozofskega ali moralnega nauka, ki ga seveda moramo izpovedovati kot resničnega ali umnega (oziroma ne neumnega)«.⁹⁹ Tudi člani družbe, ki imajo tako predstavo o spravi, bi morali razumeti, da argumentacija iz vere, ki je sprejemljiva za njih, ne more biti smiselna za nekoga, ki ne izpoveduje iste vere kot oni. Vera ne more biti osnova za javno upravičenje.

Do zaključka, da verski tip sprave ne more biti javno upravičen po kriterijih političnega liberalizma, pride tudi Daniel Philpott, ki religiozno obliko sprave sicer zagovarja in spravo nasploh razume kot izhajajočo iz religioznih pojmov.¹⁰⁰ Kljub temu meni, da lahko argument za religiozno spravo prilagodimo na tak način, da bo postal sprejemljiv za vse. Pri tem se opira prav na Rawlsovo idejo političnega liberalizma; tako kot je bil liberalizem kot celovit moralni nauk nesprejemljiv za vse in ga je bilo treba prilagoditi, naj bi bilo to mogoče tudi pri verskem tipu sprave. Tako predlaga »politično spravo«, ki naj bi bila, čeprav je utemeljena na pojmih iz abrahamskih religij, sprejemljiva za vse, saj so ti pojmi sami po sebi razumljivi tudi neverujočim, zaradi česar se pri tej opredelitvi sprave ni treba sklicevati na

⁹⁷ Pribac, *Razmišljanja, spomini in podobe*, str. 86.

⁹⁸ Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 235.

⁹⁹ Prav tam.

¹⁰⁰ Philpott, *Beyond Politics as Usual*, str. 14.

teologijo. Da bi bila takšna koncepcija sprejemljiva za liberalizem, se ta po Philpottu ne bi rabil odpovedati svojim načelom, ampak biti še bolj liberalen in se odpreti za religiozne pobude.¹⁰¹

A temu predlogu je v političnem liberalizmu že ugodeno; kot smo videli, ta ne prepoveduje, da bi kot javno politiko sprejeli pobudo, ki je prišla iz katerega izmed celovitih nauk, ampak to, da je sprejeta kot *edini razlog*, torej da ne oblikuje argumenta, ki bi izhajal iz političnih vrednot, ki jih izraža politično pojmovanje pravičnosti in je s tem splošno sprejemljiv. Philpottova »politična sprava« ne poda novega argumenta za spravo, le prilagojena je na tak način, da molči o svojem religioznem izvoru – s tem pa seveda ni nič bolj uskladjena s pogoji javnega upravičenja, kot je bila prej.

Na podoben način poskuša izpeljevati upravičenost svojih spravniških pobud tudi Cerkev v Sloveniji. Čeprav razume spravo kot del celovite moralne in duhovne prenove v skladu s svojim pojmovanjem morale, pa se v spravniških pozivih sklicuje tudi na druge upravičitve, predvsem nacionalistično – tudi tisti, ki nimajo religioznih nagibov, bi po njenem morali »priznati, da je sprava v interesu slovenskega naroda«. ¹⁰² Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference iz leta 1990 v zaključku ugotavlja, da je sprava »temeljna etična dolžnost, ki obvezuje vse ljudi, kristjane pa na podlagi evangelija še na poseben način.« ¹⁰³ A ob pomanjkanju argumenta, ki bi utemeljil, zakaj naj bi krščansko pojmovanje sprave zavezovalo kogarkoli drugega kot kristjane, ki jo prostovoljno sprejemajo, lahko zaključimo, da so k njej zavezani *le* kristjani, ne pa »še na poseben način«. Če ni mogoče podati argumentacije, ki bi bila smiselna za vse člane politične družbe, tega pojmovanja sprave ne moremo upravičiti kot sprejemljivega za javno politiko.

5.2 Upravičljivost nacionalističnega tipa sprave

Sprava, razumljena kot *narodna* sprava, je političen projekt, ki ga pravne izjave terjajo tudi od države. Vzpostavljajo enačaj med slovensko državo oziroma politično družbo in slovenskim narodom. S takšno določitvijo subjekta javne politike izključuje pripadnike družbe, ki so druge narodnosti.

To, da pravne izjave običajno niso odkrito šovinistične in ne poudarjajo večvrednosti slovenskega naroda v primerjavi z drugimi, principa ne spremenijo: vsako dajanje prednosti eni narodni skupnosti v javni politiki pomeni zmanjševanje vrednosti drugih. Za primer se ponovno obrnimo k letu 1990: Predsedstvo je glede pravne slovesnosti v Kočevskem rogu sprejelo stališče, da je to »slovenska notranja zadeva« ¹⁰⁴ in da ljudje iz drugih republik sicer lahko izvedejo svoje žalne obrede, a ne ob isti priložnosti kot Slovenci in Katoliška cerkev. Cerkev je poskušala biti v svoji izjavi tega leta bolj vključujoča, a je s svojimi formulacijami ponovno

¹⁰¹ Prav tam, str. 41–42.

¹⁰² Rode, *Spomin, zavest, načrt*, str. 133.

¹⁰³ Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference, *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3.

¹⁰⁴ Repe, *Viri o demokratizaciji*, str. 237.

izpostavila izključitev, inherentno narodni spravi: ob vseh Slovencih naj bi sprava zajela tudi »vse druge, ki živijo med nami«. ¹⁰⁵ K slovenski narodni spravi so torej priključeni tudi ljudje druge narodnosti, a na način, da so najprej izločeni iz skupnosti kot nekdo, ki ni njen del, ampak samo živi med njenimi člani. Tako je poudarjena primarnost enega naroda, drugi pa so priključeni kot preostanek.

Takšno neenako obravnavanje seveda ne more zadostiti ideji javnega upravičenja, saj zanika njena izhodišča, kot sta enakost državljanov in družbeni pluralizem. Dolžnosti, ki jih imajo državljani drug do drugega in ki so opredeljene z ustavo, izpeljuje iz narodne pripadnosti, torej iz kategorije, ki ni skupna vsem članom družbe. Državljanji so v pozivih k narodni spravi nagovorjeni ne kot sodržavljanji, ampak kot sonarodnjaki, ki jih k sodelovanju k skupnemu prizadevanju za dobro družbe ne vežejo njihovi individualni interesi, ampak njihova narodna pripadnost, ki jim v tem diskurzu določa moralne dolžnosti do drugih po etničnem ključu. Ne samo, da se politika narodne sprave ne sklicuje na politične vrednote (kar je za javno upravičitev potrebno), temveč jih neposredno krši.

5.3 Upravičljivost sprave kot revizije zgodovine

Kar to pojmovanje sprave zahteva, je predpisovanje ene politične doktrine celotni družbi. Državljanov, ki izhajajo iz »napačnega« političnega prepričanja, ne obravnava kot svobodnih in enakih oziroma jim ta status pogojuje s tem, da privzamejo politično prepričanje, ki ga predpisuje.

Vprašanje, kdo ima v boju za interpretacijo polpretekle zgodovine »prav«, je za presojo upravičenosti tega tipa pravne politike irelevantno: pomembno je le, ali lahko upravičeno terjamo od vseh članov družbe, da priznavajo le eno interpretacijo druge svetovne vojne, ki naj bi bila sankcionirana s strani države tudi v obliki uradnega dokumenta.

Kot smo videli, ideja javnega uma zahteva omejitev razpona tem, primernih za javno politiko, na tiste, ki so zaobsežene v javnem pojmovanju pravičnosti. Ta omejitev je potrebna, da bi bilo zadoščeno liberalnemu načelu legitimnosti, po katerem se sme politična oblast (ki je vedno prisilna) izvajati le po principih, ki so sprejemljivi vsem državljanom kot umnim in racionalnim. ¹⁰⁶ Iz tega razloga so iz javnega uma izvzeti celoviti nauki: njihova naloga je iskanje resnice kot take, glede nje pa v pluralni družbi nikoli ne more biti konsenza: »le s sprejetjem tega, da politika v demokratični družbi ne more biti vodena glede na to, kako posamezniki vidijo celostno resnico, je lahko uveljavljen ideal, izražen v principu legitimnosti: politično živeti z drugimi v luči razlogov, za katere je mogoče umno pričakovati, da jih sprejemajo vsi.« ¹⁰⁷ Resnica (v našem primeru o drugi svetovni vojni) ne more in ne sme biti predmet ali sredstvo legitimacije politike v temeljni strukturi.

¹⁰⁵ Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference, *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3.

¹⁰⁶ Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 65.

¹⁰⁷ Rawls, *Political Liberalism*, str. 243.

To seveda ne pomeni, da je javna razprava o drugi svetovni vojni prepovedana, ampak ravno nasprotno – ostati mora odprta in svobodna. Prepoved zapovedovanja ene interpretacije služi ravno temu, da ohranja polje svobodne deliberacije in svobodnega znanstvenega diskurza, znotraj katerega se lahko soočajo različne interpretacije. Ključno pa je, da se zaradi posebne narave političnega odnosa zgodovina oziroma »zgodovinska resnica« ne uporablja kot sredstvo represivne oblasti države.

5.4 Upravičljivost sprave kot projekta uveljavljanja ideje človekovih pravic

To pojmovanje sprave si kot cilj zastavlja uveljavitev človekovih pravic, enakost in enakopravnost vseh državljanov in pravno državo. Za razliko od preostalih treh opredelitev sprave je torej vsebinsko skladna s političnimi vrednotami pravičnosti kot poštenosti; njen cilj je sinonimen z zahtevami, vsebovanimi v ustavnih temeljih.

Razlog, da kljub temu vztraja pri posebnem diskurzu sprave, je v tem, da se v praksi običajno sklicuje tudi na druge vrednote, kot so enotnost skupnosti ali ljubezen med ljudmi. S stališča javnega uma, vsaj kar se tiče pobud iz civilne družbe, to ni sporno. Rawls v svoji kasnejši reviziji pojma javnega uma omenja formo deklaracij kot obliko diskurza, ki sicer ni oblika javnega umevanja, a lahko kljub temu doprinese k »civilnemu prijateljstvu«, ¹⁰⁸ torej k dobrim vzajemnim odnosom v družbi. V mislih ima izjave, izhajajoče iz posameznih celovitih nauk, s katerimi državljanji obveščajo drug drugega, kako sami razumejo javno politično koncepcijo pravičnosti in iz kakšnih razlogov jo podpirajo, s čimer so v javnosti okrepljene skupne politične vrednote. ¹⁰⁹ Spravne izjave, ki si spravo razlagajo kot enakost vseh državljanov, bi torej lahko razumeli na tak način – kot obliko deklaracije, ki drugim sporoča, da vrednoto državljske enakopravnosti razume kot vsebovano v ideji sprave in jih poziva, da jo tudi sami dojemajo kot tako.

A takšna oblika javnega diskurza je primerna za civilno družbo – za posameznike, skupnosti in združenja, ki izpovedujejo neki celovit nauk. Ker pa je tukaj vprašanje, ali je sprava upravičena kot oblika javne politike, je treba pogoje javne upravičitve uporabiti striktno. Je torej upravičljivo, da država spoštovanje z ustavo določenih pravic in svoboščin javno deklarira kot projekt sprave?

Kot smo že videli, imajo spravne deklaracije obliko paternalističnih pozivov, ki ljudi poučujejo, kako naj razumejo svojo vlogo v družbi in kako naj gledajo na druge; a da bi bila uspešna, mora pridobiti njihovo privolitve. Ta »pogoj privolitve« ¹¹⁰ pomeni, da je paternalistična politika sama po sebi nemočna in da ne more imeti vpliva, če državljanji niso že pripravljeni sprejeti njene vsebine. Pozivanje k spravi je zato nesmiselno, saj jo bodo tisti, ki jo zavračajo, zavračali še naprej, njenih zagovornikov pa ni več treba pozivati.

To velja za vse spravne pozive, a je še posebej problematično, če s pojmom sprave razumemo upoštevanje ustavnih določil. Takšni pozivi namreč napeljujejo na

¹⁰⁸ Rawls, *The Idea of Public Reason*, str. 155.

¹⁰⁹ Prav tam.

¹¹⁰ Kymlicka, *Sodobna politična filozofija*, str. 310.

napačno razumevanje političnega odnosa,¹¹¹ saj vzbujajo občutek, da je spoštovanje ustavnih norm stvar prostovoljne izbire, kar pa ni. Država je ustavno zajamčene pravice in svoboščine dolžna varovati ne glede na voljo posameznikov. Ti so k spoštovanju njene avtoritete primorani in je ne sprejemajo prostovoljno, kot sprejemajo avtoriteto združenj, katerim pripadajo. Enakovrednost in enakopravnost sodržavljanov so torej dolžni spoštovati ne glede na svoja osebna prepričanja oz. svoj nejavni um.

Ko jih k temu država v obliki pravnega diskurza zgolj poziva, ne pa zahteva, si sama izpodbija avtoriteto, ki je nujna prav za uveljavljanje ustavnih določil; sama spodbuja pojmovanje politične družbe kot združenja, z navezovanjem na kategorijo narodnosti pa tudi pojmovanje politične družbe kot skupnosti, katere članstvo je opredeljeno glede na narodno pripadnost. Oboje pomeni napačno razumevanje političnega odnosa, ki ga institucije temeljne strukture ne bi smele spodbujati.

6 Zaključek

Kljub splošnemu konsenzu o tem, da je sprava eden izmed temeljnih ciljev slovenske družbe, ter mnogim deklaracijam, v katerih so predstavniki civilne družbe in države izrekli svojo zavzetost za spravo, se njenemu deklariranemu cilju nismo približali. Vprašanje na mestu je, zakaj je to tako. Zagovorniki sprave razlog običajno vidijo v tem, da si zanjo nismo prizadevali dovolj in da so bili izrazi pripravljenosti za spravo neiskreni. A namesto tega, da vedno znova resignirano ugotavljamo, da sprava še ni dosežena in da še dolgo ne bo, bi se morali vprašati, kaj ideal sprave sploh pomeni in pod kakšnimi pogoji ga je mogoče doseči. V razpravi smo poskušali dokazati, da problem ni v družbi kot subjektu sprave, ampak v pojmu sprave samem oziroma v tem, iz kakšnega razumevanja politične družbe izhaja.

Za pravne izjave je značilno, da politično družbo enačijo s skupnostjo, torej da enotnost, h kateri pozivajo državljane, razumejo kot enotnost skupnosti. Ker je takšno razumevanje odnosa med politično družbo in skupnostjo osnova, iz katere je v svoji kritiki liberalizma izhajal komunitarizem, smo poskušali možno upravičenje sprave kot cilja javne politike poiskati skozi razpravo med tema dvema vejama politične filozofije. Pri tem smo izpostavili, da se komunitaristična politika in njena utemeljitev politične legitimnosti ter družbene enotnosti iztečeta v izključevanje.

Isto velja za javno politiko, ki si prizadeva doseči narodno spravo: cilj enotnosti politične družbe zamenja s ciljem narodne enotnosti, s tem pa iz ozira odstrani državljane drugih narodnosti. Izključevanje je značilno tudi za versko in revizionistično pojmovanje sprave – družbo reducirata na skupnost, v katero niso vključeni vsi državljani.

Kot smo izpostavili, to ne velja, če s spravo razumemo uveljavitev človekovih pravic, torej če jo razumemo kot izhajajočo iz političnih vrednot. A takšno prizade-

¹¹¹ Rawls politični odnos opredeli kot izvajanje politične oblasti državljanov kot svobodnih in enakih nad seboj znotraj »zaprte« temeljne strukture; gl. Rawls, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*, str. 4.

vanje je nepotrebno – političnih vrednot, zapisanih v Ustavi, ni treba opredeljevati na drugačen način. Če si jih prizadevamo uveljaviti preko posebnega, pravnega diskurza, s tem ne pridobimo ničesar, temveč le spodbujamo njihovo napačno interpretacijo in napačno razumevanje narave političnega odnosa.

Iz tega razloga je nepotrebno tudi umeščanje projekta tranzicijske pravičnosti v kontekst sprave: zahtevi po popravni krivic, izhajajočih iz druge svetovne vojne, se ni treba sklicevati na nobene vrednote, ki niso že vsebovane v političnih vrednotah. Izpeljevanje potrebe po popravni preteklih krivic iz ideala sprave ni le nepotrebno, temveč tudi kontraproduktivno: ob vsakem sprejemanju zakonodaje, ki naj bi uredila to področje, se je med političnimi strankami in v civilni družbi razvnela razprava o celovitem vrednotenju vojnih dogodkov, glede katerega v pluralni družbi nikoli ne bo konsenza.

Odgovor na vprašanje o upravičljivosti sprave kot cilja javne politike, ki smo si ga zastavili v uvodu tega članka, je zato odklonilen: slovenska sprava je bodisi neskladna z dejstvom pluralizma bodisi je kot poseben diskurz, ki si prizadeva uveljaviti načela liberalne ustave, nepotrebna. Da bi bila politična družba enotna, pravična in stabilna, se ni treba sklicevati na nič drugega kot na politične vrednote, ki jih varuje Ustava.

Viri in literatura

Literatura

- Avineri, Shlomo, de-Shalit, Avner: Uvod. *Komunitarizem in individualizem*. Ljubljana: Sophia, 2004, str. 1–10.
- Barkan, Elazar, Karn, Alexander: Group Apology as an Ethical Imperative. *Taking Wrongs Seriously: Apologies and Reconciliation*. Stanford, 2006, str. 3–32.
- Bashir, Bashir, Kymlicka, Will: Struggles for Inclusion and Reconciliation in Modern Democracies. *The Politics of Reconciliation in Multicultural Societies*. Oxford, 2010, str. 1–25.
- Čmrečnjak, Sašo, Slovenska sprava: zgodovinski pregled. *Zgodovinski časopis* 70, 2016, str. 382–436.
- Dolenc, Bogdan: Sprava kot krščanska obveza in možnost. *Na poti k resnici in spravi*. Ljubljana, 1997, str. 7–19.
- Gutmann, Amy, Thompson, Dennis F., *Why deliberative democracy?*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Gutmann, Amy: Komunitaristična kritika liberalizma. *Komunitarizem in individualizem*. Ljubljana: Sophia, 2004, str. 114–129.
- Hayner, Priscilla, *Unspeakable truths: confronting state terror and atrocity*. New York: Routledge, 2001.
- Hribar, Spomenka, O razločevanju ravni mišljenja. *Nova revija: mesečnik za kulturo* 6, 1987, str. 1656–1681.
- Izjava Slovenske pokrajinske škofovske konference o narodni spravi. *Družina*, 25. 3. 1990, str. 3.
- Jamnik, Anton: Komunitarizem kot nov poskus utemeljitve etike. *Etika in sodobna družba: MacIntyrejev poskus utemeljitve etike*. Ljubljana, 2009, str. 217–269.
- Jamnik, Anton: Sprava, proces osvobajanja in dejanje poguma. *Odrešenje in sprava, čemu? = Erlösung und Versöhnung, wozu?*. Ljubljana, 2009, str. 77–92.

- Johnson, Leigh M., Transitional Truth and Historical Justice: Philosophical Foundations and Implications of the Truth and Reconciliation Commission. *International Studies in Philosophy* 38, 2006, str. 69–105.
- Juhant, Janez: Sprava kot projekt slovenskega postkomunističnega dialoga. *Izvor odpuščanja in sprave: človek ali Bog?: spravni procesi in Slovenci*. Ljubljana, 2011, str. 13–41.
- Kovačič, Gorazd: Zagate z nacio (spremna beseda). V: Smith, Anthony D., *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005, str. 213–233.
- Kramberger, Franc, Homilija ob posvetitvi slovenskega naroda Mariji. *Cerkev v sedanjem svetu: revija za pastoralna vprašanja* 27, 1993, str. 123–124.
- Krašovec, Jože, Obračun ali sprava?. *Bogoslovni vestnik* 59, 1999, str. 279–288.
- Kymlicka, Will, *Sodobna politična filozofija: uvod*. Ljubljana: Krtina, 2015.
- Močnik, Rastko: Posprava. *Vesela znanost I, II: zbornik predavanj 1988/98, 89/90*. Ljubljana, 1991, str. 165–184.
- Petkovšek, Robert: Odpuščanje kot geopolitična sila. *Izvor odpuščanja in sprave: človek ali Bog?: spravni procesi in Slovenci*. Ljubljana, 2011, str. 99–110.
- Philpott, Daniel: Beyond Politics as Usual: Is Reconciliation Compatible with Liberalism?. *The politics of past evil: religion, reconciliation, and the dilemmas of transitional justice*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2006, str. 11–44.
- Pribac, Igor: Razmišljanja, spomini in podobe iz Slovenije. *Fojbe: primer psihopatološke recepcije zgodovine*. Ljubljana: Krtina, 2009, str. 73–99.
- Pučnik, Jože: Sprava kot izhodišče za civilno rast Slovencev iz naroda v državo. *Biti to, kar si / 33. študijski dnevi Draga 98*. Trst, 1999, str. 133–147.
- Rawls, John, *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press, 1996.
- Rawls, John, *A Theory of Justice*. Cambridge: Harvard University Press, 1997.
- Rawls, John: The Idea of Public Reason Revisited. *The Law of the Peoples: with »The idea of public reason revisited*. Cambridge; London: Harvard University Press, 2002, str. 129–180.
- Rawls, John: Pravičnost kot poštenost: politično, ne metafizično. *Komunitarizem in individualizem*. Ljubljana: Sophia, 2004, str. 177–194.
- Rawls, John, *Pravičnost kot poštenost: reformulacija*. Ljubljana: Krtina, 2011.
- Repe, Božo, *Viri o demokratizaciji in osamosvojitvi Slovenije. Del 2, Slovenci in federacija*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2003.
- Rode, Franc, *Spomin, zavest, načrt Cerkve na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 1995.
- Rozman, Branko: Vizije in meje narodne sprave. *Čez prepad revolucije / 24. študijski dnevi Draga 89*. Trst, 1990, str. 81–112.
- Sandel, Michael, *Liberalism and the Limits of Justice*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Sandel, Michael: Proceduralna republika in nevezani jaz. *Komunitarizem in individualizem*. Ljubljana: Sophia, 2004, str. 11–27.
- Smith, Anthony D., *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Stanovnik, Justin, *Slovenska sprava*. Ljubljana: Družina, 1990.
- Taylor, Charles, *Philosophical Arguments*. Cambridge; London: Harvard University Press, 1995.
- Taylor, Charles: Atomizem. *Komunitarizem in individualizem*. Ljubljana: Sophia, 2004, str. 28–48.
- VanAntwerpen, Jonathan: Reconciliation Reconceived: Religion, Secularism, and the Language of Transition. *The Politics of Reconciliation in Multicultural Societies*. Oxford, 2010, str. 25–47.

Spletni viri

Eisikovits, Nir, Transitional justice. The Stanford Encyclopedia of Philosophy, <https://plato.stanford.edu/archives/win2016/entries/justice-transitional/> (februar 2017).

Truth and Reconciliation Commission of South Africa, Report, Volume One, <http://www.justice.gov.za/trc/report/finalreport/Volume%201.pdf> (februar 2017).

Vlada RS, Izjava Vlade RS ob celovitem načrtu ureditve grobišč množičnih pobojev z dne 22. 11. 2001, http://www.vlada.si/fileadmin/dokumenti/si/projekti/projekti_do_2009/izjava-vlade-grobisca.pdf (februar 2017).

S U M M A R Y

Slovene Reconciliation: Critique in the Context of Discussion between Communitarianism and Liberalism

Sašo Cmrečnjak

Even though the content of the term reconciliation has never been harmonised and that different authors of reconciliatory declarations and calls for it imagined reconciliation in their own ways, throughout the years reconciliation established itself as a self-evident social imperative in the Slovene society. In such conditions the Slovene society (apart from a few rare exceptions) lacked critical contemplation on reconciliation as the society's goal, also with respect to the most basic question of whether reconciliation as a goal of the public policy is justifiable in the first place. The article aims to answer this question.

Reconciliation is presented as one of possible approaches to transitional justice, i.e. ways in which states seek to establish a just system and redress grievances stemming from conflicts or transitions from a nondemocratic to a democratic regime. Problems related to the harmonization of several aspects of justice that are typical of reconciliatory projects, namely the distributive, retributive, and restorative aspect, are pointed out. By discussing principles set out by the Truth and Reconciliation Commission in South Africa and the related concerns raised by liberal political philosophy, it is pointed out that reconciliation as an approach that places particular emphasis on the restorative aspect of transitional justice and seeks to transform a divided political society into a uniform community requires particular justification in order to be recognized as politically legitimate.

With intent to find such justification for Slovene reconciliation, the author draws attention to four definitions of reconciliation as they are found in the Slovene reconciliatory discourse: firstly, reconciliation as a religious project of the Catholic Church that understands reconciliation in the framework of the Catholic theology; secondly, reconciliation as a nationalist project that is based on equating Slovene society with the Slovene nation; thirdly, reconciliation as a project of doing away with communism and revision of history that comprehends reconciliation as a comprehensive reform and re-education of the society; and fourthly, reconciliation as a project of establishing the idea of human rights that perceives reconciliation as a state of citizen's equality.

In the further course of the article the author presents approaches to the questions of justice, social unity, and political legitimacy by authors of two branches of contemporary political philosophy: communitarianism and liberalism. By dealing with the discussion between them, the author points out that the communitarian approach to political legitimacy concludes with the exclusion of certain social groups, thus rejecting it as possible grounds for justification of reconciliation. He adopts political liberalism, as defined by John Rawls, and its concept of public justification as a more reasonable approach.

On the basis of the discussion at hand, the author examines in the conclusion of the article if the four stated conceptions of Slovene reconciliation meet the requirements of the liberal public justification. The religious, nationalist, and revisionist conceptions of reconciliation are rejected and deemed unsuitable for a democratic society because they require the society's uniformity on the grounds of comprehensive doctrines which are not shared by all members of the political society. Reconciliation, defined as a project of asserting the idea of human rights, is rejected because it stems from the misguided comprehension of the nature of political relations. Building on that, the author concludes that Slovene reconciliation is either in disharmony with the fact of pluralism or unnecessary as a separate discourse that strives to assert principles of the liberal constitution.

Pantelis Charalampakis

Once again on St. Ioannikios the Great and the Slavs of Bithynia

CHARALAMPAKIS Pantelis, PhD, Centre for Advanced Study (Sofia) Research Fellow, Al. Stamboliyski blvd. 175, entr. IV, 1309, Sofia, Bulgaria, pantelcha@gmail.com

Once again on St. Ioannikios the Great and the Slavs of Bithynia

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 71/2017 (156), No. 3-4, pp. 512–525, 46 notes

Language En. (Sn., En., Sn.)

This study focuses on three main topics, all related to St. Ioannikios the Great: a) the names of the saint's parents: Myritzikios (father, bearing a Slavic name) and Anastaso (mother, bearing a Greek name), which might indicate a mixed marriage. b) Ioannikios' family name Boilas, which was originally a title used by the Bulgars, later applied to Slavs by the Byzantines or, less probably, the Bulgars. As a title and a nickname, the term later evolved into a family name. c) The toponym "ta Marykatou" (Ioannikios' birthplace) is the Hellenized form of the Slavic personal name (in the genitive) Markota. All this evidence coincides with the population transfers of the Slavs from the Balkans to Bithynia.

Key-words: Slavs, Bithynia, St. Ioannikios the Great, Boilas, ta Marykatou

CHARALAMPAKIS Pantelis, dr., Center za akademske raziskave Sofija, znanstveni sodelavec, Al. Stamboliyski blvd. 175, vhod IV, 1309, Sofija, Bolgaria, pantelcha@gmail.com

Ponovno o sv. Joanikiju Velikemu in Slovanih v Bitiniji

Zgodovinski časopis, Ljubljana 71/2017 (156), št. 3-4, str. 512–525, cit. 46

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik En. (Sn., En., Sn.)

Študija obravnava tri glavne teme, povezane s sv. Joanikijem Velikim: a) imeni svetnikovih staršev: Myritzikios (oče s slovanskim imenom) ter Anastaso (mati z grškim imenom), ki bi lahko bila pokazatelj mešanega zakona. b) Joanikijev priimek Boilas, ki je bil prvotno bolgarski naziv, so pozneje uporabljali Bizantinci ali manj verjetno Bolgari za Slovane. Naziv ali nadimek se je pozneje razvil v priimek. c) Toponim "ta Marykatou" (Joanikijev rojstni kraj) je heleenizirana oblika slovanskega imena (v roditeljskem) Markota. Omenjeni dokazi sovpadajo s selitvami Slovanov z Balkana v Bitinijo.

Ključne besede: Slovani, Bitinija, sv. Joanikij Veliki, Boilas, ta Marykatou

Since the mid-19th century, many studies have been focusing on the Slavic element in Asia Minor during the Middle Ages and this topic is still of great interest to scholars, despite the lack of sources and the fragmentary information available. In the present paper we discuss some of the personal names and place names related to the Asia Minor Slavs.

The *Life* of Saint Ioannikios the Great

Of particular interest to scholarship is the *Life* of Saint Ioannikios the Great (762-846) from Bithynia.¹ The *Life* has survived in two main versions, written shortly after the saint's death, as well as one more which was elaborated later, around the mid-10th c., by Symeon Metaphrastes. The first version of the *Life*, attributed to a certain Peter, is to be found in only one manuscript, dated in the 10th-11th c. (Paris. Coisl. 303), while the second, attributed to a Savvas, has survived in four manuscripts (Paris. gr. 1519, 11th c.; Vindob. Caes. Aug. 5, 11th c.; Vatic. gr. 807, 12th c. and Vatic. gr. 1256, 15th c.). According to scholars, Peter's version is the earliest, written not long after Ioannikios' death, probably after mid-June of 847 and certainly not later than 852-853. Savvas' version is dated in the 850's, but later than that of Peter.² Apart from said texts, Ioannikios' life is narrated by the anonymous author(s) of the so-called *Menologion of Basil II* (Vatic. gr. 1613, late 10th-early 11th c.; this version provides no information about his village or his parents), as well as by several *synaxaria* and other (later) sources, all of which seem to have drawn from the earlier *Lives*. Below is cited the passage which is important to our study, in its various forms depending on the recension.

Text:

Βίος Αγίου Ιωαννικίου (Peter): ἐκ χώρας μὲν ἦν τῆς τῶν Βιθυνῶν ἐπαρχίας· κόμη δὲ ὑπῆρχε τούτῳ ἐν ᾗ καὶ γεγέννηται τὰ Μαρυκάτου οὕτω προσαγορευομένη. Ὁ δὲ γε πατὴρ αὐτοῦ Μυριτζίκιος ἐκέκλητο, ἡ δὲ μητὴρ Ἀναστασώ.³

Βίος Αγίου Ιωαννικίου (Savvas): Ὁς χώρας μὲν ἔφν Βιθυνῶν ἐπαρχίας, κόμης δὲ τῶν Μαρυκάτου [Vindob. Caes. Aug. 5: Βαρυκάτου], πρὸς τῷ βορείῳ μέρει

¹ PmbZ # 3389.

² Sullivan, *Life of St. Ioannikios*, p. 247; Efthymiadis, *Hagiographica*, p. 42. About the *Lives*, see also Mango, *St. Ioannikios*, pp. 393-404.

³ *Βίος Αγίου Ιωαννικίου* (Peter), p. 386.

τῆς Ἀπολλωνιάδος λίμνης παρακειμένης. Ὁ τοῦτου δὲ πατὴρ ἐκέκλητο Μυριτζικός [Vatic. gr. 807 and Vatic. gr. 1256: Μυριτζικός] καὶ ἡ μητὴρ Ἀναστασώ, ὡς οἶμαι, οὐκ ἀπεικότως [Vindob. Caes. Aug. 5: ἀπεικῶς] ... Ὁ δὲ εἰρηκῶς ὡς χώρας μὲν ἐστὶ Βιθυνῶν ἐπαρχίας, κόμης δὲ τῶν Μαρυκάτου καὶ γένους τῶν Βοιλαδῶν [sic], τὴν τε κλῆσιν πέλει Ἰωαννίκιος.⁴

Βίος Ἀγίου Ἰωαννικίου (Symeon Metaphrastes): ὃ πατὴρ μὲν ἡ Βιθυνῶν ἐπαρχία, κόμη δὲ Μαρυκάτου καλουμένη πρὸς τοῖς βορειτέροις τῆς Ἀπολλωνιάδος κειμένη, γεννήτορες ἐπαληθεύοντες τοῖς ἔργοις τὴν κλῆσιν, Μυριτζικός καὶ Ἀναστασώ.⁵

Συναξάριον: χώρας μὲν φῦς τῆς τῶν Βιθυνῶν ἐπαρχίας, κόμης τῶν Μαρυκάτων [al. cod. Μαρυκάτου], πλησίον Ἀπολλωνιάδος κειμένης λίμνης, πατρὸς μὲν Μυρισικοῦ [al. cod. Μυριτζίκη], μητρὸς δὲ Ἀναστασοῦς.⁶

About more than half a century ago, Sp. Vryonis studied the *Life* and reached the conclusion that the saint was of Bulgarian⁷ (sic) origin. According to Vryonis, this assertion logically follows from three rather unquestionable facts: 1) Ioannikios' family name was Boilas; 2) his village of origin ("κόμη τῶν Μαρυκάτου") was located in the northwestern part of Bithynia (to the north of lake Apollonias), where Bulgarians (sic) and Slavs had been previously installed on the Emperors' orders; 3) the fact that Ioannikios was in military service for a long time coincides with the Emperor Justinian II's plan to employ the transferred population in the military (late 7th c.).⁸

Although the above mentioned considerations are not sufficient in order to label the saint as a descendant of either "Bulgarians" or Slavs installed in the area, a few years later, Ph. Malingoudis and H. Ditten provided further evidence on the (Bulgarian-Slavic - sic) origin of Ioannikios' family: the name of the saint's father, Myritzikios (Μυριτζικός),⁹ is the Slavic name Miričo (of the same root with e.g. Mircea), presented in the text in a Hellenized form with the diminutive ending -ικός (see Ἰωάννης > Ἰωανν-ικός). According to Malingoudis, the Slavic name was first transformed into Greek as *Μιριτζῆς. He further comments on this change by citing the Slavic name Mičo, attested in Greek medieval sources as Μιτζῆς.¹⁰ The same applies, according to Malingoudis, to the name of Ioannikios' mother,¹¹ Anastáso (Ἀναστάσω – not to be confused with the Greek form Ἀναστασώ / Ἀναστασά, although both derived from the Greek name Ἀναστασία < n. ἀνάστασις < v. ἀνίστημι), because, as N. Andriotes showed in the early 1950's, Greek female names ending in non-stressed -ω are the Hellenized form of Slavic female names

⁴ *Βίος Ἀγίου Ἰωαννικίου* (Savvas), pp. 333, 338.

⁵ *Βίος Ἀγίου Ἰωαννικίου* (Symeon Metaphrastes), col. 37B.

⁶ *Συναξάριον Ἀγίου Ἰωαννικίου*, p. 311.

⁷ In the present paper we make a distinction between the terms Bulgars (i.e. the so-called Old-Bulgarians or Proto-Bulgarians, the tribe which settled down in the Balkans in the 7th c. A.D.) and Bulgarians (i.e. the people that emerged as a South Slavic "ethnic" group from the fusion of the Bulgars with the Slavs and other people in the Balkans).

⁸ Vryonis, *St. Ioannicius*, pp. 245-248.

⁹ *PmbZ* # 5209.

¹⁰ Μαλιγκούδης, *Σλαβικά ονόματα*, pp. 495-496; Ditten, *Prominente Slawen*, pp. 102, 118. Beševliev, *Les inscriptions*, p. 229, on the contrary, writes that it was a Proto-Bulgarian name.

¹¹ *PmbZ* # 342.

in vocative ending in *-o*.¹² However, a closer look at the original texts quoted above shows that the form used in all four of them (according to the manuscripts) is actually *Ἀναστασώ* and not *Ἀναστάσω*.¹³ Although it is not quite clear why Malingoudis recorded the form *Ἀναστάσω*, we fully agree with his etymology for the name Myritzikios, which certainly strengthens the view of Ioannikios' Slavic origin.

We may conclude that Ioannikios was indeed the descendant of a Slavic family from the Balkans that had been installed in Bithynia in the times of either Justinian II or, less probably, Constantine V. It seems, though, that Kazhdan and Sullivan have reservations about Vryonis', Ditten's and Malingoudis' conclusions or at least this is what we understand from their words: "He was probably of Slavic origin" and "For the likely Slavic origin of the family see..." (emphasis added). Graebner, on the other hand, considers both parents' names to be of Greek origin.¹⁴

An early Slavic family named Boilas?

According to Savvas' version, Ioannikios originated from a family named Boilas. This could be possible, because the use of Boilas as a family name is attested already in the very late 8th c. The earliest reference comes from Theophanes, who wrote about Constantine Boilas, a *patrikios* and loyal follower of the empress Irene, active in the year 799.¹⁵

We agree with Graebner that Ioannikios' family was, by the time he or his parents were active, a Byzantinized one.¹⁶ The narrative by Theophanes provides strong evidence for this. Two major questions, however, arise: 1) what was the meaning of the name Boilas? And, 2) were the bearers of this name of Proto-Bulgarian or of Slavic origin?¹⁷

There is nothing to add on the first question, as the topic has already been discussed extensively in scholarly literature. The name Boilas originated from the Old Bulgarian title *bojla*. A Hellenized form of this title is attested in sources not only referring to the family, but also to Bulgarian officials: according to the Old Bulgarian inscriptions, in 837, for example, *ichirgu-boilas* and *kana-boilas* (all of these being titles) were sent by *Khan* Persian against a Slavic tribe.¹⁸ This information alone would lead us to the assumption that whoever bore the name

¹² Ανδριώτης, *Ονόματα γυναικῶν*, pp. 29-33; Μαλιγκούδης, *Σλαβικά ονόματα*, p. 496.

¹³ Beševliev, *Les inscriptions*, p. 229, gives the correct form, stating that she was of Greek origin.

¹⁴ Kazhdan, *Ioannikios*, p. 1005; Sullivan, *Life of St. Ioannikios*, p. 243; Graebner, *Role of the Slavs*, p. 89.

¹⁵ Θεοφάνης, p. 474; *PmbZ* # 3869.

¹⁶ Graebner, *Role of the Slavs*, p. 89; Graebner, *Population transfers*, p. 50.

¹⁷ I was not able to find Ph. Malingoudis' study, *Zur Prosopographie der Boilades*. *Münchener Zeitschrift für Balkanologie* 2 (see Μαλιγκούδης, *Σλαβικά ονόματα*, p. 495, fn. 2).

¹⁸ *PmbZ* # 11595-11596; Бешевлиев, *Първобългарски надписи*, pp. 67-72, with more information and commentary. About the titles, see the old but still valuable study by Menges, *Altaic elements*, pp. 93, 96-98, 103.

Boilas was of Bulgarian origin and that, in this context, Ioannikios' family must have been a Bulgarian one. There is, however, a key element in this story: the name Myritzikios. As Malingoudis and Ditten have convincingly proven, the name is of Slavic origin, presented in the texts in a Hellenized form. This would only mean that we are dealing with a mixed Slavic-Bulgarian family in Byzantine Bithynia, in the early to middle-8th c. Could this be possible?

There is no direct or indirect evidence in the sources that the Byzantines transferred Bulgarian population in Asia Minor (as they did with the Balkan Slavs) either in the late 7th or in the 8th c. Although scholars had previously suggested that the name Neboulos (Νέβουλος - Νεβοῦλος in Greek sources) is of Old Bulgarian origin,¹⁹ it has been recently proven that the name was actually a Slavic one.²⁰ Neboulos was appointed by the Byzantines as a *strategos*, that is military commander of the army consisted of Slavs, recruited from the Slavic population that had been installed in Asia Minor by the Emperor Justinian II in 688/689. Later, in 692 (or 693), this Neboulos led a great part (about two thirds, which is, of course, an exaggeration) of the Slavic army under his command to defect to the Arabs.²¹ Here follow the versions of the relevant passage.

Text:

Θεοφάνης: ἐπέλεξατο ἐκ τῶν μετοικισθέντων ὑπ' αὐτοῦ Σκλάβων καὶ ἐστράτευσε χιλιάδας λ' καὶ ὀπίστας αὐτοὺς ἐπωνόμασεν αὐτοὺς λαὸν περιούσιον, ἄρχοντά τε αὐτῶν Νέβουλον τοῦνομα... ὑποβαλὼν δὲ Μουάμεδ τῷ συμμαχοῦντι Ῥωμαίοις στρατηγῷ τῶν Σκλάβων, πέμπει αὐτῷ κούκουρον γέμον νομισμάτων, καὶ πολλὰς ὑποσχέσεσι τοῦτον ἀπατήσας πείθει προσφυγεῖν πρὸς αὐτοὺς μετὰ καὶ κ' χιλιάδων Σκλάβων.²²

Νικηφόρος Πατριάρχης: πολλὰ τῶν ἐκεῖσε Σκλαβηνῶν γένη τὰ μὲν πολέμῳ τὰ δὲ ὁμολογία παραλαβόν, εἰς τὴν τοῦ Ὀψικίου λεγομένην χώραν διὰ τῆς Ἀβύδου διαβιβάσας κατέστησεν. ἐξ ὧν στρατεύει ἄχρι καὶ εἰς τριάκοντα χιλιάδας λαόν, οὓς ἐξὸπίστας λαὸν ἐκάλεσε περιούσιον, ἄρχοντα αὐτοῖς ἐκ τῶν εὐγενεστέρων ἐπιστήσας Νέβουλον [Vatic. gr. 977: Νεβοῦλον] τοῦνομα.²³

¹⁹ Graebner, *Population transfers*, p. 49; Μαλιγκούδης, *Σλαβικά ονόματα*, p. 495, fn.2; Ditten, *Slawen*, pp. 87-88; Ditten, *Prominente Slawen*, pp. 97, 119; Moravcsik, *Namenliste*, p. 134; Moravcsik, *Byzantinoturcica*, p. 210 (with reservation); Beševliev, *Les inscriptions*, p. 229.

²⁰ Малингудис, *Лични имена*, pp. 684-686; Malingoudis, *Personennamen*, pp. 37-38; also, Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*, pp. 147-148; followed by Seibt, *Slawenpolitik Justinians II.*, p. 129. See also *PmbZ* # 5233. Graebner's comment (Graebner, *Population transfers*, p. 50: "Incorporation of the Slavs into the imperial framework of Asia Minor does not seem to have meant immediate dispersion among the local population. The evidence of the lead seal of Bithynia and the selection of Neboulos from among the same settlers indicates that they were settled as a body in one particular place...") implies that Neboulos was of Slavic origin. This contradicts his previous statement in the same article (see above) and no explanation is provided for the new, alternative, theory.

²¹ A similar case of defection is narrated by Theophanes for the year 664 or 665, when the Arabs, invading the "Romania", took five thousand Slavs on their side. It is open to discussion whether by "Romania" Theophanes meant the Balkans or Asia Minor, although scholars opt for the latter. See Charanis, *Slavic element*, p. 70, fn. 3 and Graebner, *Population transfers*, p. 41. Cf. Σούλης, *Βιβλιοκρισία*, p. 338.

²² Θεοφάνης, pp. 365-366.

²³ Νικηφόρος Πατριάρχης, p. 92.

Κεδρηνός: ὁ δὲ Μωάμεδ τῷ στρατηγῷ τῶν Σθλάβων κούκουρον γέμοντα νομισμάτων πέμψας, καὶ πολλὰς ὑποσχέσεις τοῦτον ἀπατήσας, πείθει προσφυγεῖν αὐτῷ μετὰ εἴκοσι χιλιάδων Σθλάβων.²⁴

Michael the Syrian: *Mohammed, émir de Djézireh, envahit le Beit Roumayé. Les Romains lui livrèrent bataille à côté de Césarée de Cappadoce. Les Esclavons prirent le parti des Taiyayé et s'en allèrent avec eux en Syrie, au nombre d'environ 7 mille.*²⁵

What is of interest from the above story is that Neboulos was a Slavic leader and that there is absolutely no mention of Bulgars related to either the transfer or the defection.²⁶ More Slavs were transferred to Asia Minor (and particularly in northern Bithynia, at the Black Sea coast) under the reign of Constantine V (in 762), according to Patriarch Nikephoros.²⁷ Moreover, it is worth noting that in many cases the Slavs transferred to Asia Minor had previously fled from the Bulgars in the Balkans.²⁸

If, therefore, there were no Bulgars in Asia Minor at that time, or at least not related to the Slavic population transferred there on imperial orders, how can we explain the Proto-Bulgarian word – that is Boilas / *bojla* – as the family name of Ioannikios who had a Slavic patronymic?

As mentioned above, this is one of the two earliest references to the word *bojla* used as a family name in Byzantine sources. In both cases the persons bear a Greek first name. Moreover, although it is possible to trace Ioannikios' Slavic descent, there is no clue about Constantine's origins. It can be suggested that either both persons were of Slavic origin, or one was of Slavic (Ioannikios) and one of Proto-Bulgarian (Constantine) origin.

When the Byzantines first met with the Bulgars, the latter were using, among other titles, that of *bojla* for some of their dignitaries (also for army leaders, but certainly not for tribe rulers).²⁹ Moreover, when the early Slavs first arrived at the Danube frontier of the Empire, as well as after having crossed it, they had no centralized political organization, or at least there is no evidence of this in the sources. Unlike their distant Eastern relatives, the Antae, who were most probably influenced by the neighboring Sarmatians, the Balkan Slavs had no supreme ruler. Divided into several tribes, their political system was still at a very primitive stage,

²⁴ Κεδρηνός, p. 773.

²⁵ Michael the Syrian, p. 470.

²⁶ Although Beševliev, *Les inscriptions*, p. 229, writes that Sabinos, mentioned by Theophanes, was of Bulgarian origin, this person has been identified with a certain Shabib b. Yazid. See Mango – Scott, *Theophanes*, p. 512, fn. 3. Therefore, this name should not be linked to the Proto-Bulgarian one (e.g. that of Sabinos, who was *Khan* in the 760's). The term or name *Χαγάγ* (Chagan? Hajjaj?) mentioned in the same paragraph has not been explained yet. See also Turtledove, *Theophanes*, p. 64.

²⁷ Νικηφόρος Πατριάρχης, p. 148.

²⁸ Graebner, *Population transfers*, pp. 41, 43. Of the opposite view is Somogyi, *Byzantine coins*, p. 134, who believes that the Slavs benefited from such transfers and acted in cooperation with the Byzantine authorities, while forced displacement of population at that time was an exception.

²⁹ Sophoulis, *Bulgaria*, pp. 73-74.

with a tribal council (*vetje*). However, some individuals were able to distinguish themselves either as heads of these tribal councils or, most probably, as military leaders.³⁰ These persons were somehow in position to control their fellow tribesmen and for this reason their names have been recorded in the sources. It is true, though, that not a single Slavic word for a ruler, a tribal or a military leader etc. has survived from this era. When describing the tribal heads of the Slavs, the earliest Greek and Latin (and later Slavic) sources mention either Greek terms (*ἄρχων*, *ἀρχηγός*, *ἡγεμών*, *ἐν τέλει*, *φύλαρχος*, *ταξίαρχος*, *ἐξάρχης* / *ἐξαρχος* – this last one most probably was also used for a Goth leader of some confederation of Goths and Slavs in the Balkans), or Latin (*tsar* < *caesar*; *rex*; *dux*), and later German (*krol* / *kral(j)* < the name of the Great Karal; *knjaz* / *knez* < *kuninga*, cf. *König*, *king*), or even Central-Asian Turkic ones (e.g. *zhupan*; *bylja* / *bojar* < *bojla*), probably borrowed by the Slavs from the Bulgarian tribes and / or the Avars, or even from the so-called Western Turks. It is worth noting that this lack of central authority in the Slavic tribal society is attested even up to the 11th century. It is not necessary to mention here all the references to sources, which the reader can find in many studies and textbooks for the early Slavs.³¹

Byzantium's contacts with the early Slavs were always – or almost always – related to the Avars and the Bulgars. According to the sources, the Slavs were in most cases acting under the pressure and the orders of one of the above mentioned semi-nomadic people. Because of this, one would naturally expect either the Slavs themselves to adopt this special term, *bojla* (as indeed was later the case with this particular one, as well as with other words from various languages – see above), or other people to impose some terminology on Slavic speakers. However, there is no indication in the sources that the early Slavs had already adopted the term *bojla* during their early contacts with the Bulgars or that the Bulgars themselves applied this term to Slavs who were in their service.³² We know for sure that some elite Slavs were employed by Bulgars, e.g. a certain delegate Dargamir, in the early 9th c. (812/813).³³ Yet, no Proto-Bulgarian title has been recorded in the sources to describe a Slav in this early period. It is thus unlikely that the Slavs were using this term for their leaders before or during their early encounter with the Byzantines. So, if we have to comment on the combination of the Proto-Bulgarian term *bojla* with a purely Slavic name, as in the case of Ioannikios' family, a possible explanation could be that the Byzantines borrowed this term from the ruling Bulgars and were using it in order to describe some prominent members of the Slavs, perhaps those who entered the service of the Byzantines. In this perspective, a Slav holding a high rank within his tribal society or one who had proven his military skills and entered the Byzantine army could have been called a “*bojla*” by the Byzantines.

³⁰ On this topic see the discussion in Curta, *Slavic society*.

³¹ See e.g. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*, pp. 47-57, with references.

³² Sophoulis, *Remarks*, pp. 137-138 and Sophoulis, *Bulgaria*, p. 70, comments on foreign peoples in service of the Bulgars.

³³ Θεοφάνης, p. 497; *PmbZ* # 1235.

In our opinion, the title *bojla* was at first used by the Byzantines as a cognomen of the Bulgars, in order to distinguish the persons. Moreover, this high-ranking title was suitable for characterizing individuals of particular influence who joined the Byzantine army or were simply granted honorary titles (like that of *patrikios*) within the Byzantine court. We know, of course, that Bulgarian rulers and high officials were very often given such titles, and that some Slavs took offices in the Byzantine army, administration and clergy.³⁴ It is rather likely, thus, that the Byzantines were calling *bojla* not only the elite Bulgars, but also the elite Slavs. Once a Slav was called *bojla* by the Byzantines, it is possible that later this designation was transformed into a nickname and, eventually, into a family name. This is how, for example, in later times, the Greek family name *Strategos* was formed. It is hardly a coincidence that the family name Boilas was established approximately in the rule of the Emperor Constantine V, when, according to Kountoura-Galaki, the first surnames – originally nicknames, sobriquets – appeared. There is no doubt that the appearance of double names or surnames is closely related to major changes in the Byzantine society during the second half of the 8th and the first half of the 9th century.³⁵ Yet, we see no link between the iconoclasts, who are presented in the sources as bearing double names, and Ioannikios' family, who was indeed of iconoclast beliefs. The adoption of the name Boilas is related to the general tendency of the era, but not to the icon crisis.

As a conclusion, we may say that Ioannikios descended from a Slavic family or, at least, a mixed Slavic-Greek family (judging from the name of his mother).

A Slavic place name in Asia Minor

We would like now to turn the reader's attention to Ioannikios' place of origin. According to the sources, it was a village called *ta Marykatou*, located in northwestern Bithynia, to the north of lake Apollonias (modern Apolyont Gölü or commonly known as Uluabat Gölü). The passages quoted above mention the following forms: *Μαρυκάτου*, *τὰ Μαρυκάτου*, *τῶν Μαρυκάτου*, *τῶν Μαρυκάτων* (al. cod. *Μαρυκάτου*). Apart from these texts, the place name is registered in one more hagiographical source: the *Life* of Saint Paul the Younger, from the third quarter of the 10th century: “Κατοῖκει δὲ ἐν τινὶ χωρίῳ ὃ τοῦ Πέτρου [al. cod.: μὲν] λέγεται [al. cod.: μεταλέγεται], προσεχὲς δὲ ἐστὶ τοῖς τοῦ Μαρυκάτου κατονομαζομένοις, ὅθεν ὁ θεῖος ἐν μοναχοῖς Ἰωαννίκιος ὄρμητο, ἐπεὶ καὶ [al. cod.: καὶ ὁ] λόγος διαπεφοίτηκεν οὐ μακρὰν εἶναι γένους αὐτὴν Ἰωαννικίῳ”.³⁶ And, finally, it is attested in the 11th century chronicle of Skylitzes: “ἐν τῷ λεγομένῳ χωρίῳ τῶν [al. cod.: τοῦ] *Μαρυκάτων* [al. cod.: *Μαρυκάτου*]”.³⁷ Judging by the formation of Greek place names in

³⁴ Some examples in Živković, *Forging unity*, pp. 36–37; Seibt, *Weitere Beobachtungen*, pp. 461–465; Seibt, *Slawenarchonten*, pp. 28–29, 33.

³⁵ Kountoura-Galaki, *Formation of surnames*.

³⁶ *Βίος Αγ. Παύλου του Νέου*, p. 21.

³⁷ Σκυλίτζης, p. 429 (year 1043).

Antiquity and the Middle Ages, the correct form should be τὰ Μαρυκάτου, a name composed of the neuter article in plural (τὰ, meaning, in most cases, τὰ οἰκήματα, that is the estates or the buildings) + a personal name in the genitive case (namely, the owner). This formation of place names was very common in Constantinople.³⁸

In our opinion, the place name *ta Marykatou* reveals a personal name which does not fall into any category enlisted by Argyropoulou-Papadopoulou for the place names of Constantinople (Emperors / Empresses; relatives and friends of the imperial family; high civil and military officials; foreign rulers, dependents of the Byzantine Empire; other individuals who played key or important role in the history of the city) and this is not surprising, as we are dealing with a small and insignificant village in the countryside of Bithynia. The toponym in question speaks of a person who once owned land property at that place, either as a founder of the settlement, or as a landlord, or a prominent individual in the broader local community who happened to own some land in that particular place which was later evolved into a village. What is important to us is the original form and etymology of this personal name.

Normally, the masculine personal name in the nominative case should be *ho *Marykatos* (ὁ *Μαρυκάτος). No such name existed in Greek language or any other language related to the Byzantine Empire. It is certainly not an ethnic name (see e.g. Χωνιάτης – gen. Χωνιάτου, Λημνιάτης – gen. Λημνιάτου), because in this case we would expect a name **Marykiatos* – gen. **Marykiatou*, not attested in any language and, of course, not matching the form recorded in the sources quoted above. Judging from the form, the option to look for a female personal name (e.g. *Marika* - *Μαρίκα*, which is a modern form for *Maria*, attested in various languages, such as Greek, Polish, Romanian), is out of the question. Also erroneous is the form *oi Marykáton*, suggested by H. Ditten and translated as “*the people of Marykatos*” (“*die Leute des Marykatos*”).³⁹ The closest to this name is *Markos*, gen. *Markou* (Μάρκος, Μάρκου). All the documents quoted above, however, present a name which includes some letters which would (and should) never appear in any form of the name *Markos* except from one case: the Greek form *Markatos* – *Μαρκάτος*.

Male personal names bearing the ending -άτος are not uncommon in the Greek language. This ending, particularly widespread in the Ionian Islands, has been repeatedly studied already since the early 20th century.⁴⁰ According to Chatzidakis, the male personal and family names do not originate from place names in neuter, but from first names only, as patronymics (e.g. Μάρκος > Μαρκάτος, “*the son of Markos*”). This patronymic may later turn into a family name. As for the place names ending in -άτον, later in -άτα, but also ending in -άτοι, these may derive either from a family name or from any personal (first) name as a patronymic ending in -άτος. The only obstacle towards this interpretation is the development of

³⁸ About this formation of place names, see Αργυροπούλου-Παπαδοπούλου, *Τοπωνύμια*, p. 181. About a place name involving the name Markos (see below) formed in a similar way – τὰ Μάρκου – on the island of Chios, see Koder, *Aigaion Pelagos*, p. 219.

³⁹ Ditten, *Prominente Slawen*, p. 102.

⁴⁰ Χατζηδάκις, *Πατρωνυμικά*; Χατζηδάκις, *Απάντησις*, p. 28-31.

a vowel (-v-) in the middle of the name. This phenomenon is not likely to appear in such names or words in Greek. There is, however, another option which may provide a plausible explanation: Slavic origin.

According to Malingoudis, the place name reflects a Slavic personal name *Mrkota* (= brunet, dark skinned), “attested since the 13th century in South-Slavic dialects”. By this he means the Croatian name *Mrkota*, which, as F. Miklosich has pointed (without mentioning his source though) is first attested in a document of 1235 from Venetian Almissa, modern Omiš, under the form “*merçota*”.⁴¹ *Mrkota* is actually Croatian only, mostly used as a family name and rarely (in older times) as a given name.

Without rejecting Malingoudis’ suggestion, we would like to propose one more explanation which, in our opinion, is even more plausible: that we are dealing here with a Slavic form of the name *Markos* - Mark. It is known that in Slovene the genitive for male personal names can be formed in two ways, one by using the ending -a, and one by using the ending -ota, e.g. Branko – Branka / Brankota, Miro – Mira / Mirota, as well as Marko – Marka / Markota.⁴² The same, although less often, applies to Croatian, as well as to Serbian (but only for names ending in -e, e.g. Dare – Dareta). The genitive in -a is far more common and widely accepted in Slovene, while the genitive in -ota is considered more “archaic”. This particular form of the genitive is a characteristic of the south-western Slavic branch and not of the south Slavs in general (in Bulgarian, for example, it would be Marko – Markov, and in Serbian Marko – Marka – or Marković, for the patronymic). Yet, the form *Markota* is still very much different from the name *Μαρκάτου* attested in the Greek sources. The explanation we can offer is that one of the most common phenomena of the Greek language towards Slavic loanwords is the so-called *anti-metathesis* (interchange) of the vowels. This means that the Slavic form *Markota* would sound like **Markato* in Greek. Another very common phenomenon regarding the Slavic loanwords in Greek is the development of vowels between two consonants.⁴³ And this, in combination with the *anti-metathesis*, would turn the original Slavic name *Markota* into **Marikato*, or, in an even more Greek spelling (since the name should be in the genitive), **Marikatou*. The Slavic name of a landowner (genitive case) may have well produced a place name, which is presented in Greek texts in its Hellenized form. In other words, a Greek place name based on the name Mark would be “*τοῦ Μάρκου*” (Mark’s, belonging to Mark) and its Slavic equivalent would be “*Markota*” (Mark’s, belonging to Mark)⁴⁴. Our hypothesis is based on the rules of

⁴¹ Μαλγκούδης, *Σλάβοι*, p. 162 (with reference to Miklosich, Franz, *Die Bildung der slavischen Personen-und Ortsnamen*. Heidelberg, 1927, p. 78, which we were not able to check); Miklosich, *Bildung*, p. 80 (nos. 228, 231).

⁴² The same rule applies to some Slovene nouns of male gender, e.g. *oče* – *očeta*. About the Slovene names, we would like to note here the exceptional *Miha* – *Mihata* / *Mihe* / *Miha*, the last one formed under the influence of other Slavic languages.

⁴³ Both phenomena recorded e.g. in Οικονόμου, *Σλαβικά δάνεια*, pp. 159, 161. They also apply to the name *Μαρκάτου* < *Mrkota* suggested by Malingoudis (see above).

⁴⁴ Alternatively – but not related to our case – the genitive of the name Mark-o, that is Mark-ota, was used as a patronymic at first, later as a first name and, finally, as a family name

formation of place names and, therefore, we did not consider Slavic male personal names ending in *-ota* in the nominative (for example, the Bulgarian names Dragota, Radota, Slavota), because there is no similar form for the name Marko.

The explanation presented above is strengthened by the fact that the area where the village *ta Marykatou* was located was indeed inhabited by Slavic speaking population (see above about the population transfers in Bithynia). There is one final question which needs to be answered: did the Slavs transferred into Asia Minor belong to the western branch of the South Slavs or to the eastern? It seems that at that time the Slavic tribes in the southern Balkans were still geographically mixed⁴⁵ and, although a common Slavic language must have been the prevailing one, the formation of various languages and dialects was already in process. We cannot exclude the option that tribes which were at that time living in the Eastern Balkans later moved to the West, or that tribes from the Western Balkans were also present in the East (the same applies to the main branches of the Eastern and Western Slavs; we see, for example, linguistic traces of Eastern Slavs in the Balkans). There is no clue whether Justinian II, for example, campaigned against South-western or South-eastern Slavs (apart from the fact that the Slavs under attack were neighboring to the Bulgars),⁴⁶ and the name of Ioannikios' father is attested – in various forms – in several south Slavic languages. It is very likely, though, that the Slavs transferred by Justinian II were living in the area around the modern Bulgarian – Serbian border, which was under attack of the Bulgars in the early 680's, as well as that they did not belong to one single tribe. Even so, if our suggestion about the name Marko – Markota is correct, then, most probably, the village was named after a Slavic speaking person who belonged to what we call now south-western branch of Slavic languages (or, roughly speaking, a person whose language was related to what later evolved into either Slovenian or Croatian).

It would have been equally natural for a Slavic speaking person to name their land after their own name (or for more people to name a settlement after the founder or, perhaps, the most important among them), and for the Greek speaking neighbors to accept this place name and adapt it according to the rules of their native language.

(mostly in Croatia, now also attested in the USA). This evolution of names is very common in several languages, including Greek and Slavic (see e.g. the Bulgarian name Marko – Markov, the latter one used also as a family name).

⁴⁵ On this discussion, see e.g. Μαλιγκούδης, *Σλάβοι*, pp. 68-69, 82-85, 106-107, with references.

⁴⁶ See e.g. Komatina, *Bulgarian expansion*, pp. 59 ff.

List of sources and bibliography

Sources

- Βίος Αγίου Ιωαννικίου του Μεγάλου* (recension by Symeon Metaphrastes), ed. in: *Patrologia Graeca*, v. 116. Paris, 1891, col. 35-92.
- Βίος Αγίου Ιωαννικίου του Μεγάλου* (recension by Peter), ed. Van den Gheyn, Joseph, in: *Acta Sanctorum Novembris*, v. 2/1. Brussels, 1894, pp. 384-435.
- Βίος Αγίου Ιωαννικίου του Μεγάλου* (recension by Savvas), ed. Van den Gheyn, Joseph, in: *Acta Sanctorum Novembris*, v. 2/1. Brussels, 1894, pp. 332-383.
- Συναξάριον Αγίου Ιωαννικίου του Μεγάλου*, ed. Van den Gheyn, Joseph, in: *Acta Sanctorum Novembris*, v. 2/1. Brussels, 1894, pp. 311-313.
- Βίος Αγ. Παύλου του Νέου*, ed. Sirmondus, Iacobus, Vita S. Pauli Iunioris. *Analecta Bollandiana* 11, 1982, pp. 5-74 and 136-182.
- Κεδρηνός, Γεώργιος, *Σύνοψις Ιστοριών*, ed. Bekker, Immanuel, *Georgius Cedrenus*, v. I. Bonn, 1838.
- Michael the Syrian, *Chronicon*, transl. Chabot, Jean-Baptiste, *Chronique de Michel le Syrien*, v. 2. Paris, 1901.
- Νικηφόρος Πατριάρχης, *Ιστορία Σύντομος*, ed. Mango, Cyril, *Nicephori Patriarchae Constantinopolitani Breviarium Historicum*. Dumbarton Oaks, Washington DC, 1990.
- Σκυλίτζης, Ιωάννης, *Σύνοψις Ιστοριών*, ed. Thurn, Johannes, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*. Berlin – New York, 1973.
- Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ed. De Boor, Carolus, *Theophanis Chronographia*. Leipzig, 1883.
- Mango, Cyril – Scott, Roger, *The Chronicle of Theophanes Confessor*. Oxford, 1997.
- Turtledove, Harry, *The Chronicle of Theophanes*. Philadelphia, 1982.

Bibliography

- Ανδριώτης, Νικόλαος, Συντακτικά και μορφολογικά, Δ'. Τα νεοελληνικά κύρια ονόματα γυναικών σε -ω άτονο. *Ελληνικά* 12, 1952, pp. 29-33.
- Αργυροπούλου-Παπαδοπούλου, Γιόλα, Τοπωνύμια της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης. *ONOMATA* 15, 2000, pp. 181-186.
- Beševliev, Veselin, Les inscriptions du relief de Madara, *ByzantinoSlavica* 16.2, 1955, pp. 212-254.
- Бешевлиев, Веселин, *Първобългарски надписи*. София, 1992.
- Charanis, Peter, The Slavic element in Byzantine Asia Minor in the thirteenth century. *Byzantion* 18, 1948, pp. 69-83.
- Χατζιδάκις, Γεώργιος Ν., Περί των εν Κεφαλληνία πατρωνυμικών εις -ᾱτος. *Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών* 9, 1913, pp. 1-10.
- Χατζιδάκις, Γεώργιος Ν., Απάντησις. *Επιστημονική Επετηρίς Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών* 12, 1916, pp. 28-36.
- Curta, Florin, Festing with “Kings” in an Ancient Democracy: On the Slavic Society of the Early Middle Ages (Sixth to Seventh Century A.D.). *Essays in Medieval Studies* 15, 1999, pp. 19-34.
- Ditten, Hans, Slawen im byzantinischen Heer von Justinian I. bis Justinian II.. Köpstein, Helga – Winkelmann, Friedhelm, *Studien zum 7. Jahrhundert in Byzanz: Probleme der Herausbildung des Feudalismus*. Berlin, 1976, pp. 77-91.
- Ditten, Hans, Prominente Slawen und Bulgaren in byzantinischen Diensten (Ende des 7. bis Anfang des 10. Jahrhunderts). Köpstein, Helga – Winkelmann, Friedhelm, *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz*. Berlin, 1983, pp. 95-119.
- Efthymiadis, Stephanos, Hagiographica varia. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 48, 1998, pp. 41-48.

- Graebner, Michael, *The role of the Slavs within the Byzantine Empire, 500-1018*. Doctoral Dissertation, Rutgers University. New Jersey, 1975.
- Graebner, Michael, The Slavs in Byzantine population transfers of the seventh and eighth centuries. *Etudes Balkaniques* 1, 1975, pp. 40-52.
- Kazhdan, Alexander, Ioannikios. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, v. 2. New York – Oxford, 1991, pp. 1005-1006.
- Koder, Johannes, *Aigaion Pelagos (Die nördliche Ägäis)*. Tabula Imperii Byzantini 10. Wien, 1998.
- Komatina, Predrag, The Slavs of the mid-Danube basin and the Bulgarian expansion in the first half of the 9th century. *Zbornik Radova Vizantološkog Instituta* 47, 2010, pp. 55-82.
- Kountoura-Galaki, Eleonora, Iconoclast officials and the formation of surnames during the reign of Constantine V. *Revue des études byzantines* 62, 2004, pp. 247-253.
- Μαλιγκούδης, Φαίδων, Σλαβικά ονόματα από τη βυζαντινή Βιθυνία. *Ελληνικά* 31, 1979, pp. 494-496.
- Малингудис, Федон, Относно някои славяно-български лични имена (VII-IX в.). *Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6 (Българските земи в древността / България през средновековието)*. София, 1987, pp. 684-691.
- Malingoudis, Phaedon, Zu einigen slawisch-bulgarischen Personennamen (7.-9. Jh.). *Сборник в чест на Акад. Димитър Ангелов*. София, 1994, pp. 37-41.
- Μαλιγκούδης, Φαίδων, *Σλάβοι στη μεσαιωνική Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη, 2013.
- Mango, Cyril, The Two Lives of St. Ioannikios and the Bulgarians. *Harvard Ukrainian Studies* 7, 1983, pp. 393-404.
- Menges, Karl H., Altaic elements in the proto-bulgarian inscriptions. *Byzantion* 21, 1951, pp. 85-118.
- Miklosich, Franz, *Die Bildung der slavischen Personennamen*. Wien, 1860.
- Moravcsik, Gyula, Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom J. 869/70. *Studia Byzantina*. Budapest, 1967, pp. 127-138.
- Moravcsik, Gyula, *Byzantinoturcica*, vol. 2. Leiden, ²1983.
- Οικονόμου, Κώστας, *Σλαβικά λεξιλογικά δάνεια στα ελληνικά ιδιώματα της Ηπείρου*. Ιωάννινα, 2010.
- PmbZ, ed. Winkelmann, Friedhelm et al. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Abteilung I-II (641-1025)*. Berlin-New York, 1998-2013.
- Seibt, Werner, Neue Aspekte Slawenpolitik Justinians II. Zur Person des Nebulos und der Problematik der Andrapoda-Siegel. *Византийский Временник* 55/2, 1998, pp. 126-132.
- Seibt, Werner, Siegel als Quelle für Slawenarchonten in Griechenland. *Studies in Byzantine Sigillography* 6, 1999, pp. 27-36.
- Seibt, Werner, Weitere Beobachtungen zu Siegeln früher Slawenarchonten in Griechenland. Αβραμέα, Άννα (ed.), *Βυζάντιο. Κράτος και Κοινωνία. Μνήμη Νίκου Οικονομίδη*. Αθήνα, 2003, pp. 459-466.
- Somogyi, Péter, New remarks on the flow of Byzantine coins in Avaria and Walachia during the second half of the seventh century. Curta, Florin – Kovalev, Roman (ed.), *The Other Europe in the Middle Ages, 450-1450*. Leiden, 2008, pp. 83-150.
- Sophoulis, Panos, New remarks on the history of Byzantine-Bulgar relations in the late eighth and early ninth centuries. *ByzantinoSlavica* 1-2, 2009, pp. 119-138.
- Sophoulis, Panos, *Byzantium and Bulgaria, 775-831*. Leiden-Boston, 2012.
- Σούλης, Γεώργιος, Βιβλιοκρισία στο “Charanis, Slavic element”. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 19, 1949, pp. 337-340.
- Sullivan, Denis F., Life of St. Ioannikios. Talbot, Alice-Mary (ed.), *Byzantine Defenders of Images: Eight Saints' Lives in English Translation*. Dumbarton Oaks, Washington DC,

- 1998, pp. 243–351.
- Vryonis, Spyros, St. Ioannicius the Great (754–846) and the ‘Slavs’ of Bithynia. *Byzantion* 31, 1961, pp. 245–248.
- Živković Tibor, *Forging unity. The South Slavs between East and West: 550–1150*. Belgrade, 2008.

POVZETEK

Ponovno o sv. Joanikiju Velikemu in Slovanih v Bitiniji

Pantelis Charalampakis

V študiji je predstavljeno nekaj imen in izrazov, ki so povezani z zgodnjimi Slovani v Bitiniji (severozahodna Mala Azija). Predvsem na podlagi besedil iz življenjepisov sv. Joanikija Velikega se strokovnjaki strinjajo, da je njegov oče Myritzikios nosil slovansko, medtem ko je njegova mati Anastasó nosila grško ime. Prisotnost mešane slovansko-grške družine v Bitiniji v drugi polovici 8. in prvi polovici 9. stoletja je zelo verjetna, saj so na tem področju bizantinske oblasti naselile številne Slovane, ki so jih preselile z Balkana. Razlaga Joanikijevega priimka Boilas je večja uganka. Zdi se, da so izraz *bojla*, prvotno protobolgarski naziv, uporabljali Bizantinci (oz. manj verjetneje Bolgari) za poimenovanje uglednih Slovanov v službi Bizantincev (ali samih Bolgarov). Izraz se je postopno razvil v nadimek in na koncu v bizantinski priimek. Malo verjetno je, da je bila Joanikijeva družina protobolgarskega izvora, saj nimamo dokazov za kakršnokoli prisotnost Bolgarov v Mali Aziji v tem obdobju. Nazadnje je obravnavana Joanikijeva rojstna vas “ta Marykatou”. Kljub predlogom, ki pravijo, da se v imenu kraja odraža slovansko osebno ime Mrkota (= rjavolas, temne polti), ponujamo drugačno razlago: gre za izpeljanko iz slovanskega imena Marko v roditeljskem: Markota. Predlog temelji na evoluciji slovanskih izposojenk in razvoju zemljepisnih imen v antični in srednjeveški grščini. Zato je zelo verjetno, da se je slovanska oblika Markota (roditelj) spremenila v Markato (premet), nato Marikato (razvoj samoglasnika med soglasnikoma) ter končno Marikatou v skladu s pravili grške slovnice za tovrstna imena (v roditeljskem). Člen (ta) pred izrazom Mari(y)katou dopolnjuje krajevno ime in pomeni “Markova posest (ali polja, ipd.)”, tovrstna krajevna imena so bila zelo pogosta v srednjeveški grščini, tako v mestih kot na podeželju.

Kongresi in simpoziji

Expertenworkshop »Zahnheilkunde und Zahnärteschaft im Nationalsozialismus«.

Aachen, 8. – 9. junij 2017

8. in 9. junija 2017 je v nemških Aachnu potekala dvodnevna konferenca, uradno delavnica strokovnjakov (»Expertenworkshop«), posvečena vprašanju zobozdravstva in zobozdravnikov v času nacionalsocializma. Konferenco je organiziral Inštitut za zgodovino, teorijo in etiko medicine, ki je del univerze RWTH Aachen, s pomočjo Medicinske fakultete iste univerze, Zvezne zobozdravniške zbornice, Nemškega društva za zdravje zob, ust in čeljusti ter Zveznega združenja zobozdravstvenega zavarovanja. Konferenca je potekala v prostorih univerzitetne klinike.

Udeležence je sprva nagovoril vodja projekta Dominik Groß, ki je tudi predstojnik omenjenega inštituta. V imenu fakultete je zbrane pozdravil dekan Stefan Uhlig, v imenu zbornice predsednik Peter Engel, društvo je predstavljala Roland Frankenberger, medtem ko je zadnji častni nagovor podal v. d. predsednika združenja Martin Hendgens. Zadnji trije so bili soglasni glede pomena take konference na etično izobraževanje (bodočih) zobozdravnikov, saj lahko na ta način ugotovijo delovanje oz. zlorabo (s strani) (zobo)zdravnikov v času dikature, še posebej zdaj, ko je Evropa soočena z grožnjo terorizma in množičnimi migracijami.

Sledil je začetek same delavnice strokovnjakov z uvodnim predavanjem Großa, ki je bilo edino v sklopu *Tematski uvod* (»Thematische Einführung«). Referent je v prispevku *Zobozdravstvo in zobozdravniki v nacionalsocializmu – pregled problematike* (»Zahnheilkunde und Zahnärteschaft im Nationalsozialismus – Ein Problemaufriss«) predstavil predhodne raziskave na tem področju, večletni projekt o raziskavi tega področja ter se na koncu dotaknil (hermanevtične) problematike jasnega razločevanja med storilci in žrtvami.

Konferenca se je nadaljevala z sklopom, posvečenem položaju zobozdravnikov in dentistov – Leto 1933 kot cezura. Prvo predstavitev o ukinitvi državno-političnih in strokovnih zobozdravniških združenj po letu 1933 je imela Gisela Tascher. Opravila je pregled združenj oz. ustanov na področju zobozdravstva, pri čemer je poudarila, da so stanovske organizacije postale tudi politične, saj so pričele aktivno podpirati (zobo)zdravstveno politiko NSDAP.

Drugo in hkrati zadnje predavanje v tem sklopu je imela Katharina Reinecke, ki je preko življenja in dela zobozdravnika Friedricha Krohna pokazala (politično) evolucijo, ki se je pričela v antisemitizmu, nadaljevala v članstvu v združenju Thule in končala z aktivnim udejstvovanjem v tretjem rajhu.

Po krajšem odmoru je sledil zadnji sklop konference v četrtek, ki je bil posvečen raziskavam o SS-zobozdravnikih, ki so delovali v koncentracijskih taboriščih, na frontah ter v junkerski šoli. Ta sklop je odprl Jens Westemeier, ki je predstavil

splošno oris delovanja zobozdravnikov v sistemu SS. Osrednji del predstavitve je bil namenjen pregledu raziskovanja osebnih kartotek častnikov in zobozdravnikov SS, pri čemer je predstavil tudi statistični pregled trenutno odkritih.

Izmenično s Westemeierjem sta svoja prispevka predstavila še Menevse Deprem-Hennen, ki je preučevala življenje Huga Blaschkeja, osebnega zobozdravnika Hitlerja ter najvišjega esesovskega zobozdravnika in Mathias Schmidt, soavtor (z Westemeierjem) prispevka o dveh esesovskih zobozdravnikih. V predstavitvi obeh prispevkov je bilo izpostavljeno, kako so vodilni esesovski zobozdravniki prve vojaške izkušnje pridobili med prvo svetovno vojno in kako so slednje vplivale na esesovski sistem. Deprem-Hennen je omenila, da obstaja velika verjetnost, da je bil Oswald Pohl, glavni esesovski upravitelj koncentracijskih taborišč, sam oskrbovan z zobnim zlatom internirancem, ko je rabil popravilo zob.

Zadnje predavanje v tem sklopu, kot tudi prvega dneva konference, je podal pisec tega poročila, ki je predstavil življenje esesovskega (zobo)zdravnika Willija Jägra, ter pomen medvojnih arhivskih virov (zapisnikov zasliševanj) za preučevanje življenja vojnih zločincev.

S tem se je prvi del konference formalno zaključil, a so bili predavatelji dalje povabljeni na predavanje zgodovinarja dr. Romana Töppela iz Münchna, ki je bil eden izmed urednikov nove, kritične izdaje Hitlerjevega *Mein Kampf* (»Mein Kampf – Eine kritische Edition«).

Drugi dan konference se je pričel s sklopom o institucionaliziranem vidiku zobozdravstva pod nacionalsocializma. Uvodno predavanje je podala Susanne Ude-Koeller, ki je preko življenjepisa Johannesa Alberta Reinmöllerja prikazala prehod zobozdravnika iz prepričenega monarhista v podpornika nacizma in kako je to vplivalo na njegovo poklicno pot.

Sledilo je predavanje Wolfganga Kirchhoffa, ki je preučeval delovanje šolskih zobozdravnikov v nacionalsocialističnem sistemu in sicer kako so zobozdravniki v času tretjega rajha izvajali ne le zobozdravstvene preglede, ampak tudi rasno politiko med (oz. nad) šolarji.

Volker Thieme je preučeval svojo stroko (čeljustno kirurgijo) in vlogo prirojenih napak ustnic, čeljusti, in dlesni v rasni politiki Tretjega rajha, pri čemer je prikazal, kako so bile prirojene napake vzrok za izvedbo prisilne sterilizacije.

Po krajšem premoru je sledila skupna predstavitev dve prispevkov dveh skupin avtorjev. Matthis Krischel, Marcel Küsters in Thorsten Halling so pripravili pregled virov in kritikov virov glede zobozdravstva v nacionalsocializmu, medtem ko so Halling, Frank Sparing in Krischel izdelali še pregled delovanja dr. Waldemarja Spierja in spomine nanj. Pri obeh prispevkih so se osredotočili na vlogo kolektivnega spomina o delovanju zobozdravnikov v času Tretjega rajha, zapletenost razločevanja storilcev in žrtev kot tudi zapostavljenost preučevanja žrtev med zobozdravniki.

Zadnje predavanje v tem sklopu je imel Christian-Alexander Wäldner iz Ronnenberg-Weetzena, ki je raziskoval različne oblike prisilnega dela pri zobozdravnikih, tako na področju njihovega strokovnega dela kot nekvalificirani delavci.

Zadnji sklop konference je bil posvečen življenju zobozdravnikov v povojni Nemčiji. Prvo, napovedano predavanje Stefana Paprotke, je odpadlo zaradi prometne

nesreče avtorja. Tako je bilo prvo predavanje tega sklopa delo Ralfa Forsbacha, ki je predstavil življenje in delo Alfreda Kantorowicza ter preko njegove zgodbe vprašanje povojne integracije žrtev nacizma, ki so morali sodelovati z ljudmi, ki so aktivno delovali v času tretjega rajha.

Groß je imel v tem sklopu še predstavitev povojne usode Reinholda Ritterja, pri čemer je izpostavil, na kakšen način so se po vojni oblikovale legende o medvojnem delovanju in kako so zgodovinarji v zadnjem desetletju razbili slednje.

Zadnje predavanje konference je podal Anton Guhl o denacifikaciji univerzitetnega zobozdravstva, na primeru univerze v Hamburgu. Avtor je na primeru dveh zobozdravnikov-univerzitetnih profesorjev predstavil, kako se je izvajala denacifikacija na univerzi in kakšen vpliv je imela na nadaljevanje njune akademske kariere.

Po sklepnem pregledu predstavljenih del je bilo napovedano, da bodo prispevki objavljeni v posebnem zvezku v okviru knjižne zbirke gostujočega inštituta in sicer v letu 2018.

Klemen Kocjančič

Ocene in poročila

Herwig Wolfram, *Tassilo III. Höchster Fürst und niedrigster Mönch*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2016, 143 strani.

Slovenskim zgodovinarjem dobro poznani avstrijski medievist Herwig Wolfram nas je razveselil še z eno knjigo s področja, ki ga pozna kot malokdo: zgodnjesrednjeveške zgodovine obdonavsko-alpsko-jadranskega prostora. Tokrat je napisal biografijo o zadnjem gentilnem knezu Bavarcev, Tasilu III. iz dinastije Agilulfingov. Biografije so med zgodovinarji priljubljena literarna zvrst ne samo za pripovedovanje zgodb o svojih junakih, ampak tudi za prikaz obdobj in razumevanje časov, v katerih so živeli. Še zlasti velja to v primerih, kot je tudi Tasilov, da so viri na podlagi katerih bi lahko podrobneje opisali njihove *res gestae* precej skromni in za nameček še suhoparni. Wolfram, ki mu izkušnje s pisanjem biografij ne manjka, saj je leta 2000 objavil obsežno in odlično biografijo o Konradu II., »cesarju treh kraljestev«, nas tudi tokrat ni razočaral. Njegovo odlično poznavanje bavarske zgodovine in tudi zgodovine Tasila III., o katerem je v različnih kontekstih že večkrat pisal, ter – nič manj pomembno – njegov izvrsten pripovedni slog sta rezultirala v knjižici, v kateri bo bralec našel pritegujočo pripoved o vzponu in padcu nekega kneza, o času in okolju v katerem je živel, ter o deželah in ljudeh, katerim je vladal.

Tasilovo biografijo sta zaznamovali predvsem dve stvari. Bil je, prvič, pripadnik dinastije Agilulfingov, ki je imela celo v bavarskem gentilnem pravu kodificirano ekskluzivno pravico do vojvodske oblasti na Bavarskem in nad Bavarci, kar je opredelilo njegovo življenje. In drugič, kot nečak Pipina Malega in bratranec Karla Velikega je bil tesno sorodstveno povezan s frankovskimi Karolingi, ki so zapečatili njegov konec kot tudi konec njegove rodbine. Njegova izsiljena vazalna podreitev Karlu Velikemu leta 787, njegova odstavitev v Ingelheimu naslednje leto in njegova dokončna odpoved vladarski oblasti na Bavarskem v Frankfurtu leta 794, ki se ji je, preden je skupaj s svojo celotno družino dokončno izginil za samostanskimi zidovi, odrekel tudi v imenu svoje rodbine, so najboljše dokumentirane epizode iz njegove življenja, ki pa jih je frankovsko zgodovinopisje retrogradno in v zmagovalni maniri stiliziralo po svojem okusu in potrebi. Na drugi strani ne vemo praktično ničesar o mladosti tega leta 741 rojenega kneza, kar je – če se le spomnimo Einhardove biografije Karla Velikega – sploh bila ena od značilnosti tedanjega časa, ko mladost ni bila ravno nekaj, vredno spomina. Oblast na Bavarskem je Tasilo formalno nastopil leta 748, ko je umrl njegov oče Odilo, ki si je že pred poletjem 743 z zmago nad Avari uspel podrediti Karantance pod njihovim

knezom Borutom. Dejansko pa je zavladal bodisi leta 753, ko je po bavarskem pravu z dvanajstimi leti postal polnoleten in je bil odpuščen iz skrbništva, bodisi leta 756/757, ko je s petnajstimi leti postal polnoleten po frankovskemu kraljevskemu pravu in kot trdi frankovsko zgodovinopisje, ko naj bi – povsem anahronistično za tisti čas – kot vazal tudi že položil fevdno prisego Pipinu in njegovima sinovima Karlmanu in Karlu (Velikemu). Najkasneje leta 764 se je poročil z Liutpric, hčerko leta 774 odstavljenega zadnjega langobardskega kralja Desiderija, kar ga je dodatno umestilo v vrste knežje opozicije proti frankovskim Karolingom in njihovi ekspanzionistični politiki. Vrhunec svoje moči je Tasilo III. dosegel v poznih šestdesetih in sedemdesetih letih 8. stoletja, ki jih označuje njegov monarhičen, kraljevskemu primerljiv položaj, nato pa so se nad njim že začeli zgrinjati temni oblaki v podobi njegovega bratranca Karla Velikega, kateremu je pri izključitvi Tasila asistiral tudi papež in ki so se končali z osebno, družinsko in rodbinsko-dinastično katastrofo. V čas njegovega vladanja spada tudi začetno, z vzponi in padci povezano obdobje pokristjanjevanja v podrejeni Karantaniji, ki ga je Tasilo zaznamoval nič manj pomembno kot salzburški škof Virgil, njegov pokrajinski škof Modest in karantanski knez Hotimir. Prav za potrebe karantanskega misijona je namreč leta 769 ustanovil na bavarsko-karantanski meji samostan v Innichenu in tri leta kasneje z neposredno vojaško intervencijo v Karantaniji, ki je sploh njegov edini vojaški triumf, odločujoče premagal karantansko protikrščansko opozicijo in s tem dokončno začrtal religiozno bodočnost tega slovanskega ljudstva.

Herwig Wolfram nas v svojem prikazu suvereno vodi skozi omenjene in seveda tudi druge etape Tasilovega življenja, ki jih je znal večje vpeti v širše dogajanje, visoko politiko, diplomatične igre in vojaško pozicioniranje in kjer bo tudi specialist našel kakšno novo informacijo iz sicer dobro poznane in skrbno prečesanega pisnega izročila, predvsem pa pogled na Tasila, njegovo dobo in njegovo okolje iz kakšne nove perspektive. Del Wolframovega prikaza je tudi oris Bavarske v Tasilovem času, njenih naravnih in človeških resursov, pri čemer mu je kot izhodišče posrečeno služila »hvalnica deželi« freisinškega škofa Arbea v njegovem okrog leta 770 napisanem življenjepisu svetega Emerama. Na drugi strani mu je *Lex Baiwariorum* služil kot izhodišče predstavitve socialne strukture bavarske družbe, ki je bila tako kot ostale tistega časa v etničnem oziru v osnovi polietnična. Pod Tasilovo oblast so bili združeni tako germanski in romanski kot tudi slovanski prebivalci Bavarske, ki se je v svojem največjem obsegu raztezala od Bozna/Bolzana na Južnem Tirolskem ter Karavank na jugu do Nordgaua severno od Donave pri Regensburgu ter od izvirov Adiže/Etscha in reke Lech na zahodu do Aniže in karantanske Mure in Drave na vzhodu. Knjigo zaključujejo poglavja o (institucionalnih) orodjih in vzvodih Tasilove oblasti, o bavarski cerkveni in samostanski pokrajini v njegovem času, ki jo je Tasilo kot ustanovitelj nekaterih pomembnih samostanov bistveno sooblikoval, ter o Tasilovem »življenju po smrti« v zgodovinskem spominu, kjer se je o njem po drugi svetovni vojni oblikovala pozitivnejša slika, čeprav se stigme nezvestega izdajalca, ki mu jo je ukrojilo frankovsko zgodovinopisje v potrebi legitimirati njegovo odstavitev, vendarle ni uspel povsem rešiti.

Peter Štih

Miha Kosi – Matjaž Bizjak – Miha Seručnik – Jurij Šilc, **Historična topografija Kranjske (do leta 1500)**. Slovenska historična topografija 1. Ljubljana: Založba ZRC, 2016. 1411 strani.

Novembra 2016 je pri Založbi ZRC izšla prva e-izdaja (verzija 1.0) Historične topografije Kranjske (do leta 1500), ki je kot PDF publikacija del širše zastavljenega projekta SHT – Slovenska historična topografija. Pri tem gre nedvomno za enega večjih projektov s področja zgodovinopisja v zadnjih letih, katerega rezultat sta e-knjiga in vsestransko uporabna spletna aplikacija. Publikacija je plod večletnega dela ter sodelovanja večih strokovnjakov in javnih institucij. Nova historična topografija Kranjske predstavlja nepogrešljiv pripomoček za vse raziskovalce različnih področij srednjeveške zgodovine nekdanje osrednje slovenske dežele, zelo uporabna pa je tudi za geografe, arheologe, etnologe, jezikoslovce idr. Odslej bo z njeno pomočjo branje srednjeveških virov, v katerih pogosto nastopajo danes nam nepoznani toponimi, mnogo lažje.

Historična topografija se ukvarja z identifikacijo in lociranjem nekdanjih zemljepisnih imen, na katera naletimo v najrazličnejših zgodovinskih virih (listine, fevdne knjige, računske knjige idr.), kjer so pogosto zapisana v povsem drugačni obliki kot jo uporabljamo danes. Na Slovenskem sta bila namreč jezika srednjeveških virov in pisarjev latinščina in nemščina, jezik velike večine prebivalstva pa je bila slovenščina in tudi glavnina toponimov je bila slovenskega izvora. Pisarji so jih zato mnogokrat prevajali in prilagajali svojemu jeziku, kar je v nekaterih primerih privedlo do tega, da so jih spremenili skoraj do nerazpoznavnosti. Po drugi strani so bili toponimi na območju nemške kolonizacije in imena večih srednjeveških gradov nemškega porekla in so sčasoma dobili slovensko obliko. Naloga historične topografije je zbrati kar se da veliko število relevantnih zgodovinskih omemb posameznih zemljepisnih imen in nato le-te identificirati z današnjim toponimom oziroma jih v primeru njihovega izginotja poskusiti vsaj približno locirati. Poudariti je treba, da so se številna imena do danes spremenila, opustila in pozabila, mnogi v srednjem veku izpričani kraji in objekti pa so propadli in izginili brez sledu.

Knjiga je razdeljena v štiri smiselno urejena poglavja. Prvi del je namenjen krajši uvodni študiji, v kateri so poleg definicije historične topografije predstavljeni tudi zgodovina raziskav, metode dela in nova historična topografija Kranjske. Slednja je rezultat več kot osemdesetletnega dela večih zgodovinarjev, ki so se posvečali načrtnemu zbiranju in analizi gradiva, vendar so starejše raziskave ostale pomanjkljive

in nedokončane. Prva prizadevanja za izdelavo historično-topografskega priročnika za ozemlje Slovenije segajo v zgodnja trideseta leta 20. stoletja, zasluge za to pa gredo Ljudmilu Hauptmannu. Za delo je navdušil tudi Milka Kosa, ki je zbiranju gradiva in njegovi objavi posvetil večino svojega življenja, a ga je na koncu prehitela smrt in mu zastavljenih ciljev ni uspelo doseči. Za izid nedokončanega dela po poskrbeli njegovi sodelavci in tako je leta 1975 v treh zvezkih in v le 250 izvodih izšlo Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500), ki je vse do nastanka nove historične topografije Kranjske leta 2016 služilo kot temeljni pripomoček za raziskovanje. Poleg določenih metodoloških pomanjkljivosti in napak pri identifikaciji in lociranju toponimov, je bila največja slabost Kosove publikacije njena majhna naklada in s tem povezana njena težja dostopnost. Nedavni izid Historične topografije Kranjske v obliki e-knjige omogoča njeno lahko dosegljivost, obenem pa tudi precej enostavnejšo in hitrejšo uporabo, s čimer je raziskovalcem prihranjena marsikatera pot do knjižnice.

Pri nastajanju nove historične topografije so bile uporabljene sodobne metode dela, ki so plod več kot petdesetletnega razvoja historično-topografskih raziskav v slovenskem prostoru. Metodološke temelje tovrstnim študijam je pri nas položil Milko Kos, pozneje pa so bili nadgrajeni in izpopolnjeni s strani mlajših raziskovalcev. Dragocen doprinos njegovega dolgoletnega dela sta bila identifikacija in lociranje mnogih toponimov, kot glavni pomanjkljivosti pa bi lahko izpostavili, da ni obdelal veliko gradiva iz tujih arhivov in da je pri preverjanju zemljepisnih imen napravil preskok iz 15. v 19. stoletje, kar predstavlja precejšnjo časovno vrzel in izgubo pregleda nad zelo dolgim obdobjem razvoja, v katerem se je lahko neko ime pomensko in oblikovno povsem spremenilo. Problem takšne metode dela je zaznal Pavle Blaznik, zato je izpopolnil Kosov način dokumentiranja toponimov in tako ustvaril novo historično-topografsko metodo, ki predstavlja standard in je bila uporabljena tudi v obravnavani e-knjigi in spletni aplikaciji. Kljub določenim pomanjkljivostim je Kosovo Gradivo za historično topografijo Slovenije (za Kranjsko do leta 1500) temelj, na katerega se je naslonil projekt nove historične topografije Kranjske.

Pri sistematičnem zbiranju, urejanju in preverjanju toponimov v zgodovinskih virih je bilo obdelano bogato gradivo domačih in tujih arhivov, knjižnic in muzejev, obenem pa sta kot pomemben pripomoček služila cela vrsta zbirk srednjeveških virov, izdanih po letu 1975, ter uporaba spletnega portala Monasterium. S pritegnitvijo novih virov, s sledenjem posesti in njenih lastnikov skozi daljša obdobja ter z obdelavo starejšega in novejšega kartografskega materiala sta bila potrjena ali ovržena obstoječa identifikacija oziroma lociranje zemljepisnega imena. Rezultati večletne raziskave so bili poprava dotedanjih napačnih identifikacij in lociranj toponimov, evidentiranje novih toponimov, ki jih Kosovo delo še ni zajelo, evidentiranje novih virov za slovensko srednjeveško zgodovino in njihovih nahajališč, revidiranje oziroma aktualiziranje podatkov o nahajališčih zgodovinskih virov idr.

Zaradi obdelave velike količine neobjavljenega in objavljenega arhivskega gradiva in literature ter uporabe sodobnih metod dela je pomen nove historične topografije Kranjske zares izjemen, prinaša pa tudi celo vrsto novosti v odnosu na

Kosovo izdajo. V delu je namreč zajetih več kot 3600 toponimov (naselij, gradov, ledinskih in vodnih imen idr.), kar je dobro petino več kot v stari topografiji iz leta 1975, popravljenih je bilo več kot 830 dotedaj napačno lociranih paleonimov, pri paleonimih so natančno navedeni nahajališče vira in aktualni podatki o vseh njegovih objavah do leta 2016, kar omogoča njihovo lahko iskanje in preverjanje, podatki so v obliki e-knjige urejeni v jasen in pregleden sistem, ki je podprt z na novo vzpostavljeno praktično spletno aplikacijo, povezano z zemljevidom, seznam vseh uporabljenih virov pa predstavlja do sedaj najtemeljitejši in najpopolnejši nabor virov za slovensko srednjeveško zgodovino. Za razliko od stare topografije vsebuje nova predloge (de, von, zu ipd.) in številne citate iz virov, v katerih so zajeti historično pomembni objekti, ustanove, uradi in posamezniki, kar še dodatno povečuje njeno uporabnost. Navedki so pomembni zlasti pri urbanih naselbinah, ker omogočajo vpogled v njihov urbani razvoj in razvoj avtonomije. V citatih je tako mogoče najti prve njihove omembe (forum, civitas, Stadt, Markt), omembe mestnih oziroma trških sodnikov, občine, mestnega oziroma trškega sveta, uporabe pečata, mestnih objektov (obzidja, mestnih vrat, cerkva ipd.). V novi historični topografiji so uporabljena današnja uradna imena, v čemer se prav tako razlikuje od Kosove izdaje, ki vsebuje nekatera zastarela imena.

Skozi stoletja se je kulturna krajina močno spreminjala, nastajali so novi kraji, gradovi in cerkve, nekatere stare naselbine in objekti pa so propadli in izginili, zato je pomen obravnavane e-knjige še toliko večji, saj so v njej predstavljeni poleg danes obstoječih še nekdanje naselbine in zgradbe, podana pa je tudi njihova vsaj približna lokacija. Presenetljivo je, da Kos v svojem delu iz leta 1975 ni zajel opuščenih vasi kočevskih Nemcev, so pa te našle svoje mesto v novi izdaji. V njej so poleg vsega naštetega obravnavana tudi pozabljena imena pokrajin, hribovij, gozdov idr. Čeprav nova historična topografija Kranjske upošteva obseg dežele okrog leta 1500, so v prvi izdaji e-knjige iz tega okvirja izpadla ozemlja, ki danes ležijo izven meja Republike Slovenije (Žumberk, Vivodina in gospostvo Bela Peč) in bodo obravnavana v prihodnji, dopolnjeni verziji. Izostala so tudi območja onstran kraških prelazov, ki so šele po letu 1500 uradno postala del Kranjske in bodo vključena v historično topografijo Primorske. Kljub temu, da je Jezersko zgodovinsko spadalo pod Koroško, je bilo obravnavano v novi historični topografiji Kranjske, za kar so imeli avtorji prepričljive argumente. Zaradi skoraj neobvladljive količine virov in že obstoječe topografske študije Milka Kosa iz leta 1955 je bila zaenkrat iz podrobnejše predstavitve izvzeta Ljubljana, so pa v novi topografiji zajeta vsa naselja, ki so ležala izven mestnega obzidja in so danes del mesta. V prihodnjih dopolnitvah e-knjige bodo tako navedene le vse pomembnejše omembe za Ljubljano do leta 1500.

Uvodnemu delu sledi katalog toponimov, kjer so na več kot 1250 straneh po abecednem vrstnem redu obravnavana vsa znana kranjska zemljepisna imena, omenjena do leta 1500, in to poglavje predstavlja težišče knjige. Pri vsakem geslu je pripisana lokacija toponima, pod njim pa so v kronološkem vrstnem redu nanizane njegove zgodovinske omembe, skupaj s citati in nahajališčem oziroma objavami vira. Katalogu sledita še seznam uporabljenih virov in literature ter register

toponimov in paleonimov. V prvem je tako na enem mestu zbran najtemeljitejši in najpopolnejši nabor virov za slovensko srednjeveško zgodovino, evidentiranih do leta 2016, drugi pa omogoča zelo lahko iskanje posameznih toponimov po sicer zelo obsežni knjigi.

Elektronska izdaja nove historične topografije Kranjske omogoča v prihodnje njeno nenehno rast in dopolnjevanje sedanjih rezultatov z novimi izsledki. Uporabnost e-knjige in spletne aplikacije je vsestranska, po njima pa bodo poleg raziskovalcev srednjeveške kolonizacije in krajeve zgodovine segali tudi strokovnjaki iz drugih področij. Čeprav je upravičeno mogoče pričakovati, da bo tu in tam še prišlo do kakšnih manjših popravkov pridobljenih rezultatov, saj vsi viri vendarle še niso bili – in verjetno tudi nikoli ne bodo – povsem izčrpani, nam nova historična topografija Kranjske nudi mnoga nova spoznanja kar se tiče prvih omemb posameznih krajev. Raziskovalci lokalne zgodovine bodo tako lahko začetke nekega kraja v luči novih odkritij videli drugače kot do sedaj. Projekt SHT – Slovenska historična topografija s tem še ni zaključen in se bo nadaljeval z dopolnjevanjem historične topografije Kranjske, v načrtu pa je tudi že historična topografija Primorske.

Jernej Kotar

Esad Kurtović, **Izvori za historiju srednjovekovne Bosne I/2. Izpisi iz zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521**. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2017, 969 str. (Građa knjiga XXXI. Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 2).

Autor Esad Kurtović nas v kratkem uvodu seznani z nekaterimi osnovnimi podatki o vsebini in strukturi objavljenega gradiva, ki ga je izpisal iz Državnega arhiva v Dubrovniku. Odločil se je, da objavi vse zadolžnice, ki so vpisane v notarsko serijo Debita notariae in se nanašajo na udeležbo trgovcev iz Bosne in Hercegovine v kreditnih poslih. Omejil se je na obdobje od leta 1365 do leta 1521 in objavil 4592 zadolžnic. Svoje naporno in dolgotrajno delo pri izpisovanju tako velikega števila zadolžnic v notarskih knjigah Debita notariae (pregledal je knjige Debita notariae od 7. do 74. zvezka) utemeljuje z ugotovitvijo, da vsaka vrsta izpisa iz neobjavljenega gradiva predstavlja koristen vodič za odpiranje in raziskovanje številnih in raznovrstnih znanstvenih tem in raziskav. Objavljanje takšnega, sicer enoličnega gradiva, ima za namen, da se zbere čimvečje število informacij, ki se nanašajo na dubrovniško zaledje. Avtor tudi pojasnjuje tehnične karakteristike objavljenega gradiva. Vsaka kreditna pogodba je posebna enota, opremljena z datumom vpisa in signaturo. Navaja tudi pomanjkljivosti in posebnosti, ki jih je odkril v tekstu, kot so poškodbe, težja čitljivost, napake pisarja ipd.

Čeprav ima objavljeno arhivsko gradivo nesporne koristi za raziskovalce, bi kljub temu od avtorja pričakovali določena pojasnila glede samega vira. Avtor bi moral v uvodu podrobneje pojasniti vir iz katerega je črpal gradivo. Serija notarskih knjig Debita notariae predstavlja namreč neko specifičnost dubrovniškega notariata. Prvi svetni notar dubrovniške komune Tomasino de Savere iz Reggio je poleg splošne notarske knjige uvedel še specifično notarsko serijo, ki je bila namenjen izključno vpisovanju zadolžnic in pozneje tudi trgovskih družb. S tem se je podrobneje ukvarjal Gregor Čremošnik¹ in tudi pisec te ocene.² Manjka analiza formularja dubrovniške zadolžnice. Potrebno bi bilo tudi razložiti spremembe, ki

¹ G. Čremošnik, Dubrovačka kancelarija do god. 1300 i najstarije knjige dubrovačke arhive, Glasnik Zemaljskog muzeja 34/2, 1927, str. 231-253; isti, Dodatak članku Dubrovačka kancelarija do god. 1300, Glasnik zemaljskog muzeja 40/2, 1929, str. 121-122; isti, Spisi dubrovačke kancelarije 1: Zapisi notara Tomasina de Savere 1278-1282, Monumenta historica Ragusina I, Zagreb 1951, XV+462 str.

² I. Voje, Knjige zadolžnic, posebna notarska serija Dubrovniškega arhiva, Zgodovinski časopis 22, 1968, str. 207-223.

so se pozneje pojavile v formularju (npr. formula o zamudnih obresti ali formula “et sit de presenti viagio”). Avtor nikjer ne omenja, zakaj se je omejil na obdobje med letoma 1365 in 1521. Opozoriti bi bilo tudi treba, da v 16. stoletju število vpisanih zadolžnic zelo pada, ker se v večjem številu pojavljajo privatne poslovne knjige, v katerih ima vpis kreditnih poslov enako veljavo kot imbreviatura v notarski knjigi. Avtor sicer upošteva dodatne beležke ob zadolžnicah in jih dodaja tekstu notarjeve imbreviature, vendar je povsem izpusti vse beležke, ki jih je notar zapisal ob zadolžnici na robu. Naj navedem, da notar ob robu skoraj vsake imbreviature vpiše “g I” ali “g II” kar pomeni, da je upnik plačal takso za vpis; ob robu je zapisano pri skoraj večini zadolžnic “extracta et data” ali “cassa quia solvit”. V prvem primeru gre za to, da je notar izdelal original zdolžnice, s katero je lahko upnik izterjal od dolžnika kredit na sodišču. V drugem primeru pa, da je bil dolg vrnjen (od srede 15. stoletja je ob omenjenih opombah vpisan tudi datum). Na podlagi teh beležk lahko ugotovimo ali je bil kredit poravnan v roku in ali je moral upnik izterjati dolg preko sodišča, če je dolžnik rok izplačila zamudil. Žal je avtor te notarjeve beležke izpustil.

Knjigo, ki ji je v poglavju “Prilozi” dodano osem faksimilov teksta, zaključuje podroben imenski in krajevni register.

Ignacij Voje

Oto Luthar, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj, Gregor Pobežin, **Zgodovina historične misli. Od Homerja do začetka 21. stoletja; zv. 1-2.** Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016 (druga izdaja). 407 + 490 strani.

Oto Luthar je vodilni slovenski zgodovinar na področju teorije zgodovinopisja vsaj od devetdesetih let 20. stoletja, ko je leta 1993 pri Znanstvenem in publicističnem središču najprej izšla njegova znanstvena monografija *Med kronologijo in fikcijo : strategije historičnega mišljenja*, nato pa leta 1997 pri Založbi Modrijan še knjiga *Mojstri in Muze : kaj in zakaj je zgodovina?* V slednji je na neprisiljen in iskričast način, kakršen je lasten inteligentnim piscem, strnjeno zaobjel najvidnejše predstavnike zgodovinopisne vede od Homerja naprej v želji predstaviti spoznanje, da se »človeško življenje neprenehoma spreminja, z njim pa se spreminja tudi njegova zgodovina in zapisi o njej«. Še pred obema omenjenima knjigama je Luthar predstavil os svojega raziskovalnega zanimanja kot urednik zbornika *Vsi Tukididovi možje : sodobne teorije zgodovinopisja* (Krt, 1990), v katerem je zbral prispevke vidnih tujih teoretikov zgodovinopisja 20. stoletja. V naslednjih dveh desetletjih je s predgovori pospremil slovenske prevode nekaterih del sodobnih evropskih teoretikov zgodovinopisja: Peter Burke (*Revolucija v francoskem zgodovinopisju : Analiza 1929–89*, 1993), Reinhart Koselleck (*Pretekla prihodnost : prispevki k semantiki zgodovinskih časov*, 1999) in E. H. Carr (*Kaj je zgodovina?*, 2008).

Obsežna znanstvena monografija *Zgodovina historične misli* (Založba ZRC, 2006), katere prvi avtor in *spiritus agens* je bil Luthar, tako med zgodovinarji ni mogla biti presenečenje, a smo jo zlasti tisti, ki so nas odbijale v nacionalni kanon zazrte obravnave zgodovinopisja s pripadajočimi enoznačnimi zaključki, težko pričakovali. Še več, ambiciozen znanstveni pregled razvoja historične misli je tedaj predstavljal kar točko preobrata tistim, ki smo bili zaradi dvoma v smiselnost lastnega profesionalnega početja v okviru prevladujočih zgodovinopisnih pristopov z eno nogo že zunaj zgodovinarskega poklica. Od zadnjega resnejšega uvida kakega slovenskega zgodovinarja v teorijo zgodovinske vede (Bogo Grafenauer, 1960) je preteklo preveč časa, da bi si generacije slovenskih zgodovinarjev z zadnjih desetletij 20. stoletja in prvih desetletij 21. stoletja mogle z njegovo pomočjo razjasniti lastne mišljenjske položaje. Manko tovrstnega premisleka kot posledica večdesetletnega zanemarjanja teorije v slovenskem univerzitetnem študiju zgodovine je opazen v slovenskem zgodovinopisju.

Nenazadnje na to namiguje tudi število izposoj *Zgodovine historične misli* v slovenskih knjižnicah, ki precej zaostaja za nekaterimi sintetičnimi pregledi slovenske nacionalne zgodovine, ki so izšli v istem času. A četudi se zdi, da pričakovanja avtorjev

znanstvene monografije – poleg Luthra so to še klasični filologi Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj in Gregor Pobežin –, da bi delo postalo sestavni del študijske literature, deset let po izidu morda niso povsem izpolnjena, število izposoj *Zgodovine historične misli* po drugi strani krepko presega število izposoj omenjenega Grafenauerjevega učbenika *Struktura in tehnika zgodovinske vede*.

Temeljno delo iz teorije zgodovinopisja leta 2006 presenetljivo tudi ni bilo deležno strokovnega odziva. Šele iz recenzije v dnevnem tisku smo tako izvedeli, da je zahteven projekt, ki z brezkompromisnim razkrivanjem zgodovinske vede ponuja profesionalni izziv tudi drugim humanističnim vedam, terjal sedemletno tesno sodelovanje štirih avtorjev. Novinarka Ženja Leiler je med drugim zapisala, da je *Zgodovina historične misli* nedvomno pomembno delo v času, ko zgodovina kot eden izmed diskurzov v procesu formiranja družbe izgublja svoj pomen, in v času, ko si jo za dnevno rabo intenzivneje prisvaja politika. Oto Luthar je tedaj v intervjuju za Sobotno priložo *Dela* zavrnil bojazen, da ideja postmodernistične misli, ki zavrača absolutne resnice in velike (sintetične) zgodbe, omogoča bohotenje preveč različnim resnicam. To je past za površne bralce postmodernizma, je dejal teoretik, ki je v postmodernizmu najbolj doma in je hkrati v tej točki za slovensko zgodovinopisje najbolj dragocen. Seveda ima prav: v današnji pootročeni in hipnim potešitvam želje uklonjeni potrošniški družbi, kjer celo znanost podlega skušnjavi merjenja (samo)všečkov/sledilcev na FB in Twitterju, potrebuje zgodovinopisje natančne, poglobljene, tenkočutne, pronicljive in pokončne pisce, ki so sposobni odmikati od prevladujočih ideologij svojega časa; kakor so bili izjemni pisci potrebni družbi, ki ji je pripadal Lukijan, ko je kritično ugotavljal: »Vsi hočejo biti Tukididi, Herodoti in Ksenofonti.«

Leta 2013 je izšla srbska izdaja *Zgodovine historične misli*, letos pa še njena druga prenovljena in delno vsebinsko spremenjena slovenska izdaja, ki jo je uredil Gregor Pobežin. Za razliko od prve je druga slovenska izdaja (tako kot srbska) izšla v dveh knjigah, dodanih je nekaj poglavij iz antičnega obdobja, med novejšimi pa velja izpostaviti poglavje o Heglu, čigar razmislek o vlogi razuma v zgodovini predstavlja eno temeljnih izhodišč za sekularizacijo historične interpretacije. Četudi so avtorji ponovno izhajali iz prepričanja o bistvenem pomenu antične misli za razvoj zgodovinopisja zaradi tedanje zastavitve razmerja med zgodovino in resnico, je druga izdaja znanstvene monografije za današnje slovensko zgodovinopisje pomembna zlasti zaradi ažuriranega, povsem izčiščenega Luthrovega premisleka o bistvenih teoretskih tokovih zgodovinopisja druge polovice 20. in prvih desetletjih 21. stoletja ter zgleda, ki ga ponuja s svojim lastnim teoretskim glediščem. Pritrjuje Keithu Jenkinsu, da so vse zgodovine v prvi vrsti interpretacije, historične rekonstrukcije pa nastajajo na podoben način kot literarna besedila; podobno kot se v pripovedih literatov skriva pisateljev pogled na svet, vsaka zgodovinska interpretacija vsebuje zgodovinarjevo ‚filozofijo‘. Oto Luthar nam neutrudno kaže, kako zgodovinarju priznanje dejstva, da objektivno zgodovinopisje ne obstaja, resda odpira številna identitetna brezna in prepade, a je takšno frustrirajoče samoizpraševanje edina možna pot do rojstva pogumnega in odkritega pisca, ki si slači toplo, varno in prijetno kožo svojega časa zato, da bi lahko vsaj približno razumel ožganine kož preteklih časov.

Mateja Ratej

Adam Zamoyski, **Phantome des Terrors. Die Angst vor der Revolution und die Unterdrückung der Freiheit.** Aus dem Englischen von Andreas Nohl. München: Verlag C. H. Beck, 2016, 618 strani.

V desetletjih po letu 1815 se je po Evropi širil duh - prikazen revolucije. Vladajoči so bili izmučeni od predstave, da so sile, ki so sprožile francosko revolucijo iz leta 1789, morebiti le začasno zajezone in da lahko v vsakem trenutku zopet izbruhnejo kakor vulkan. Zaradi tega strahu so skušali red, ki so ga dosegli s pogajanjem na dunajskem kongresu 1814/15, varovati z vsemi sredstvi. To je tema nove knjige Adama Zamoyskega, ki je izšla v Angliji v letu 1914 in je zdaj na voljo v odličnem nemškem prevodu.

V Londonu živeči britanski zgodovinar poljskega izvora je splošno znan. Njegov prikaz Napoleonovega ruskega vojnega pohoda v letu 1812 je mojstrovina historične pripovedi, bila je več mesecev na seznamu uspešnic. Tudi njegova knjiga o epohalnem letu 1815 - o padcu Napoleona in dunajskem kongresu 1815, je kritika upravičeno hvalila. Njegovo novo delo Fantomi terorja. Strah pred revolucijo in zatiranje svobode, se nanj neposredno navezuje. To začenja z izgnanstvom Napoleona Bonaparteja na otok Sv. Helene v Južnem Atlantiku. Bivši francoski cesar je namreč dal vedeti: „Ko bom jaz odstranjen, se bo revolucija oz. ideje, ki so jo inspirirale, nadaljevala z novo močjo.“

Prav zaradi tega strahu so evropske kronane glave zašle v paniko in so uvedle natančno pretehtan sistem represije, ki naj bi vsa svobodnjaška gibanja in vsa liberalna stremljenja zatrla že v kali. Prav na večer 9. avgusta 1815, ko je HMS Northumberland v Plymouthu dvignila sidro, da bi Napoleona, ki je dve desetletji dominiral Evropi, odpeljala v izgnanstvo na otok Sv. Helene v Južnem Atlantiku, se je mož, ki je odločilno pripomogel k Napoleonovemu porazu oz. padcu, ruski car Aleksander I. zahvalil svojemu Stvarniku za najlepši dan njegovega življenja. Na ravnini blizu mesteca Vertus v Champagni je izvedel izredno demonstracijo vojaške moči in religiozne gorečnosti, ki naj bi z zvonjenjem uvedla novo epoko univerzalnega miru in harmoničnega sobivanja vseh ljudi na svetu. Ta slovesnost se je začela en dan prej s parado 150.000 njegovih vojakov in 520 topovi, ki so se po zapisu vojvode Wellingtona, gibali s preciznostjo kakega stroja. Nato je sledila gargantueska pojedina, ki jo je pripravil znameniti kuhar Carême, ki si ga je car za to priložnost sposodil pri sladokuscu knezu Talleyrandu. Tristo gostov, med katerimi so bili cesar Avstrije in kralj Prusije (ter bleščeča vrsta diplomatov, generalov in

ministrov) so našli mesto ob mizah pod šotorom ob hiši, kjer je imel car Aleksander svoj glavni stan. 11. septembra, na praznik ruskega nacionalnega svetnika Aleksandra Nevskega in carjevega godu je sledila velika cerkvena slovesnost, ki so se je udeležili car, veliko pravoslavne duhovščine in večina vojakov. Aleksander je videl v paradi in službi božji dogodek svetovnega pomena, ki ni pomenil le triumf nad zmago nad hudičem, ki je izvedel revolucijo in spravil na površje Napoleona in ki je hkrati pomenil propad starega in napoved novega sveta. Aleksander je videl v tem splošno božjo voljo. On je videl sebe in oba druga monarha, cesarja Franza I. Avstrijskega in kralja Friderika Wilhelma Pruskega, ki sta premagala Napoleona - v isti črti s svetimi Tremi kralji z Jutrovega, ki so spoznali vladavino Jezusa Kristusa. Ruski car Aleksander je bil najbrž versko blazen. Ko je Napoleon zavzel veliko Rusije in je gorela Moskva, je Aleksander prebiral Sveto pismo. Aleksander si je zamislil, da bi trije monarhi podpisali skupno izjavo (seveda brez podrobnosti), v kateri bi se zavezali vladati v novem duhu v Sveti zvezi (*Sainte Alliance*) Sveti aliansi. Francoski pojem je pomenil biblično Zvezo z Bogom, kar naj bi tri monarhe obvezovalo, da priznajo božje kraljestvo na Zemlji.

Prvotni osnutek, ki je bil formuliran v apokaliptičnem jeziku, je predvidel združitev Evrope v krščanski federaciji, *de facto* „eno nacijo“ in „eno armado“. Prvotni osnutek je bil na ugovor cesarja Franza in kralja Friderika Wilhelma spremenjen. Toda dokončna verzija je vsebovala priznanje vladarjev, da so pridobili notranje prepričanje, ki temelji na vzvišeni resnici neminljive vere v božjega Odrešenika. Vladarji obljubljajo, da se bodo ravnali po njihovem neomajnem sklepu, ki bo smernica za njihovo ravnanje v notranji upravi njihovih držav in da se bodo njihove države v političnih odnosih do drugih držav ravnale po zapovedih pravičnosti, ljubezni in miru. Te zapovedi se ne bodo nanašale le na zasebno življenje, vplivale bodo na vse odločitve vladarjev in bodo usmerjale vse njihove korake.

Cesar Franc je bil skeptičen, kralju Friederiku Wilhelmu se je zdela zadeva smešna, britanski zunanji minister Lord Castlereagh in vojvoda Wellington sta le s težavo zadrževala smeh, ko jima je car predložil ta dokument. Bili pa so vsekakor pripravljeni, v njihovih očeh neškodljivo muho podpisati; in to, po besedah avstrijskega zunanjega ministra, kneza Metternicha, „glasno zvoneči nič“ potrpežljivo prenašati. Ta dokument ni bila državno obvezujoča pogodba in naj bi verjetno izginila v arhive njihovih uradov, kajti javna objava, so se bali, bi izzvala posmeh. Kljub temu pa so ta dokument po predpisih svojih držav 26. septembra na predvečer Aleksandrovega kronanjskega jubileja podpisali Aleksander, Franz in Friederik Wilhelm. V teku časa so zaradi Aleksandrovega vztrajnega priganjanja ta dokument podpisali vsi evropski monarhi z izjemo angleškega kralja Jurija III. (zaradi ustavnopravnih razlogov) in papeža (zaradi katoliškega verskega nauka), Toda nobeden od podpisnikov se niti približno ni zavedal, kakšen pomen mu je pripisal ruski car.

Kot ključna oseba v tem reakcionarnem scenariju je deloval avstrijski državnik Clemens knez von Metternich. Pisec Zamoyski ga postavlja v izrazito nasprotje k nedavno izišli biografiji Wolframa Siemanna, ki poskuša Metternicha prikazati kot modernega državnika in vizionarnega stratega. Pri Zamoyskem pa se nasprotno

avstrijski državni kancler Metternich pojavlja od iracionalnih strahov razžrti omejenec, ki je iz srca sovražil vsako najmanjšo motnjo javnega reda. Tako je vzdrževal armado agentov, ki so špijonirali vsa življenjska območja državljanov. Imel je navado reči «Meni ne uide nič!». Hvalil se je, da je «veliki policijski minister Evrope.»

Njegov sistem nadzora in zatiranja je prenesel na avstrijske pokrajine v Italiji in po atentatu študenta Karla Sanda na pisatelja Augusta Kotzebuea marca 1819 - tudi na države Nemške zveze. Zloglasni Karlsbadski sklepi z avgusta 1819, s katerimi so bili časopisi in univerze podvrženi ostri kontroli, imajo vsa znamenja Metternichove pisave in pisave njegovega svetovalca Friedricha von Gentza.

Zamoyski nazorno prikaže, da avstrijski Metternich še malo ni predstavljal države, ki je povsod videla prežati hidro revolucije. Vladarja Prusije in Rusije - obeh drugih mogočnih držav Svete alianse - nista v blodnjah zasledovanja v ničemer zaostajala. Oba sta vzpostavila obsežne policijske aparate. Časopise in knjige so cenzirali. Takoimenovane „demagoge“ so zasledovali. Ovaduštvo se je razširilo v dotlej neznanem obsegu. Čeprav so poročila ovaduhov praviloma bila polna neutemeljenih sumničenj, so v vladnih kabinetih našla naklonjena ušesa.

Celo v Angliji, domovini demokracije, je razsajal strah pred revolucionarnimi okužbami. Borce za reformo parlamenta in za zmerno razširitev volilne pravice so blatili kot „jakobince“ in so jih nepopustljivo zasledovali. Tako je nastala klima vsepovsod pričujočega sumničenja. Kjerkoli so po letu 1815 izbruhnili neredi, in so se prebujala gibanja za svobodo - ali v Italiji, Španiji, Grčiji ali na Poljskem - so veljala kot dokaz za internacionalne zarote, ki jih je vodila revolucijska centrala v Parizu oz. nek *comité directeur*. Na določen način, tako poudarja avtor, so postali vladajoči žrtve ogroženosti, ki so jo sami netili in je obstajala samo v njihovi domišljiji.

Na ironičen način - to je poanta te knjige - so s tem doprinašali k temu, da so pospeševali prav tisto, kar so hoteli preprečiti. Leta 1830 se je v Franciji začela julijska revolucija, ki je naredila konec restavrirani dinastiji Bourbonov. V več državah Nemške zveze so nastali upori. Poskus, da bi s ponovno zaostrenimi represivnimi ukrepi vzpostavili pokopališki mir, se je izjalovil. Leta 1848 je ponovno kikirikal galski petelin. Tudi v Avstriji in Prusiji je zmagala revolucija. Metternich je moral vrat na nos pobegniti v London.

V tej knjigi se je Adam Zamoyski izkazal kot bleščeč zgodovinski pripovedovalec. Njegovi portreti vodilnih akterjev so kabinetni vzori biografske zgoščenosti. S finim humorjem in smislom za anekdotični detajl z užitkom razgalja do kakšnih absurdnosti je vodila nadzorna paranoja vladajočih. Knjiga se kljub resni tematiki v celoti bere zabavno, mestoma je izrazito duhovita.

Knjiga ima tale poglavja: 1. Eksorcizem, 2. Strah, 3. Nevarnost okužbe, 4. Vojna proti terorju, 5. Vladanje s histerijo, 6. Red, 7. Mir, 8. Sto dni, 9. Ovaduštvo, 10. Britanske strašljive prikazni, 11. Moralni red, 12. Misticizem, 13. Nemškutarstvo, 14. Sammorilski teroristi, 15. Razkroj, 16. Kraljestvo zlobe, 17. Satanove sinagoge, 18. Comité directeur, 19. Teksaški vojvoda, 20. Apostolska služba, 21. Upornišтво, 22. Čiščenje, 23. Kontrarevolucija, 24. *Jupiter tonans*, 25. Škandali, 26. Kloake, 27. Evropska Kitajska, 28. Napaka, 29. Polonizem, 30. Neobrzdani satan in 31. Epilog.

Avtor se izogiba prehitrih aktualizacij, vendar nam njegova knjiga daje poudarjene nauke za našo sodobnost. Tudi v časih internacionalnega terorizma naj bi vladajoči ne podlegli skušnjavi, da bi dramatizirali stopnjo nevarnosti in da bi s sklicevanjem na ogroženost izdajali čedalje ostrejša zakona in bi s tem okrnili svobodo. Kajti s tem bi se lahko ponovno zgodilo, da bi dosegli ravno nasprotno, kakor so si zamislili.

Jože Maček

Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti Zagreb - Dubrovnik. Svezak LIV/1. Dubrovnik: 2016, 246 strani.

Kakor že nekaj let, bomo tudi letos predstavili zgodovinske razprave v gornji zgodovinski publikaciji. Lovro Kunčević je objavil razpravo O stabilnosti Dubrovačke Republike (14.-17. stoljeće): geopolitički i ekonomski faktori (str. 1-38). V razpravi je avtor analiziral vzroke za izjemen socialni mir in politično stabilnost Dubrovačke republike v obdobju med 14. in 17. stoletjem. V prvem delu je dan pregled uporov in političnih protestov v Dubrovački republiki, ki pa so bile relativno redki in niso bili posebno intenzivni. Nato so analizirani geopolitični dejavniki, ki so otežkočali nastanek in eskalacijo nezadovoljstva ter organizacijo resne opozicije proti establišmentu. Med glavnimi dejavniki je bilo pomanjkanje zunanjih dejavnikov, ki bi podpirali domače nezadovoljneže, družbena kohezija zaradi občutka ogroženosti od sosednjih sil ter naposled politika nevtralnosti, ki je omogočala izogibanje dolgemu nizu destabilizirajočih se situacij. V zadnjem poglavju avtor analizira gospodarske razloge za stabilnost, ki zajemajo relativno visok življenjski standard, trgovsko-pomorsko usmerjenost ekonomije do specifičnih fiskalnih politik te države.

Štefica Curić Lenert i Nella Lonza sta napisali razpravo: Bratovština sv. Lazara u Dubrovniku (1531-1808): Osnutak, ustroj, članstvo (str. 39-113). Na podlagi matrikul in drugih virov so analizirani sestav dubrovačke bratovščine sv. Lazarja v obdobju od 1513 do 1808. Opisane so razmere, v katerih je bila bratovščina osnovana, značilnosti članstva in njegova struktura in delovanje njenih institucij. Opozarja se na odnos ožjega članstva, ki se je vključevalo v kapitelj in širšega članstva, ki so ga sestavljali meščani in plemiči, ki pa so sodelovali samo v pobožnih in dobroteljskih aktivnostih. Obdelana je transformacija članstva skozi stoletja in rast državnih posegov v bratovščino. V prilogi so dodani trije sezname članov na podlagi bratovščinske matrikule.

Rina Kralj-Brassard je prispevala razpravo: Grad i kuga: Dubrovnik 1691. godine (str. 115-170). V razpravi so raziskane okoliščine pojava in poteka zadnje urbane kuge na dubrovaškem območju leta 1691. Ugotovljena so mestna kužna žarišča in raziskana je uporaba protikužnih ukrepov. Ugotovljene so osebe, ki so sodelovale v obrambi pred kugo in razmatra razdelitev mesta, ki so jo izvedli zdravstveni delavci. Ugotovljeno je nekaj žrtev kuge. Rekonstruirana so njihova družbena omrežja. Ugotovljene so plemiške družine, ko so jih morali izolirati za-

radi suma okužbe. Opisane so tudi konfliktne situacije, ki so nastale kot posledice zdravstvenega režima v času razsajanja kuge. Na koncu so razčlenjeni stroški, ki so nastali zaradi obrambe pred kugo. Razpravlja se tudi o načinu kako je predstavljena okužba od kuge v nekaj pismih dubrovniškega senata.

Marinko Marić i Rina Kralj-Brassard sta objavila razpravo: Obitelj Nikole Boškovića u spisima Kaznenog suda u Dubrovniku (str. 171-194). Na podlagi uradnih virov, posebno kazenskih spisov dubrovniškega Kazenskega sodišča in drugih virov sta avtorja raziskala vsakdanje življenje družine priseljenca Nikole Boškovića, ki je izhajal iz Orahovega Dola v Popovu. Zgodovina te družine je obdelana v širšem zgodovinsko-demografskem kontekstu migracij iz neposrednega zaledja Dubrovnika. Obdelana so vprašanja socialne integracije in oblikovanja urbane identitete, posebno najmlajših družinskih članov. Objavljeni so tudi doslej neznani podatki o potomcih Nikole Boškovića.

Ana Prohaska, Ida Gamulin i Irena Ipšić so objavile razpravo Odgovornost bližike - institut kolektivne odgovornosti pred dubrovačkim Kaznenim sudom u 18. stoljeću (str 195-226). Pravni institut kolektivne odgovornosti „bližike“ so pogosto uveljavljali v postopkih, ki so tekli pred dubrovniškim Kazenskim sodiščem. Za lastninske zadeve in v primerih, ko je bil povzročitelj neznan, je oškodovanec z namenom, da se mu povrne povzročena škoda, naperil sodno tožbo proti lokalni skupnosti, na katere območju se je dogodil delikt. Prenašanje odgovornosti na lokalne skupnosti je imelo za cilj doseči učinkovito kaznovanje in preventivni učinek, ki je vzpodbujal v podeželskih okoljih družbeno kontrolo in nadzor nad lastnim območjem. Raziskovalni vzorec je zajemal tožbe in sodne odločbe dubrovniškega Kazenskega sodišča skozi tri obdobja, začenši z obdobjem (1711-1720), sredino (1751-1761) in koncem (1791- 1800) 18. stoletja. Namen tega dela je bil ugotoviti specifičnosti tega instituta, njegove pravne posebnosti in lokalna obeležja ter uvideti v koliki meri so družbene in gospodarske razmere vplivale na porast ali zmanjšanje kriminalnih dejanj v manjših lokalnih skupnostih, za katere je bilo mogoče poskusiti uveljaviti kolektivno odgovornost.

Antun Koncul, Radmila Šutalo i Ivana Lazarević so pripravili razpravo: Povratnici pred Kaznenim sudom: Slučajevi obitelji Valjalo (str. 227-246). V spisih dubrovniškega Kazenskega sodišča so v 18. stoletju večkrat imeli primere, v katerih so se kot akterji kaznivih dejanj pojavljali člani družine Valjalo-Kutlić. Raziskava je zajela primere v katerih sta sodelovali dve generaciji te družine v obdobju od leta 1719 do 1770. Analizirali so letno in sezonsko distribucijo zločinov, vrsto kaznivih dejanj, v katerih so sodelovali člani te družine. Raziskovalci so skušali tudi ugotoviti, kateri dejavniki so vplivali na ponovitev kaznivih dejanj.

Jože Maček

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko.

Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljeni v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začenjajo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji želene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga: Turizem v Sloveniji v času med vojnami (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga: *Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

LETNO KAZALO – ANNUAL CONTENTS

Razprave – Studies

- Simon **Malmenvall**, *Beseda o postavi in milosti metropolita Hilarijona kot primer osmišljanja preteklosti v Kijevski Rusiji*8–29
Metropolitan Hilarion's *Sermon on Law and Grace* as
an Example of Giving Meaning to the Past in Kievan Rus'
- Maja **Lukanc**, Ana Celjska (1. del)30–68
Anna of Celje (Part I)
- Nataša **Golob**, Srednjeveški pergamentni fragmenti v knjižnih vezavah70–105
Mediaeval Parchment Fragments in Bookbindings
- Tomaž **Lazar**, Oborožitev slovenskih dežel v začetku 16. stoletja:
münchenski rokopis Cod.icon. 222106–162
Armament of Slovene Lands in the Early Sixteenth
Century: The Munich Manuscript Cod.icon. 222
- Tanja **Gomiršek**, Vrste zakupnih pogodb v Goriških brdih v prvi
polovici 19. stoletja164–185
Types of Lease Contracts in the Goriška Brda Region
in the First Half of the Nineteenth Century
- Mateja **Ratej**, Vojna po vojni – ljubezenski trikotnik Antona Bračka
leta 1920186–206
A War after the War — Anton Bračko's Love Triangle of 1920
- Izidor **Janžekovič**, Mnogo hrupa za nič (1. del): Potek in ozadje
odkritja »staroslovanskega svetišča« na ptujskem gradu.....208–245
Much Ado About Nothing (Part I): the Course and Background
of the Discovery of the "Slavic Sanctuary" at Ptuj Castle.
- Sašo **Jerše**, Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive
zgodovinskih raziskav246–267
Slovene Realms of Memory (Les lieux de mémoire).
Concepts, Theses, and Perspectives of Historical Research
- Izidor **Janžekovič**, Mnogo hrupa za nič (2. del): Staroslovansko svetišče
ali srednjeveški stolp na ptujskem gradu310–348
Much Ado About Nothing (2nd part): Slavic Sanctuary or
Medieval Tower at Ptuj Castle

Peter Štih , Gradež kot <i>Aquileia nova</i> in Split kot <i>Salona nova</i> ? Lokalno zgodovinopisje in oblikovanje krajevne identitete350–381 Grado as <i>Aquileia Nova</i> and Split as <i>Salona Nova</i> ? Local Historiography and the Formation of Local Identity	
Maja Lukanc , Ana Celjska (2. del)382–427 Anna of Celje (Part II)	
Anton Snoj , »Maščevano bo tudi naše Kosovo!« Govori na osnovnošolskih patriotskih slovesnostih v kraljevi Jugoslaviji428–448 “Our Kosovo Shall Be Avenged as Well!” Speeches Held in Primary Schools at Patriotic Ceremonies in the Yugoslav Kingdom	
Ivan Smiljanić , Spomenik Ulriku II. Celjskemu v Beogradu in njegova usoda.....450–472 Monument to Ulrich II of Celje in Belgrade and Its Fate	
Sašo Cmrečnjak , Slovenska sprava: kritika v kontekstu razprave med komunitarizmom in liberalizmom.....474–510 Slovene Reconciliation: Critique in the Context of Discussion between Communitarianism and Liberalism	
Pantelis Charalampakis , Once again on St. Ioannikios the Great and the Slavs of Bithynia512–525 Ponovno o sv. Joanikiju Velikemu in Slovanih v Bitiniji	

Zapisi - Notes

Latinka Perović, Srpska intelektualna i politička elita između Istoka i Zapada270–274 Serbian Intellectual and Political Elite between the East and the West	
--	--

Jubileji – Anniversaries

Profesor dr. Peter Vodopivec – sedemdesetletnik276–282 Prof. Phd. Peter Vodopivec - Septuagenarian	
---	--

V spomin - In memoriam

Hans-Dietrich Kahl (4. VI. 1920 – 30. IX. 2016) (Andrej Pleterski)284–287	
---	--

Kongresi in simpoziji - Congresses, Symposia

38. zborovanje Zveze zgodovinskih društev Slovenije
(Ravne na Koroškem, 28.-30. 9. 2016) (Ana Marija Lamut)290–292
- Znanstvena delavnica »Zahnheilkunde und Zahnärteschaft im
Nationalsozialismus«. Aachen, 8. – 9. junij 2017
(Klemen Kocjančič)528–530

Ocene in poročila - Review and Reports

- Esad Kurtović, Konj u srednjovekovnoj Bosni (Ignacij Voje)294–296
- Herwig Wolfram, Tassilo III. Höchster Fürst und
niedrigster Mönch (Peter Štih)532–533
- Miha Kosi, Matjaž Bizjak, Miha Seručnik, Jurij Šilc, Historična
topografija Kranjske (do leta 1500) (Jernej Kotar)534–537
- Esad Kurtović, Izvori za historiju srednjovekovne Bosne I/2.
Izpisi iz zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku
1365–1521 (Ignacij Voje).....538–539
- Oto Luthar, Marjeta Šašel Kos, Nada Grošelj, Gregor Pobežin:
Zgodovina historične misli (Mateja Ratej)540–541
- Adam Zamoyski: Phantome des Terrors. Die Angst vor der Revolution
und die Unterdrückung der Freiheit (Jože Maček)542–545
- Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti
i umjetnosti LIV/1 (Jože Maček)546–547

* * *

- Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis298–301, 548–551
Instructions for Authors
- Letno kazalo Zgodovinskega časopisa 71, 2017..... 553–555
Annual Content of Zgodovinski časopis – Historical Review 71, 2017

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 71 | 2017 | št. 3-4 (156) | str. 303-556